

ВАСИЛЬ ІВАНІС

СТЕЖКАМИ ЖИТТЯ

(СПОГАДИ)

Книга IV

НОВИЙ УЛЬМ

diasporiana.org.ua

НІМЕЧЧИНА

— 1 9 6 1 —

o. Hojerp. Hojerp

V. Rev. Fr. P. Bublyk, L.Th.
#904 - 240 SCARLETT ROAD
TORONTO, ONTARIO M6N 4X4

Права передруку й перекладу застережені

Друковано 1000 примірників

Verlagsort: Neu-Ulm/Donau — Druck: «Ukrainski Wisti»

В А С И Л Ь   І В А Н И С

С Т Е Ж К А М И Ж И Т Т Я

(С П О Г А Д И)

Книга IV

Капітуляція. Сидіння в Криму. Перші кроки вигнання.

НОВИЙ УЛЬМ

НІМЕЧЧИНА

— 1 9 6 1 —

ПЕРЕДМОВА

У 4-ій книзі описуються найтрагічніші для кубанців події, що їх вони пережили в подвійній агонії — на Чорноморському узбережжі і в Криму. Узбережжя можна було назвати вже тоді суцільним санаторієм, а для багатьох кубанців, калмиків і взагалі порядніших людей воно ставало гробом, бо навіть нормальної їжі ці категорії людей не в стані були там дістати. Добрармія прислала лише одну баржу ячменю в Туапсе, його майже з боєм захопила здоровіша частина біженців і отих «воїнів», що давно покидали гвинтівки. Вони якось зуміли пробитися в Крим, але звіди жодної шхуни не припливло до останніх трагічних днів. Англіїці курсували військовими кораблями вздовж берегів і майже щодня присилали лейтенанта довідатися, в якому стані війська й біженці перебувають. Їм відомо було, що люди їдять кору з дерев і траву і що кількість трупів по шляху щоденно зростає. Їм добре було відомо, що кубанці просили грузин, щоб ті впустили на свою територію бодай біженців і беззбройних. Ті кожного дня обіцяли і все щільніше обставляли свої кордони. Англіїці інколи привозили більшу чи меншу коронну паку галет на... 40 000 людей і кожний раз попереджали, щоб не пробували силою переходити до Грузії, а якби це сталося, то їхні кораблі допоможуть грузинам звільнитися від кубанців.

У цих обставинах треба було вести переговори з усіма: з Кримом, грузинами й англійцями. З Криму час від часу переказували через радіо чи прибували якісь післанці, що ось-ось приплотть кораблі й звільнять від зайвих ротів. Ці повідомлення люди прикрашали своїми вигадками і посувалися ближче до кордонів Грузії, вдвляючись в море, чи не видно кораблів. В самому ж Криму також не було спокійно, але там бодай голоду не було. В Криму було питання, як відновити дисципліну і вийти з закоркованого стану. Пізніше спробували вийти за Перекоп і зробити 2 десанти на Кубань, де нібито почалися повстання з очеретів і лісів. Англіїці ж при цьому радили ще на узбережжі й у Криму почати переговори з більшовиками.

Грузія лише в останній день капітуляції пропустила певні категорії людей на свою територію. Так після жажливої капітуляції Кубанська армія і біженці розділилися натрое: частина лишилася під більшовиками, частина відпливла до Криму, а найменша група була інтернована в Грузії. Після другої капітуляції в Криму частина кубанців виїхала за море й була інтернована в Європі.

Всім, що сприяли виданню цієї книги щире спасибі.

24. серпня 1959 року
Торонто, Онт., Канада.

Автор

КАПІТУЛЯЦІЯ НА УЗБЕРЕЖЖІ ЧОРНОГО МОРЯ

Закінчивши справи в Гаграх виїздом делегації до Тифлісу (тепер Тбілісі), решта уряду повернула до Сочі, а члена уряду Ланко лишивши зв'язковим при прямому дроті в Гаграх, голова уряду В. Іванис відплив катером до Адлеру, де його очікував ген. Шіфнер-Маркевич. Цей молодий, але дуже поважний генерал за день уже встиг ввійти в контакт з грузинською дивізією і хотів мати найновіші відомості з Тифлісу й може щось із закордону. Він досить добре розвідав грузинську територію і стан дивізії. На його думку, коли б був наказ, він легко переступив би кордон і знешкодив дивізію. Але що з цього вийде далі? Генерал політично заглядав глибше і хотів знати про наміри англійців, бо вони, власне, керували і Грузією. Голова уряду Іванис в Гаграх дуже багато не довідався, але декілька разів розмовляв з англійським лейтенантом, який підкреслено свідчив про приязнь Великобританії до Грузії й що вони мають наказ боронити цю державу. Однак було ясно, що англійці поміч дадуть лише гарматну — з кораблів. Це не було дуже страшне, якби воно не тягло за собою загальну ворожість Антанті. Ситуація ж Кубанської армії, до якої домішалися переважно біженці й до краю деморалізовані донці, була визнана обома співрозмовниками катастрофічною.

Шукаючи виходу, голова уряду кинув думку, чи не можна нелегально отих біженців стежками по глибших горах направити в Грузію, щоб грузини цього не помітили. На це генерал, досвідчений у таких справах, відповів, що ідея правильна, але не з таким матеріалом це робити. Біженці, виснажені голодом, зробились безпорадними й самі себе дуже скоро виявлять, а особливо, коли грузинська сторожа буде лякати стріляниною. Деморалізовані ж донці небез-

печні в другому відношенні — вони й на грузинській території будуть грабувати й бешкетувати. Це дуже швидко зверне увагу грузинської сторожі, яка від них почує, що їм радять начальники Армії це робити. Зрештою домовилися, що треба спробувати здоровіший елемент пустити на такий шлях.

Уже темніло, коли, випивши чашку чаю, генерал з головою уряду поганеньким фордиком заторохтіли в напрямку на Сочі. У звужених місцях чорноморського шосе почулися надзвичайні пахощі польових квітів, особливо фіялок. Не вірилося, що серед такого раю можуть лежати незакопані трупи ще вчора живих людей. Їхали повільно з частими сигнальними гудками, щоб не наскочити на якийсь самохід чи воза відчайдушних мандрівників. Перед 12-ю годиною ночі самохід спинився біля центрального санаторія. Несподівано зустріли велику фігуру члена уряду Л. Р. Білашова, який сучодолом привів урядовий обоз і на полянці його розташував. З Шіфнер-Маркевичем попрощалися, бо він поспішав до свого генерала Шкуро, пошана до якого у нього була зворушлива.

1. Перебування в Сочі

Поблизу обозу під горбком сіли з Лукою Васильовичем Білашовим, пророзмовляли рештку ночі до зорі. Після останньої зустрічі багато нещастя, авантур і смертей трапилося. Отаман увесь час тримався осторонь від уряду, ніби його боявся, хоч приводів до цього ніяких не було. Розповідь Білашов про останнє засідання Крайової Ради в селі Єлисаветинському з пропозицією Г. Білого зробити революцію, скинути Отамана й уряд, а утворити Комітет. Одначе ця ідейка мала дуже слабенький відгук. Пропозиція не поставлена і на порядок денний. Перед цим було безліч варіантів чуток, що Отаман з головою уряду вже виїхали за кордон, покинувши армію й усіх біженців. Від кого це виходило, точно не встановлено. У наслідок таких чуток адъютант прем'єра сотник Цись, намовивши з сотню козаків, зник, забравши й шефового коня з усіма речами. Зроблена ця утеча дуже спритно, бо днювальні запевняли, що нічого не спостерегли. Особливо прикра була п'ятика і то командного складу, до найвищого включно. На це все з глибоким сумом дивилися голодні біженці й калмики. Люди ці, переважно немолоді вже, тримають себе зразково, дисципліновано, а ті, що приклад мусили б показувати, здичавіли цілковито. Саме на них найбільше було скарг. Так і прогомоніли, аж поки Волосажар похилився на захід. Розмовці розійшлися на відпочинок. Голові уряду відведено кімнату в будинку Го-

ловного санаторія, де примістився Отаман і більшість генералів.

А о 6-й годині ранку голова уряду вже розмовляв з ген. Сидоренком, який командував пластунами урядових військ ген. Морозова, що майже єдині обороняли від наступу соєтської дивізії, якою командував кол. генерального штабу полковник Єгоров, якого пізніше, вже як маршала розстріляно під час ежовщини. Ген. Сидоренко доводив, що цивільні біженці й без зброї козаки мають негайно переходити до Грузії, бо пізніше не можна буде перепустити таку масу людей. Голова уряду поінформував генерала, що під час перебування в Гаграх він багаторазово говорив по прямому проєвду з різними представниками грузинського уряду про інтернування. Всі обіцяють відкрити кордон, але покищо не пускають кубанців на свою територію. Цього ж буде добиватися й делегація, яка виїхала до Тифлісу. В Гаграх залишений член уряду Ланко, який кожної хвилини мусить повідомити, як тільки одержить дозвіл. На нелегальний перехід кордону такої маси люду і на думку генерала — неможливо. Прем'єр подякував генералові за відвідини, обіцяючи пильнувати цієї справи.

Того ж ранку голова уряду відвідав Отамана, якого докладно поінформував про те, що зроблено в Гаграх (про висилку делегації тощо). Він же поставив питання, чому Отаман попереджував Голуба, що «не ручається за безпеку уряду?» На це одержав відповідь, що він такого не говорив і що діяльність уряду багато в чому сприяла безрадному становищу, яке дедалі гіршає. Про свою подорож до Тифлісу Отаман уже не згадав. Напередодні, 26 березня з Тифлісу прибув член Ради Зозуля, який виїхав ще з Катеринодару і був на Закавказзі в складі делегації Верховного Кругу. Він привіз офіційні вісті, що грузинський уряд Кубанську Армію на свою територію не пусте. Однак неофіційно грузини просили не надавати тому значення, бо вони, мовляв, пропустять. Як пізніше з'ясувалося, це була непристойна гра грузин. Вони саме тоді добивалися від Москви визнання своєї незалежності. Москва визнала, але з умовою, що вони не впускають кубанців. Не минуло й року, як червоні зірвали цю писану умову і окупували Грузію.

27 березня прибув міноносцем «Живой» з Криму «досі ще плаваючий головнокомандувач Кубанської Армії» ген. Улагай. Він поінформував, що на місце ген. Денікіна намічено ген. П. Врангеля, а ген. Денікін виїде за кордон. Привіз він і запрошення ген. Врангеля Отаманові Букретову прибути до Севастополя на дуже важливу конференцію, а саме: ознайомитися з новою пропозицією Великобританії, як помиритися з червоними. При цьому привіз і

копії цих важливих пропозицій, в яких Британія виставляла себе як посередника. Для переїзду до Криму на рейді з'явився англійський крейсер. Букретов викликав голову уряду й запропонував їхати разом з ними до Криму на цю нараду. Іванис негайно скликав рештку уряду й переказав цю новину. Уряд ухвалив, щоб з головою їхав бодай один член уряду і тоді призначили Д. А. Філімонова. Отаманові ж дуже була не до вподоби поїздка члена уряду, бо... він замовив на крейсері 4 місця, а бодай без двох ад'ютантів він обійтися не хотів. Отже він просив голову уряду їхати самому. У такій серйозній справі Отаман вважав участь члена уряду за менше важливу, ніж присутність ад'ютанта. Звичайно, і на крейсері знайшлося б місце для соток людей, бож багато цивільних, як виявилось, на нього дісталось. Видно було, що Букретову йшлося про якусь конспірацію. Голова уряду міг настояти, щоб їхав Філімонов, але якраз від нього він не сподівався користи й тому згодився їхати сам. Але Філімонов домагався бути на тій нараді й виїхав на врангелівському міноносці «Живий» з ген. Улагаєм. Та міноносець мав справу ще в Батумі, де затримався, і спізнився в Криму, а через те на зворотному шляху завіз Філімонова до Сочі.

Ще 27-го березня перед заходом сонця з англійським ляйтенантом човном з багатьма гребцями 4-ох подорожніх проваджував уряд і ген. Шкуро. Останній лишився командувачем армії. Він і тут виявився «політиком», виставивши почесну варту на березі, яку оглянув Отаман. Сліпуче сонечко котилося за обрій, як загуркотіли ланцюги й підняли якір. Красунь крейсер здригнувся і тихо почав розрізати сині буруни Чорного моря. Коло трапу, коли піднявся Отаман, стояла почесна варта матросів і зустрів його сам капітан крейсера в сліпучо-білому вбранні. Позналилися з милим капітаном, його помічником і парою молодих офіцерів. На палубі крейсера стояло й сиділо кілька десятків нужденно одягнених і виснажених пасажирів. Отамана з супроводом запросили до кают-компанії, де був накритий білосніжною скатертиною стіл і де подали віскі з содовою водою. Потім подали за другим уже столом пребагату м'ясну вечерю. На палубі всіх біженців обділили бутербродами й кавою.

Море було тихе і корабель наче сине дзеркало розрівав воду, трохи хлопав і гнав маленькі буруни. По вечері гостей розмістили в чистеньких каютах. Іванис зняв черкеску й кинджал і в бешметі зійшов на палубу, дивився на згасання зорі і на зникаючу потроху сельветку Чорноморського чарівного узбережжя, думав про документи, що їх прислали англійці і з якими Букретов не поспішав ознайомлювати, як дуже таємними. Думалось і про Крим, про барона Врангеля, вигнаного з Кубані. Як то він поведеться з кубанцями, які

опинилися в такому стані? Ген. Улагай був дуже мовчазний і про ситуацію в Криму нічого не розповів. Отже, пливли в невідоме. Так опинилися серед самих водних просторів претемної Великодньої ночі з безліччю яскравих зірок на небосхилі. Говорити ні з ким не хотілось. Отаман і його ад'ютанти, пережили не один келех чистої віскі, тепер спали, як убиті.

Коли палуба добре захропла, Іванис потиху зійшов до каюти, розібрався й ліг на вузьке ліжко. Довго на ньому перевертався, аж нарешті задрімав. Міцний сон не приходив. Сріло, коли знову помився й одягнувся. Вийшов на палубу й став вдивлятися в далечінь. На обрії замерехтів суходіл. Скоро виразніші стали береги Криму, а за годину-півтори крейсер підходив до красуні Ялти. Палуба прокинулась і приготувалась до вивантаження. Вийшов і Отаман з ад'ютантами. В гавані не було ні одного великого корабля, було декілька лише шхун. Місто ще спало. Причалювати до молу було легко. Попрощалися з милими господарями і по трапу зійшли на мол. По ньому за п'ять хвилин дійшли до гостинниці, де ще прибирали залі. Тут поснідали й довідалися про помешкання коменданта. Послали до нього ад'ютанта і він швидко з'явився. Мило згодився дати мандрівникам самохід, який би завіз їх до Севастополя. Поки приправлявся самохід, заглянули на площу, деякі вулиці. Ніде не видно військових людей. Запитали коменданта, як то він обходиться без війська. Комендант відповів, що в нього є маленький, але дисциплінований гарнізон — без «кольорових» військ. Ця назва вразила нас, а комендант ще й додав, що в Севастополі ми побачимо цих вояків і їхню поведінку.

Уже добре пригрівало, як під'їхав старенький «Форд» з поважним шофером-офіцером. Шосе вапнисте, в багатьох місцях вибите, пилука страшна. До того ж здебільшого дорога вузька й покручена. Але по ній мало зустрічалося подорожніх, бо це була Велика Субота й населення, очевидно, в такий день відсиджувалося дома. Коли перевалили через гори, то шлях пішов долинами, ширший і без закрутів. Це був клин кримського степу. На перевалі пообідали. Вечеріло, коли в'їхали на вулиці Севастополя, якогось сіро запиленого й мало засадженого деревами. По шляху побачили декілька дозорів. В центрі ж міста по вулицях і площах швендіяли купками насуплені, ніби чимсь незадоволені, нехлюбно зодягнені, переважно кольорові старшини. Так під'їхали до комендатури, що була в готелі Ветцеля — не першорядної якості. В ньому відвели і одну кімнату для 4-х осіб, кімнату брудну з блоццями.

Обтрусившись і трохи причепурившись, зробили візити Донотаманові А. П. Богаєвському й Терекотаманові Г. А.

Вдовенкові. Обидва поінформували, що вони у відповідь англійцям уже виготовили й подали меморандуми, в яких домагалися, щоб Антанта, в разі якщо боротьба проти большевиків буде припинена, гарантували незалежність Донщини та Терщини. Зустрічі ці були сухі й офіційні, і кубанський Отаман з головою уряду скоро опинилися на хіднику. Про Великдень ніхто не згадав. Отож зайшли до ресторану на бульварі й повечеряли камбалою з кримським чудовим лафітом. Вернувшись до готелю, Отаман передав Іванисові писання англійців з проханням написати й меморандум, бо... він в цьому профан. Віддавши папери, Отаман з адъютантами вийшли оглядати місто, а Іванис зайнявся читанням англійських заяв. Текст їх такий:

»Телеграма від стат-секретаря ч. 83,859 від 24. II. 1920 р. Особисто й конфіденційно. Таку декларацію тількищо зроблено в парламенті; вона містить в собі рішення Верховної Військової Ради.

Союзні Уряди погодилися на такі висновки. Коли б формування, які межують з советською Росією і незалежність яких чи існування фактично були визнані, звернулися до них з запитанням про те, яку позицію слід би зайняти відносно советської Росії, Союзні Уряди відповіли б, що вони не можуть прийняти на себе відповідальності радити їм продовжувати війну, що могло б перешкодити власним інтересам цих формувань. Ще менше вони бажали б радити їм стати на шлях агресивної політики відносно Росії. Якщо ж, однак, советська Росія нападе на них в їх межах і законних кордонах, союзники дадуть їм всяку можливу підтримку. Союзники не можуть увійти в дипломатичні зносини з советським урядом, з уваги на свій попередній досвід, до того часу, поки вони не переконаються, що большевицькі страхіння припинилися і що московський уряд готовий змінити свої методи і достосує свою поведінку до поведінки всіх цивілізованих урядів.»

Нота ж, яку передав 20. III. ген. Врангелеві для Денікіна адмірал де-Робек, верховний політичний комісар Англії в Царгороді, мала такий текст:

»Верховна Рада вважає, що продовження громадянської війни в Росії в цей час є явищем надзвичайно шкідливим для становища Європи. Уряд Великобританії, з свого боку, вважає за потрібне звернути увагу ген. Денікіна на те значення, яке мала б в цей час спроба встановити зносини з советським урядом, щоб досягти гарантій щодо безпеки для населення Криму і Добровольчої Армії. Цілком переконані, що в цю пору найкраще припинити нерівну боротьбу, британський уряд пропонує, що він візьме на себе ведення переговорів з советським урядом за згодою на це ген. Денікіна і надасть останньому та його ближчим співробітникам притулок у Великобританії. Британський уряд, який щиро допомагав йому (Денікіну), завдяки чому тільки була можлива до цього часу ця боротьба, вважає себе управленим сподіватись, що його пропозиція буде прийнята. Якщо ж ген. Денікін визнає би за потрібне відхилити пропозицію і продовжувати своє безнадійне діло, британський уряд визнає за потрібне зняти з себе відповідальність за події, які можуть статися в майбутньому, й припинити будь-яку дальшу допомогу.»

(Між іншим, про зміст першого документу кубанці нічого не знали. Денікін напевно його знав, але було не в йо-

го інтересах знайомити з ним кубанців, бо він би лише виправдував політику самостійности Кубанщини та зміцнював би течію проти згоди з ним і перешкоджав би йому в його плянах, яким ніби знову доля усміхнулася: якраз саме в ці дні добровольці перейшли були в наступ і захопили Ростов; перед цим було досягнуто згоди з Верховним Кругом; якраз в цей час ішло формування Південно-Російського уряду. Коли б кубанці знали дійсне, а не в тлумаченні ген. Гольмана ставлення англійських політиків до питання самостійности новопосталих державних формувань на території Росії, може б багато дечого вони інакше зробили, а тоді історія Кубанщини певно пішла б іншим шляхом, вислизнувши з-під впливу Денікіна і його кубанських прихильників, які нарешті згубили її).

Ці документи показали, що англійці визнавали новостворені державні формування, а їх представник ген. Гольман і різні гастролери трималися, навпаки, самого тільки Денікіна. Тепер треба було мотивувати оту незалежність історичними підставами і боротьбою за неї після революції і якраз проти інтенції Добрармії. Одначе Іванис, крім пера й отраменту, нічогісінько при собі не мав, а тому й документ вийшов сухоребрий. Зміст його такий:

› Військовий Отаман
Кубанського Козачого Війська
М. Севастопіль, 30. квітня 1920 р.

До Британської Королівської
місії — ген. Персі; Французької
Военної місії — ген. Мантену;
Американської Военної місії —
адм. МакКолі, і Японської
Военної місії — майорові Такахасі.

Маю честь просити Вашу Вельможність передати Вашому Урядові нижчеподане наше повідомлення.

Кубанський Край у більшій своїй масі заселений козаками, що вийшли із Запорізької Січі на Дніпрі (Україна) наприкінці XVIII віку, бо вони жили вільно й не захотіли підпорядкуватися укладові життя, який імператриця Катерина друга мала намір запровадити і на Україні за зразком Росії.

Запорізькі козаки, предки кубанців, жили вільно, а ними правив представничий орган — Рада і виборний Кошовий Отаман. Не захотівши лишитися без своїх вольностей, запорізькі козаки в 1792 році перейшли за Озівське море і осіли вздовж Чорного моря, де вони понад 60 років провадили боротьбу з гірськими племенами Кавказу за зайняту територію, на якій кубанські козаки живуть донині.

І на Кубані козаки застосували, як на Запоріжжі, демократичне правління: Виборна Рада, Виборний Кошовий Отаман, оселі назвали куріннями (пізніше назву змінили на станицю), якими правили виборні курінні отамани і виборні ради. Лише наприкінці XVIII століття російський уряд заборонив обирати Військового (колись — Кошового) Отамана й Раду. Але по станицях виборні органи зат-

рималися — отамани, станичні ради й суди. Таким чином, у внутрішньому житті Кубанська область (так її назвав російський уряд) весь час мала свій особливий уклад, не заведений в решті Російської імперії.

У 1906 році за наказом імператора Миколи II-го знову була скликана на Кубані Рада, щоб переглянути земельне питання, яке при монархічному управлінні не наважувалась центральна влада розв'язувати наказом без участі козаків. На цій Раді козаки домоглися, щоб казенні землі були повернуті в користування козаків. В решті імперії така самоволя була немислима.

Після Лютневої революції 1917 року кубанські козаки відновили повністю той лад, який історично в них склався — вся адміністрація (отаман, як президент, уряд, парламент — Рада) була вибрана і встановлена демократична система.

Наміру цілком відділитися від Росії на початку не було і кубанські козаки визнали над собою зверхність Тимчасового російського уряду, але твердо боронили свої внутрішні демократичні порядки від зазіхань на них центральної влади.

В жовтні місяці 1917 року відбувся в Росії новий переворот, в наслідок якого на чолі Російської Держави стала політична партія большевиків, принципи управління якої діаметрально протилежні бажанням кубанського населення.

Насамперед большевики не визнали представницького виборного ладу, на якому базувався весь уклад життя кубанського народу. Большевики не визнали інституту приватної власності, хоч усе населення Кубанського Краю складалося з дрібних власників при об'єднаному землеуправлінні. При такому радикальному розходженню кубанський нарід не визнав Советську владу і почав боронитися від неї, проголосивши себе самостійним державним утвором до скликання Всеросійських Установчих Зборів, єдиного, на думку кубанців, правосильного органу для визначення політичного ладу Російської Держави.

Ведучи боротьбу з большевиками, кубанський нарід в особах своїх представників не припиняв творчої роботи по налагодженню мирного життя своїх громадян. На Кубані законодавчим актом всі громадяни зрівняні в політичних правах. Аграрне питання розв'язане згідно з бажанням всього населення. Робітникам Кубанського Краю законодавчим шляхом гарантований 8-годинний робочий день. Видані були закони страхування робітників і т. д. В економічній діяльності життя на Кубані провадилась велика робота по відновленню зруйнованої і створенню нової промисловости краю. Але скрізь кубанському народові доводилося стикатися при мирному будівництві з великими перешкодами, що поставали в наслідок безупинної боротьби. Більша частина здорового (особливо чоловіків) населення була на фронті, транспорт виконував у першу чергу вимоги фронту, що гальмувало обслуговування вимог громадського життя.

Боротьба проти большевиків провадилась кубанськими козаками вже два з половиною роки в союзі з рештою козачих військ і Добровольчою Армією. Ця боротьба провадилась і провадиться виключно задля бажання козаків улаштувати внутрішнє життя так, як вони це робили протягом усього свого життя. Територія Кубані в процесі боротьби була неоднократно ареною цієї боротьби і головною базою постачання харчування всіх армій. Населення Кубанського Краю ради спасіння домівок жертвувало своїх найкращих синів і свій майток, але воно ніколи не прагнуло нав'язувати свою волю руському народові.

Ніколи кубанський народ не мав наміру вести завоюницьку політику по відношенню до советської Росії, — у всіх актах і заявах Кубанської Ради, Отамана й Уряду в російському питанні завжди

Говорилось, що кубанці ведуть боротьбу лише за право незалежного улаштування свого життя.

Тепер же кубанська армія в кількості декількох десятків тисяч чоловіка, втративши свою територію, одійшла в район Чорноморської губ. Армія терпить великі недостачі продовольства і, не зважаючи на це, готова в кожний момент перейти в наступ. Кубанський народ готовий завжди до мирної згоди з Советською Росією, але коли в 1918 році населення прийняло в себе таке управління, як у Центральній Росії, то вже через два місяці скрізь почалися повстання, які закінчилися звільненням Кубанського Краю від советських військ.

Бажаючи закінчити громадянську війну мирним шляхом і тим дати можливість населенню всієї Росії і нашого Краю приступити до творчої праці, ми від імени Кубанського народу звертаємось до Великих Держав з проханням — в ім'я гуманності, в ім'я спасіння культури, в ім'я власних інтересів взяти на себе посередництво в справі мирного закінчення боротьби, щоб утворити такий мир, який би задовольнив обидві сторони і дав би спокій Росії, що є можливо лише за посередництвом Великих Держав.

Придатними умовами для переговорів з Советською Росією можна вважати для Кубані такі:

Цілковите невтручання Советського уряду до внутрішнього життя Кубанського Краю.

На території Кубанського Краю не повинно бути советських військ.

Зв'язок з Росією повинен бути установлений на підставі особливих домовлень, які повинні мати міжнародні гарантії в дотриманні їх обома сторонами. Для безпосередніх зносин з Верховною Радою і урядами Великих Держав я уповноважую Голову Законодавчої Ради Луку Лаврентійовича Бича.

Кубанський Військовий Отаман, генерального штабу
генерал-майор М. Букретов.

Голова Кубанського Крайового Уряду В. Іванис.

Цей меморандум був написаний без яких-будь історичних документів і тому він далекий від досконалости. Але якби він був найбільшою досконалістю, то справа вже була все одно вирішена: Антанта, а особливо Великобританія, шукала порозуміння з советською Росією. Меморандум Отаман з Головою Уряду розвезли по зазначених у титулі місцях. Скрізь ласкаво приймали, але навіть запитів не ставили. Єдиний японський майор Такахасі довго розпитував і дивувався, що кубанці неросійського походження. Сказав дещо про отамана Семенова на Далекому Сході, який, як і його козаки, був руським.

Через донського генерала Свечина, який виїздив до Парижу, передано уповноваження й меморандум Л. Л. Бичеві.

Покінчивши з меморандумом, Іванис почав рятувати рештки Кубанської Крайової Скарбниці, що її передали до урядової частини ген. Морозова, на пораду ген. Болховітінова. Віз із скарбницею, переїхавши міст з Катеринодару, перекинувся з залізничної греблі — всі баули висипалися. На щастя, слідом їхав потяг ген. Улагая, який наказав усі ба-

ули зібрати й повантажити до вагона. В Новоросійську все перевантажено до пароплава «Бештау», капітаном якого був старш. лейтенант Дудкін, кубанський козак. Він у Севастополі розшукав Іваниса й просив охорони, бо ген. Покровський уже вимагав передати казну йому. Голова зібрав з кубанців невелику групу і посадив, як охорону на «Бештау», наказавши нікому не давати скарбів без наказу Кубанського уряду. Все зроблено таємничо, навіть від от. Букретова.

Після Великодня ген. Врангелъ скликав нараду з отаманів і голів урядів до Малого царського палацу. При парадних дверях стояли два парних молодих кубанці в чорних черкесках, салютували чітко й безшелесно. На засіданні був Кривошеїн і ген. П. Шатилов, начальник штабу. Врангелъ в сірій черкесці і вишуканій тасьмі (у цьому випадку зайвій). Шатилов сидів у мішкуватій черкесці. Елегантно одягнений от. Г. Вдовенко (гніда черкеска така ж, каракулева, папаха). Кубанці в похідних заносених черкесках. На нараді подано до відома, що всі подали заяви, зі змістом яких, однак, не озайомлювали і копій Врангелеві не передавали. Врангелъ був певний, що Антанта перегляне свої рішення і продовжить свою допомогу. Війська відпочинуть і він почне наступ з Криму. Про кубанців на Чорноморщині підніс питання Букретов. Врангелъ пообіцяв навантажити «Бештау» хлібом і з отаманом вислати. Взагалі ж про трагедію на Чорноморщині ухилялись говорити. Довше, але переконливо говорив Врангелъ про пляни і на цьому розійшлися.

Маючи вільний час, Іванис приглянувся до Севастополя. Місто було переповнене офіцерами й вояками, які вештались без діла і з якими ніяких занять не проводили. Було таке відчуття, що місто в облозі. Перекоп і проходи між озерами утримував ген. Слащов, талановитий офіцер, але наркоман і без потреби жорстокий. У Севастополі було знати, що барон Врангелъ не певний свого становища. Кривошеїн щось заїкнувся про ліву політику і згоду з усіма. Пізніше це назвали «робити ліву політику правими руками»...

Якось на бульварі Іванис побачив великого чоловіка в незвичайній уніформі з жовто-блакитними кольорами. Підійшов до нього й запитав, хто він, називаючи себе й свій пост. Той зразу вхопився, відповідаючи, що він український полковник та що він з якоюсь групою українців хоче домовитися про спільні дії з Врангелем. Після розмови на лаві, на бульварі, полковник запросив зайти на мешкання і познайомитися з більшою групою українців. Для Іваниса це було щось нове і він згодився піти. В мешканні було коло десятка людей, старших віком, всі в цивільному і лише

дехто видавав рухами військового. Запитав їх, чи вони з України, чи з кримських українців. Одержав невиразну відповідь. Однак зрозумів, що діють вони на свою руку, не маючи жодних повноважень і зв'язку з українською владою. Шукали вони знайомства з ген. Кириєм. Іванис пообіцяв, що коли Кирій у Севастополі, то познайомить їх. Биявилось, що в той момент Кирія не було в Севастополі. Довелось зайти на те ж помешкання й повідомити, що Кирія нема. І на цей раз розмова не клеїлась, а тому Іванис перестав заходити. На тому ж бульварі Іванис побачив молодика в європейській уніформі, але з якимись жовто-блакитними нашивками. На запит, з якої він армії, одержав відповідь ломаною російсько-українською мовою; він сказав, що не з цієї України, а з Галичини. В. Іванис уперше почув про галицьку армію. Молодик почав вихвалитися, що галицька армія має «дисциплінку», не така деморалізована, як Наддніпрянська і т. д. Оця хвалькуватість була такою неприємною, що Іванис поспішив припинити розмову, не довідавшись, звідки узявся цей ніби землячisko. Взагалі ж тоді в Севастополі можна було побачити і грузин, і азербайджанців, що тут промишляли за хлібом, якогось в Криму ще трохи було в районі Перекопу, а для чорноморської фльоти й танків, автотранспорту й десятків літаків потрібні були нафтопродукти. Останні ж так чи інак Антанта не постачала б. Тому в Севастополі постав «авлабарський базар» (базар в Тифлісі, на якому все можна було дістати). Однак поготівля до якоїсь військової дії не було помітно. Преса накидалася, ще не згадуючи прізвищ, на «винних» у катастрофі. Дихала вона чорносотенством. Замовкли навіть кадети. В. Шульгіна також не було чути.

Ген. Врангель скликав таємну нараду з самих отаманів, ніби у військових справах, але в дійсності йому йшлося про укладення умови, яка регулювала б його взаємовідносини з отаманами (не з урядами). Терський отаман Вдовенко репрезентував фікцію, бо крім себе самого він в армії мав десятки терських офіцерів і сотки козаків, рештки терських козаків були інтерновані в Грузії. Цей отаман, як пізніше ще й Ляхов від Астраханського Війська, запрошений на те, щоб паралізувати вимоги кубанців. Донський отаман ген. А. Богаєвський по-старому на всі пропозиції приставав. І на цьому засіданні Богаєвський і Вдовенко зразу погодилися на всі пропозиції Врангеля, а Букретов вимагав обмеження прав ген. Врангеля в справах зовнішніх зносин і справах козацьких країв. Врангель дуже не заперечував і умова була укладена така (український переклад):

»Севастополь, 2 (н. ст. 15) квітня 1920 року. Головнокомандувач збройних сил Півдня Росії й Отамани Військ — Донського, Кубанського, Терського й Астраханського, маючи кожний всю повноту влади, глибоко свідомі своєї відповідальности перед Батьківщиною однозгідно прийшли до таких основних висновків щодо своїх взаємовідносин:

1. Головнокомандувач збройних сил Півдня Росії, який оголосив своїм наказом для країв, захоплених збройними силами, всю повноту своєї влади в цивільному й військовому відношеннях без усяких обмежень, є відносно козацьких збройних сил вищим військовим начальником, який має повноту військової влади. З боку стратегічного й тактичного він діє на підставах, чинних у Донській Армії.

2. Щодо внутрішнього цивільного устрою, то козацькі війська і краї користуються повною автономією й незалежні від Головнокомандувача.

3. При зносинах з урядами чужоземних держав ніякі сепаратні виступи військових Отаманів не можуть мати місця і всякі угоди й дії повинні починатися за узгодженням з Головним Командуванням і за його посередництвом. В той же час і Головнокомандувач, ведучи переговори з чужоземними урядами, повинен в усіх питаннях, що торкаються безпосередньо козацьких країв, наперед зноситись з отаманами.

Правитель і Головнокомандувач збройних сил Півдня Росії генерал-лейтенант барон Петро Врангель. Від імени Війська Донського й Астраханського генерал-лейтенант Богаєвський. Кубанський Отаман генерал Букретов. Терський Отаман генерал-лейтенант Вдовенко.»

Цим договором розрив з ген. Денікіним перекреслювався. Кубанщина узалежнювалася від ген. Врангеля, особливо у зносинах з закордоном. Цим документом позбавлялися своїх повноважень делегація Л. Бича в Парижі, якій за день перед тим Букретов і Іванис вислали спеціальні повноваження, і мусила припинити свою діяльність урядова (і від Законодавчої Ради) делегація в Грузії. Про діяльність цих делегацій Букретов не поінформував Врангеля. Але за Конституцією Кубанського Краю цей договір не був дійсним, бо одного підпису Отамана не досить: потрібний був ще підпис голови уряду чи будь-якого члена цього уряду.

За такий договір Врангель обіцяв дати на узбережжя харчі і набої. Цим одначе Букретов не задовольнився. Він захотів стати головнокомандувачем Кубанської Армії на Чорноморщині, а Врангель не погоджувався на це. Тоді Букретов заявив, що він сам себе проголосить Головнокомандувачем. На це Врангель відповів, що він Букретова не випустить з Криму. На таку заяву Букретов запитав, чи він є арештованим як Кубанський Отаман. Врангель зазначив, що в Криму Кубанський Отаман матиме вільні рухи, але тимчасово він не має права виїхати. На цьому закінчилося засідання. На «Бештау» ж трохи навантажили харчів з тим, що ранком наступного дня (3. IV.) всі цим пароплавром мали б повернутися до Сочі.

Уже стемніло, як повернувся от. Букретов до готелю. Він голосно звернувся до голови уряду: «Ваш Отаман арештований!» Довго він був так схвильований, що не міг поважно розповісти, як до того дійшло. Нарешті він переказав, як вони склали умову й передав копію, щоб ознайомились. Прочитавши, Іванис сказав, що це не є документ для Кубанського Краю, бо сам Отаман не в праві будь-що від імени Краю підписувати. Зробив коротку аналізу умови й зауважив, що цього не прийме Законодавча Рада, яка є в повному складі, нагадав про делегації в Парижі й Тифлісі й запитав, чи він про це попередив Врангеля. На все це, ніби виправдовуючись, от. Букретов відповів, що він згоден підписати умову з ким завгодно, хоч із чортом, аби дістати харчі й набої, а Врангель обіцяв дати те й друге, а без умови нічого не дає. Іванис знизав плечима й запитав, чому ж в умові нічого не сказано про харчі й набої, на яку кількість людей, яку кількість набоїв і патронів Врангель обіцяє дати і як скоро. Букретов ходив по кімнаті і, як хлопчисько, повторював, що Врангель обіцяв, а Іванис додав — словесно, а не на письмі!

З поверненням Улагая до Криму Врангель ще раз скликав раду отаманів і деяких генералів з метою вирішити, як бути з козаками на узбережжі. Донський Отаман і його генерали просили перевезти всіх донців. Букретов же заявив, що він мусить спершу запитати козаків, бо він вибраний Отаман і проти волі козаків діяти не хоче. Взагалі ж він закинув Добрармії, що в ній кубанці були пасинками і що він би хотів, щоб це змінилося. Роздратований Врангель наказав присутньому морському міністрові віце-адміралові Герасимову вжити заходів, щоб ні один корабель, що відходить з Криму, не брав на свій борт Кубанського Отамана.

В готелі Букретов з Іванисом обговорили ситуацію і рішили, що Іванис потиху сяде на «Бештау» й ранком відпливе на узбережжя, а Букретов вичекає дальших подій. Та не встиг Іванис вийти з готелю, як за Букретовим приїхав ген. П. Шатилов і попросив його повернутися на раду, де Врангель вибачився за свою гарячковість. Виходило ніби так, що і от. Букретов виїде ранком на «Бештау», де вже був Іванис, не відаючи про вибачення Врангеля.

Не зважаючи на таке полагодження справи, Врангель лишився незадоволений Букретовим, не довіряв йому. Через це о 6-ій годині ранку наступного дня Врангель прислав за Іванисом свого ад'ютанта. Приїхавши до Малого Палацу, голова Кубанського Уряду застав Врангеля самого і дуже схвильованого. Він почав з того, що просив поговорити одверто, «як козак з козаком». Іванис відповів, що

він говоритиме щиро, а чи з цього Головнокомандувач скористається, це його справа. Отже, Врангель почав з питання, що робити з Букретовим, який, на його думку, загубить Кубанську Армію, а там такі дивізії, як ген. Науменка, Бабієва, Топоркова і всі ж командири там. На таку хвалу Іванис відповів: ні однієї з названих дивізій не існує, запитайте ген. Улагая, чи хоч один наказ після прийняття Кубанської Армії він видав, чи хоч один раз він показався в Армії; він їздив міноносцем і був інформатором. Запитайте хвалених генералів, чи хоч один з них бойову позицію зайняв після Хадиженської, чи хоч один був при дивізії. Всі вони з штабами займали кращі будинки в Туапсе, Сочі, на дачах й пиячили, гуляли. За донців нічого говорити, бо вони ще до Туапсе зняли погони, боячись своїх козаків. Командувач 4-го корпусу (Мамонтовського) ген. Стариков на заувагу ген. Букретова, чому він без погон, чистосердечно відповів, що погони дратують його козаків і можуть ще зірвати. Держався і може ще й зараз держитися фронт ген. Морозовим біля Туапсе й Шіфнер-Маркевичем біля грузинського кордону. Всі хвалені вами генерали, як на чийсь наказ, розвалювали свої дивізії, які зараз цілковито деморалізовані і являють собою озброєну юрбу. Ці генерали втратили останній свій авторитет і на узбережжі безвартісні. Вони не визнають ген. Букретова Кубанським Військовим Отаманом і всіляко третирують його, як військовика, а це ж за нормальних часів командир бригади пластунів і має орден св. Юрія.

Врангель уважно все вислухав і поставив Іванисові запит, що ж, на його думку, треба зробити. Голова куб. уряду зазначив, що йому, Врангелєві, не слід нічого робити проти Букретова, бо він суверен Кубанського Краю, Кубанський Військовий Отаман. Втручатися в кубанські справи не слід. В інтересах справи треба б усунути тertia між генералами й Букретовим, а це може зробити ген. Врангель, відкликавши всіх генералів до Криму, бо вони не визнають кубанську військову владу, а лише командування Добрармії. Дизізії цих генералів на узбережжі привести до бойового стану вже не пощастить. Іванис же просив Врангеля відкликати й ген. Болховітінова, сказавши йому коротенько про большевицькі настрої цього генерала. Главнокомандувач, як у свій час і Букретов, зазначив, що тут якоесь непорозуміння, бо Болховітінов — його вчитель в Академії генерального штабу. Але Врангель згодився відкликати й Болховітінова. До цього Іванис просив порадитись ще з ген. Улагаєм і от. Вдовенком.

Однаке Врангель враз вирішив відкликати генералів: Улагая, Шкуро, Науменка, Бабієва, Муравйова (був під су-

дом за те, що в Туапсе п'яний зарубав одного офіцера) і Болховітінова. А щоб уникнути будь-яких непорозумінь на узбережжі, ген. Улагай повезе накази Врангеля міноносцем, на якому поїдуть Іванис і от. Вдовенко, а от. Букретов пароплавом «Бештау» приїде трохи пізніше. Виконючи ж свою обіцянку Букретову. Врангелю наказав навантажити на «Бештау» харчів і набоїв для кубанських частин на побережжі. Тяжко сказати, чи з відома самого Врангеля, чи просто «усердієм» відповідних чинників, які так завжди «любили» кубанців, на 50-60-тисячну масу людей на узбережжі навантажено 6 000 пудів ячменю, 300 пудів жовтого цукрового піску та трохи набоїв. Того ж дня ген. Улагай, Вдовенко й Іванис відпливли міноносцем «Капітан Сакен» до Сочі, а за ними, на другий день, відчалив і пароплав «Бештау» з Кубанським от. Букретовим та ад'ютантами на палубі.

2. У Сочі без Отамана і прем'єра

25. березня 1920 р. Кубанська армія змушена була вийти з Туапсе за річку Аше. Простір від цієї річучки до грузинського кордону і далі по річці Мзимті до Красноі Поляни заповнився вояками й біженцями різного походження: кубанцями, донцями, черкесами, карачаївцями, калмичками та іншими. Чорноморське Ополчення після цього якось зникло без будь-яких бойових дій. Часом траплялися незначні сутички з малими кучками большевиків, які перед цим були в складі ополчення. При такому паптовому перенаселенні траплялися в глухих закутках самооборонні виступи місцевих мешканців проти спритних донців, які робили «реквізичійні рейди» по гірських селах. (Донці розташувалися від Мацести до Молдаванки і, всупереч твердженням своїх генералів, були абсолютно небоєздатні. Пробували їх вислати на позиції, з яких вони моментально зникали). Іноді попадали до полону місцевого населення й кубанські фуражири, але коли довідувались, що це не донці й не добровольці їх відпускали, не відбираючи ні грошей, ні зброї.

Фронт тримав головним чином відділ ген. Морозова (учбові частини, студенти, кубанські юнкери). Чисто козацькі частини не були стійкі. Вони до большевиків не переходили, але й сильного спротиву не ставили ворогові. Серед козаків почалися розмови про мир з большевиками, про відпочинок і реорганізацію в Грузії. З Гаґо же член уряду Ланко щодня телефонував, що грузинський уряд ще не погодився на інтернування. Всі сумували за Кубаниціною і казали, що як тільки буде наказ йти вперед, вони пі-

дуть, а тим часом цілі частини при незначній стрілянині з боку большевиків, знімалися й відступали назад. Шкуро, тимчасовий командувач. якому, порядку ради, дали в начальники штабу генер. штабу полк. Дрейлінґа, улаштував «смотри», виголошував промови, обіцяв дати наказ про наступ, але на фронті не показувався. Козаки по таких промовах вітали Шкуро вигуками «ура!» Наказу все ж не давалося, а Шкуро серед старшин казав, що частини все одно до наступу не здатні. бо... втратили серце. Чи це був саботаж. чи Шкуро таки вірив у «втрату серця», важко було розібратися. Большевики також не мали сил більше малої дивізії. Поміж козаками вешталися якісь людиці. які потихеньку показували якісь записочки, що були підписані прізвищем члена Ради Івана Макаренка. У цих записочках були заклики до козаків покидати зброю. Козаки не слухали й не кидали зброю, але і не вживали її проти ворога. Знайоме й відоме прізвище Макаранко змушувало козаків замислюватися. (Очевидно, це було грубе фальшування з боку большевиків, до якого (фальшування) сам Макаренко, який був у Царгороді, ніякого відношення не мав. Та все ж деякі козаки, коли їм це говорили, не вірили і думали, що Макаренко десь тут близько, і що записочки з його ім'ям щось таки значать).

Про те, що творилося на Кубанщині, ширилися найсуперечніші чутки. Одні говорили про «мир і благоденствие», другі — про пекло: вони переказували про спалені станиці й хутори, про тисячі повішених, розстріляних, замордованих. Як не дивно, але за весь час походу ні командвання, ні уряд не мали ніяких точних відомостей про те, що діється по той бік фронту. Були лише чутки такі ж неймовірні й суперечні, як ті, що кружляли серед козаків. Розвідка була дуже і дуже слабенька, а точніше її фактично не було. Член уряду Л. Білашов залишив своїх агентів в Катеринодарі, забезпечив їх грішми, але жадної інформації від них не одержав. (Як пізніше з'ясувалося, всі вони на чолі з осаулом Федоренком, який був раніше у зносінах з большевиками, перейшли на бік ворога).

Та прийшов день, коли останні невеликі запаси харчів і фуражу були з'їдені. Місцеве населення само не мало що їсти і не мало чим годувати худобу. Почався справжній голод і холера. Їли торішні гнілі горіхи, дикі грушці, кислоти, що вишукували по лісах. Люди ходили знесилені, як тіні. Весна припізналася, трава ще не виросла. Коням залишалося лише гризти молоденькі гіллячки та кору, не цілком згниле старе листя. До чого дійшов голод коней. свідчить випадок, що стався в 2-ій пластунській бригаді, де кінь, прив'язаний до воза, стяг з нього та з'їв варене по-

рося. Підозріння було впало на людей, але коня схоплено було на місці злочину¹⁾, коли він доїдав останню ніжку поросяти. Коні гинули тисячами. Безсилі люди не встигали закопувати їх у твердому кам'янистому ґрунті, вони гнили, отруюючи повітря та воду річок і струмочки, з яких люди пили воду.

І за таких обставин у ставці Шкуро на Рів'єрі лилося вино, грали музики, чулися співи, поки обурені члени уряду не зажадали припинити цей «пир під час чуми». По помешканнях молодші старшини також не соромилися улаштувати гучні п'яні вечери з дебошами. Таке ж безутавне бенкетування було в штабах Науменка й Бабієва. Розклад ішов згори і спинити його не було кому. Були й насильства з боку самих старшин. Наприклад, начальник Сочинського гарнізону ген. Косякин 7 квітня в наказі ч. 28 наказав: «Мають місце сумні факти ганебної поведінки деяких офіцерів, що в п'яному вигляді роз'їздять по місту. 4. квітня компанія донців з офіцерами розпивала з пляшок вино, каталася на фаєтонах».²⁾ А в наказі ч. 30 він же констатує, що «хорунжого Вариводу за гвалтування жінки і грабунки засуджено на смерть»³⁾, і що винуватого повішено.

У цей же час проста маса підтримувала лад і дисципліну, була замислена, сумна, в'яла, невесела, була не буйна, а байдужа. Мабуть, це був наслідок голоду, який так спритно використовували большевики в своєму адмініструванні.

Вслід за п'ятикою та гульнею серед офіцerstва почала ширитися «хвороба» самовільного відходу з частин. Особливо старші начальники без видимих причин почали покидати свої частини. Це порушення дисципліни почалося з генералів, в чому був винен і сам тимчасовий командувач армії ген. Шкуро. Він телефоном переказав по військових частинах офіцерам, що радить їм вибрати закордонні пашпорти. Зрозуміло, що такі телефонограми не лишилися секретом і для козаків. Щодня до члена уряду у Внутрішніх справах з'являлися десятки полковників, військових старшин, осавулів по закордонні пашпорти, щоб з ними покинути узбережжя. Хто їхав у Крим, хто до Грузії, а хто й далі, дезорганізуючи управління армією. Цікаво, що навіть серед тих, що їхали в Крим, охочих далі воювати не було. Панувала апатія з браком здорового глузду. Більшість із цих, часом видатних військовиків, мріяла про якесь нейтральне заняття, про якусь торгівлю до часу. . . поки все не заспокоїться в Росії. Лихо було і в тім, що всі, хто приходили по

¹⁾ В. Мельниковський. Чорноморська трагедія. Козачі Думи. 1924 р. ч. 20(4), ст. 2.

^{2), 3)} Воронович. Зелена книга, ст. 130 і 136.

закордонні пашпорти, пред'являли відповідний дозвіл від свого начальства. Член уряду у внутрішніх справах не мав підстав затримувати видачу пашпортів. Таке досить велике дезертирство, певна річ, проріджувало командний склад армії, яку, до того ж, нічим було годувати. Ці новомодні дезертири, не криючись, скрізь, а втім і серед козаків голосно казали, що справа програна. Дехто ж із них навіть радив і козакам плюнути на Уряд і Раду та їхати до Врангеля. А Врангель же не прислав того, що обіцяв, бо не було палива й олії.⁴⁾ Адмірал Герасимов на запит ген. Врангеля в березні (кінець) відповів: «Тоннаж в портах Криму є достатній, одначе, ні одно судно вийти в море не може. Не тільки немає запасів вугілля й олії, але і на кораблях ні вугілля, ні олії нема. Навіть бойові судна нема можливости освітлювати електрикою.»

Уряд був проти перевозу козаків до Криму (це суперечить твердженню п. Вороновича — «Между двух огней», ст. 171) — ніколи він своєї згоди на це не давав, а обставини змушували. Уряд не вірив у те, щоб Крим міг утриматися проти большевиків. Навіть офіцери і добровольці, а не козаки, що побували в Криму та приїздили до Сочі, оповідали про те, що вони там бачили та спостерігали, висловлювали глибоку віру в те, що Крим більше 4-5 тижнів не протримається. Вони ж висловлювали думку, що козакам, які попадуть там у полон большевикам, буде загрозувати більша небезпека, ніж якби довелось, в крайньому випадку (якщо тоді ще не вірилось, бо сподівалися на допомогу Грузії), капітулювати на побережжі. Тому уряд і не надавав виїздові великого значення і був певний, що чим скоріше ці панове зникнуть з побережжя, тим буде менше розкладу в армії. Припинилася видача пашпортів тоді, коли Улагай з Іванисом приїхали з Криму і заборонили давати дозволи на залишення частин і видачу пашпортів.

Офіцерство від'їздило, а прості козаки з тугою та з сумом виходили на берег моря та все виглядали, чи не покажеться звідкілясь допомога. Не хотілося їхати в Крим, але не тягло дуже й до Грузії. Кружляли чутки, що в Україні почав бити большевиків Петлюра, що його війська захопили Одесу, Миколаїв, Херсон. Як і в 1918 році прості люди знову чекали порятунку з України. Про те, що вони заподіяли цій Україні за останні півтора роки, опинившись — в наслідок політики своїх проводирів — зняряддям у руках її ворогів, звичайно мало хто думав. І отак собі мріяли, що ось-ось припливуть з Одеси, Херсону пароплави, заберуть їх на

⁴⁾ П. Н. Врангель. «Март 1920 года.» «Белое Дело» 1922 г., ст. 69.

Україну, а звідтіля, за її допомогою, вони повернуться на вільну, рідну й розкішну Кубань.

Сам Шкуро не збирався їхати в Крим і розпитував «козюнь» (так він частенько називав козаків), яких вважав за «петлюрівців», чи не можна було дійсно якнебудь перехопитися на Україну. Адже ж він, Шкуро, з Пашківського куреня, нащадок чубатих запорожців і нічого не мав проти того, щоб разом з Петлюрою відновити Січ. (Різанині й грабункам, що чинив він минулого року на Полтавщині, Катеринославщині словесним своїм наказом козакам: «глядіть, орлята, щоб через 9 місяців тут, на Полтавщині, було побільше козачат»... тепер не надавав). То в цього командувача, коли був напідлижку, виникало бажання огнем і мечем пройти Грузію й пограбувати Тифліс. (Про це він прилюдно і з пляшкою в руках в офіцерському касіно-«собранії» кричав). Взагалі Шкуро звик до розмаху й простору кіннотних рейдів і грабунку великих мист, містечок та великих сіл України, а тут мусив нудитися на вузькій приморській смужці, яка вже перед ним пограбована большевиками, добровольцями й зеленими.

Проте і в до тла, як здавалося, пограбованій береговій смужці молодці Шкуро винюхали поживу... Чорномор'я глекало високогатунковий тютюн. Запаси цього тютюну свого часу зібрали ще добровольці шляхом купівлі чи реквізиції. Коли Добрармія була витиснута з цих просторів, запаси тютюну, як військову здобич, захопив Комітет Визволення Чорномор'я. Однак керівники цього Комітету не встигли реалізувати цю здобич. З'явився Шкуро і тютюн, правом сильного, опинився в його руках. За даними представника Комітету в Тифлісі, він мав на складах 15 000 пудів тютюну, що колись належав «Особому Совещанію» Добрармії. (Воронович, «Зелена книга», ст. 79). Пан Воронович у цій своїй «Зеленій книзі» наводить цей факт без коментарів. На ст. 136 тієї книжки цей тютюн трактується як зведений натуральний податок населення Чорноморської губ. в обмін на харчі. Однак, хто установив цей податок і коли його звели селяни, автор не пише. Між падінням же влади Добрармії і появою ген. Шіфнер-Маркевича з кубанцями на Чорноморщині пройшов такий короткий час, що селяни не встигли б звести. Якщо ж тютюн був зведений Добрармією, то він напевно був оплачений хлібом, який Добрармія могла одержати лише з Кубані. Якщо населення цього хліба не побачило, то в цьому винні Воронович і Ко.

У тій самій «Зеленій книжці» на ст. 96 в офіційному повідомленні Головного Штабу (очолював його сам Воронович) Чорноморського Селянського Ополчення з 26-го лютого 1920 р. говориться про захоплення Ополченням в Туапсе

складів амуніції, харчів і 30 мільйонів рублів. В подібному ж повідомленні з 2. III. 1920 р. («Зелена книжка», ст. 98-99) говориться, що за час від 28. I. до 1. III. на просторі від р. Псот (майже біля Грузинського кордону) до Геленджика захоплено: декілька складів амуніції і продовольства, 10 вагонів цукру. . . 35,000,000 рублів, як також декілька тисяч пудів тютюну, закупленого Добрармією, і в Туапсе великі запаси чавуну, сталі й панцеру. На ст. 102 наведено повідомлення представника Комітету (із слів Вороновича) про захоплення зеленими, коли вони відтягли Туапсе від Новоросійська, трьох потягів білої муки. Коли кубанці за декілька тижнів прийшли до Туапсе, то цих складів, цих «громадних запасів» не знайшли. Треба припускати, що вони існували тільки в палкій уяві штабу п. Вороновича або були використані шляхом продажу для забезпечення Комітету грошми, про який згадується на ст. 97 «Зеленої книжки». У всякому разі, вже на ст. 125 п. Воронович про «величезні запаси сталі, чавуну, панцеру» нічого не каже, називаючи лише тютюн «сдиним валютним товаром». На ст. 136 до цього єдиного валютного товару він додає ще й ковбаси, які ніколи на побережжі не вироблялися і попадали туди, в порти, лише транзитом, вивезені з Кубанщини. Треба також мати на увазі, що частина тютюну, який переховувався на складах Адлеру й Сочі, належав не селянам, а купцям, і в усякому разі не Комітетові Визволення Чорномор'я. Цей комітет як і міг щось говорити, підшиваючись під оборонця інтересів місцевого населення, то лише про монополію торгівлі, хоч поза межами країни ті комітетчики були такими ж грабіжниками, як і Шкуро.

Однак і Шкуро в цьому випадку хотів надати своїй операції ліквідації військової здобичі легальний характер, що так часто практикувалося в часи війни військовими начальниками. Він звернувся до уряду з проханням допомогти йому в цій справі. Уряд відповів, що він вважає за можливу для військової влади ліквідацію лише тютюну, який дійсно є військовою здобиччю, а використання тютюну приватних осіб без їх згоди й участі не дозволяється. Уряд настоював, що мусить бути обміняне не на валюту, а на харчі, які треба розподілити між армією й населенням Чорноморської губ., при чому цю операцію має виконати сам уряд з участю представників населення. Шкуро на це не погодився. Він добивався утворення такої мішаної комісії, де участь представників уряду була б лише ширмою, за якою він, зі своїм оточенням, творив би те, що хотів, затримуючи в своїх руках і тютюн і речі, які він виміняє за тютюн. Уряд ухилився від участі в такій комісії, і тоді Шкуро організував свою власну комісію під головуванням ген. Остроухова.

(Твердження п. Вороновича, що уряд санкціонував операцію Шкуро — «Между двух огней», ст. 170 — не відповідає дійсності). Перешкодити генералові Шкуро в цій справі уряд не мав фізичної можливості.

На побережжі перед приходом Кубанського уряду не утворилося поважної громадської організації, яка б репрезентувала інтереси місцевого населення. Через це урядові доводилося спорадично мати діло в щоденних справах із окремими місцевими установами та урядовими чорноморськими особами. Наприклад, у Сочі довелось видрукувати короткотермінові зобов'язання уряду, які мали бути випущені ще в Катеринодарі, але пустити в обіг їх не встигли. Сочинському самоврядуванню на санітарні потреби міста уряд видав 300,000 рубл., а сочинській Досвідній Станції, щоб не припиняла праці, — 100,000 руолів (Арх. Уряду, Журнал засідання Уряду 2. IV. 1920 року), видано будівельному управлінню Чорноморської Залізниці 560,000 рубл. (Журн. засід. уряду 6. IV. 1920 р.). Уряд же платив утримання мировим суддям, слідчим тощо. Взагалі Уряд не відмагувався від обов'язків перед місцевим населенням і чим міг помагав. Не задовольнялися крайні вимоги, на які не було фізичної можливості в уряді або коли ті вимоги мали характер шантажу.

Причину від'їзду Отамана й прем'єра в Крим у повному секреті затримати не пощастило. З отаманської ставки полізли чутки про мирні переговори з оольшевіками. Зі штабу Шкуро ці «новинки» не тільки не заперечувалися, а й далі ширилися. Про це ж стало передавати й радянське радіо. Все це, очевидно, знижувало боездатність і без того знеохочених військ. Серед військ пішли відкриті балачки про безглуздя бойової діяльності на фронті, коли в Криму йдуть мирові переговори. Щоб перешкодити братанню і свавільному «перемир'ю» на фронті, уряд у Сочі поставив питання: чи не краще б було, коли б цим зайнялося саме командування. Шкуро спочатку не хотів про це й чути, а потім погодився, але з умовою, що буде знайдена форма, яка б не торкнулася його військової честі, а найголовніше, що Законодавча Рада також ухвалить можливість перемир'я. Оця вимога участі Законодавчої Ради багато говорить про те, що Шкуро часами відчував себе Кубанським козаком, для якого Рада в такій тяжкій ситуації все ж лишалася найвищою інституцією. Писарев, Стариков, Науменко зігнорували б Раду.

Сочинський уряд, по нараді з начальником штабу Шкуро — полк. Дрейлінгом, 5. IV. ухвалив таку резолюцію:

«З уваги на те, що: 1) англійський уряд запропонував воюючим сторонам своє посередництво в веденні мирових переговорів, 2) до

цієї пропозиції советський уряд поставився прихильно, і мирові переговори, участь у яких беруть представники Донщини, Кубанщини й Терщини, вже ведуться в Криму (про це подавали вісті большевицьке радіо та листи в грузинському часописі), 3) при такому стані речей даліше продовження військових операцій на Кавказькому побережжі було б безглуздою і нічим не виправданою для обох сторін жорстокістю не тільки відносно одного до одного, але й до мирного населення Чорноморської губ., приреченого разом з військами обох сторін переживати всі страхоття голоду й ширення пошестей тифу й холери, — Рада Уряду постановила: розпочати переговори з командуванням військ Росії на Кавказькому побережжі про укладення перемир'я до закінчення мирових переговорів, для чого просить командувача військ ужити всіх належних заходів.»

Ця постанова лишилася найгіршою плямою в діяльності уряду, за яку несуть відповідальність ті члени його, що були в Сочі. Вони піддалися впливові большевицьких агентів, пацифістів, як Д. Філімонов і рафінований ген. Болховітинов. Після такої резолюції треба було розпочати якнайбільший наступ, і від несподіванки большевицька дивізія могла бути добре потріпана. На жаль, пасифізм опанував рештку уряду в Сочі.

Через добу по цій ухвалі відбулося закрите засідання Законодавчої Ради. До неї промовляв ген. Шкуро. Він констатував катастрофічний стан Кубанської Армії, яка «втратила своє серце» (огидний вираз, — автор), яка не забезпечена набоями, харчами, фуражем, ліками. Шкуро підкреслив, що після довгих розважань він уже не заперечує проти спроби мирових переговорів. В унісон цьому пасифізмові були виступи члена уряду Л. Білашова (заступав прем'єра) і декількох членів Ради. Ні єдиної промови не було проти цього. І **Законодавча Рада схвалила резолюцію уряду.**

Того ж дня Шкуро по радіо повідомив про прийняті рішення адмірала де-Робека в Царгороді, Військового Отамана Букретова та Голову Уряду в Севастополі, а також там же Врангеля. Останнього просив, з уваги на тяжкий стан війська на побережжі, звільнити його від командування, загрожуючи тим, що інакше він може «прийняти самостійне рішення».

На другий день на рейді Сочі засіріла значна англійська ескадра з самим адміралом де-Робеком на чолі. Адмірал запросив на свій дредноут командувача військ ген. Шкуро, якого супроводив начштабу полк. Дрейлінг, заступника прем'єра Л. Білашова, командувача 4-го Донського корпусу ген. Калініна, що ще ходив у погонах. Увесь берег моря був укритий козаками, що були свідками, з якою помпою й повагою англійці стрінули і повезли до свого адмірала всю делегацію, вони чули, як на кораблі її привітали музикою. Серце козаків зраділо, замаячила думка: ану ж нарешті прибула допомога...

На дредновті ж відбулася спершу розмова адм. де-Робека з прибулими. Адмірал допитувався, що викликало рішення про перемир'я з большевиками. Шкуро відповів, що з одного боку жахливий стан голодуючої й хворіючої армії, яка зараз має харчів лише на два дні і зовсім не має найкращих ліків у перепоєнених шпиталях, а з другого боку — переговори про мир з большевиками, які на підставі ультимату англійського уряду розпочав ген. Врангель. Адмірал, виславши негайно свого старшого лікаря оглянути сочінські шпиталі, поінформував делегацію, що як йому, де-Робекові, відомо, ніякого ультимату Англія Врангелеві не давала і ніяких мирових переговорів з большевиками Врангель не розпочинав. Лорд Керзон звернувся був до Чічеріна і Врангеля з пропозицією припинити збройну боротьбу і розпочати мирові переговори. Але ні одна сторона на це не відгукнулася. Обставини не змінилися — і, на його думку, **боротьбу треба продовжувати**. Більше питань поставив Л. Білашов, зауважуючи, що Кубанська Армія в сучасному стані не зможе продовжувати боротьбу. У цей час повернувся лікар адмірала й підтвердив жахливий стан перепоєнених шпиталів, зріст епідемії і відсутність ліків.

Тоді адмірал заявив, що він зараз же накаже звести з кораблів на берег для Кубанської Армії триденну порцію їжі на 45 000 козаків і потрібну кількість ліків. Сам негайно вернеться до Царгороду, звідкіля, після порозуміння з відповідними чинниками, надішле все потрібне. Для негайної ж оборони від большевиків він залишає в районі Сочі частину ескадри, яка своїм огнем буде прочищати від большевиків прибережну смугу, а кубанцям, які будуть посуватися вперед аж у горах поза межами гарматного поєгню з моря треба буде безпосередньо вже самим виганяти большевиків. Далі він ще додав, що має відомості, що козацькі отамани і сам Врангель їдуть на побережжя. Тому він просив кубанців потриматись принаймні до їх приїзду і не розпочинати переговорів з большевиками. Білашов і Шкуро з цим погодилися; Законодавча Рада також не заперечила, коли її про все поінформували.

Що то був за містичний наїзд цілої ескадри в Сочі, досі не з'ясовано. Де-Робек щотижня, а то й частіше, прислав своїх лейтенантів на берег, яким був відомий жахливий стан Армії, а тут він прикинувся, що нічого не знає. Заклик до дальшої боротьби також виявився неправдивим, бо якраз в документі від нього (дивись раніше) Денікіну загрожувалось, що як не захоче миритися, то йому припинять допомогу. Обіцяної допомоги де-Робек також не прислав (ні харчів, ні ліків). Обстріл ескадрою побережжя звівся (гляди далі) до декількогадинної «прогулянки» одного чи:

двох міноносців. Це була не мистифікація, а жорстока про-
вокація з боку держави у відчайдушному становищі козаків.
Їк можна назвати балачку про... «приїзд отаманів і Вран-
геля на побережжя», коли де-Робек у своєму портфелі мав
таку телеграму від Врангеля:⁵⁾

«Телепрама адміралові де-Робекові, в Царгород, вислана із Сева-
стополя 22-го березня (4-го квітня н. ст) 1920-го року.

Наказом ген. Денкіна я призначений Головнокомандувачем Зброй-
них Сил на Півдні Росії і приступив до виконання своїх обов'яз-
ків. Категорична вимога британського уряду припинити боротьбу
ставить мою армію в неможливість продовжувати таку. Складаючи
на великобританський уряд всю моральну відповідальність за при-
йняте ним рішення і цілковито виключаючи можливість безпосеред-
ніх переговорів з ворогом, я вручаю долю армії, фльоти й населення
зайнятих нами областей, а також усіх тих, хто брав участь з нами
в сучасній боротьбі, на справедливе рішення британського уряду.

Я вважаю, що обов'язок чести тих, хто позбавляє своєї допомоги
у найвишшальніший час армію Півдня Росії, яка лишилася вірною
загальній справі союзників, зобов'язує й їх ужити всіх заходів до
забезпечення недоторканості армії і населення зайнятих областей,
як також тих осіб, що не побажали б вернутися до Росії, і нарешті
тих, хто боровся проти большевиків і нині карається в тюрмах
Советської Росії.

Я маю право вимагати від моїх підлеглих жертвувати життям для
рятування Батьківщини, але я не можу вимагати від тих, хто вва-
жає для себе ганебним прийняти помилування від ворога, покори-
татися нею.

За цих умов я вважаю за потрібне, щоб та можливість, яку бри-
танський уряд пропонує Головнокомандувачеві і його головним
співробітникам знайти притулок поза Росією, була дана однаковою
мірою всім тим, хто волею скорше покинути Батьківщину, ніж при-
йняти помилування від ворога.

Я ладен скорше погодитися на найтяжчі умови для існування за
кордоном цих осіб, ніж на запевнення, що з цієї можливості скори-
стаються тільки ті, кому сумління не дозволяє прийняти помилу-
вання ворога.

Самозрозуміло, що на чолі цих людей я прошу вважати мене
самого.

По змозі найскорше вирішити питання про перемир'я і його здій-
снити — це конечність.

Переговори могли б бути доручені представникам англійського
командування, які перебувають тут.

Для спокійного розв'язування питань, пов'язаних із припиненням
всенних дій і ліквідацією військових і цивільних установ, у зв'язку з
передачею Криму Советському урядові, треба дати мені не менше
двох місяців від дня закінчення переговорів.

На протязі цього часу союзники повинні далі постачати армії й
населення зайнятих областей всім, що їм потрібно.»

Про цю телеграму ніхто з отаманів і козачих урядів у
Криму й на узбережжі не знав, але де-Робек її одержав
ще 22-го березня 1920-го р., тобто майже за два тижні до його
відвідин у Сочі. Знаючи, що Врангель просить 2 місяці на
підготовку до евакуації, а не боротьби, де-Робек, звертаю-

⁵⁾ П. Н. Врангель. «Март 1920 года.» «Белое Дело» 1922 г. ст. 72-73

чись до Шкуро й Білашова, каже, що... «боротьбу треба продовжувати». Обіцяє допомогти харчами, ліками й амуніцією, фактично ж не допомагає, а лише спостерігає трагедію вимирання армії й біженців.

Як утопаючий хоче рятуватися, хапаючись за соломинку, так перемучені на побережжі козаки з дитячим щирим серцем повірили словам де-Робека. Марка британців тоді ще стояла високо, про їхній такий легкий обман ніхто не міг думати. Отже настрої на побережжі піднісся, підбадьорилися й воїни на фронті. Але й ідеї миру залишилися.

У «Віснику Кубанського Крайового уряду» ч. 9 за 10. квітня 1920 р., який видавали члени уряду Білашов і Д. Філімонов, у передовій статті говорилося (Архів Куб. Краев. Правительствa):

«Таким чином, міцним фундаментом миру можуть бути такі найголовніші умови: 1) Повернення на Кубанщину Ради, Військового Отамана й Уряду, як законної Влади Кубанського Краю, разом з Кубанською Армією, 2) Відхід советських військ з Краю та звільнення з їх складу, з залишенням на Кубанщині, всіх уродженців Краю. 3) Кубанський Край залишає за собою право мати свою армію, яка формується з усіх громадян Краю на загальних підставах, з повним уживанням принципу територіяльного комплектування. 4) Взаємовідносини Кубанщини і советської Росії регулюються окремими умовами та угодами. Остаточне вирішення цього питання передається Раді нового складу, скликаній на підставі загального виборчого права. 5) Участь населення Краю в управлінні Краєм на загальних для всіх підставах і запровадження потрібних реформ у всіх царинах життя крайовими законодавчими органами. 6) Повне невтручання советської влади у внутрішні справи Кубанського Краю. Законодавча і виконавча влади Краю виконують свої обов'язки незалежно й самостійно. 7) Повна амністія всім учасникам громадянської війни, як громадянам Кубанського Краю, так і Советської Росії. 8) Видання обома урядами маніфесту до населення про цілковите забуття всіх кривд і правопорушень за час громадянської війни відносно один до одного.»

До цих фантастично-наївних точок було додане й таке звернення до армії.

«...Нашу армію ми закликаємо, не зважаючи на розмови про мир, пильно дивитися в сторону ворога й міцніше тримати рушницю, бо тільки тоді ми можемо добитися почесного миру, коли зможемо підперти наші вимоги збройною силою, коли б з нами не захотіли рехуватися. Треба, щоб уся армія була проінята свідомістю цього і не заколисувала себе балачками про мир. Уряд скаже армії, коли можна буде поставити рушницю «в козла». Покищо треба міцніше триматися один одного і пильно дивитися в сторону ворога.»

У тому ж числі під заголовком «Сочі — ключ Кубані» багато й непотрібно написано про невгоди від переходу грузинського кордону. Там подається, що Грузія сама загрожена від большевиків з боку Каспійського моря. Ця країна не вступить з козаками в тісніший союз і не впустить їх до себе зі зброєю в руках, що козаків по той бік грузинсь-

кого кордону жде безславна тяжка доля. Війська не повинні себе заколисувати припущенням, що вони в Грузії знайдуть бажаний відпочинок. Відхід на територію Грузії надовго відсунув би саму мрію про визволення Кубанщини. Тому війська повинні напружити всі зусилля для того, щоб підступи до Сочі залишилися в наших руках. Всі частини наших військ мусять перейнятися свідомістю, що в цей час Сочі являють собою для кубанського козацтва єдиний ключ до Кубанщини. Звідси ми підемо додому після укладення мирового договору, який відновляв би нашу волю, чи в переможному русі, виганяючи большевицькі війська, якщо советські проводирі не приймуть наших умов.

І оцю наївну, більше того — шкідливу балаканину апробус й Шкуро. На одному примірникові він червоним олівцем написав: «П. Білашову. На диво приємно читати таке витримане число. Дуже прошу це число в можливо більшій кількості розіслати безпосередньо по полках. Тут порушено питання, про які я щойно сьогодні говорив з козаками, і в передовій статті безумовно яскраво висловлені бажання і надії козаків. Ген. Шкуро». Коли з Криму повернувся прем'єр та з великим невдоволенням прочитав ту писанину, то йому вказали на резолюцію Шкуро, який ще й особисто доводив Іванисові, які там «глибокі думки»...

Спробували підняти настрої козаків, посилаючи як агітаторів і членів Законодавчої Ради. Але їм не дали точних інструкцій, тому дехто з них такого наговорили про мир, що довелося якнайшвидше відкликати цих проповідників. Сама по собі Рада ще трималася добре купи, її голова полк. К. Гончаров перед кожним засіданням радився з прем'єром, щоб діяти скоординовано. Деякі старшини на початку спробували зневажати Раду й Уряд, називаючи їх «совдепом», але це викликало гостру відсіч з боку поважних козаків і... мудрагелі прикусили собі язика. 6. квітня Законодавча Рада обрала Крайовим Контролером П. І. Курганського, кол. прем'єра.

3. Діяльність делегацій Ради і Уряду в Тифлісі

Перші вістки з Грузії від делегацій Ради й Уряду кинули промінь надії на допомогу. Але на перших же кроках делегація Ради переконалася, що грузинські урядові чинники з представниками парламенту неохоче говорять, а вимагають уповноважень від Уряду. Від парламенту могла бути репрезентація, візити, інтерв'ю, промови, а це, з другого боку, вимагало спопуляризованих особистостей, які відомі поза Кубанню. А Тимошенко й Білий поза Кубанню не були відомі, це були суто місцеві діячі, до того ж

перед революцією забарвлені проросійською ідеологією. В Грузію ж переїхав Комітет Горців Північного Кавказу, який добре знав виступи цих двох осіб в останній розгрі з Денікініми і виразно самостійницьке наставлення лише Кубанського Уряду. Люди цього комітету зразу поінформували грузинського міністра внутрішніх справ Н. Рамішвілі щодо складу кубанської делегації. Уряд Кубанщини більше імпонував грузинам, бо в грузинському уряді було декілька високих урядовців — приятелів Іваниса, д-ра Ледомського — відомого на цілий Кавказький фронт лікаря, Голуба — доцент Технологічного Інститута, Івасюка, — відомого на Кавказі директора Кооперативного банку. Отже грузинський уряд швидко зорієнтувався і в конкретних справах волів мати справу лише з урядовою кубанською делегацією, зокрема позички (декілька мільйонів) давав лише інженерові В. Іванисові — без згадки навіть про уряд. Треба зазначити, що в Грузії тоді панувала не тільки антиросійська, а навіть шовіністична атмосфера, і розвідка була не погано організована, на «Замку» у в'язниці сиділо повно комуністів.

Очевидно, що кожного члена і Кубанської делегації уважно вивчали, а саме парламентарні представники вели досить «розгульний спосіб» життя, відвідуючи російські ресторани й «шашличні» (підземні ресторанчики, де частували шашликом). Енергійний голова делегації Крайової Ради Тимошенко не міг примиритися з бездіяльністю, а головне з певною ігнорацією його особи, бо хотів бути першим. Через декілька днів прямиий провід до Гаґр вимагав, щоб член уряду Ланко просив Уряд змінити уповноваження, включаючи до складу Урядової делегації й парламентарну, а його, Тимошенка, зробити головою. Разом з цим він подав форму й зміст уповноважень, підкреслюючи, що цього вимагають інтереси справи. Забуваючи про те, що на телеграфі працюють грузинські урядовці, які не потребували тримати в секреті кубанські справи, Тимошенко декілька разів настирливо вимагав від Уряду негайно усунути від командування Шкуро та інших «реакційних генералів», бо вони... перешкоджають делегації «виявити своє демократичне обличчя», без чого в Грузії не можна нічого добитися. Оця хлоп'яча гісторія і деякі неможоречності в поданій Тимошенком редакції уповноважень, а також бажання виявити ставлення урядової делегації до вимог Тимошенка змусили Уряд у Сочі командирувати свого члена уряду П. Сулятицького до Гаґр для розмов по прямому проводу з Тимошенком. Та всі спроби Сулятицького пов'язатись з урядовою делегацією скінчились нічим: ніхто з її складу до дроту не приходив. Довелося задовольнитися розмовою

з Тимошенком, який заявляв, що члени урядової делегації дуже обтяжені й доручили йому переказати, що вони з ним, Тимошенком, згодні й підтримають його. Після наради з правниками П. М. Каплінін та П. С. Ширським, які тоді перебували в Тифлісі, Тимошенко усунув недоречності з проекту уповноважень і дуже прохав якнайскорше надіслати уповноваження, наголошуючи, що відсутність його затримує допомогу кубанцям з боку грузинського уряду. Ще раз нагадав Тимошенко про реакційних генералів. Але на запит Сулятицького, що ж конкретного вже зроблено та на що реальне можна покладатися в ближчому майбутньому, Тимошенко нічого не відповів.

Начальник штабу гаґринської групи грузинських військ, довідавшись про приїзд із Сочі кубанського члена уряду Сулятицького, відвідав його і просив переказати урядові, що ген. Шкуро пробував безпосередньо увійти в зв'язки з командувачем групи ген. Артмеладзе, але йому послано відповідь, що в кубанців є уряд і тільки з ним і його уповноваженими представники грузинської влади будуть вести переговори, а не з кубанськими генералами, обминаючи уряд.

В Гаґрах же Сулятицький зустрів члена української дипломатичної місії в Грузії — радника О. А. Петренка. Його місія вислала з Тифлісу на побережжя, щоб зв'язався з кубанським урядом. Петренко поінформував, що 26 березня 1919 року уряд Української Народньої Республіки вислав «надзвичайне посольство» до урядів: Кубанщини, Грузії і **Республік Союзу Народів Черкесії** та Дагестану на чолі з І. Г. Красковським для встановлення і скріплення зносин між Українською Народньою Республікою і Кубанщиною, Грузією і Республікою Союзу Народів Черкесії та Дагестану. Але п. Красковський більше року на міг установити зв'язків з Кубанщиною. З кубанців ніхто не знав про існування української місії в Тифлісі. Сулятицький зрадив зустрічі з Петренком (обидва з Полтавщини), але й з сумом констатував повну дезінформацію в Україні, бо Республіки Союзу народів Черкесії ніколи на Кавказі не існувало, а черкеси в кількості півтори сотні тисяч жили собі в районі самого Катеринодара, як громадяни Кубанського Краю. Очевидно, про сумний стан Кубанської Армії Сулятицький поінформував і запропонував проїхатися разом до Сочі. Петренко, довідавшись, що прем'єр ще не повернувся з Криму, відмовився їхати й ризикувати, бо, мовляв, хтось з добровольців впізнає й може забити його. Одначе обіцяв прийти, як тільки повернеться прем'єр, про що просив повідомити. Через декілька днів це зроблено, але Петренко вже виїхав до Тифлісу.

Надзвичайно тяжкий стан армії на побережжі, де-Робекова поміч харчами на словах і така ж самісінька поміч Врангеля, змушували уряд на побережжі якось розрухати делегацію в Тифлісі. І саме це й спонукало погодитися на домагання Тимошенка про введення до складу урядової делегації й делегації Ради. 13. квітня уряд у Сочі ухвалив:

»Обрану постановою Ради уряду 22. III. делегацію переіменувати на Кубанську Надзвичайну Місію, поповнивши її склад головою Крайової Ради І. П. Тимошенком в ролі Голови Місії й членами Законодавчої Ради Білим і А. М. Гордіенком в ролі повноважних членів її і надати Місії право вступати в зносини з парламентами й урядами державних формувань і держав, що утворилися на півдні Росії й місіями чужоземних держав та вести переговори в усіх питаннях, які можуть виникнути, складати умови та угоди в усіх політичних, фінансово-економічних та військових питаннях, в питаннях постачання армії харчів, фуражу, амуніції й зброї, робити позички в чужоземній валюті й товарами від імени Кубанського Крайового Уряду з тим, щоб умови, угоди й зобов'язання від імени Кубанського Крайового Уряду були підписані не менше як чотирма членами Місії, або хоч і одним членом, але за уповноваженням не менше, як чотирьох членів.»

(Архів Уряду)

Це уповноваження повіз до Тифлісу член Ради сотник С. Г. Крикун, що був при Гайдамацькій дивізії. Після її розформування (втратила всіх коней) сотник Крикун заявив, що він тут не потрібний і через те їде до Тифлісу. Ген. Болховітінов назвав учинок Крикуна дезертирством боягуза. Уряд не мав коштів для відправки спеціального кур'єра, а через те скористався з подорожі Крикуна (за малу доплату), щоб передати уповноваження Тимошенкові.

Коли уповноваження дійшли до Тифлісу, зараз же почали на побережжі надходити все відрадніші вістки. Тимошенко й Голуб багаторазово по прямому проводу потішали, що закупка харчів і ліків проходить успішно. Делегацію виряджено без гроша, а тому такі повідомлення свідчили, що делегації пощастило одержати солідну позичку. В повідомленнях називався пароплав, що мав привезти все з Батуму. Називали навіть день його відчалення з Батуму. Проходили дні, неділі, а з Батуму не тільки пароплав, а й човник не приплив. Нарешті — жахливе розчарування: всі повідомлення делегації виявилися чистісінькою вигадкою. Автори її виправдувались потім, що вони цим способом хотіли «піднести дух армії». Делегація мала доручення підготувати ґрунт до якогось Союзу з Грузією, про дозвіл на перехід Кубанської Армії на грузинську територію. І на це питання не було виразної відповіді, крім заяви, що в цьому напрямку делегація посилено працює. Одначе кожного разу повторювались зауваги, що «треба виявити кубанське демократичне обличчя», але що цьому перешкоджає пере-

бування при владі таких реакційних генералів, як Шкуро, що погрожує пройти із зброєю в Грузію й захопити й пограбувати Тифліс.

І оця нікчемна місія, точніше її голова Тимошенко, починала говорити тоном не делегованих представників уряду, а надрядного органу, що може давати директиви урядові. 22. квітня Тимошенко дозволяє собі написати Голові Уряду таке:

»Ми сьогодні по прямому проводу повідомили Вас: 1) про потребу негайно вислати надзвичайну місію на Україну й до Польщі, 2) про потребу приїзду місії до Тифлісу. Приїзд до Тифлісу тих осіб, яких Ви командируете, потрібний насамперед тому, що тут, в Тифлісі, велись і ведуться перемовини, виробляються проєкти угоди. Про них треба знати, щоб уникнути розходжень. (Тут же, в Тифлісі, можна буде уповноваженим уряду одержати закондонні пашпорти). З тих же причин слід увести до складу місії на Україну одного з членів нашої Місії. Ми ухвалили командувати Г. А. Білого. Місія повинна бути делегована Урядом. Це потрібне з міркувань практичного характеру. В сучасних обставинах бажано, щоб уповноваження були досить широкі, бо інакше може статися, що подорож не матиме практичного значення. Кількість представників на Україну — три, а до Польщі — один. Голова Місії Тимошенко.»

І ні єдиного слова про Армію, яка вимирає з голоду, але ще бореться і сподівається якоїсь допомоги з Тифлісу. Лихо ще в тому, що те писання було переказано по прямому проводу, а це означає, що вся «вулиця» зміст його знає.

4. Повернення з Криму до Сочі

Аж 12. квітня 1920 р. прибули міноносцем із Криму до Сочі ген. Улагай, терський отаман Г. Вдовенко і голова кубанського уряду В. Іванис. Того ж дня Улагай оголосив наказ ч. 353:

»Згідно з наказом Головнокомандувача з дня 8-го квітня, наказую ген.-лейт. Шкуро і М. Бабієву, ген. майор. Науменкові й Муравйову прибути в розпорядження Головнокомандувача. Цього числа, згідно з наказом Головнокомандувача, я передаю Кубанську Армію Військовому Отаманові ген. М. Букретову.»

Наказ цей не торкнувся Муравйова, який утік уже в Крим. Окремий відклик одержав ген. Болховітінов. Цей наказ найбільше здивував Іваниса, який говорив у Севастополі з Врангелем цілком конфіденційно і без найменшої надії, що його порада виконається. Це була перша опублікована розмова і до дрібниць виконана.

Усунені генерали по-різному поставилися до своєї долі. Найбільше засмутився М. Бабієв, який вважав, що йому, козакові, в таку тяжку хвилю не слід було залишати козаків. Казали, що він навіть прослезився. Шкуро розвів

агітацію серед козаків, щоб їхали з ним у Крим. Одначе, щоб не вносити ще більше анархії у бойові ряди, уряд того ж дня видав таке оголошення:

»Від Кубанського Уряду. Подається до відома всієї Кубанської Армії, що наказом Головнокомандувача збройних сил Півдня Росії, ген. Врангеля, генерали Шкуро, Бабієв, Науменко, Улагай і Муравйов відкликані в розпорядження Врангеля. Поіменовані генерали відуть з району дій Кубанської Армії. В командування Армією вступив Кубанський Військовий Отаман ген. Букретов. На місце генералів, що від'їжджають, призначено нових начальників. Уряд залишається з Армією. Ніхто з колишніх начальників не має права вивозити з собою козаків з району розташування Армії.»

Ген. Науменко від'їхав веселим, сподіваючись нових доручень.

Оголошення уряду не всім помогло. Коли Шкуро (привратно йому радили виїхати тихо й скорше з побережжя) улаштував урочисте прощання з козаками, сподіваючись, що козаки не захочуть з ним розлучитися — захочуть їхати з ним або щоб він залишився. Генерал перевіряв свою популярність. Ніхто з козаків не відгукнувся й не прийшов, ніхто не захотів слухати його теревенів. Взагалі проводи вийшли холодні, сухі, обмежені гуртком найближчих людей.

На другий же день о 6 год. ранку до Іваниса прийшов полковник П. (командир гарматного дивізіону) і відрепортував: «у Вашому розпорядженні мій дивізіон (3 батареї), що накажете — ми виконаємо!» Голова уряду подякував за довір'я і зазначив, що мусимо тримати свої нерви й уникати найменших ексцесів. Полковник на це відповів, що неслухняний генерал мусить бути поставлений на своє місце. Ця візита, хоч як хотілось її затримати в секреті, стала відома серед козаків, як протест проти пияцтва генералів. Ще інакше сталося з кінним Ладозьким відділом (складався з козаків Ладозької станиці), який ще раніше був запрошений генералом Шкуро разом з ним виїхати в Крим. Прибувши ж до корабля, відділ дізнався про відозву уряду — і негайно повернув голоблі й помандрував на фронт.

На жаль, ген. Врангель не був послідовним. Він привбуло в Крим Шкуро призначив завідувачем евакуації військ з побережжя в Крим. Через декілька днів Шкуро з'явився в Ермолівську («Новий городок») і через своїх «вовків» і «партизан» почав спокушати їхати в Крим. Це деморалізувало армію, але не було як боротися з таким «викраданням» справніших козаків.

Варто згадати ще «змову» ген. Науменка й Скобцова, яка не вдалася. Науменко був у сталому зв'язку зі Скобцовим, що засів у Тифлісі. У свій час при лаштуванні ви-

ходу з Катеринодару Скобцов заявляв, що вийде разом з Радою в похід. За два ж дні перед виходом він поскаржився членові уряду Д. А. Філімонову, що не має коня. Той його заспокоїв, запевнивши, що коня в наборі (осідланого) він матиме. Коли ж виїздили з Катеринодару, то Скобцова ніде не могли знайти. Пізніше виявилось, що напередодні виходу з Катеринодару Скобцов виїхав до Новоросійська, потім помандрував не в Крим, а до Грузії. Обурена Рада на одному з засідань у поході виключила його з членів, як зрадника й дезертира. На початку квітня Скобцов телеграфом (телеграма випадково попала до рук члена уряду у внутр. справах Л. Білашова) запитує Науменка, чи не потрібна його, Скобцова, присутність на побережжі. Якщо обставини вимагають її, то він приїде. Несподіваний відклик генералів Врангелем перешкодив Науменко-Скобцовським плянам і намірам. (Мабуть ці панове готували переворот, після якого отаманська булава мала перейти до Науменка, а головування в Уряді прийняв би Скобцов). Одержавши наказ Врангеля Науменко тихесенько, не попередивши свого однодумця, відплив з побережжя. До нього через кілька днів приїхав Скобцов. Тут він, замість тріумфу, довівся, що Рада виключила його з членів, а Науменко поплив до Севастополя. До голови уряду прийшов за порадою голова Законодавчої Ради, чи не арештувати Скобцова й не судити. Іванис радив не розворушувати цього боляка й поради-ти Скобцову якнайскорше утікати з побережжя. В паніці Скобцов дременує знову до Грузії, заплативши грузинам за перехід кордону і... знову до Тифлісу.

В день приїзду до Сочі голова уряду одержав від ген. Болховітінова такі документи:

»9. квітня 1920 р. ч. 1927. Севастополь. Генерал-лейтенанту Болховітінову. З одержанням цього пропоную Вам прибути до Севастополя (для особистого докладу мені). Ген.-лейт. Врангель. Начальник Штабу ген.-майор Махров.« З другого боку був напис: »ІІ. Голові Кубанського Уряду. Одержавши цього дня листування, яке прикладаю, прошу вказівок. Керівник Військового Відділу Кубанського Крайового Уряду ген.-лейт. Болховітінов. ч. 141.14. квітня 1920-го р. Адлер.«

Чому зазначено, м. Адлер не зрозуміло. Увечорі того ж дня голова уряду попросив до себе ген. Болховітінова і пояснив, що він лише номінально був військовим міністром Кубанського Краю, бо фактично він не прийшов ні одного разу протягом походу на засідання уряду. На цій підставі, на прохання ген. Врангеля, голова уряду згодився відпустити його на важливішу працю в Криму, де його так високо цінуть учень його — головнокомандувач. У зв'язку з цим пропонує ген. Болховітінову подати прохання про ви-

хід з уряду Кубанського Краю і першим пароплавом їхати до Севастополя, де він знайде відповідальнішу працю й пошану.

Отже Кубанський уряд в момент агонії армії лишився без члена уряду в Військових справах, хоч Командувачем Армії став сам Військовий Отаман, начальник штабу якого виконував і обов'язки військового міністра.

Ще не від'їхали генерали, як причалив у Сочі пароплав «Бештау», на якому прибув Отаман Букретов з ад'ютантами, продовольство, про яке згадувалося раніше, і урядові скарби — вже під охороною, хоч досі не контрольовані. Від перших же інформацій Букретов скипів і відразу покликав голову уряду для розносу... Не встиг той привітатися, як Отаман почав піднесеним голосом дорікати, що він, Іванис, ніби хоче і його арештувати, вислати геть його найкращого друга-вчителя ген. Болховітінова тощо. Іванис перебив цей потік грізних слів заявою, попросивши говорити нормальним голосом, бо він не глухий, додавши, що він міг би в даних обставинах отамана арештувати за порушення основних законів Краю (Отаман міг стати Головнокомандувачем лише з своєї волі, а не з наказу Головнокомандувача військ Півдня Росії, з яким Рада ще в Катеринодарі зіввала відносини). Далі Іванис сказав, що він не вважає за доцільне, щоб ставав на чолі агонізуючої армії суверен Кубані та що Отаман сам міг призначити когось іншого. З ген. Болховітіновим Іванис вважав справу залагодженою, а якщо Отаман його вважає незаступним, то може відписати ген. Врангелеві і залишити, а взагалі просить трактувати Уряд не як хлопчаків для доручень. Вислухавши голову уряду, Букретов змі'як і попросив вибачення за свою гарячковість. Прем'єр додав, що в такій грізній ситуації не слід гарячитись і впадати в крайності. Спокійно порадив Іванис, щоб казну лишили на «Бештау», бо як вивантажити, то треба якийсь новий обоз робити з охороною, а так досить лише призначити поважну охорону. Вивантаження не робили. Справу Болховітінова також лишили. Отаман попросив вислухати його перший наказ до армії такого змісту:

»Наказ військам Кавказького побережжя Чорного моря ч. 469, 13. квітня 1920-го року, м. Сочі.

В тяжку годину покладено на мене командувати військами Кавказького Побережжя. Безконечно тяжке завдання випало на мою долю вивести армію із становища, що утворилося і зберегти в цілості її особовий склад.

Це відповідальне завдання може бути виконане при повному єднанні всього складу армії, при напруженій не за страх, а за совість праці командного складу й довір'ї та підтримці його з боку рядового козацтва. Тільки таким шляхом можемо ми урятувати свою Батьківщину, при підтримці союзників, а тому закликаю всіх, від старших начальників до останнього козака — до найенергійнішої праці.

Хай ніхто не думає лише про себе, бо тільки спільна праця приведе до щасливого кінця.

Тільки тверда рішучість довести боротьбу до кінця й стійке тримання району, який ми зараз займаємо, примусить ворога прийняти вигідні для нас умови і тим урятувати Кубань від армію. Військовий Отаман генерал-майор Букретов. Начальник штабу ген. штабу полк. Дрейлінг.»

— Ну, як на Вашу думку? Голова, погладивши вуса, — сухогато, без нагадування історичних моментів, «звичайно можна й так» — відповів. «Але ж чи Ви витримаєте? Треба ж бодай кожний другий день відвідувати фронт і підбадьорувати.» На це отаман зазначив, що на фронті він має доброго керівника - ген. Морозова, а ставка Головнокомандувача даватиме лише головні директиви. «Цього не вистачить, пригадаймо, з якою приємністю чи читали, як 80-літній Клемансо з ціпком лазив по окопах 1-ї лінії...», зауважив голова загальним поклоном прощаючи всіх

На другий день Отаман виїхав на фронт. З англійською ескадрою, залишеною де-Робеком, Отаман домовився, щоб вона щодня якнайдужче обстрілювала з моря позиції большевиків. Однак червоні швидко до цього бомбардування пристосувалися: як тільки з'являлися англійські кораблі вони покидали окопи й ховалися в лісі та за скелями. не втрачаючи не тільки забитими, а й не маючи ранених. Бомбардувальники, викинувши певну порцію набоїв, відпливали, а ворог зі сміхом повертався до своїх окопів. Руйнувалися при такій англійській допомозі прибережні будівлі (дачі) й шосе та кусні залізниці. Від ескадри кожного дня до Отамана з'являвся лейтенант, умовлявся, де саме слід обстріляти, але ставка сама добре не орієнтувалася, де було найдоцільніше допомагати.

Поява самого Отамана на фронті підбадьорила молоді і особливо козаків, прийняли його тепло й радісно привітали як головнокомандувача. Наказ Отамана, який прийняв на себе командування армією, та ще й досить урочисте прибуття його на фронті маса зрозуміла, як початок рішучих військових дій та поворотного руху на Кубань. Деякі частини зустрічали Отамана престарою козацькою піснею: «Гей гук, мати, гук, де козаки йдуть», що сама виривалася з душі людей, в яких блиснула надія на краще майбутнє. І провізію, крім привезеної з Криму («Бештав»), дали й англійці з Царгороду.

Отаман, обговоривши ситуацію з ген. Морозовим, видав наказ про наступ. Козаки рушили, відтискаючи большевиків. Але Букретов, замість переночувати поблизу фронту та хоч 1-2 дні покерувати ним, розвиваючи успіх, — сів до самоходу і зашелестів до затишного, а тоді ще й сп'янілого міста Сочі. В місті ж і навколо Букретова швиденько утво-

рилася купка всіляких спекулянтів, серед яких не забракло й большевицьких агентів, хоч найголовніший із них, Болховітинов, уже від'їхав. Перетомлений же безупинними боями, виснажений ген. Морозов і цього разу не знайшов ніякої червоних, увесь час був шантажований такими собі науменками, писаревими та іншими, а до того ще й осміювали його за «наполеонство» і т. д. Оті всі «козаки-генерали» при кожній нагоді простим козакам підкреслювали, що то «не своя людина — то ж картузник...» Деякі молодші Кубанські офіцери також не любили Морозова, вважаючи, що він сів на шию кубанцям, і готові були дискредитувати й принижувати його авторитет отою глузливою назвою «Кубанський Наполеон». Все це аж ніяк не сприяло моральному піднесенню й посиленню бойового духу.

Настрій серед війська швидко змінився і на Отамана почалися нарікання. Деякі військові цілком справедливо вбачали в ньому одну з причин невдач і nelaду в армії під час всього походу, а тому почали з'являтися до голови уряду з пропозицією усунути Отамана і всіх, хто стане на першшкодї справі визволення Кубанщини. І це не були тільки слова, бо в розпорядженні цих людей були кращі та свідоміші частини. Спираючись на них, переворот можна було зробити легко, але що далі? Грузія далі займала невиразне становище і більше скидалося на те, що від неї можна було сподіватися негативної відповіді. Іти на неї війною означало викликати проти себе рішучу поставу англійців. Врангель явно хитрував і зовсім не збирався підтримувати Кубанську армію на побережжі, бо це не відповідало його плянам і намірам, які не різнилися від денкінських — лише використати найкращі козацькі частини. Він вичікував, щоб кубанці самі попросилися в Крим, а тоді можна буде й вибрати, кого брати. Голова уряду просив Отамана відвідувати фронт частіше, той обіцяв, а потім щоднини йому щось перешкоджало. Англійці, бачачи пасивність головнокомандувача, також крім гарматних вправ «по живій цілі» ніякої допомоги не давали. Воювати за рахунок ворога, як було в 1918 році, було б можливо, але для цього треба було розгромити червону дивізію, а на це не було виглядів

До того Отаман захворів на нирки. Викликали свого й англійських лікарів, а вони приписали не вставати з ліжка. А фронт не чекав. Доїдалися останні харчі. Делегація з Тифлісу замовкла й ніяких надій на перехід грузинського кордону бодай для цивільних осіб не було. Г'рузини посилили охорону кордону. Отже й найгарячіші голови зрозуміли, що переворот спричинить анархію й несподівану та хаотичну капітуляцію. Все більше до Сочі прибувало частин, що са-

мовільно лишали фронт. Отаман вислав до них нач. штабу, але той не був також козаком і не користався авторитетом. Його звернення, щоб ішли на позиції, лишалося порожнім звуком: частини ховалися за деревами й кущами. Донський ген. Голубінцев запевнив Іваниса, що збере ще кілька тисяч з-поміж 4-го корпусу (мамонтовців) і зайде в глибоке запілля большевиків. Проїшов з ними кілометрів зо три лісом і наткнувся на ріденькі стежі червоних — і вся ця армада зникла, як вранішній туман. А Отаман, хоч і видужав, але духом ще дужче занепав: сам фронту цурався, а посилав до ген. Морозова нач. штабу Дрейлінга.

Законодавча Рада також не була задоволена поведінкою Отамана, але вона чекала поради від голови уряду. Коли ж той поінформував на засіданні про неконституційну умову Отамана з Врангелем, то Рада навіть не зареагувала якоюбудь резолюцією. Члени Ради, обертаячись серед деморалізованої маси людей, не могли не впадати в прострацію і не втрачати здорового глузду. Лише одиниці, а між ними голова Ради полк. К. Гончаров ще були свідомі того, що діється, пробували напутити малодушних.

5. В м. Адлер

Добре інформовані большевики перейшли до рішучого наступу і почали відтискати кубанців далі. 15. квітня уряд, Рада, їх обози й обоз отаманський були змушені вийти з Сочі й перейти до Адлеру, невеличкого міста на кам'янистому березі Чорного моря. Кораблі маячать на далекому рейді. Отаман дуже настоював відвідати Гаґри, де він за всяку ціну хотів розповісти грузинам, як він у 1915-му році «спас» Тифліс від турок у наступі на Саракамыш. Голова уряду на це мав свій погляд: стара хліб-сіль забувається і взагалі ота балаканина про «спасіння» справляла скорше комічне враження. Тому Іванис ухилявся від цієї візити, але Отаман уперся, щоб голова уряду його супроводив. Нарешті ген. Букретов, голова уряду й нач. штабу полк. Дрейлінг попливли англійським крейсером із Сочі до грузинських Гаґр, щоб добитися прийняття частин Кубанської Армії на територію Грузії. Відходити далі не було куди. Прибувши до Гаґр тим англійським крейсером, Букретов чомусь заявив, що на грузинський берег він не ступить, а «прийме» представників Грузії на нейтральному ґрунті — на англійському кораблі. Довелося «розводити» дипломатію. На берег вийшов англійський лейтенант, який останніми часами був прикомандирований до Кубанського Отамана, і вернувся з грузинським офіцером, який від імени ген. Артмеладзе запросив Букретова до Гаґр. Букретов тепер погодився і разом з Іванисом спустилися до човна.

У Гаграх, згадавши про свою участь в обороні Тифлісу, як про надзвичайну заслугу, Букретов зажадав відкрити кордон для озброєних кубанських частин. Ген. Артмеладзе, між іншим, зауважив, що й він боронив тоді Тифліс, командуючи Кубанським пластунським батальйоном, і відповів, що сам він не може вирішити цього питання. До цього часу виразної відповіді в цій справі від міністра з Тифлісу не одержано, хоч порушувалося це питання не раз. Артмеладзе відповів, що він ще раз доповість про це своєму урядові, а коли будуть від його уряду вказівки, він перекаже негайно Отаманові до Адлеру. Після цього Букретов заявив, що обставини складаються так, що він може бути змушений із зброєю в руках піти в Грузію. Але представник Англії тут же зробив заяву, що в такому разі англійці не тільки припинять всяку допомогу кубанцям, а можливо ще й допоможуть грузинам проти них. Ген. Букретов розмовляв цього разу трохи задирикувато і голові Кубанського Уряду довелося дещо згладжувати ту розмову.

Від Адлеру до грузинського кордону було всього 20 верстов. На рейдах Єрмоловська й Адлеру прибуло з Криму декілька кораблів — англійських і врангелівських. Шкуро через своїх агентів, хоч сам сидів на кораблі, агітував за переїзд, але охочих не було багато. Поки що на корабель перебралися «шкурівці» (серед них кружляли чутки, що Шкуро обіцяв своїм офіцерам забезпечити на два роки життя за кордоном) та маленька Терсько-Астраханська бригада.

Вернувшись до Адлера, застали там ще більшу розгубленість і безнадію. Військові втратили довір'я до свого командувача, Військового Отамана, який перед тим так обіцяв пропустити в Грузію. Тепер вони його обминали й липли до голови уряду з різними проектами порятунку. Досить цих візитів було й від цивільних. Одні пропонували збройно іти на Грузію, а якщо її військо робитиме спротив, розбити його. Всі не сумнівались, що доконати це можливо: грузинські частини в цьому районі не були численні, настрій мали панічний. Своєю масою кубанці роздушили б пограничну єдину дивізію. Грузинське командування — це кол. офіцери російської армії, серед яких чимало було таких, що служили в кубанських частинах і легко порівнювали якість грузинського вояка з кубанським, який, до того ж, ще й не має для себе виходу. Прихильників цього проекту серед кубанців було багато, але було ясно й без попередження англійського офіцера, що цей спосіб не дасть доброго вислідку. Одна річ — моральний бік справи, а друга — Грузія не могла забезпечити харчами, бо сама їх не мала. Отже багато було клопоту, щоб обійти оцю, здавалося б, найпростішу розв'язку.

Інші ж на чолі з Д. Філімоновим доводили, що треба з

розгорненими прапорами і на чолі з Отаманом, урядом і Радою перейти в рішучий наступ, розбити большевиків і потім запропонувати їм мир, доводячи, що на Кубані є вже советський устрій і Рада в точному перекладі на російську мову означає «совет». На цій лише підставі добиватися федерації з Советською Росією. Але ці мудрагелі не знали, де взяти набої й патрони в такій кількості, щоб дати такий переможний бій.

Ген. Калінін, командир 4-го донського корпусу, що й рушниць не мав, пропонував почати переговори з большевиками і обіцяти їм підкорення Грузії, а далі... виконати заповіт Петра I-го — рушити на Індію. Подібних містерій було більше і про них не варто згадувати.

Кубанський уряд, довідавшись про нові розмови Отамана в Гаграх, ухвалив: «вислати негайно члена уряду Л. Білашова для безпосереднього зв'язку з Тифлісом (Ланко тоді вже виїхав до Грузії) і прискорення остаточної відповіді, що її обіцяла дати Кубанська Місія в Тифлісі».

16-го квітня, вважаючи неминучим інтернавання в Грузії, Кубанський уряд визначає порядок для переходу грузинського кордону (Гада, обоз уряду, обоз Отамана й далі військові частини в порядку, який визначить командування). Далі ухвалює: в цілях збереження валюти, всі грошові знаки й цінності, які переховувалися в польових скарбницях, передати до Крайової похідної скарбниці і призначає комісію для розслідування операцій Шкуро з тютюном.

6. Переговори з большевиками

Коли большевики витиснули кубанців із Сочі, то захопили й телефон, який перші не встигли зняти. З цього скористався командир большевицької дивізії полк. Єгоров. Він попросив до телефону командира Кубанського відділу і, коли Морозов підійшов, заявив: «Виходу Вам нема. В ім'я ж чого і ми і Ви ллемо зараз російську кров, коли питання про закінчення громадянської війни — питання найближчого майбутнього? Мені здається, що нам пора приступити до переговорів. У усякому разі я роблю цю пропозицію.»⁴⁾

Морозов відповів, що приступати до переговорів він не має права, а подасть про це до відома начальству, що зараз же й зробив, потелефонувавши до Букрєтова.

У цей час в ставці Отамана, сподіваючися дозволу грузин на перехід кордону, полк. Дрейлінг розробляв технічні деталі цього переходу. Військовий Отаман, одержавши повідомлення Морозова, покликав голову уряду і ознайомив

⁴⁾ Раковський. «В стане белых», ст. 302

його з новиною з фронту. Той запропонував насамперед поінформувати англійського військового представника. Букретов на це пристав і прочитав англійцеві рапорт Морозова. Уважно вислухавши, англієць заявив, що на його думку становище таке, що треба використати цю нагоду й приступити до переговорів з большевиками. Він додав, що коли Військового Отамана в'яже його становище, то він віддає себе в повне його розпорядження. Саме перед цим голова уряду одержав із Гаґр телефонограму про те, що грузини категорично відмовляються прийняти кубанців, що ствердив Білашов, який нагло над'їхав із Гаґр.

Після розмови з англієм Військовий Отаман скликав військову нараду з старших начальників, в якій взяли участь: генерали — Шіфнер-Маркевич, Болховітинов, який до Криму ще не виїхав, Калінін, полк. Дрейлінг, ген. Голубинцев та інш. На нараду закликали й голову уряду. Головував Головнокомандувач, ген. Букретов, зачитавши рапорт ген. Морозова. Нач. штабу полк. Дрейлінг зробив ширшу доповідь про стан армії взагалі (на харчовому утриманні — 47, 000 осіб, а боездатних 5-6 тисяч, решта — деморалізована юрба), навів статистику розвитку хвороб і зазначив, що харчів лишилося на один день. Представники командного складу констатували небоездатність частин. З другого боку були заяви, що на перехід грузинського кордону ні з зброєю в руках, ні без неї погодитися не можна, бо в першому випадку довелось би битися з грузинами, і з большевиками, «які все ж таки росіяни» (це особливо підкреслював полк. Дрейлінг), а в другому випадку — зброю довелось би здати грузинам, що також не бажане. Ця зброя російська і хай, мовляв, вона залишиться росіянам, хоч би й большевикам. Цей несподіваний російський патріотизм вискочив з добровольських уст і від донців. Кубанці при цьому замуркотіли і дехто заявив, що для кубанців грузини ближчі, ніж большевики. Грузини не виганяли з хат кубанців і як могли допомагали, а з большевиками нам не подорозі. Ген. Калінін до того запалився патріотизмом, що запропонував домовитися з большевиками про мир і разом з ними завоювати Грузію, а далі виконати заповіді імператора Петра Великого — іти в похід на Індію. Намір самим силою вдератися до Грузії відпав, коли була переказана заява англійського лейтенанта, що в такому випадку англійці боронитимуть Грузію (з переговорів Букретова в Гаґрах). Голова Кубанського уряду при цьому оголосив телефонограму з Гаґр і запропонував вирішити питання, чи розпочинати переговори з большевиками, чи відкинути їх пропозицію і битися до кінця. При прийнятті переговорів треба їх затягти на якнайдовше, щоб дати змогу людям утекти, — кому до Криму (вик-

ликати більше пароплавів), хтось якось перейде кордон Грузії, а дехто спробує щастя пробратися до Майкопського відділу, де вже, як переказували, більше партизан назбиралося. Ген. Шіфнер-Маркевич також висловився за припинення філософування, а вирішити: чи починати переговори, чи обличити з цією пропозицією, як не вартою уваги. Одногolosно прийняли ухвалу вступити в переговори і обрати для цього невелику комісію. До комісії обрали головою ген. Морозова, як командувача фронту, нач. штабу полк. Дрейлінга і одного представника донського корпусу. Хтось запропонував ген. Калініна від того корпусу, але Іванис порадив цього не робити, бо підносити там питання про заповіти імп. Петра будуть не до речі. Через це від Дону обрали ген. Голубінцева. Крім того, збори гаряче просили, щоб голова уряду взяв участь (за пропозицією ген. Шіфнер-Маркевича) «з трьома голосами». Прем'єр Іванис зазначив, що уряд до цього ні в якому разі вмішувати не треба, бо йдеться лише про суто військовий інцидент, а не про широку політичну справу. З міркуваннями голови таки погодилися, але просили його бути принаймні спостерігачем. Іванис зазначив, що може поїхати, але в якібудь розмови не вступить. Таким чином, сталося так, що за долго Кубанської армії знову домовлятися мусили росіяни (Морозов, Дрейлінг і Голубінцев). На цій нараді не було бодай 3-4-х кубанських поважніших старшин.

Того ж вечора (16 квітня) комісія двох і голови уряду самоходом виїхали до ставки ген. Морозова, який умовився з червоним командуванням про зустріч в яких 4-х верстах на південь від Сочі. У большевицьких представників не було належних повноважень і через те перша зустріч обмежилася загальними розмовами. Всілякі запитання з боку Кубанської армії ставив полк. Дрейлінг. Від большевиків були присутні комісар 9-ї армії Ситін і дивізійний комісар Рабінович. Останній у своїх спогадах зазначив присутність на цій єдиній зустрічі Іваниса, який не вимовив жодного слова. Взагалі у цій розмові більше хвалькувато говорили червоні про свій особливий лад. Дуже сумний і маломовний був і ген. Морозов. Взагалі ця розмова була дуже напружена й коротка. За пів години розійшлись — троє вирнулися до Адлера, а Морозов лишився командувати.

17-го квітня в Адлері відбулася друга військова нарада, на якій, крім складу першої, були присутні також кубанські генерали: Лещенко, Чумаченко й Косякін. Комісія поінформувала про свою подорож на фронт і розмови з большевиками. Настрій був жахливо похоронний...

Під час цієї наради начальник грузинського штабу в Гаграх запросив до телефону Куб. уряд й повідомив, що він

щойно з Тифлісу по прямому проводу одержав від Грузинського уряду таке розпорядження:

»З уваги на захоплення Азербайджану більшовиками і наближення останніх до грузинського кордону, грузинський уряд і його армія мусять бути готові до всяких подій. Перехід на грузинську територію декількох десятків тисяч небоздатних кубанських козаків порушить нормальне сполучення розташованих вздовж грузинських берегів частин, зменшить їх боєздатність і дуже ушкодить і без того тяжкий стан харчування. Тому перехід кубанських частин через грузинський кордон цілком недопустимий. Всі спроби до цього з боку Грузії зустрінуть збройний спротив. Виключення робиться лише для Військового Отамана, Уряду, Ради, членів Верховного Круту, старшин і окремих осіб командного складу. Всіх їх Грузія приймає як політичних імігрантів. Військовим же частинам рекомендується евакуюватися на єдину вільну від більшовиків російську територію — до Криму.»

Це оголошення негайно було передане голові уряду, а той переповів його нараді. Вислухали його з сумом, але всім було ясно, що під виглядом політичних емігрантів, старих, осіб командного складу можна пропустити тисячі. Нарада опрацювала проект перемир'я, яке командував надіслав через ген. Морозова більшовикам. Проект той звучав так:

»Умови перемир'я, запропоновані 17. квітня 1920-го року Кубанським військовим командуванням більшовицькому військовому командуванню:

1. Припинення військових дій і виготовлення умов перемир'я наперед до підписання мирового договору.

2. В основу при опрацюванні умов перемир'я, а потім і мирового договору повинні бути покладені такі ідеї:

а) Обидві сторони повинні дивитися одна на одну, як на частину одного великого народу, а не прагнути до знищення противника, як то буває при зовнішніх війнах. Сторонам належить думати лише про світле майбутнє.

б) Укладення угоди має привести до довгого й тривкого миру, себто не мати в своєму змісті точок, які б кривдили, або припинювали яку-будь сторону, які б залишали почуття недоброзичливості чи навіть помсти, не могли б служити приводом до нових повстань і боротьби.

в) Для досягнення цілей, зазначених у перших двох точках, треба взяти на увагу особливий уклад козачого життя й козачого побуту.

3. Майже трирічна громадянська війна створила атмосферу взаємного недовір'я, підозри, нетерпимості. Через це при веденні переговорів треба проявляти і підкреслювати особливо довірливе ставлення один до одного.

4. Умови перемир'я:

а) Демаркаційна лінія сторін, нейтральна смуга: ріка Сочі — правий берег, ріка Бауга — лівий берег. Між ними — нейтральна смуга.

б) Термін перемир'я — до підписання мирового договору.

в) Рух бажаного цивільного населення в місцевості, зайняті іншою стороною — з дозволу відповідних начальників не нижче начальника дивізії. Нині ж — вихід на польові роботи. Гарантування їм повної недоторканості особистої й маєткової, як під час руху, так і на місцях і надання їм належних документів з обох сторін.»

Очевидно, наведені умови були дуже теоретичні і більше, ніж наївні, бо домовлялися зовсім не «люди одного народу», а ненависники значно більші, ніж бувають вороги в зовнішніх війнах, де діють міжнародні норми.

Того ж дня большевики зі свого боку передали через Морозова ж умови не перемир'я, а капітуляції. Не визнаючи ніякого перемир'я, вони вимагали відповіді протягом 12 годин, а в разі негативної відповіді, загрожували відновленням воєнних дій. (Воєнні дії фактично припинилися 16 квітня 1920 року.)

Умови капітуляції, запропоновані большевиками були такі:

«Умови капітуляції Кубанської Армії, запропоновані 18-го квітня 1920-го року большевицьким військовим командуванням.

1. Гарантується свобода всім, що здадуться, за винятком кримінальних злочинців, які підлягатимуть судові Революційного Військового Трибуналу.

2. Гарантується свобода всім, що здадуться, щиро покаяться у своїй помилці і заявлять про оажання виправдати свою вину перед революцією вступленням в ряди червоної армії і активною участю в боротьбі з Польшою, яка зазіхнула на прадавні російські території.

3 Ініціаторам і керівникам повстань свобода не гарантується. Вони підлягають притягненню в батальйони праці чи ув'язненню в концентраційні табори до кінця громадянської війни і тільки в вигляді особливої ласки можуть бути прийняті в шереди червоної армії.

4. Коні й сідла безплатно здаються червоній армії і можуть бути повернені тільки тим, що вступають у її ряди.

5. Вся вогнепальна зброя й шаблі повинні бути здані. Кинджали можуть бути залишені з умовою чесного слова, що не будуть ужити проти советської влади і окремих її представників.

6. Поміч поверненню на батьківщину буде дана, наскільки це дозволить зруйновані війною шляхи.

7. Гарантується недоторканість особи всім, згідно тт. 1 і 2. Недоторканість майна гарантується всім, що жили з праці своєї, не належаючи до класу експлуататорів.

8. На відповідь дається 12 годин, рахуючи термін з моменту одержання цих умов, після чого, при не одержанні задовільної відповіді, військові дії відновляться з подвійною силою. Ні в якій мировій переговори представники командування тоді вступати не будуть. Умови будуть вважатися порушеними, якщо хоч один чоловік, після одержання умов перемир'я, буде пропущений в Грузію або поїде в Крим.»

Оті умови капітуляції дуже всіх приголомшили своєю суворістю, хоч об'єктивно то були умови переможця. Ясно було, що найбільше треба пройти до Грузії і завантажити всі кораблі (Врангеля й англійські) до Криму. Насамперед треба було рятувати молодь — військову школу й студентський батальйон (їх зняли з фронту й прискореним маршем привели до Єрмоловська вантажитись). До Гаґр іде член уряду Білашов і нач. штабу ген. Лещенко, щоб домогтися вигідніших умов (перехід почався). В Грузію ж їдуть ген. Калінін

(клопотати про донців) і Келеч-Гирей (про черкесів). Нелегально до Грузії багато людей переходило вже декілька днів перед тим. Кубанці намагалися ще протягти перемир'я. Юнкерів і студентів навантажили.

18-го квітня знову скликається військова нарада, на якій, крім вищих начальників, було багато молодших старшин. Дрейлінг поінформував про большевицький ультимат і зазначив, що кубанські частини не в стані стримати большевиків. Нарада погодилася на ультимат, але переговори хотіла вести далі, бажаючи всіляких роз'яснень. Начальники частин повідомили козаків про можливість капітуляції Армії.

Комісія (без Іваниса) ще раз виїздить на фронт. Зустрічається вона з Ситиним і Рабиновичем. Одержавши на всі свої запитання усні відповіді, Комісія повернулась до Адлеру, де пізно ввечері знову скликано військову нараду. Інформації подавав знову полк. Дрейлінг. Коли нарада розійшлася, одержано від большевиків довгий ультимат, власне те, що усно казали комісари комісії, з вимогою відповісти до 4-х год. 30 хв. ранку 19-го квітня. Зміст його такий:

«Ультимат большевицького військового командування Кубанській Армії 18-го квітня 1920-го року.

1. Всі, що розстрілювали без суду й слідства, грабували, чинили насильства, як також ті, що були в складі червоної армії і добровільно перейшли до військ командування Півдня Росії — вважаються кримінальними злочинцями.

2. Крім, що добровільно складуть зброю, гарантується життя й свобода. Дозволяється роз'їхатися всім козакам по домах, цивільним особам і біженцям. Генералам, офіцерам дається погня свобода, крім відповідаючих по тт. 1 і 2 умов, написаних советом 9-ї Армії 1-го травня (18 квітня ст. ст.).

3. Перша точка лишається без змін, відповідно до тих же умов.

4. Кинджали, срібні шаблі, дідівська зброя лишаються на руках, умовою кривогої поруки в тому, що ця зброя не буде вжита проти Советської Росії.

5. Всі особисті речі, гроші офіцерів і козаків не підлягають відбиранню, окрім придбаних нелегальним способом.

Термін відповіді на поставлені умови не може бути змінений згідно із вказівкою від 1-го травня (18-го квітня ст. ст.). О четвертій годині п'ятнадцять хвилин ранку 2-го травня (19 квітня ст. ст.) має бути дана вичерпна відповідь.»

Цей ультимат надійшов о 4 год. 30 хвилин 19 квітня. Головнокомандувач Букретов, ознайомившись з ним, наказав полк. Дрейлінгу переказати ген. Морозову таку телеграму:

«Передайте за своїм підписом таку відповідь начальникові 50-ї советської дивізії: «Принципових заперечень нема. Слід тих козаків, які повернуться до станиць, вважати на рівних правах з усіма громадянами. Хоч я й оголосив розпоорядження про невиїзд до Криму й Грузії, але відповідальність за виконання цього наказу не може бути перебрана, бо подаються туди самовільно. Надіш-

літь, будь ласка, оригінал ваших умов за відповідними підписами на мос, ген. Морозова, ім'я. На повідомлення й роз'яснення цих умов частинам війська потрібно 2-3 доби, з огляду на те, що частини розкидані. Морозов.» — Букретов.»

Одержавши цю телеграму від Морозова, більшовики вранці 19 квітня зажадали приїзду кубанської комісії, щоб обговорити технічний бік капітуляції, але ця комісія перестала існувати ще напередодні. Знову її укомплектувати не пощастило, бо ніхто з військових не захотів вступити до її складу. За згодою Букретова, замість Комісії поїхав туди сам ген. Морозов.

Якщо вищий командний склад більш-менш однодушно висловлювався за капітуляцію, то серед решти офіцерства й серед козацтва такої однодушності не було. Партизани й «вовки» — преторіянци Шкуро, так би мовити, які уславилися своїми грабунками й насильствами, розуміли, що більшовики їх підведуть під категорію «карних злочинців», а тому майже всі вирішили евакуюватися у Крим. Серед маси інших козаків, охочих їхати туди, було мало. Небагато було й таких, які б хотіли йти до Грузії. Багато було таких, які схилилися до думки, щоб зробити в останню хвилину спробу й ударити на більшовиків, прорватися на Кубанщину або податися в гори, через перевали вийти в Майкопський відділ. Але не знаходилося провідників, які погодилися б об'єднати коло себе такий елемент й повести за собою, як-не-як, на великий ризик. Головнокомандувач, Отман, був для цього застарий, він мріяв про затишний Тифліс уже тоді. Найдисциплінованіші частини — студентський батальйон і юнаки військової школи були виведені для евакуації в Крим, решта учбових частин рішила капітулювати. Їхній командний склад заявив, що залишиться з ними. Слід згадати такий випадок. Ген. Шкуро запропонував командирові учбового гарматного дивізіону їхати в Крим, але той відповів, що не бажає бути в одній компанії з генералами, які ганьбили Кубанщину.

Масове вантаження бажаних їхати почалося ще 18 квітня і продовжувалося ще й 19 до пізньої ночі. На Врангелівські пароплави й англійські військові кораблі сідали в першу чергу «шкуровці», за ними донці, а потім уже й інші кубанці.

Законодавча Рада залишилася було в Адлері, де 18 квітня 1920 року при повному кворумі її відбулося останнє засідання. На ньому винесено ухвали:

«Всі цінності й грошові знаки, вивезені з Катеринодарського відділу Державного банку мусять знаходитися в повному розпорядженні Кубанського Крайового уряду.

Обміркувавши, що робити далі, Законодавча Рада, щоб надати урядові свободу дій, ухвалила: перервати сесію, надавши кожному

членові Ради право діяти далі на власний розсуд, а Отаманові й Урядові евакуюватися й провадити боротьбу й політичну роботу до кінця.

На час походу залишити склад Уряду з таких портфелів: Голова Уряду, Члени Уряду: по відомству фінансів, здоров'я, військовому, торгівлі й промисловості та внутрішніх справ. Решта, з огляду на фактичну бездіяльність, тимчасово не функціонують.»

Це, останнє засідання відбулося в повному спокої і закінчилося відспіванням — «Ты Кубань, ты наша Родина...», що видавала не одну сльозу.

Обоз уряду і група членів Крайової Ради та Верховного Кругу ще 16 квітня вирушили з Адлеру до Веселого, звідкіля другого ж дня перейшли до Ермолівського. Між іншим, шкуровці, які засіли в Ермолівську, довго не хотіли пускати цю групу через міст на річці Псоу, який вони обсадили своєю кулеметною вартою. Один з вартових начальників сфідер шкуровського партизанського відділу К. П. все навалявся «почистити» Раду і Круг з кулеметів.

Коли у Веселому й Ермолівську 19-го квітня стало відомо, що от-от почнеться капітуляція, обоз уряду і члени Ради вирушили до грузинського кордону. Погода була чудова. Люди ж, кубанці особливо, йшли, як назарізі, мовчазні й похмурі, почуваччи розрив з рідною землею. Почуття це не було таке, як після І-го Крижаного походу, коли йшли на Дон. Тоді відчували, що то тимчасове залишення, ось-ось і повернемось. Тепер же почуття було таке, що йдуть в далеку чужину навіки, чи на довгий — предовгий час. У багатьох в очах сльози. Донці, очевидно, отой початок ностальгії уже перебули і вони почували, що їм байдуже — чи це Чорноморщина, Кубань чи Грузія. Нічого дивного, що донці першими вийшли наперед і опинилися на чолі з отаманом Сальської округи. Частина донців нелегально вже попала в Грузію і не цілком добре повелася з населенням. Їх грузини не завернули, але на кордоні стали обачнішими, може навіть трохи суворішими. Коли дійшли перші лави біженської маси до груз. кордону, то їх не пустили через місточок (проходив впродовж річечки). Кордон охороняла підсилена варта. Якось несподівано в тилу кубанців (мабуть на Псоу) затарахкотів скоростріл, луна якого відбилася від гір. (Пізніше вияснилося, що це в горах селяни застукали гурток донців, який в останню хвилину спокусився зробити реквізицію). Тріскотня скорострілу викликала серд варті метушню, частина варті почала панічно тікати, деякі вояки навіть гвинтівки кинули. Таку непевність використали донці, що були спереду, посунули через місток. Все рушило в безладді і скоро коло містка створилася затичка. Безладдя затяглося, поки один з кубанців сам не взяв у свої руки керування переходом через кордон. Він же покликав назад споло-

ханих грузинських вояків, пояснюючи їм причину цокотіння скорострілу. При такому стані до Грузії міг перейти кожний, хто лише хотів, і ген. Артмеладзе та представник грузинського уряду на все заплющили очі.

Англіїці допомагали вантажитись на їх кораблі, на які брали більше норми. З одного боку, ці джентлмени відмовили в допомозі Врангелеві (їм було відомо, що завдання його полягало лише в евакуації), а з другого — така співчутлива поміч в евакуації в Крим, а не в Європу. Вантажились і прислані з Криму пароплави. Хто мав охоту залишитись і не йти під большевиків, — міг це зробити. Але була шалена пропаганда, що большевики вже не ті, що вони дозволять по домах розійтись і т. інше. Деякі, і то навіть вищі командири, заявили, що в повному ладі перейдуть до большевиків, щоб підкреслити, які вони мають дисципліновані частини. Переконати цих фанатиків військового ладу, щоб «не метали перед свиньми перлинами» не було можливо. Фактичний пізніший перехід відбувся хаотично: старшин і трохи підстаршин зразу ізольовано, коней, гвинтівки, шаблі і іншу амуніцію скидано на купи. Ні одна частина не підійшла вишикованою.

Грузини в останню хвилину і формально погодилися пропустити, крім зазначених категорій, весь командний склад — до урядників включно, що фактично практичного значення не мало, бо і без цього дозволу переходили всі, хто хотів. Перешкоджали ж цьому, з одного боку, вже прибулі аж до кордону комісари, а з другого, на мосту через р. Мзимту кулемети «старшого брата» під командою п'яного ген. Калініна, який на свою руку пробував нікого не пускати. (Між іншим, із слів цього балакучого генерала Раковський у своїй книзі «В стане белых» на ст. 323 оповідає, як нібито командир 45 донського полку полк. Шмельов, побив нагайкою ген. Морозова, який пробував перешкодити бажаним сісти на пароплав і який, відстрілюючись, зник в кущах. Нічого подібного з Морозовим не було. Це одна з вигадок на ген. Морозова, що вже не міг відкликнутися й заперечити. Донці його дуже не любили й боялися за те, що під час цілого походу він суворо карав за самовільні «реквізиції».)

У цих нервово-хаотичних обставинах Військовий Отаман Букретов просто розгубився: то говорив, що залишиться з козаками ділити їх долю, то заявляв, що він нізащо не підпише капітуляції, якої формально й не підписано, а кінчив тим, що кинув усе на волю Божу, сам сів дуже заздалегідь на англійський крейсер «Кародок» разом з полковником Дрейлінгом, генералом Родзевичем-Плотницьким, начальником штабу ген. Морозова, та частиною ад'ютантів і оголосив: хто не хоче здаватися большевикам, хай сідає на

транспорт «Бештав», який є в його розпорядженні та який з «Кародоком» попливе до Батуму. Однак це не було правдою, бо «Бештав» призначався до Криму. Взагалі цей від'їзд мав характер якогось швидкого утікання, що межує з дезертирством.

19-го квітня перед обідом голова уряду зайшов до Отамана на його помешкання в Адлері. Треба було, щоб Отаман затвердив останні постанови Законодавчої Ради, і докладно домовитись про дальші кроки й заходи. У Отамана Іванис уже застав англійського лейтенанта, полк. Дрейлінга, ген. Родзевича-Плотницького з дружиною, купу ад'ютантів і декілька інших військових. Отаман затвердив постанови і попросив зайти трохи пізніше для обговорення інших справ, бо зараз він мусив дещо обговорити з військовими. Іванис вийшов. У яких 100 метрах на площі його оточила група кубанських офіцерів, керована ген. Дейнегою й Шинкаренком, які галасливо домагалися призначити їм командувача і вони розіб'ють большевиків. На таке домагання Іванис, натурально, міг лише сказати: «Командує Кубанською армією отаман ген. Букретов і тільки він може задовольнити ваше бажання, а я у військові справи не втручаюся». На запитання, а де ж отаман, Іванис указав на хату, з якої щойно вийшов. Ціла група поспішила до того будинку, а до голови підійшли бліді, як слонова кістка, й дехто трохи спухлий з голоду. Між ними, мабуть, були переважно біженці і козаки, що покинули гвинтівки. Люди ці просили сказати, що їм робити: лишатися під большевиками, переходити до Грузії, вантажитись і виїздити в Крим чи йти в гори? На ці запитання голова уряду порадив кожному самому обдумати й вирішити цю справу, бо кожний має якісь свої родинні обставини, свою роллю в станиці, свої якісь знайомства чи й родичів у Грузії, а може і в Криму, куди міг чийся брат, батько чи інший свояк переїхати через Новоросійське або й на Керч через Тамань. Всі ці обставини в кожного є різні, не кажучи вже про різну вдачу людей. Порадити всім ніяк не можна. Але ці люди з великим напруженням сил могли рухатися і на якусь ініціативу не були здатні.

Поки тривала ця розмова, попередня група вже вернулася від помешкання отамана з великим незадоволенням, що там уже нікого нема, що всі вже сіли на англійський корабель. Ця новина вразила голову уряду і він зараз же повернувся до помешкання отамана, щоб переконатися, що старшини не помилилися з адресою. На жаль, повідомлення старшин було правдивим. Хату прибирали господарі, які знали голову й поінформували, що хвилин за 10, як він відійшов, отаман з англійцем і невеликим супроводом сів на англійський човен і відплив до якогось англійського кораб-

ля. Так на призволяще отаман лишив усе і всіх, не даючи навіть назви корабля, на який сів. Морально це було новим несподіваним ударом, бо командувач і голова Краю втратив найменший авторитет, він трусився за свою шкуру. Голова уряду пішов до помешкання Законодавчої Ради віддати дублікати постанов, що їх затвердив Отаман. Застав там голову Ради, полк. К. Ф. Гончарова і деяких членів Ради, бо більшість розійшлася вже влаштовувати особисте життя. Полк. Гончаров запитав голову уряду, чи він йому потрібний? Відповідь була песимістична:

»Весь уряд уже в Грузії, отаман на невідомому англійському кораблі, а я мушу переїздити в Крим, бо туди їде молодь і активні козаки, а що станеться ще до вечора, не знаємо. Що можна сказати про потребу, чи зайвисть кожного з нас завтра? Можуть і свої поїсиги вчорашніх провідників, бо ж у всьому винуватитимуть їх, хтось мусить відповідати...«

Переїзд у Крим був великим нервовим потрясенням і ті, що його здійснювали, взяли на себе велику моральну й історичну відповідальність. Робили ж це англійці, ген. Врангель і його виконавець ген. Шкуро. Після писемного повідомлення адмірала Де-Робека про припинення допомоги, як не захочуть переговорювати, кожному було ясно, що Крим може бути тимчасовою зупинкою і тільки. Про дальшу боротьбу не могло бути й мови. Головніші політики Британії, як В. Черчил. витративши понад півтора мільярда доларів на допомогу адміралові Колчакові й ген. Денікіну, продовжували триматися ідеї «Єдиної неподільної Росії» і нізащо не хотіли визнати прав на незалежність інших народів з кол. Росії. Намагаючись ліквідувати рештки південних армій, яким правом холодно-розсудливі британці перевозили козаків у Крим — знаючи, що там вони погребені на загибель? Припущення може бути одне: хотіли, щоб знищити якнайбільше козаків і взагалі того елемента, що був проти звірячого російського правління. Якби вони вивозили до Європи, як це пізніше й сталося, але після забиття й покалічення багатьох із тих, щоб бути вивезені із Чорноморщини, то це була б зрозуміла гуманна допомога європейців. Вивіз же в Крим треба розглядати як вичачу «м'ятежного елемента» на розправу дикунському комуністичному режимові. Ген. Врангель, забравши підписку старших воєначальників, що він зобов'язаний лише евакуювати армію з Криму, а не воювати далі, очевидно хотів себе підсилити для нової авантюри, не зважаючи на марне вигублювання кубанських козаків. Безпосередній виконавець цієї авантюри ген. Шкуро тоді вже розпився так, що про моральні мотиви він не в стані був думати.

Лихо було ще в тому, що вимоги Англії й умови прийняття командування Врангелем були відомі лише одини-

цям. Про це не тільки не публікувалося ніде, а навіть не говорилося. Очевидно, що і в критичний день про всі ці умови не було як інформувати. А про умови Врангеля дізналися лише з публікацій уже на еміграції.

Ген. Ходкевич

Трапилися в армії й хитруни та одчайдухи. 250 козаків 1-го й 2-го Хоперського полків пристроїлись до решток черкеської дивізії Султан-Келеч-Гирея і перейшли напів-легально в Грузію. Десятки офіцерів і козаків перебралися до Гагр одинцем, ще більше — вище в горах, де не було грузинської варті, перебралося на територію цієї держави. Були й такі, що платили речами, конем, сідлом, дорогою

зброєю і т. д. і переходили на територію Грузії. Ген. Костюков, зібравши одчайдухів навколо себе, хотів зі зброєю перейти кордон Грузії нелегально і вже наблизився до її кордону, а потім раптом повернув у гори — до Майкопського відділу. Як пізніше стало відомо, ця група розсипалася за браком зброї і через байдужість населення. Костюков був арештований і розстріляний в Катеринодарі. Були й менше організовані групи, які подалися в гори і перебралися партизанами на Кубань. Ці групи також зникли безвісти за браком амуніції.

Голова уряду з помешкання Законодавчої Ради ще раз відвідав будинок, в якому жив Отаман, щоб упевнитись, чи той не повернувся з корабля? Уже сутеніло, коли на дорозі до Єрмоловська під'їхав до нього на декількох тачанках отаман Таманського відділу полк. К. Т. Бережний і поскаржився, що на р. Мзимті ген. Калінін поставив на містку два кулемети й нелюбих йому не пускає. Голова уряду підсів на тачанку й поїхав до судді-самозванця. Після розмови з ним ця трагікомедія була припинена. До пристані, з якої курсували човни до кораблів, під'їхали тоді, коли вже засвітилися світла на кораблях. З кораблів створилося декілька ліній з причаленими до врангелівських кораблів ще й шхун з якимсь інтендантським майном. На березі ще стояли юрби людей, а на кораблях місця вже не було. Коли голова уряду зійшов на палубу «Бештав», то побачив, що вся вона цілком заповнена людьми. Трудно було пройти. Тут він побачив і ген. Дейнегу та Шинкаренка, що шугали Отамана. До голови уряду підійшов з рапортом ген. Ходкевич, як командир, що охороняв скарбницю. Цей генерал доповів також, що приїздив ген. Косякін з дорученням від ген. Шкуро, який був на міноносці, наказав забрати скарбницю. Ходкевич просив розпорядження, що робити, бо генерал Косякін обіцяв ще раз приїхати. Голова наказав нікому не передавати скарбниці без його дозволу і спитав, чи надійна варта. У відповідь на це генерал сказав, що все буде виконано, юнкери поза всякою підозрою. Тут же підійшов капітан корабля Дудкін, який сказав, що Отаман Букретов на крейсері «Кародок» трохи далі від берега. На запит Іваниса, чи можна ще перевірити, що Отаман на крейсері, і чи не можна до нього якось під'їхати, за яких 10 хвилин Дудкін доповів, що Отаман на крейсері і що він дасть зараз човен з добрими матросами-гребцями. У цей час почулося з берега цокотіння скорострілів по втікачах на човнах. Виявилося, що вже прибули на берег комісари, щоб припинити утікання на кораблі, до яких кулі не долітали.

7. На крейсері «Кародок» і плавба до Теодосії

Досить пошарпаним човном голова Уряду підплив до сяючого в огнях білого «Кародока». На палубі його побачив Отамана Букретова з полк. Дрейлінгом, ген. Родзевичем-Ілотноцьким і адьютантами. На запит голови Уряду, що ж він, Отаман, дали робитеме, Букретов відповів, що їде в Батум і далі в Тифліс, а його (голову) просить пливти в Крим, для чого він видасть найширші вповноваження. На це голова відповів, що ніяких повноважень він не потребує, бо все є в конституції Кубанського Краю, але що більша частина активних козаків і молоді переїде в Крим і з ними мусить бути не тільки голова уряду, а й Військовий Отаман. Нервово, майже з слізьми Отаман заявив, що він у Крим не поїде. На прохання, що Букретов радить зробити в Криму, він відповів: «Ви самі краще знаєте». У справі зазіхання на урядову скарбницю ген. Шкуро отаман написав у польовій книжці три рядки до Шкуро й передав голові уряду, який відповів, що й те йому не потрібне, бо з таким «партизаном» (Шкуро) справитися не важко. Таке сумне прощання було голови Кубанського уряду з його сувереном. Невеселий голова спустився по трапу «Кародока» до свого мізерного човна й поплив у темряві до «Бештав», до якого вже ніхто не причалював. Музика скорострільв також затихла. Ген. Ходкевич на пароплаві відрепортував, що від Шкуро більше ніхто не з'явився.

Так закінчилася ще одна трагедія кубанських козаків. Більшість старшин і козаків, близько 34 000 з біженцями, піддалося большевикам. Деякі частини пройшли перед комісарами в повному порядку, як на параді. Близько 5 000 виїхало в Крим. Майже вся Законодавча Рада на чолі з своїм головою полк. К. Ф. Гончаровим і членом уряду Д. О. Філімоновим лишилася під большевиками. У Крим й Грузію з Законодавчої Ради перейшло декілька членів. Два члени уряду, Крайовий контролер і маленька купка членів Крайової Ради та до сотні урядовців і біженців перейшли кордон Грузії. Голова уряду з юнаками й козаками поплив у Крим. Військовий Отаман з невеликим почотом поплив до Батуму. І знову кубанців розірвано натроє, а навіть начетверо: найбільше лишилося пасивно під большевиками, друге місце по кількості припало тим, що виїхали в Крим, на третьому місці опинилися інтеновані в Грузії, а четвертими були одчайдухи, що пішли зі зброєю до рідного краю, де здебільшого й загинули.

Ті козаки, що опинилися на «Бештав» були в такій тісноті, що не могли всі користатися навіть з туалетів. Лише завдяки тому, що море було абсолютно спокійне, поцастило цим людям добратися до Криму. Якір підняв «Бештав»

одним з останніх і то коло півночі. Як виплили на широку воду, офіцерство почало шукати винних у катастрофі. Багато з них вирішувало справу «просто» — винен голова Кубанського уряду, який іде на цьому ж кораблі, а через це голосно говорилося: «Повісити Іваниса на реї за те, що він здав армію». Голова ж зразу призначив комісію під головуванням ген. Венкова для сконтролювання убогої казни уряду, що випадково не загинула, хоч мусило дечого бракувати. Працювала комісія в кают-компанії, де сидів і спав на столі й голова. Почувши вислови про повішення, голова зорієнтувався, що в Криму всі газети розсмакують цілу справу зі слів «очевидців», а про справжню історію ніхто не напише, бо свого часопису там не буде. Тому рішив як на пароплаві, так і в Криму мовчки приймати всі ті «писання». Погрозам не надавалося значення, бо коли почали говорити, то значить не здібні діяти. Ліквідувати будь-кого при такому розпачі й переповненні не була штука, але всі були страшенно пригноблені невідомим завтрашнім днем. Очевидно, не бракувало вигадок про Крим, що й туди можуть влізти червоні, а чи вдасться утекти? Коли прокинувся вранці і виглянув на палубу, голова побачив таку картину: море, як дзеркало з синім одливом, ніде ані однісінького бурунця, серед безмежного водяного простору один «Бештав» ніби стоїть, бо його руху не відчувалося, на палубі дехто сидить скрючився й спить, майже половина спить стоячки, ті, що вже прокинулися, появу голови зустрічали з якоюсь злістю, а дехто й відвертався. Під час цілого походу голова виявляв стільки руху, що його мало хто не знав. Увечорі його (голову) зустрічали привітно, а ранком дивилися вовками. Заспокоїти цих людей не було як, хоч і убогі, але були харчі і їх видавали. Вартовий юнак біля скарбу (для перевірки комісія брала частинами) стояв бадьоро. Сонечко ще не показалося, на капітанському містку керував рухом черговий морський старшина. Голова уряду, умившись, повернувся до кают-компанії, де більшість ще спала, і присів біля столу.

Коли сонечко піднялося і добре було все видно, голова почув голосніші розмови на палубі. Він піднявся на неї й побачив капітана Дудкіна з ген. Ходкевичем, які щось обговорювали. На запитання голови кап. Дудкін сказав, що вночі обидві інтендантські шхуни, що їх тяг за собою «Бештав», перетяли линви й утекли. Зараз по радіо було вислано повідомлення до порту Батуму, Поті, Сухуму, щоб затримали, коли б з'явилися ці шхуни. Де поділися утікачі, ніколи точно не довідалися. Це був черговий рафінований грабунок майна армії. Цей випадок скоро розійшовся між пасажирами і він зраня підсилив нервовий настрій їх.

Десь по полудні на кораблі розійшовся шепіт, що Крим зайняли большевики і що ми пливемо до них в руки. Звідки і ким пущена ця фантастична чутка (говорили, що радіо корабля прийняло її), з'ясувати не пощастило. Міг її пущити большевицький провокатор на самому кораблі, а міг вигадати це і з пошарпаними нервами осібняк. Сприймалася ця чутка з надзвичайною панікою, а найбільше старщинами, які боялися розправи, коли їх впізнають на березі (переважно жиди). Про повішення голови ніхто вже не говорив. Навпаки, почали з'являтися до голови уряду старшини з проханням видати їм посвідки на прибране прізвисьце, вигадуючи якийсь робітничий фах. Скільки голова не запевняв, що то вигадка, що про теке зразу передали б англійці або хтось із Криму, як напр., ген. Шкуро, який на міноносці поплив наперед і вже б довідався, що і як, отже і всіх на морі повідсмиг би, — прохачі не йняли віри. Вони починали сповідатися в своїх провинках під час боїв з мирним населенням, яке тепер при висадці помститься. Головний страх був від комісарів-жидів, які все знають. Із цих «сповідей» голова наслуховався страшних, напевно перебільшених самобичувань. Як не хотів голова уникнути отих посвідок писати, мусив пообіцяти, що на другий день займеться цим писанням, інакше почувалися уже обвинувачення в саботажі й видачі своїх офіцерів. На другий день рановранці за посвідками знову з'явилися. Довелося організувати це писання, а голова підписував і прикладав печатку. Таких посвідок було видано декілька десятків, але багато старшин послухалися голови і лишилися без них. По полудні одержано повідомлення від ген. Шкуро, щоб «Бештав» узяв курс на Теодосію. Це заспокоїло пасажирів, люди повеселішали, почали жартувати.

8. Перші кроки в Криму

Під час плавби Чорним морем голова уряду не міг від'язатися від думки, чому сталася така трагедія. Він тоді ж занотував про це так:

1. Кубанський Край мав дуже мало політично вироблених людей. Так зв. політичні кола Кубані не виробили певного політичного пляну і тому уряд також залагоджував справи лише від випадку до випадку. Були якісь не цілком виразні контури та ціль — визволення Краю від червоних і білих неділимців.

2. Мала рішучість усіх урядів і запізнення з актами, які могли б скерувати події на Кубанщині на інший шлях, а саме: а) не своєчасний розрив з Добрармією і не-інтернування її, коли вона була на Кубанщині, як це зробили

естонці з армією ген. Юденіча; б) залишення отаманом ген. Букретова, коли той виявив повну нездатність бути Військовим Отаманом і разом з ген. Болховітіном шкодив Краєві; в) тримання ген. Улагая на посту Командувача Кубанської Армії після того, як він її покинув; г) брак належної рішучості в боротьбі проти розкладових течій в суспільстві й армії, і г) відсутність співпраці політичних чинників з кубанським офіцерством.

3. Кубанські провідники не ставили відкрито певних політичних, економічних і національних моментів, які поглиблювали б протисгавлення Кубанщини Росії й збільшували б силу спротиву навали останньої.

4. Психологічна втома населення і зменшення сили опору в наслідок довгого напруження, що викликала світова і визвольна війна та незгода майже між рівними частинами місцевого населення — козаками й навгородними.

5. Гнучка і спритна пропаганда большевиків, яка (пропаганда) ширила думки про те, що вже червоні не ті, що були в 1918-му році...

6. Велика агітація ес-ерів та ес-деків, з котрих перші, після своєї невдачі за Волгою, припинили збройну боротьбу проти большевиків і кинулися розкладати всі протибольшевицькі діяння; а другі, вірячи в еволюцію большевизму, закликали до припинення війни та миру.

7. Неорганізованість військових сил Кубанщини. Було багато озброєного люду, а не було потрібного ладу, не було належного керівництва. Командний склад орієнтувався не на рідний Край, а на російських генералів. Дуже спізнилися з організацією і творенням Кубанської Армії.

8. Ворожа постава Антанти, а насамперед Великобританії до усамостійнення неросійських народів, що зумовило недостачу зброї й амуніції та відсутність власних грошей. Незабезпечення — через перешкоди Денікіна — Чорноморщини базами харчів і фуражу.

9. Припізнене залишення Катеринодару, яке перешкодило перенести центр організації оборони Краю до Майкопу.

10. Самозгубна політика Добрармії, яка після своїх невдач поставила за своє завдання провчити Кубанщину ще одним пануванням большевиків.

11. Нещира, егоїстична і короткозора політика грузинського уряду щодо кубанців.

12. Найголовніше ж — хибна політика Англії, яка відмовила в широкій допомозі Кубанщині, як і іншим неросійським народам.

Промайнула думка й про те, чи не лишити в Криму 6-7 тисяч козаків на ласку Божу або, точніше, врангелів-

ську та на ласку кубанських пройдисвітів, які спробують ще раз полити для росіян кубанською кров'ю шлях до Москви, лишити, а самому осісти в Грузії чи виїхати за кордон і підождати зміни обставин. Одначе голова уряду вважав, що таке міг зробити член якоїсь партійної організації, не зв'язаний обов'язками державно-правного характеру з кожним громадянином своєї країни. Голова ж уряду, на заклик і наказ якого люди покинули рідні хати, станиці, якому довірили своє життя й долю свого Краю, — так діяти не сміє. Коли б це був якийсь комітет, то його членам вільно й так робити, бо на місце одного комітету може постати інший — гірший чи ліпший. Утікання О. Керенського було перед очима, бо, розпустивши уряд, він формально дозволив більшовикам творити новий уряд, а незадоволених ними (більшовиками), як адм. Колчак і ген. Денікін, переслідувати, як самозванців.

З Криму вивезти козаків не було куди. Грузія побоялась прийняти їх. На Україну можна було потрапити через інші держави — Румунію або Польщу. Але ж, коли б останні навіть дозволили, то де взяти кошти і згоду Врангеля та самих козаків? Отже, хоч-не-хоч треба було полагоджувати справу в Криму. Насамперед треба було рятувати юнаків, як то робили і в Катеринодарі. Треба здобути згоду Врангеля на працю юнкерської школи і зберегти кубанців від розпорошення, а для цього треба боездатних кубанців звести до одного військового з'єднання (дивізії чи бригади). Якщо Врангель погодиться, треба мати генерала-кубанця для командування тим з'єднанням. Пригадав голова уряду, як зажурився був ген. Бабієв, коли від'їздив у Крим, і вирішив триматися його кандидатури.

Як тільки причалив «Бештав» до пристані в Теодосії, то не встигли покласти сходні, як ускочив ген. Косякін з писемною вимогою від ген. Шкуро — видати скарбницю. Але чесний і дисциплінований ген. Ходкевич не допустив цього «посла» й наблизитись до скарбниці, заявивши, що збройно буде боронити державний скарб від кожного, хто б не захотів щось узяти без дозволу уряду. Але були люди з меншими апетитами, ніж у Шкуро: вони, не зазіхаючи на все, рзкрадали кубанську скарбницю потроху. Комісія ген. Венкова, що зробила перевірку на пароплаві, знайшла сліди крадіжки. Багато баулів (схованок) було розбито чи розірвано. Там бракувало проти запису 161 золоті турецької ліри, тут 115 срібних французьких франків, в іншому місці невеликої суми грошей та акт про те, що гроші взято. (Наприклад, від 19-го березня про передачу ген. Топоркову 5 мільйонів рублів). Суму в 1 000 рублів керенками ген. Улагай самоправно видав своїм штабовикам, які ніякої уча-

сти в Кубанській армії не брали. 22-го квітня 1920 р. за ч. 424 голова уряду наказав голові корпусного суду військ Кавказького побережжя з'ясувати, хто охороняв Кубанську скарбницю та завідував нею від часу евакуації її з Катеринодону, і коли, хто та з чийого наказу й для чого витрачав з неї кошти за весь час до останнього моменту. Цього звіту з розслідування не одержано. Через те голова уряду 26-го квітня в спокійному стані у Теодосії призначив ще одну комісію для перевірки вже під головуванням ген. Ходкевича, якою виявлено, що вже дечого зменшилося й після акту перевірки комісією ген. Венкова. Наприклад, за актом комісії Венкова процентових паперів було на 16 926 265 рублів, а за актом комісії Ходкевича їх лишилося вже лише на 3 775 330 рублів.

Згідно з перевіркою комісії ген. Ходкевича, в Кубанській скарбниці було :

1. КРЕДИТОВИМИ БІЛЕТАМИ:

а) Николаївськими	—	30,196	рублів
б) Керенськими (20 і 40 рублівками)	—	13,836,700	рублів
в) Донськими й добровольськими	—	1,588,245	-»-
г) Позика свободи (штемпельовані)	—	14,075,730	-»-
д) Білетами державного казначейства	—	704,100	-»-
е) Різними	—	39,700	-»-
Разом	—	30,310,671	рубель

2. ПРОЦЕНТОВИХ ПАПЕРІВ:

а) Позика свободи	—	928,990	рублів
б) Облігаціями Владикавказької заліз.	—	1,498,100	-»-
в) Різними	—	1,343,240	-»-
г) Донськими	—	5,000	-»-
Разом	—	3,775,330	рублів

3. СРІБЛОМ:

а) По одному рублю	—	12	рублів
б) По 50 копійок	—	17	-»-
в) Дрібні білони (20, 10, 5 копійкові)	—	41,300	-»-
Разом	—	41,329	рублів

4. МЕТАЛЕВОЮ ВАЛЮТОЮ:

а) Золотом — російським	—	2,768	рублів
турецьким	—	761	ліра
б) Сріблом — французьким	—	85,5	франк.
англійським	—	4	кр. 5 фл.
грецьким	—	10	драхм
фінським	—	75	пені
в) Мідні фінські	—	25	пені

5. ПАПЕРОВОЮ ВАЛЮТОЮ:

а) Англійських фунтів стерлінгів	—	1,992,5	
б) Турецьких лір	—	34	
в) Французьких франків	—	33,435	
г) Бельгійських франків	—	72	

д) Швейцарських франків	—	40
е) Румунських лей	—	254
ж) Італійських лір	—	30
з) Грецьких драхм	—	78
і) Німецьких марок	—	103
к) Австрійських корон	—	4,175
л) фінських марок	—	70,578

Крім того, прийнято від кол. коменданта Катеринодару і ставки Військового Отамана — 1 311 548 добров. рублів. Ні ген. Білоусов, крайовий інтендант, ні ген. Мадритов, який завідував евакуацією, крайових грошей, що були в них на руках, не здали. В перекладі на тверду стерлінгову валюту весь скарб тоді становив не більше 5 000 англійських фунтів стерлінгів, що становило не більше $\frac{1}{25}$ того, чим розпоряджався Кубанський уряд на чолі з Л. Л. Бичем, коли залишав 1-й раз Катеринодар, і не більше $\frac{1}{4}$ (четвертини) того, що одержав той же Л. Бич, від'їжджаючи з делегацією до Парижу. В першому випадку в уряді Л. Бича було лише 3 000 душ на харчуванні й опіці і перебував він все ж дома, на своїй території, а в другому — у Бича було лише 10 чоловік, з яких 7 через 4 місяці повернулися додому. В Грузії ж і Криму Кубанський уряд мав не менше 8 тисяч людей (точної статистики зробити тоді не було можливости, бо чимало кубанців, особливо цивільних, не показувалось, боячись часом уроених небезпек або й мобілізації до війська, а крім того, рідко який день не з'являлися втікачі з Кубані в Крим).

По вивантаженні у Теодосії голову уряду зустрів полковник ген. штабу Побідоносцев — кубанець, що вже почав реєстрацію кубанців. З ним голова уряду перейшов до найкращого готелю на березі моря, в якому тимчасово й зупинився. Зараз же голова уряду наказав відкрити канцелярію Кубанського Військового Отамана. Отаманові Таманського відділу полк. К. Т. Бережному наказано відкрити відділове управління і заопікуватися кубанськими біженцями. Тим, що найбільше потребували, полк. видав допомогу. У цьому управлінні поставлено під охорону Крайову казну. Цьому відділові доручено негайно організувати розвідку в його найближчому, Таманському відділі, а пізніше й глибше на Кубані. Праця полк. Бережного була надзвичайно корисною, а діяв він з великим хистом. У готелі, де спинився голова уряду, оселився й ген. Шкуро. До нього, трохи пізніше, зайшов голова уряду і запитав, яким правом він уперто добивався Крайової казни. У відповідь почув... «гі-гі, власним, дідуню, що ж я даром працював?» На прохання ж Іваниса, щоб він (Шкуро) хоч трохи допоміг ген. Шіфнер-Маркевичеві, його ж начальникові штабу, безсрібникові і фактичному творцеві його (Шкуро) слави, почув образливе: «Шіфнер-

Маркевич замочив хвоста в розмовах з червоними...» Це так вразило голову уряду, що він зміг лише сказати: «До чого Ви, Андрію Григоровичу, докотилися!» і вийшов з кімнати. Після цього Іванис уникав зустрічі з ген. Шкуро аж до випадку в Парижі в 1932-му році.

Таке розташування в Теодосії сталося без згоди сучасного господаря цього півострівця, ген. Врангеля, з яким Іванис мав лише декілька випадкових зустрічей у минулому. Як залагодити справу з людиною, що мусила втікати з Кубані ще за уряду найприхильнішого до нього П. Сушкова? При відсутності якого-будь акту, яким би Добрармія визнала бодай фактичну самостійність Кубанщини, важко було починати, коли попов у становище бідної рідні. Обмірковуючи це, голова уряду вирішив, що доведеться притримуватися тих рамок, які утворили були попередні угоди Кубанського уряду, зокрема угода від 26-го грудня 1918 року, тобто визнавати Врангеля Головнокомандувачем і дбати про те, щоб він нічого не робив без згоди Кубанського уряду з Кубанськими частинами. В цій ситуації питання про окрему Кубанську армію і на думку не спадало, коли кубанських козаків і на одну дивізію не вистачало.

На другий день по вивантаженню прибув до Теодосії ген. Врангель в супроводі Донського отамана ген. А. Богаєвського і Астраханського отамана Ляхова. Але голова уряду вранці вже прочитав широкую «інформацію» ген. Калініна про задачу Кубанської армії і то не ким іншим, як тільки Іванисом. Після цього голова уряду замислився, чи не є це похід проти нього з відома барона? Однак Врангель при зустрічі тримався дуже приязно з Іванисом. Коли сіли в вагон салони лише удвох, ген. Врангель охоче погодився звести всіх кубанців до одної дивізії, командиром якої буде призначений ген. М. Бабієв; не був проти і відкриття юнкерської школи у Теодосії, на що відпустив кредити, але організацію, включно з призначенням начальника школи, просив голову куб. уряду, щоб той узяв на себе. Під кінець Іванис порушив питання про статтю Калініна в газеті. Врангель серйозно відповів, що не читав, і просив не надавати тому значення. Потім додав: «Почитайте, що про мене виписують ген. Сидорін з Кільчевським»? Почувши про домагання ген. Шкуро видати Кубанську казну, Врангель скипів і сказав, що він мусить із цим «партизанством» покінчити, а щоб він не вносив більше баламутства поміж кубанців, він йому накаже покинути Крим і від'їхати за кордон. Що він і виконав. Ген. Шкуро досить скоро виїхав до Парижу, а по дорозі в Батумі вчинив зі своїм оточенням дебош, який кінчився тим, що англійські сіпаї по всьому місті вишукували шкуровців, хапали їх та силою звозили

на пароплав. У цьому ж місті шкуровці на декілька днів затопили біржу керенками, випущеними за правління Керенського, миколаївськими (за царизму) та іншими грішми, міняючи їх для себе й свого генерала на закордонну валюту і обнижуючи вартість грошей, що курсували в Криму.

Кубанська неділимська «чумаза» сотня тоді ще не організувалася, а тому на провід в Кубанських справах ще не претендувала. Через те для Врангеля покищо єдиним репрезентантом Кубанщини був Голова Уряду. Сам Головно-

Ген.-лейт. М. Бабієв — Командир Кубанської Дивізії в Криму

командувач до цього часу ще не пустив глибокого коріння і, мабуть, це була головна причина такої ласкавості й легкої згоди на все. Отже головні домагання голови куб. уряду ніби задовольнилися. Однак постали труднощі з призначенням начальника юнкерської школи. У Катеринодарі начальником був кубанський козак генерал Корольков, що мав орден св. Юрія і відзначався рідкою політичною сліпотою й відданістю єдиній неподільній. Він же прибув у Крим на «Бештав». Але під час походу юнаки були на фронті, а їхній прямиий начальник, ген. Корольков, на становищі курки, що висиділа каченят і які попливли на воду. Щоб не ламати такої-сякої традиції, голова уряду ще на

пароплаві запропонував ген. Королькову продовжити свою діяльність, якщо пощастить організувати школу в Криму. Тоді ген. Корольков досить гостро відмовився говорити про це, висловившись якимись натяками, що, мовляв, ще побачимо, чи не повісить тебе Врангель. Коли ж Врангель на всі домагання погодився, Іванис знову звернувся до Королькова, який спершу погодився стати начальником школи, а 22-го квітня 1920-го р. написав голові уряду таке:

«...Сьогоднішня тяжка ніч примушує мене змінити своє рішення. Порівнявши свої сили з усією вагою тієї праці, що стоїть передо мною, я бачу, я відчуваю, що праця ця може привести до згубних для мене наслідків, тому що хвороба серця (після плямистого тифу) дає себе відчувати. Є ще й інші і такі ж поважні причини, щоб я не брався розхльобувати те, що нарobili інші. Ризикувати головами свого сина, жінки, батька і сестри я не можу, я не маю права. Слава, лаври, пошана мене не приваблюють, я був у тіні і хочу залишатись в тіні; треба спочатку сили свої відновити, а там буде видно.»

Скільки в цьому листі щирости, важко відгадати. Голова уряду подякував і висловив співчуття з побажанням скоріш видужати, а сам почав шукати інших кандидатів. Це була не легка справа. Всі кандидати відмовлялися від цієї посади. Воно й зрозуміло, бо то вимагало великої й негайної праці, у таких несприятливих умовах. Після довгих пошукувань довелось зупинитися на ген. Болтунові, яким далеко не всі були задоволені.

Варто також згадати про кандидатуру командира Кубанської дивізії. Найбільше для цього надавався генеральному штабу генерал Шіфнер-Маркевич — високої культури й талановитий старшина, один з найкращих у всій південній армії. Коли Іванис звернувся з цим до Шіфнер-Маркевича, то він відповів таке: воювати ради однієї лише війни він не може, а в Криму покищо справа стоїть так. З козацьких же генералів «Коля» Бабієв у кубанських військових питаннях був найбільш самостійним і патріотичним, та й серед козаків користувався не абиякою популярністю. В Криму вже голова уряду довідався, що Кубанська авіація евакуйована в Крим у повному порядку, тоді як добровольці свою втратили. Але в Криму вся Кубанська авіація опинилася в руках добровольців, бо її начальник, кубанський козак-русифілі ген. Ткачов передав її Врангелєві, діставши титул командира всієї авіації Південної армії.

У справі Кубанського Військового Отамана ген. Врангель не виявляв особливої зацікавлености, але преса почала все більше цькувати Кубанський уряд і Військового Отамана. «Вечернее время» в ч. 519 з 25-го квітня умістило статтю під назвою: «Як було залишене Чорноморське побережжя», в якій говорилося, що нібито уряд вів із большевиками переговори про мир і підписав з ними умову. Се-

ред кубанського старшинства мали місце підпітування про зрадницьку роль Уряду й Отамана. Нібито в наслідок цього Врангель наказав Головному військовому прокуророві провести слідство в справі капітуляції Кубанської армії. Такий наказ не мав правних підстав, бо Кубанська армія формально не підлягала Врангелєві. Умова його з Букретовим, як уже згадувалося, не мала правової сили за конституцією, Отаман Букретов не смів ставити себе в будь-яку залежність, а він, повернувшись із Криму, сам став на чолі Кубанської армії, невідомо чому прийнявши врангелівський наказ-призначення.

По суті ж наказ цей про слідство був негідним лукавством. Врангель добре знав, в якому стані була на побережжі армія, і не допоміг їй ні провіантом, ні зброєю. Знаючи, що перед армією стоїть загроза капітуляції, він вислав стільки пароплавів, що можна було вивезти лише десяту частину всієї армії. А що було робити решті цієї армії? Та навіть коли б одержано й потрібну кількість тоннажу, то Врангель не мав ніякого морального права обвинувачувати людей, які не хотіли їхати в Крим самі й не радили робити це іншим. Він же сам, як і всі інші генерали, не вірив в успіх Кримського підприсмства. Люди, що не переїхали в Крим, не мордувалися при його капітуляції, при якій, як побачимо далі, також багато залишено козаків ще в гіршому становищі, ніж на побережжі. В той день, коли Врангель став Головнокомандувачем, він у ноті до англійського уряду пише й таке:

«... Я вважаю для себе цілком необхідним, щоб англійський уряд, який запропонував Головнокомандувачеві і його найближчим співробітникам притулок поза межами Росії, поширив це на всіх, хто вважатиме за краще вигнання, ніж помилування ворогом. Певна річ, що в цьому списку я першим поставив моє ім'я.»

Вищий командний склад та особи, які займали головні посади у військовому й цивільному управлінні, таємно одержують закордонні пашпорти з приміткою, що вони видаються «на випадок евакуації».

8-го квітня начальник штабу Врангеля ген. Махров подає йому свої міркування з приводу заходів на випадок потреби вийти з Криму (Гр. Раковський. «Конец Белых». Прага, 1921 г., ст. 15-17).

Найближчий співробітник Врангеля і його особистий приятель ген. Шатилов, коли його запитав ген. Покровський, навіщо Врангель погодився стати на чолі армії, коли це означало втягти себе до її ліквідації, нерозсудливо відповів:

«Ви помиляєтесь. Поперше у нас ще є надії відтягти цю справу. В цьому випадку є шанси на зміни в Советській Росії. Подруге, для

нас важить те, що ми тепер єдині хазяїни російської справи. Володіючи матеріальними засобами, ми можемо продовжувати боротьбу і за кордоном. Спочатку тут, потім — там.⁷⁾

Отож наказ Врангеля військовому прокуророві треба розглядати, як верхоглядний крок його автора, що вирішував швидко, але частіше недоречно. Дослідження капітуляції було лише демагогічним викрутасом, щоб посварити козаків з Кубанським урядом і Отаманом і улегшити прибрання їх до своїх рук. В дійсності цього слідства ніколи не доведено до кінця. Тут слід згадати влучне визначення отамана Букретова, яке він дав Врангелеві й Шатилову після пертракцій з ними:

«Обидва вони тримаються, як парубчаки, що весь час зазирають у трюмо малого імператорського палацу. І їхня поголоска в Криму, що спасуть Росію Петро (Врангель) з Павлом (Шатилов) виявляють безнадійну порожнечу цих осіб.»

Іванис після того наказу довів Врангелеві, що він не має ніякого права установлювати слідство над Кубанським Отаманом чи судити його. Отамани Богаєвський і Ляхов підтримали Іваниса і Врангель припинив це слідство.

Треба тут зазначити, що Врангель і його найближчі сподвижники далеко не були «єдиними господарями руської справи», як висловився ген. Шатилов. У Кримську добу військові заходи Врангеля узалежнилися від «Русско-Французького Общества для експлоатації Южной России и Крыма», яке заклали на початку 1920-го року з капіталом у 12 мільйонів франц. франків російські та французькі капіталісти і підприємці. Яку роллю відігравали російські капіталісти в кримській операції, про це свідчить звіт голови «Российского Финансово-промышленного Союза» на засіданні 19-го листопада 1920-го року в Парижі. Голова Союзу і зборів Н. Х. Денисов зазначив, що Союз весь час давав фінансову підтримку Південно-російському урядові (навіть з особистих коштів Голови було видано 5 мільйонів франків) і підготував операції, які могли б задовольнити потреби півдня Росії.⁸⁾

Це свідчить, що Врангель став наймитом певних груп капіталістів. Про це, очевидно, знали лише найдовірениші особи. Про підтримку, яку давала Англія Денікіну, тут, очевидно, не було й мови. Від Криму тхнуло авантюрою з проливанням крові без ідеї, навіть єдиної неподільної. Про це Іванис дізнався значно пізніше, на еміграції.

З Кубані ж почало утікати багато поважних господарів. Вони найчастіше добивалися до Теодосії, до отам. Та-

⁷⁾ Е. П. Анча. «С берегов Босфора и Дарданелл.» «Воля России», ч. 167. I/IV, 21.

⁸⁾ «Манчестер Гардіян». 15/XI, 1920 р. «Общее дело» 22/XI. 1920 г.

манського відділу полк. Бережного. Останній, вислухуючи цих свідків на другий-третій день, як вони прибилися з Кубані, опрацював плян одержування систематичних відомостей від регулярної розвідки. Вона в кубанців базувалася головним чином на старших віком людях, які через ностальгію не могли усидіти в Криму, не заглядаючи до рідного Краю. Багато зголошувалось іти на відвідини додому, а потім якась частина з них поверталася. Полк. Бережний використав цей рух. Скоро були організовані систематичні збирання інформації. Установили, що ставка користувалася адміністрацією фортеці в Керчі, де начальником був ген. Дізель. Ця контррозвідка пускала своїх агентів через коси Чушка і, здається, Тузлов, що врізалися в Керченську протоку з Таманського півострова. Це швидко викрили червоні й поставили добру варту на цих косах, вилловлюючи велику більшість агентів Добрармії, допитуючи й розстрілюючи. Полк. Бережний вів цю працю абсолютно таємно й від добровольців. Він не користався косами, а вивантажував своїх людей ночами аж під Новоросійськом (Суко, Абраудюрсо) в чагарники й ліс. Люди ці в марній козацькій одежі попадали в дрібні закубанські станиці, розмовляючи місцевим жаргоном, не викликали підозріння і легко перелісками діставалися далеко за Новоросійськ. Вони вивчали лісові масиви ген-ген аж до самої гори Ельбрус. Користатися найманими шхунами з часом стало незручно, ба навіть і небезпечно, а через те був придбаний малий катерок, який щодня курсував, відвозив і привозив з певних місць. Катерок не був ніде зареєстрований у морській Добрармійській адміністрації. Його ховали на день на пристанях біля Керчі, частенько міняючи ці схованки. Провалів у полк. Бережного майже не було, а своїми відомостями кубанці не ділилися з ставкою Добрармії. Щоб вивчити побережжя Озівського моря, катерок понад Кубанським берегом плив до околиць Очужева, висаджуючи своїх розвідників і часом зустрічаючи повстанців, що діяли з очеретів. Серед очеретяних повстанців досить скоро довідалися про полк. Свистуна (належав до старшин конвою останнього царя), сотника Рябоконея, що робив налети і на дальші станиці. Серед цих розвідників були й кубанські старшини. Перевіряли таким способом настрої населення, розстріли й вивіз масами козаків на північ і економічний стан.

Полагодивши найпекучіші кубанські справи в Криму, голова уряду рішив виїхати до Грузії, де був Кубанський Отаман, Уряд, Крайовий контролер, голова Крайової Ради і майже вся еліта Кубанщини. Виринуло питання, кого лишити в Криму за репрезентанта Кубанщини? Найбільше на це надавався полк. Бережний, але його не варто було від-

ривати від розвідки, яка щойно налагоджувалася. Представництво потрібне було насамперед у зв'язку з організацією дивізії і військової юнацької школи. Ген. Врангель також просив лишити комусь уповноваження. Він же наляканий, що добре було б залишити таким ген. Улагая, який мешкав у Севастополі і вважався добровольцями за знавця Кубанських справ. До цього ж він був вільним. Йому було заготовлено й уповноваження, але генерал категорично відмовився його прийняти. Інші військовики вищих рангів також ухилялися. І перед самим відпливом міноносця до Батуму Іванис попросив ген. Шатилова репрезентувати кубанців у військових справах. попросив його як заступника Врангеля і приписного кубанського козака.

Море було тихе, і міноносець плів швидко. Пасажирів на ньому багато не було. До Батуму Іванис прибув саме тоді, коли з нього вже випровадили ген. Шкуро з його «вовками». Настрій батумської адміністрації до кубанців через оту візиту був зіпсутий. Серед грузин, а тим більше англійців, які лагодилися передати Батум Грузії, ген. Шкуро витворив думку про кубанців, як про якихось розбишак. Крім того, в Батумі голова уряду знайшов спадщину по отаманові, який залишив на призволяще своїх ад'ютантів (а їх у нього було до 18), залишений був також начальник штабу Кубанської армії полк. Дрейлінг, нач. штабу ген. Морозова ген. Родзевич-Плотницький, яким отаман не сказав, коли й куди він виїхав з Батуму. Тут же вешталися кубанські інтенданти і взагалі кубанські старшини, які зуміли з побережжя вивезти деяке майно, звичайно, не особисте, а крайове, яке вони тепер ліквідували як своє. Дивно було, що Кубанський уряд про це не знав нічого, хоч міністер Голуб часто приїздив до Батуму. Треба було рятувати ще не ліквідоване майно. Голова для цього створив комісію з кубанських офіцерів на чолі з Родзевичом-Плотницьким, яка мала позбирати все кубанське майно і ліквідувати його, вносячи виручені кошти до урядової скарбниці. Однак все найцінніше спритні грабіжники встигли розпродати, а тому ефект цієї комісії не був великий. Ті, що присвоїли те чи інше майно Кубанщини, коли стала до них звертатися комісія, ховалися за Добровольчу Армію і її представника, що перебував у Батумі.

9. Діяльність кубанців у Грузії

А) Гагри

Ті, що за капітуляції Кубанської армії перейшли грузинський кордон і перебули перші дні на території демократичної Грузинської республіки, мали тяжкі й гіркі спо-

гади. Представники грузинської влади, обеззброївши кубанців, поводитися з ними ображаючо-зневажливо. Ці представники дбали найбільше про те, щоб найбільше поживитися кубанським майном. Членом Кубанського уряду, які перейшли в Гаґри, грузинська адміністрація стерщу запропонувала як можна скоріше вивести кубанців із Гаґр. Ті почали вживати заходів, щоб виїхати, але коли можливість такого виїзду була знайдена, грузини почали затримувати, бо... ще не все майно в кубанців повідбирали.

Кубанців, що перейшли кордон, грузини примістили біля тартака принца Ольденбурзького і оточили те місце вартою. Інтерновані не мали ні провіянту, ні грузинських грошей, щоб щось потрібне купити. Отже, кубанці змушені були якось збувати свої цінності. Багатьом із них при хаотичному переході кордону (коли грузинська варта кинулась тікати) вдалося затримати худого, але доброго коня, коштовне сідло, цінну зброю. Тепер все це можна було продати, але покупцям, які приходили до табору, грузини не дозволяли нічого купити. А робилося це немов би із співчуття до кубанців: у такому продажі їм дадуть, мовляв, низьку ціну. Довірливі кубанці чекали й голодували. Грузинська адміністрація запевняла, що все те купить Грузинський уряд і заплатитиме більше. У членів Кубанського уряду також не було стільки грошей, щоб нагодувати всіх інтернованих. Крім того, треба ж було роздобути грошей, щоб заплатити за переїзд до Поті. Була думка зробити перехід суходолом — походом, та грузини на це не пристали і вимагали переїзду морем, а самі ж не захотіли дати ніякого водного транспорту. Невеликий пароплавчик «Козак» у цей час був на рейді Гаґр, але на нього вантажили лише донців з попередженням, що невідомо, коли він відпливе.

Коли ж, нарешті, прибула урядова грузинська комісія й почала приймати коней, то придатними визнали не багатьох, бо чіплялись до найменшої вади. Присікатись до виснажених зголоднілих тварин було легко. Ціну при цьому визначали дуже низьку, не рахуючись з вимогами власників. Більшість коней уряд прийняв по ціні в 2-4 тисячі груз. рублів і лише декількох расових оцінено по 6 000 рублів. (Яка це низька була ціна, можна уявити з того, що фунт хліба коштував тоді 50 рублів). Решту коней комісія забракувала, заборонивши продавати приватним купцям і попередивши, що скоро з Сухуму прийдуть уповноважені від місцевого самоврядування, які й куплять коней. Ці уповноважені не приїхали до самого від'їзду кубанців до Поті. Отже довелось коней покинути, щоб грузини забрали їх даром. (Черкеси зберегли своїх коней, бо вони, як

азіяти, добилися дозволу похідним порядком переїхати до Абхазії і там розташуватися поміж спорідненим мусульманським населенням.) Щодо такого майна, як сідла, зброя, тачанки, лінійки, то офіційні чинники відмовилися їх брати, кажучи, що вони їм не потрібні. Іронічно ж радили забрати їх із собою. Довелося й це майно лишити на березі моря, де все попідбирали грузини задармо. Та й за те, що грузини купили, довелося довго з великими перешкодами виривати гроші. Весь час посилалися на те, що не мають готівки. Знайшлася готівка аж тоді, коли кубанці рішуче заявили, що не рушать з місця, поки їм не заплачать. Обібравши козаків, як липку, грузини змусили їх відплисти до Поті.

Тут довелося чекати, аж поки з'явилася шхуна «Амвросій», на яку більшість навантажилась, а решта сіла на корабель «Козак». Шхуна була дуже переповнена людьми і ледве рухалась. На нещастя цих пасажирів, на морі почалася буря, а пливати треба було проти вітру й великих зустрічних хвиль. Перемогти ці перешкоди шхуна не могла і верстах в 25 від Поті спинилася й кинула якір напроти Анаклії. На шхуні дуже скоро випили всю прісну воду і тому протягом 2-х діб ще мучились від спраги, поки корабель «Козак» не доплив до Поті і не вислав звідти буксир для порятунку. 8. травня ця бідолашна шхуна була пригнана до порту Поті.

В Поті прибулих зустріли Кубанський представник у Грузії Дробишев і член Кубанської місії в Тифлісі інж. Гордієнко. Тут же на пристані з'явився член Закон. Ради Щупляк, агітуючи, щоб їхали в Крим. Йому допомагав якийсь чех з Добровольчої армії, який ганьбив Кубанську владу і вихваляв Врангеля.

Б) Розташування кубанців в Грузії і діяльність місії

Козаків, офіцерів, біженців та рядових членів Ради грузини вивезли з Поті до Кутаїсу, де вже були раніше прибулі до Грузії кубанські біженці та інтернаований 7-й пластунський батальйон, що з Терщини перейшов до Грузії. В Терщині він тримав лад, заведений Денікіним. Членом уряду, Отаманові, Крайовому Контролерові, членом президії Ради і Верховного Кругу грузинський уряд дозволив оселитися в Тифлісі. У десятих числах травня місяця в Тифлісі опинилися члени Кубанського уряду: Л. В. Голуб, І. В. Івасюк, С. С. Ланко, В. Г. Ледомський, П. М. Свлятицький і Крайовий контролер П. І. Курганський. Члени Крайової й Законодавчої Ради були тут такі: І. П. Тимошенко, Г. А. Білий, О. М. Гордієнко, С. Г. Крикун, П. М. Каплін, Д. Е. Скобцов, І. В. Горбушин, Ф. Т. Каплін, Сокол,

М. Г. Гатагогу. Останній ще в березні місяці втік із Царгороду до Грузії й під час походу приїздив до Сочі. Інколи приїздили на пару днів до Тифлісу члени Ради з Кутаїсу, де їх оселилося 25 чи 30 чоловік. В столиці Грузії перебував і Кубанський Військовий Отаман М. А. Букретов. Найвища еліта Кубанщини, таким чином, знайшла притулок у столиці демократичної Грузії — Тифлісі.

Натурально, що ця еліта без ґрунту свого Краю нудилася від неробства й політиканствувала. Уже на першій діловій зустрічі з членами уряду голова Кубанської місії Тимошенко заявив, що тепер, коли в Тифлісі знаходиться майже весь склад Кубанського уряду, місії вже нічого робити, а тому мусить бути ліквідована. Члени Кубанського уряду з такою пропозицією погодилися. На спільному засіданні уряду з членами делегації заслухали звіт голови місії Тимошенка.

Із його звіту виходило, що місія багато й напружено працювала. На доказ цього Тимошенко показав ґрубенкі зошити з різних інтерв'ю, переважно його самого, та різних вісток про кубанські справи, що були вміщені в місцевих часописах під час перебування місії в Тифлісі. Пізніше виявилось, що на початку Тимошенко був дуже захоплювся своїм інтерв'ю, але вони були так необережні, не дипломатичні, що решта членів місії вимушена була ухвалити, щоб цього трибуна, трохи осадити. За цією ухвалою ніхто із складу місії не смів містити яких-будь інтерв'ю без відома цілої місії і не інакше, як після ухвали її більшістю. Інтерв'ю в письмовій формі мало бути подано місії, а в пресі не сміло бути відхилене від тексту, прийнятого в місії. У цих інтерв'ю треба було довести демократичне обличчя Кубанщини. Місія виготовила й передала всім посольствам у Тифлісі ноту такого змісту:

»1. Ми не беремо участі в російській громадянській війні лише для самої війни. Ми тільки боронимо нашу волю й демократичний устрій, які установила воля Кубанського Народу через органи спосі законодавчої влади. Ми готові завше, кожної хвилини, припинити боротьбу, коли Совєтська Росія погодиться: а) вивести свої війська за кордон Кубанщини, б) визнати безумовно право Кубанського Краю на самостійне існування, проголошене через Крайову Раду 5-го грудня 1918 року. 2. Ми визнаємо самостійність усіх державних одиниць, що постали на території кол. Російської держави й оголосили свою незалежність. 3. Ми стоїмо на принципі невтручання у внутрішні справи держав, що виникли на території кол. Росії, а також і в справах Росії Совєтської. 4. Питання об'єднання в майбутньому всіх держав у Союз, чи в Союзи на тих чи інших підставах ми ставимо в залежність тільки від вільно виявленої волі їхніх народів. Цьому дуже перешкоджала присутність в Кубанській армії реакційних генералів на чолі з Шкуро. Місії пощастило досягти: 1. вийти в стосунки з Грузинським Урядом, сдержати від нього ряд обіцянок і трохи прошеї; 2. налагодити добрі відносини з французь-

ким військовим представником полк. Корбейлем (підкреслювалося, що він може бути дуже корисним) і Дипломатичною Місією Української Народньої Республіки з представником якої навіть склали були вже проект умови, реалізувати яку перешкодила лише капітуляція армії і 3. увійти в контакт з представником Гірської Республіки Бамат Гайдаровим.»

У цій наївно-шкідливій ноті все викладено, як на лопаті. Говорити ж про грошову допомогу від грузин, згадувати про полк. Корбейля, Місію УНР і Гайдарова було шкідливо. Як могли таке написати, чи на неї погодитись такі поважні люди, як д-р Ледомський, Івасюк — лишилося загадкою.

Щодо реальної допомоги ліками та харчами Кубанській армії на Чорноморському побережжі, то голова місії Тимошенко мусив признатися, що всі його обіцянки й повідомлення по прямому проводу до Гаґр не відповідали дійсності, це була чистісінька неправда. За браком грошей, нічого не було куплено. Лише в останні дні, після того як грузини трохи дали грошей, член місії д-р Ледомський вжив заходів, щоб придбати деяку кількість потрібного медичного матеріалу.

Невдачу з дозволом на інтернування Кубанської армії в Грузії Тимошенко пояснив так, що головною перешкодою цьому було попереднє співробітництво з реакційними силами та невиразне політичне обличчя. Це все викликало в грузин дуже обережне ставлення до кубанців. Це було більше, ніж наївність. В дійсності якраз у той час, коли Кубанська місія вела переговори з грузинським урядом, цей останній тихесенько змовлявся з большевиками. Виряджуючи делегацію з Гаґр, Іванис попередив її, що, за його спостереженнями, грузини ведуть переговори з Москвою, а тому найдемократніше лице Кубанщини ніколи не могло бути на заваді їх намірові порозумітись з большевиками. Попередження це пізніше цілком виправдалося. Грузинські соціал-демократи (меншовики) тоді ще вірили, що з большевиками можна мати справу, як з чесними контрагентами. Цей себехвальний звіт Тимошенко закінчив заявою, що місія від нині припиняє свою діяльність і уряд мусить узяти справу в свої руки і вести її сам. Маленький деталь. Ця заява не стосувалася делегації Ради, яка продовжувала вважати себе і надалі чинною. Окремі її члени з того або іншого приводу виступали під її прапором і далі. Це було беззастережною дальших виступів у пресі верхогляда Тимошенка.

Кубанський уряд у Тифлісі, за відсутністю голови його Іваниса, очолював як заступник голови Л. В. Білашов. Цей уряд 13 травня ухвалив запропонувати місії, щоб вона припинила свою працю і подала урядові звіт із своєї діяльності, а 9 червня місію остаточно розпущено. Однак, крім звіту Тимошенка, урядові довелося розглядати і приймати

відповідні рішення з приводу конкретних наслідків діяльності тієї місії.

Виявилось, що грошова справа велася дуже зле. Більшість тих грошей, що одержали від уряду Грузії, витрачена на утримання місії. В урядовій скарбниці лишилось лише 500 000 рублів. Взаємовідносини членів місії в грошовій справі були досить ненормальні. Член уряду в фінансових справах був зведений на становище якогось скарбника та рахівника делегації. Всі фінансові справи вів по-диктаторському член уряду в справах торгівлі Голуб. Він вів якісь таємні переговори з якимись людьми про різні фінансові-торговельні операції, нікому нічого не кажучи, обмежуючись загальниковими висловами, обіцянками й запевненнями, що все йде гаразд. Між іншим, він самовільно видав Я. Щуплякові 25 000 франц. франків на одну із задуманих ним операцій. Про це ніхто не знав, поки одного дня Щупляк не заявив, що франки у нього витягли з кишені, коли він їхав по-тягом. На вимогу членів уряду подати хоча б копію поліційного протоколу про крадіжку, Щупляк обіцяв це зробити, але нічого не зробив. До фінансових справ втручався й Тимошенко, перешкоджаючи Івасюкові будь-що самому робити, лишаючи йому функції приймати й видавати гроші. У члена уряду Івасюка тут виявилася інтелігентська віра в людей.

В) Фінансова і політична ситуація кубанців у Грузії

А тим часом треба було якось залагоджувати грошові справи. Коли вирудалася делегація до Тифлісу з Гаґр, то сподівалися зробити позичку у Грузинського уряду. Позичка мусила бути така велика, щоб можна було вести дальшу боротьбу за визволення Кубанщини. Одначе з перших же кроків виявилось, що позику дуже важко отримати, навіть для утримання декількох сот інтернованих (улаштувати їх своїм коштом Грузинський уряд відмовився). Навіть дуже малі суми діставати від цього уряду не обходились без великого клопоту і навіть принижень для кубанців. Грузинські урядники крутили, тягли, взагалі поводитися, як уже сказано, за т. зв. «східньою дипломатією». Така поведінка грузин почасти була зрозуміла. Пертрактуючи з Москвою, вони не могли дати кубанцям великої допомоги і тим більше тому, що кубанці виявили невміння тримати все в таємниці (див. меморандум місії). Зовсім відштовхувати від себе кубанців грузини також боялися. Поминаючи все, дружба з кубанцями до певної міри могла бути деяким козирем у переговорах з Москвою.

Стан власних кубанських ресурсів був жалюгідний, а безсоромний грабіж в часи походу погіршив його ще біль-

ше. Слід навести декілька прикладів, щоб підтвердити, що творилося в цьому відношенні.

Пароплав «Прага», що віз з Новоросійського кубанських біженців, мав привезти чимало всякого добра, яке уряд хотів продати за кордоном. Навантажити, доглянути й вивантажити це майно доручено офіцерові гарматного управління на чолі з полк. Курагіним. Але ці панове дбали про власні інтереси, навантажуючи більше свого. Вони цим були так заклопотані, що на пристані в Новоросійську забули скарбницю Кубанського гарматного управління з мільйонами рублів. Те ж майно урядове, яке все ж таки опинилося на пароплаві, ці панове, впливши в море, почали вважати за свою власність. В Поті полк. Кам'янський та осавул Гришко одверто заявили, що це майно гарматного управління й ловели за нього з представником Кубанського уряду, який мав його реалізувати, уперту боротьбу. Кінець-кінцем вони дещо собі таки захопили.

Полк. Курагін, який пізніше перейшов до большевиків, ухилився від здачі урядові звіту з своєї діяльності. Мало того, він же затаїв факт одержання ним в Новоросійську грошового документу на суму 12 000 фунт. стерлінгів, який (документ) він мусив передати урядові. Скільки було вивезено майна і скільки було розпродано, — невідомо. Є тільки деякі дані. Помічник члена уряду в справах Промисловости й Торгівлі інж. Багеньський, який також їхав на «Празі», офіційно повідомив представника в Грузії Дробишова, що в Новоросійську навантажено на «Прагу»: до 6 000 пудів металю, 1 500 пуд. муки, 3 000 пуд. пшениці і ячменю і вагон вудженини. Член же Ради Зозуля подав з Поті Дробишову, що одних металів на пароплаві було до 10 000 пуд. Полк. Кам'янський проголосив до вивантаження всього 6 000 пуд. а заплатив робітникам за вивантаження за 8 000 пуд. Представникам же уряду передано лише 3 131 пуд (з них 2 082 пудів металю).

Армія на Чорноморському побережжі конала від хвороб та голоду, від недостачі амуніції, а корпусний інтендант Труфанов крадькома вивозив до Грузії ліки й там продавав їх. В момент капітуляції він навантажив різним майном шхуну, прив'язану до «Бештав» і сам сів на неї. Вночі на морі тихесенько відв'язався, чи перетяв лину і втік до Батуму, в околицях якого сховався в горах. Пізніше його знайдено і частину ще не проданого майна, головним чином ліків, відібрано.

Коли з Гагр приплив до Поті пароплавчик «Козак» і почали з нього сходити інтерновані, то дехто привертав до себе увагу своїм багажем. Після перевірки з'ясувалося, що це розпродане майно Кубанського інтендантства, а його власники — урядовці інтендантства 1-го Кубанського корпусу.

Осавул Шевченко й сотник Гуйда припливли до Поті двома шхунами («Піліді» й «Торія»), які були навантажені награваним інтендантським майном і почали його продавати, як своє. Урядові пощастило відібрати від них лише частину того вантажу. Шевченко був арештований, але зумів утекти.

Скобцов, ад'ютант управління отамана Лабинського відділу, брат відомого діяча, довго не хотів здавати різні коштовні речі, які переховувалися при управлінні й ним були вивезені. Фендриков, який утік з Туапсе до Поті з крайовими грішми й канцелярією відомства хліборобства. Коли ж до Грузії почали прибувати кубанці, які могли знати про діяння цього хапуги, він тікає до Врангеля в Крим, де розгортає велику полтиканську діяльність.

Д. С. Іваненко вивіз із Кубанщини, за дозволом уряду, не одну тисячу пудів тютюну з умовою, що заплатить належне мито до Крайової казни в твердій валюті після продажу товару. Ліквідувавши все, цей лідер лівійців у Раді відмовився виконати своє зобов'язання.

В Батумі працювала комісія по ліквідації тютюну, що його Шкуро вивіз із Сочі й Адлеру. Очоловав цю комісію ген. Остроухов. Комісія не хотіла підпорядкуватись Кубанському урядові, заявивши, що вона передасть усе Врангелєві, уряд якого не в стані був того сконтролювати.

Таким чином, знайшлося досить нечесних людей, що скористалися з безпорадності уряду на чужій території. Уряд Грузії міг щось робити лише в порозумінні з адміністрацією чужої держави. Остання ж, до цього всього, щойно уклала умову з большевиками. Уряд не міг ні арештовувати, ні судити цих злодіїв.

Скажімо, майно, вивантажене з пароплава «Прага» за допомогою і грузинської адміністрації, було власністю Кубанського уряду. Але коли воно опинилося на березі в Поті, грузини ж наклали на нього арешт. Постав клопіт із звільненням його з-під арешту і продажем вільним купцям. Продати так і не дозволено. Ця справа закінчилася конфіскацією майна грузинською владою, яка заплатила за 2 082 пуди металю (в тому було 93 пуди алюмінію, а решта переважно мідь), 40 відер чистого спирту й 312 пуд. ячменю — всього 900 000 грузинських рублів, а на вільному ринку тоді це майно коштувало щонайменше 5 000 000 груз. рублів.

Політичне становище кубанців у Грузії було хитке. З ними поводитися так само, як і з кубанським майном. Грузинська влада своїм розпорядженням зобов'язувала сидіти в призначеному місці, як інтернованим, дуже обмежуючи дозволи на виїзд до якогось міста. Однак від будь-якої опіки (наприклад, харчування) над інтернованими ця влада

відмовилася. За кожним кроком кубанців влада стежила дуже ретельно, навіть за розмовами. Кубанці ж виявили повну нездатність до найменшої конспірації. Грузини в умові з большевиками зобов'язалися стежити за людьми, які купками ходили навіть на головній вулиці в Тифлісі. Кубанські ж політики звикли голосно про все говорити й на вулиці, а темою їхніх балачок здебільшого було те, як організувати повстання на Кубанщині, спираючись на Грузію.

Варто згадати і представників інших держав у тодішній Грузії. Представник Франції полк. Корбейль був дуже ввічливий і не відмовлявся приймати представників усяких екзотичних урядів у Тифлісі. Однак нічого реального він не тільки не радив, а й нічого не обіцяв. Він лише збирав інформації від різних представників про советську владу на окупованих територіях. Побував у нього Л. Білашов, як заступник прем'єра Кубанщини. Полковник цікавився, чи мають кубанці певний план організації повстання проти большевиків і просив дати йому цей план, щоб він міг його переслати своєму урядові, який нібито міг би вирішити питання про допомогу цьому рухові. Можливо, що цей план був потрібний не так французам, як Врангелю. Коли б кубанці й дали Корбейлю такий план, то він би опинився у Врангеля, якого Франція ніби хотіла підтримувати.

Англії готувалися торгувати з «людожерами» — советського видання. Після капітуляції Кубанської армії на Чорноморському побережжі вони відійшли на бік, переставши діяти на півдні кол. Росії. Скоро вони передали й Батум Грузії. Італійці на Кавказі були цілком пасивні. Американці також умили руки в справах підтримки кого-будь на цих територіях. Азербайджан встигли окупувати червоні. Його прем'єра хана Хойського напередодні приїзду з Батуму Іваниса большевицькі агенти убили на вокзалі Тифлісу. Вірменія твердо трималася російської орієнтації, але вона не мала нічого такого, що потрібне було кубанцям. Республіка горців не мала поважної групи організованої еміграції. Польщу представляли другорядні урядовці, які не виявили політичної активності. (Їх посол сидів у большевицькому полоні в Баку.)

Більшу зацікавленість до Кубанщини виявило в Тифлісі представництво Української Народної Республіки, в якому Тимошенко, Білий і Крикун стали своїми людьми. З цією місією встановили зв'язки і ті члени куб. уряду, що прибули після капітуляції армії на побережжя. (Формальні ж взаємовідносини з місією УНР почалися з вимоги голови місії п. Красковського виплатити йому 75,000 груз рублів — як повернення тієї допомоги, яку нібито отримав у Києві від Українського уряду полк. Курагін. Перевірити

цю заборгованість не було як та й у касі куб. уряду не було багато грошей. Однак Кубанський уряд виплатив до копійки цю заборгованість, а п. Красковський після цього почав встрияти і в Кубанські справи.)

Г) Протиурядова кампанія

Ледве зібралися кубанські міністри в Тифлісі, як Тимошенко почав розголошувати, що кубанське суспільство в Тифлісі не довіряє урядові, бо він є урядом «поразки й ганьби» і навіть говорив таке, що на Кубанщині уряд втратив довір'я, і ніхто там з ним не піде. Суспільство в Тифлісі складалося з уже перелічених осіб, до яких можна ще додати Адамовича, міського голову Катеринодару, та сенатора Шірського, обидва трималися осторонь від усього. Там, на Кубанщині, як говорили парламентарії, навіть Військовий Отаман і уряд цілком скомпромітовані, а люди вірять лише членам Ради. (Більшість і то значна членів Ради повернулася додому, а звідти їх спочатку вивезли до Москви). Це була чистої води демагогія, яка відповідала й большевицькій пропаганді. Далі Тимошенко «інформував», що він має певні й свіжі відомості з Кубанщини, з якою у нього є постійний зв'язок. Все це було тільки містифікацією. Далі Тимошенко подає «інформації», що на Кубані надзвичайно швидко зростають настрої протесту проти большевицької влади і не сьогодні-завтра вся Кубанщина спалахне пожежею повстань. Треба негайно щось зробити, щоб цей руж прибрати до своїх рук. Уряд же не може цього зробити, бо крім компромітації капітуляцією армії, він не досить демократичний і не здатний до реальної політики. На думку Тимошенка, Отамана й уряд слід ліквідувати, а з найбільше життєздатних демократичних елементів уряду й суспільства утворити якийсь революційний орган визволення Кубанщини. Тільки такий орган може розраховувати на допомогу Франції, а також і України, яку підтримує Франція — так наспівував далі цей трибун. На його думку, добре було б, коли б уряд сам зрозумів і самоліквідувався. Найбільше ж доган сипалося на адресу міністрів Білашова й Ланка, з яких першому закидалося самодурство, брутальність у поведженні й русофілство, а другому — буржуазність і нахил до угодовства з реакцією. Коли ж уряд цього не зробить сам, то тоді кубанське суспільство учинить революцію, бо воно (суспільство) ставить понад усе щастя і волю Кубанщини та більшості його населення.

Оця чистісінька демагогія Тимошенка підспівувалася особами з розхристаними грудьми — Крикуном і Білим.

Останній не висловлювався, а смакав то одного, то другого за рукав, відводив в куток і щось нащиптував.

Одного дня в середині травня відбулась у ресторані «Над Курою» зустріч Тимошенка, Крикуна, членів уряду Івасюка й Сулятицького, голови місії УНР Красковського і його радника Петренка.

Згадавши, що він сам українець, бо його мати «щира полтавка», Тимошенко почав викладати свої (наведені вище) «думки» російською мовою. Цієї ліквідації куб. уряду та інституту Отамана, мовляв, вимагає й українська національна справа. Присутніх членів уряду Тимошенко просив допомогти суспільству, яке піде на все і має змогу усунути тих, що будуть перешкоджати. Для підкріплення цієї загрози Тимошенко додав, що в Тифлісі перебуває тісно зв'язаний гурток кубанців, який піде на все. Усіх, хто не піде з нею, ініціативна група буде вважати за своїх ворогів і зробить з цього належні висновки.

Дивно було, що такі несамовиті думки палко підтримав Красковський, доводячи потребу і доцільність революційної дії в становищі кубанців, на що уряд нездатний і що може зробити лише революційний орган: чи то комітет, чи якась інша організація, революційно утворена кубанським громадянством, яке тільки й зможе здійснити на Кубанщині національні українські ідеали.

Обидва присутні члени уряду на такі виступи відповіли, що може персональний склад уряду в сучасних обставинах треба змінити, починаючи з них, але ліквідувати інституту Отамана й уряду було б злочином — вони установлені Крайовою Радою повного складу, а в день капітуляції Законодавча Рада наказала саме цим органам лишитися й продовжувати боротьбу. З ліквідацією державних установ ліквідується Конституція Кубанщини і всі політично-державні надбання Кубанського Краю. Комітет чи інша організація буде дуже нестійкою річчю і його зможе заперечити кожний інший комітет. У цей спосіб самі кубанці зруйнували б оте найдорожче, може скудельну посудину, яку мусимо хоронити для прийдешніх поколінь. Маємо приклади: Керенський ліквідував уряд і очистив шлях большевикам до влади; уряд Дону після самогубства Отамана ген. Каледіна розפורшився і Кругові Спасіння Дону довелося все відбудовувати наново.

Кінчилася затія тим, що Тимошенко просив усе розміркувати і вже на другий день дати відповідь, чи присутні погоджуються йти разом з суспільством Кубані.

Відповідати не довелося, бо незначний випадок з підголоском Тимошенка — Крикуном змусив його змінити тактику, а саме: п'яний С. Крикун тієї ж ночі вліз до кім-

нати Білашова (заступника прем'єра), який уже спав, збудив його і почав з погрозою вимагати, щоб той не смів перешкоджати ліквідації уряду, бо цей крок уже вирішений. Білашов із здивуванням запитав, хто, де й коли це вирішив. На це кубанський «карбонар» все чисто розказав Білашову. Другого дня Білашов при зустрічі з Тимошенком не втримався й сказав, що докладно знає всі його «революційні пляни». Як смів у такій дитиняді взяти участь посол УНР Красковський, важко збагнути. Все це сприяло советським плянам і можливо, що вже тоді Красковський співпрацював з червоним ворогом. Згодом цей посол повернувся до Європи і швидко проліз за залізну завісу, де його, як використаного, ліквідували. Тимошенко й Крикун можливо діяли також за вказівками большевиків, підготовляючи ґрунт для повернення, бо з Праги обидва виїхали в московське царство тьми.

«Ідею» розкладу Кубанського уряду зсередини, власними руками після нічної візити Крикуна «революціснери» облишили. Вони вирішили атакувати його ззовні. Почали збирати членів Ради і їм (тобто Тимошенко, Крикун і Білай) товкмачити про потребу ліквідації уряду. Мотиви подавали ті самі, що раніше їх висловив Тимошенко. Тут же загрожували тим, хто став би на перешкоді. Абстрактно говорилося, що знайдуться кубанські патріоти, які ні перед чим не зупиняться, а «вода Кури вміє тримати свої тайни». У цей же час закидали урядові, що він не має ніякої програми, не проявляє жодної політичної діяльності.

Місія УНР продовжувала втручатися в чужі справи, підкреслюючи, що коли б кубанці стали рішучішими (тобто виявляли свою демократичність і революційність), то до їх послуг, при допомозі українців, можна мати допомогу могутньої Франції. Вона дасть гроші, зброю та перевезе всіх козаків з Грузії на Україну. Про становище ж на Україні під «великим секретом» містифікатор вигадував найприємніші інформації: Петлюра вже під Одесою, а не атакує її лише тому, що не хоче відривати на цей відтинок більших збройних сил, які дуже потрібні на інших фронтах, а для наведення ладу в самій Одесі треба тримати великий гарнізон. При цьому натякалося, що є думка доручити це кубанським частинам. Натякалося, що Лівобережна Україна вся визволена від большевиків повстанцями і т. д., і т. ін. Очевидно, ця містифікація з боку Красковського підтримувала розкладову діяльність Тимошенка. Члени куб. уряду українці пробували переконати посла УНР у шкідливості такої політики, доводячи, що інститути кубанської влади фактично визнані і некозачою частиною населення Кубанщини, що з ними треба поводитися обережно, щоб не

відштовхнути козаків від України, не дати зброї ворогам її для відповідної пропаганди та що перетягти козаків на бік України можна лише поволі. Однак все це не помагало. Кипуча енергія Тимошенка, його «революційність», здавалось, гіпнотизували п. Красковського, який міг мріяти про якусь надзвичайно корисну для України дипломатично-політичну роботу серед кубанців при допомозі Тимошенка.

Всі обвинувачення, які висувались проти куб. уряду, по суті не мали жадної підстави і розраховані були на зовнішній ефект.

Лице уряду було всім відоме і ні на Кубанщині, і ні в поході ні в кого не викликало ніяких сумнівів. Відсутність голови уряду, який більше за інших мусів би надавати ті чи інші риси цьому лицу, не перешкоджали вимогам його негайного виявлення. У виступах Тимошенка ця вимога була не тільки демократичним засобом в його поході проти уряду, але й маскування власних невдач як голови кубанської місії в Тифлісі, — яка фактично нічого ні не зробила. Тимошенко невдачі місії пояснював тим, що всі, де він звертався, насамперед питали, а хто ви такі, а що у вас за уряд? А ми, як він казав, нічого не могли відповісти, бо уряд і досі не виявив свого лица, а тут ще Шкуро своєю присутністю в Армії викликав до нас недовір'я.

Щождо обвинувачення в недемократичності, то воно для одних було безсоромною голою демагогією, а для других наслідком неясного розуміння самого поняття «демократизм». Уряд ні персональним походженням, ні професійним способом життя, ні способом виконання своїх обов'язків, ні способом зформування, ні загальною ідеологією і поведінкою **не був** недемократичним. Тому й «оборонці» демократизму не могли конкретизувати своїх обвинувачень та закидів в недемократичності, обмежуючися загальною фразеологією, яка личить тільки комуністам.

Обвинувачення в бездіяльності уряду базувалося, головним чином, на небажанні його (уряду) подати полк. Корбейлю плян організації повстання на Кубанщині, бо уряд вважав це за суто таємне і небезпечне для самих кубанських повстанців. Перша ж зустріч Білашова з Корбейлем виявила цілковиту безпідставність надій на допомогу з боку Франції. Згодом виявилось, що ініціативну групу обробляв все той же Красковський. Цей останній, а з ним і Тимошенко, сподівався, що через полковника Корбейля можна одержати пароплави для перевозу кубанців із Грузії на Україну. В дійсності ж було навпаки — п. Красковський був сам ігнорований і сподівався, що може кубанцям

щось пощастить одержати від полк. Корбейля, а від них і йому щось перепаде...

Уряд не вважав доцільним витрачати сили й час на химери людей, які уроїли собі, що вони є народними трибунами, полководцями, адміністраторами, дипломатами й законодавцями. Перед кубанським урядом стояли більш прозаїчні справи: як улаштувати життя біженців і інтернованих, де дістати для них грошей на харчування. Треба було налагодити сталий зв'язок з повстанцями на Кубанщині, з якої досить часто з'являлися утікачі, звітування яких треба було перевіряти. На все потрібні були гроші й гроші. Здавалося натуральним, що справою біженців і втікачів мусили б зайнятися народні представники — члени Ради, яких досі утримував уряд. Але члени Ради до цього не квапилися. Як треба було щось реальне зробити (поїхати до інтернованих в Кутаїс, побувати в Сухумі, де збираються втікачі і т. інше), то майже всі відмовляються, находячи різні причини, і доводилося на це просити городовика інж. О. М. Гордієнка, літнього члена уряду в справах шляхів Ланка. Коли ж треба було взяти участь в різних делегаціях, в розмовах з «знатними чужинцями», то охочих було так багато, що й дівати нікуди. Часто при цьому пригадувалося, що репрезентувати Кубанщину мусять лише козаки, бо вони і ввесь тягар боротьби на собі несли й нестимуть, а городовиків і малувато за кордоном, і їм, мовляв, козацька маса не йме віри і подібні нісенітниці. Через такі викрутаси займалися біженцями члени уряду Білашов та Ланко і член Ради городовик Гордієнко, а з «суспільства» нікого не можна було випхнути туди, де сиділи свої ж члени Ради й посилали по інформації, просили приїхати. Якось, нарешті, вирушив Тимошенко у відповідному оточенні до своїх краян. Але це був такий величний і бундючний приїзд, так поводився демократичний голова Ради з своїми колегами, як ніколи і ніхто з членів «недемократичного» уряду не обходився з простими козаками. Та й не у всіх вистачило терпцю побути довший час з кубанською еміграцією в Кутаїсі. Дехто (Білий) мерщій утік назад до Тифлісу. Із «суспільства», крім Гордієнка, один лише Аспидов погодився поїхати до Кутаїсу не для розмов, а щоб попрацювати над поліпшенням долі біженців та інтернованих.

Д) Грошові справи та інтерв'ю кубанців у Тифлісі

Справа грошей для будь-якої праці виглядала безнадійно. Кубанці в Грузії опинилися на ласці цієї держави, бо інших джерел, звідки б можна було одержати по-

зичку, майже не було. Майно, вивезене з Кубанського Краю, як уже згадувалося, розкрадалося своїми і фактично конфіскувалося представниками грузинського уряду (пригадаймо забирання в Гаграх, з пароплава «Прага» в Поті і т. д.). Позички Кубанському урядові від Грузинського далеко не покривали вартість майна, яке було відібране ніби приятельськими державними мужами в Тифлісі. Всьому цьому сприяв розбрат серед кубанських парламентаристів, активна меншість яких по ідальнях і ресторанах столиці Грузії голосно ганьбила свій уряд, наговорюючи на нього всякі небилиці. І перед у цьому активі вів голова Крайової Ради й Верховного Кругу Дону, Кубані й Тереку п. Тимошенко. На початку ці титули дозволяли Тимошенкові відвідувати відповідальних урядників міністерств і декого з міністрів грузинського уряду, різних представників з держав Європи, як полк. Корбейль та ін. Згодом цього кубанського хлестакова розкусили й крім місії УНР, голова якої нагадував гоголівського Чічікова, ніхто не приймав. Більшість же кубанців у Тифлісі не підтримувала Тимошенкову компанію, але була пасивна, діюча за принципом «моя хата скраю»...

І за таких диких умов уряд з різних джерел настягав у свою скарбницю на 18-го червня 3 787 500 груз. рублів, в яку входила й позика, одержана Місією на початку. З цих грошей витрачено на допомогу й утримання біженців та інтернованих до 11-го травня — 100 000 груз. рублів. 7-го червня на ці ж потреби видано 576 360 грузинських та 6 470 000 добровольчих рублів. Окрім цього, кожному членові Ради видано допомогу в розмірі 1 000 груз. рублів. Видано на біженців та інтернованих ще 9-го й 11-го червня 145 000 груз. рубл., а разом — 2 041 300 груз. рубл. Крім того, цілому гуртові членів Ради, що жили в Тифлісі і належали до президії і делегації постійно видавалось утримання, а якраз більшість цих осіб провадила шкідливу роботу проти уряду. Все це уряд зробив до прибуття з Криму Іваниса.

Про його долю не було певних відомостей, крім того, що він доїхав у Крим. Очевидці, які нібито приїхали з Криму, переказували, що за наказом Врангеля Іваниса повісили, інші говорили, що його ув'язнили, а ще інші, що він на волі. Довияснення ж долі голови уряду або його приїзду уряд у Тифлісі не рішався винести серйозну постанову і будемо робити. До того ж більшість часу забирала безглузда боротьба з тимошенковим суспільством, яке неугавно вело атаки проти уряду, щоб його ліквідувати або цілковито собі підпорядкувати. Отаман Букретов сидів у Тифлісі й дослівно тремтів за своє життя, впав у якусь прострацію. Тимошенко з компанією його тероризували так, що

він боявся вийти з хати, а не то, щоб брати участь у праці уряду. Ця людина впала в якусь нірвану. Тодішню поведінку Тимошенка найкраще характеризує такий документ. 6-го травня 1920 року в офіційні грузинського уряду «Борьба», видаваному російською мовою, з'явилося під назвою «Кубанська Армія» повідомлення голови Кубанської делегації в Тифлісі І. П. Тимошенка такого змісту:

«Останній акт чономорської трагедії скінчився

Ніким не підтримана, знесилена голодом, без набоїв і патронів Кубанська армія капітулювала перед большевиками. Докладно ще невідомо про умови капітуляції, а покищо ми лише знаємо, що 2-го, 3-го травня Кубанська армія, частина членів Ради і один з членів уряду здалися Советській армії. Отаман, уряд, члени Ради і невеличкий відділ в кількості не більше 400 осіб, які не хотіли капітулювати, перейшли в Гruzію. Переговори уряду й Ради з большевиками почалися ще в 20-х числах квітня місяця. Від остаточного рішення утримувалися до повернення Отамана й Голови Уряду з Криму.

Кримські рішення не задовольнили кубанців. Ніякі обіцянки не могли примусити їх їхати в Крим і вони примушені були або вмирати з голоду, або боронитися голими руками, або капітулювати перед советською армією. Політика Врангеля, більш похлідовного, ніж його попередника Денікіна, згубила Кубанську армію і завдала ще одного дошкульного удару кубанській демократії.

Кубанська армія загинула, але не загинула справа кубанської демократії.

Остаточно порвавши з реакцією, вигнавши з-поміж себе чорних ленінських генералів, кубанська демократія починає новий етап будови життя на Кубанщині. Ми твердо віримо в те, що насильники, які зараз хазяїнують на Кубанщині, будуть примушені відступити своє місце владі народу.

У всякому разі ми ні на одну хвилину не вважаємо боротьбу закінченою.»

Високий пост Голови місії й делегації, заступника голови Крайової Ради, голови Верховного Кругу, здається, мусіли б зообов'язувати Тимошенка до великої обережності в словах. Він же не замислився, наприклад, виступити з таким твердженням, ніби уряд і Рада вели переговори з большевиками, чого в дійсності не було. Докоряти Врангелеві, що це він занапастив Кубанську армію, також було демагогією, бо цей генерал не був зобов'язаний дбати про непідлеглу йому в той час армію, а тим більше боронити її. Сам же Тимошенко домагався розриву з головнокомандувачем Денікіном, попередником Врангеля, а до умови останнього з Букретовим він же (Тимошенко) поставився з самого початку вороже.

20-го травня в часописі «Грузія» з'явилося інтерв'ю, в якому Тимошенко запевняв, що «Кубанське суспільство» зовсім не думає скласти свою зброю і стати пасивним об'єктом для большевицьких експериментів. Далі він говорить:

»Цілком об'єктивна аналіза подій, які відбуваються в цей час на Кубанщині, ясно показує кубанським діячам, що в їх рідному Краєві далеко ще не все втрачено для вільної Кубанщини. За тими відомостями, які доходять до Грузії, совєтська влада й комуністичний режим, що його так настирливо заводять большевики, які понаїздили з Москви... залишаються чужими і навіть ворожими душові кубанського козацтва... Кубанщина органічно не може прийняти ні хірургічних способів Денікіна та Врангеля, ні пажів-посланців Леніна й Троцького.

Як і раніше, свободолюбна Кубанщина вбачає свій національний та громадський ідеал в самостійному існуванні Краю, хоча б і на правах федерації з вільним демократичним устроєм в середині Краю. Не зважаючи на спроби большевиків заглушити здорові паростки справжнього демократизму на Кубанщині, цей ідеал і в сучасних політичних світінках горить перед Кубанщиною яскравою провідною зіркою. Обов'язок громадських діячів Кубанщини скоріше допомогти своїм козакам виїти на прямий шлях.

Кубанські громадські діячі — як ті що залишилися на батьківщині, так і ті, що опинилися на чужині, всіма силами будуть добиватися здійснення своїх ідеалів справжньої демократії. Вони спробують досягти своїх цілей спочатку мирним шляхом, бо большевики гже відчують, що з Кубанщиною їм не впоратися. Якщо пощастить добитися відходу большевиків з території Кубанщини, — тоді станеться скликання Ради на підставах загального, рівного, прямого і таємного виборчого права, здійснення принципу та запровадження програми Уряду, який наближається до програми мінімуму партії осдеків. Уряд, звичайно, відмежує себе від Криму, боротьбу проти якого йому доведеться вести немилосердно.

Якщо всі зусилля проводирів кубанського громадянства добитися волі для рідного Краю миром не будуть мати успіху, вони, як би не пробували досі уникнути цього, будуть примушені взятися за зброю. Для цього є об'єктивні дані, які разом дають можливість з певністю припустити, що через місяць, якщо большевики не перестануть чинити спротив, вся Кубанщина загориться пожежею повстань. Вже й зараз повстанцями кишать плавні й очерети Таманського півострова, гори й межигір'я Лабинського, Майкопського та Баталпашинського відділів. І прямим обов'язком проводирів Кубанського руху є не допустити, щоб ці повстання перетворилися на анархію або махнівщину, а взяти цю справу до своїх рук.

Щождо спільників у майбутній боротьбі за свободу Кубанщини, чи буде вона збройною, чи більш-менш мирною, діячі будуть спиратися насамперед на своє вільнолюбне козацтво й «іногороднє» трудове населення Краю, а потім на можливі угоди з демократією України й Грузії. Як би то не було, але угоду з Врангелем треба відкинути в найкатегоричніший спосіб, бо якщо Врангелє зараз не страшний для Кубанщини, то згодом, при можливіму зміцненні в Совєтській Росії партії «Совєтського генералітету», контакт між нею й Врангелем буде безсумнівним фактом і тоді Кубанщині чекає «потік коовів і розграбування вогнем і мечем». Тому Кубанське суспільство докладає всіх зусиль до того, щоб яким би не було способом вивезти з Криму ті 12 тисяч кубанців, які опинилися у Врангеля і стають для його чи не найкращу підпору.

Ось перспективи, які розгортаються зараз перед Кубанщиною та її громадськими діячами. Відповідно до тих нових завдань, що їх диктує хід історії, треба негайно взятися за перебудову своїх фронтів і переконструювання як уряду, так і вищого законодавчого органу. Можливо, що кількість членів Уряду й Законодавчої Ради буде зменшено. Цілком можливі персональні зміни, як, наприклад,

усунення Військового Отамана ген. Букретова, на якого серед кубанців можна почути багато нарікань за підписані угоди з Врангелем. Всіма цими підготовчими ділами і займається зараз уряд і громадські діячі Кубанщини.»

Насамперед, провідники кубанського суспільства, що опинилися в Тифлісі, весь час пробували уникнути збройної боротьби за волю рідного Краю. В цьому легко переконатись, коли переглянути виступи у Верховному Крузі не тільки «пацифістів» пробольшевицького толку, а й самого автора інтерв'ю Тимошенка.

Він підкреслює, що національний і громадський ідеал Кубанщини полягає в самостійному існуванні Краю, хоча б на правах федерації, що кубанські громадські провідники добиватимуться принципу федерації і запровадження в життя соціалістичної програми. Очевидно, федерація мала б бути з Росією. Тимошенко, як виходить, і на Кубані працював не як самостійник, а як російський федераліст. Він шукав якоїсь згоди і сприяв розкладові протибольшевицьких фронтів: поглиблював прірву між Добармією й Кубанщиною і кликав до федерації з Росією. При боротьбі за самостійність хотів би піти на умови з Україною й Грузією, які федерації не визнали.

Автор інтерв'ю, характеризуючи Кримські обставини, цілком не зважає на те, що там перебувають і кубанці, яких підозрівають в одностумстві з ним. Той же голова кубанського уряду мусив переборювати великі труднощі з врангелівською камарильєю. Тимошенко ж ці труднощі своїм виступом збільшує, погіршує.

Демократ Тимошенко виступає з виразно становою психологією, висувалочи скрізь козаків і лише один раз згадав про навгородніх, а це якраз було хибою в близькому минулому.

В інтерв'ю «революційність» автора зменшилась: він уже не ліквідує інституту військового отамана й уряду. Однак фантазує про «реформу» Законодавчої Ради, членів якої в Грузії було з пару десятків, хоч конституцією не передбачено можливих змін при такій ситуації.

Тимошенкові фантастичні думки підтримав член уряду Білашов в інтерв'ю (десь коло 20-го травня) в місцевій пресі. Він був не такий хитрий, як голова Крайової Ради, і маскувати федерацію з Москвою угодою з Україною й Грузією не додумався. Не згадав Білашов і невиразного суспільства, а більше наголошував на потребі вивозу з Криму 12 тисяч кубанських козаків, але для цього він думав увійти в порозуміння з Врангелем. Важко припустити, щоб Білашов був аж такий наївний і думав, що Врангель віддасть кубанських козаків, — цих його орлів, як їх він

постійно називав. Це інтерв'ю, нечемність і деякі особливі риси вдачі Білашова викликали велике незадоволення серед Тимошенкового суспільства.

Після цього уряд одержав писемну заяву від «ініціативної групи кубанських громадських діячів» (на чолі її були: Тимошенко, Білий і Крикун), в якій робиться підсумок хиб уряду, але без вимог ліквідації інституцій отамана й уряду. Однак висловлені Тимошенком і двома його співробітниками думки не знайшли співчуття серед широкого кубанського суспільства, а особливо серед лінійської його частини. Ініціатори вимагали персональних змін, а зокрема щодо отамана. І тут знову фігурує місія УНР, яка вважає, що з таким Отаманом кубанцям не можна буде їхати на Україну, що йому навіть візи не дадуть українці, на берег зійти не пустять і т. інше. Мотивувалося ж те все більше всього невдалою умовою Отамана з Врангелем, хоч вона, як уже згадувалося, не була дійсна при самому укладенні, а коли ліквідувалося побережжя, то й зовсім відпала, бо вона (умова) складалася на час перебування Армії на Чорноморщині. Це було чіпляння за будь-що. Під таким тиском уряд під головуванням Білашова 20-го травня відповів такою ухвалою:

»1. Визнати умову, яку Кубанський Військовий Отаман підписав 2-го квітня 1920-го року з ген. Врангелем, недійсною ні для Краю, ні для Уряду не обов'язковою, бо вона суперечить Конституції Кубанського Краю. Подати Кубанському Військовому Отаманові про потребу довести до відома відповідних осіб і установ про недійсність вищезгаданої умови. 2. Визнати, що інститут Кубанського Крайового Уряду мусить бути збереженим. 3. Кубанський Військовий Отаман М. А. Букретов мусить відійти з посади Отамана. 4. Вся Рада Кубанського Крайового Уряду мусить податись до демісії. 5. Запропонувати «Ініціативній групі кубанських громадських діячів» визначити в своїй писемній заяві, де говориться про потребу піти Отаманові й урядові до демісії, об'єктивні дані, на які спирається висновок про дискредитацію Отамана й Уряду в розумінні Кубанського Народу та інші факти провин, які їм закидаються. 6. Питання про час і місце відставки Отамана й Уряду залишається нерозв'язаним до приїзду Голови Уряду В. М. Іваниса» (Член уряду д-р Ледомський залишився при своїй думці, що це треба зробити негайно після одержання заяви від ініціативної групи). Того ж дня уряд, щоб уникнути випадків, подібних до того, що трапився з Білашовим, ухвалив: »Визнати, що інтерв'ю членів Уряду повинні даватися до преси лише на письмі після попереднього обговорення в Раді Уряду.«

Ініціативна група вимог уряду не задовольнила і ні складу, ні даних про дискредитацію Отамана й уряду не подала. Замість того вона почала доводити потребу широкої закордонної політики у зв'язку з Паризькою делегацією і тими членами Ради, які були вислані Денікіним до Царгороду, та використання їх сил, а також потребу висту-

пити урядові з певною програмою й декларацією. Проводирі суспільства замірялися дати урядові на цих позиціях рішучий бій і повалити його. (Очевидно, вони хотіли поставити голову уряду, як той приїде, перед dokonаним фактом.)

21-го травня уряд ухвалив: «Закласти при Раді Уряду «Комітет особливого призначення». Організацію Комітету доручити Голові уряду». Ця ухвала давала вихід революційній енергії ініціативної групи. Однак перші ж спроби до приїзду голови уряду намітити членів цього Комітету виявили, що потрапити до Комітету бажало багато, але кожний вимагав, щоб не було того або іншого діяча. (Метою Комітету була організація протибольшевицьких сил на Кубанщині.) І того ж таки дня уряд ухвалив:

»Відновити посаду радника в закордонних справах та командувати певну особу за призначенням Ради Уряду до Царгороду й Парижу для інформації Л. Л. Бича й кубанських громадських діячів.«

І те й друге подобалось Г. Білому і він намагався за допомогою ініціативної групи розпочати агітацію, щоб якраз його вислати. Уряд же вважав за доцільне командувати члена уряду д-ра В. Ледомського, який володів багатьма мовами і багаторазово бував за кордоном. Почалася суперечка за кандидата. Ледомського відхиляли, як не козача та такого, що його не знають ні царгородські кубанці, ні Л. Л. Бич, а треба послати особу, яку оті кубанці знають і їй вірять. Таким кандидатом вважала група Г. Білого. Він, мовляв, хоч і не знає мов, але шлях до Парижу йому відомий, бо він туди вже раз їздив у складі делегації Бича. Сам Білий доводив, що він все одно поїде на захід, щоб пробратися на Україну, а через те уряд міг би його використати. Ці суперечки 23-го травня закінчилися такою постановою уряду:

»Запропонувати Г. А. Білому виїхати до Царгороду й Парижу, щоб установити зв'язки з членами Ради й Л. Л. Бичем, які знаходяться за кордоном, і поінформувати їх, а пізніше поїхати на Україну, перед Урядом якої доручити йому боронити кубанські інтереси.«

Отже, Білий почав лаштуватися в таку бажану йому дорогу, про що повідомив царгородців (лист полк. Рогівця з 14. червня 1920 р. до Іваниса). Уряд виготовив проекти програми та декларації. Перша була такого змісту:

»Аналіза подій останнього часу приводить до висновку, що збройна боротьба, яка точиться на терені кол. Російської імперії і яка спочатку мала переважно клясовий характер, стала набирати форми боротьби національної. Борючись одна проти одної сили почали тепер купитися навколо двох протилежних ідей державного устрою: централізму й децентралізму. Перша ідея запанувала в центрі Росії і серед його (центру) панів ситуації, які прагнуть повернути йому попереднє панівне становище в політичному й економічному відно-

щеннях. Друга ж ідея переважила на окраїнах і головним чином на Україні, населення якої не хоче більше підлягати в якому б то не було відношенні Росії. Принципи централізму, з одного боку, становлять ідеологію державного будівництва Добровольчої Армії, яку тепер перейменовано на «Народню армію», якій ідеї демократизму чужі і яка прагне політичної й соціальної реставрації, а з другого — почали останнім часом здійснювати і Радянською Росією щодо всіх нових державних організмів східньої Європи.

Кубанський Крайовий Уряд думає, що в справі боротьби за свободу будівництва самостійного й незалежного існування Кубанського Краю на підставі принципу демократизму і політичної та соціальної рівності, він мусить зв'язувати свою дальшу долю лише з тими, хто ці принципи визнає і здійснює і хто не готує Краєві попередньої долі багатой колонії в бідній метрополії. Ніяких угод, ніяких спілок, які стоять на протилежній точці погляду і намагаються будувати життя на інших підвалинах, а також з тими, хто ці сили підтримує, — не може бути, і всякі угоди, якщо й були, мусять бути розірвані та проголошені як такі, що не мають ніякої обов'язкової сили для Уряду й Краю.

Втративши можливість безпосередньо керувати збройною боротьбою в Краї в цей час, Уряд до того часу, доки знову не матиме цієї можливості, вважає своїм найпершим завданням на ближчий час роботу дипломатичного характеру. Робота ця повинна привести до щасливого наслідку боротьби кубанської демократії за свободу державного й соціального будівництва. В цьому напрямку Уряд піде з тими, хто поділяє ідеали кубанської демократії, хто йде до цілей аналогічних тим, які вона поставила перед собою, і хто бажає і може підтримати тих, хто йде до цих цілей. Далі йде робота по організації сил і боротьби всередині Краю й зібранню до купи всіх живих політичних і збройних сил, які опинилися поза межами Краю.

Для здійснення цих завдань потрібні відповідні засоби й умови. Вони є для Кубанщини лише на Україні — в державі, з якою Кубанський Край зв'язаний тісними зв'язками національної єдності переважної більшості свого населення, а також спільністю політичних і соціальних ідеалів, спільністю боротьби за національне й економічне визволення Півдня Росії від її центру, незалежно від того, хто в ньому б не панував: «радянська» чи «народня» армія; спільністю прагнення до утворення нових форм державного життя на підставах федерації чи конфедерації, в яких формах принципи дійсного народоправства й соціальної рівності найшли б найбільш сприятливі умови для свого здійснення.

Залежно від цього Уряд вживав усіх заходів до скоршого переїзду в Україну, до перекинення в Грузію тих кубанців, які мусять взяти участь у виконанні поставлених завдань, і до виводу з Криму кубанських військових частин і установ, що туди попали.

Згадана вище конечна потреба приділити увагу виключно дипломатичній праці й організації сил на Кубанщині ставить перед Урядом завдання утворити насамперед окремі органи, яким можна б було передати цю працю, а загальні умови даного моменту зобов'язують Уряд вишукати засоби пристосування урядового апарату до особливостей умов, які утворилися для діяльності Уряду.

Сьогоднішні умови вимагають негайно установити зв'язок з представником Кубанщини в Західній Європі Л. Л. Вичем і ввести його в курс подій останнього часу, а також послати делегацію в Україну, якщо будь з якої причини затримається переїзд туди. До виїзду ж в Україну потрібно вжити всіх заходів до вільного повернення на Кубанщину біженців, які того побажають, і до закінчення в Грузії всіх розпочатих фінансових операцій.»

Друга була такого змісту:

»1. Козацтво, завдяки умовам свого виникнення, по своїй природі й завжди було глибоко демократичним, але історичні події, які після довгої й упертої боротьби життя його вільних громад з долею уярмленої самовладцями центральної Росії, паралізували його творчі сили на шляху послідовного виявлення свого демократизму. Революція в лютім місяці 1917 року дала всьому народові волю цього виявлення. Кубанщина на своїй території приступила до державного будівництва на підставах народоправства. Захоплення влади в центрі Росії більшовиками постановило кубанську демократію, яка уявляла собі Росію як федеративну демократичну республіку, перед конечністю проголошення незалежності Краю і збройної боротьби в ім'я захисту своєї волі і демократичного республіканського свого устрою, який установлено в Краю, згідно з волею всього населення, що виявилася через його представницький орган — Крайову й Законодавчу Ради. Поставлена волею долі в боротьбі з советською Росією рядом з Добровольчою Армією, чужою їй духом і своїми політичними та соціальними ідеалами, Кубанська Демократична Республіка ввесь час вела внутрішню невпинну боротьбу проти Добровольчої Армії, не поділяючи її завойовницьких реставраційних прагнень і всіляко старалася звільнити свій народ від ролі знаряддя здійснення їх, поки, врешті, в березні 1920 року не зірвала остаточно угоди з головнокомандувачем збройних сил півдня Росії.

2. Визнаючи потребу припинення громадянської війни, Кубанщина завжди, як і зараз, готова припинити війну з умовою визнання й гарантії самостійності й незалежності Кубанщини аж до нового виявлення волі її народу при розв'язанні загального питання про взаємовідносини держав і державних формувань, які виникли на території кол. Російської імперії.

3. Лише в самостійності й незалежності свого державного життя вбачає Кубанщина можливість перемоги кубанської демократії й гарантії збереження демократичного укладу і особливостей життя свого населення. Обстоюючи свою незалежність, Кубанщина з свого боку визнає самостійність і незалежність тих держав і державних формувань, які виникли на території Росії і згідно з волею своїх народів улаштовують своє життя самостійно.

4. Щодо всіх цих держав і державних формувань так само, як і щодо Советської Росії, Кубанщина визнає принципи абсолютного невторчання в їхнє внутрішнє життя.

5. Зовнішній вигляд співжиття і взаємини між посталими державами та державними формуваннями Кубанщина ставить виключно в залежність від волі їх народів, а сама, особисто уявляє їх собі в формі федерації згідно з волею свого народу, яка виявилася в його представницьких органах — Крайовій і Законодавчій Радах, якщо на те буде воля народу.

6. Національною більшістю Кубанського Краю є нащадки українців, які з тієї або іншої причини покинули свою батьківщину. Ця більшість тісно зв'язана між собою єдністю походження, мови й побуту; їй близькі й зрозумілі національні ідеали України, і вона буде працювати над здійсненням їх в житті. А це ніскільки не виключає мирного співжиття і співпраці з національною меншістю Краю, яку історія міцно зв'язала з національною більшістю. Обстоюючи свою самостійність і незалежність, як гарантії збереження свого національного існування, Кубанщина з глибокою повагою ставиться до прав цих меншостей, визнаючи за ними право на повне забезпечення їхніх інтересів.

7. Визначаючи разом з усією демократією потребу скасування станових і класових перепон, Кубанщина ступить на шлях повного зрівняння некозацького населення з козацьким у всіх царинах політичного й соціально-економічного життя, бо лише події на початку 1920-го року перешкодили довести до кінця розпочату працю, яка буде закінчена, як тільки настане для того фізична можливість.

8. В справі боротьби за свободу будувати своє самостійне і незалежне національне існування на підставі принципів демократизму і соціальної рівності Кубанщина зв'язує свою долю лише з тими, хто ці принципи визнає й здійснює, і хто в боротьбі за національне й економічне визволення Півдня Росії від її центру — незалежно від того, хто в цьому не працював би — не готує Краєві попередньої долі багаті колонії бідної метрополії. Ніяких угод, ніяких спілок з силами, що стоять на протилежній точці погляду і пробують утворити життя на інших підвалинах, бути не може.

9. Кубанщина твердо переконана, що й демократія в боротьбі за свої ідеали, спільні демократії всього світу, стріне співчуття і підтримку останньої.»

Обидва ці документи, що в них кубанська політична думка визначає Кубанщину, як край в національному відношенні український, і накреслює шлях відповідної політики, яка спиралась би не на будь-які російські сили, а на Україну проти Росії. Щоправда, це зазначено не скрізь виразно, але все таки дух цього документу досить таки патріотично-проукраїнський, якщо взяти на увагу осіб, які брали участь в складанні й обговоренні цих документів, а саме: Військового Отамана Букрєтова, Крайового Контролера Курганського, членів Уряду — Білашова, Голуба, Ледомського, Ланка, Івасюка й Сулятицького. Лише останні два й раніше, і при кожній нагоді, відстоювали потребу зв'язку і співпраці з Україною.

Обидва документи свідчать про непоінформованість учасників, які бачили якісь величезні успіхи України, яка в той час була майже вся під окупацією червоних. УНР тоді не мала в своєму розпорядженні ні одного порту ні на Чорному, ні на Озівському морі. Перекинути ж через Румунію й Польщу якісь кубанські військові сили було майже фантазією. Інформації про успіхи України очевидно походили від Місії УНР і з місцевої преси, джерела якої також мабуть були дуже однобічні. Так, в газеті «Борьба» з 22-го травня містилося таке повідомлення:

«Українські війська генерала Омеляновича-Павленка ще 7-го березня захопили Катеринослав і Кременчук. До кінця квітня армія Павленка захопила Черкаси, Звенигородку, Умань, Знамянку і Єлисаветград. Трьома групами, з яких складається ця армія, командує: Тютовник, Гулий і Загородський. Армія складається з піхоти, кінноти (25%) й артилерії. Наслідком її операцій була перерва сполучення між південною й північною групами большевицьких військ. В Ново-Ушицькій районі групою українських військ, які виступають у контакті з поляками командує полк. Удовиченко.»

Така дезінформація була в той час вигідна й для населення Грузинської держави, яке тремтіло перед загрозою большевицьких дивізій, що вже захопили Азербайджан. Твердо покладається на щойно підписану Грузією умову про ненапад з Советською Росією уже й тоді поважні політики не могли.

Цілком наївно-фантастично звучать у першому документі надії на вивіз із Криму кубанців і перетранспортуванні їх на Україну. Врангель покладав на кубанську дивізію велику надію в дальшій боротьбі, десанті на Кубанщину тощо і не можна було думати, про те, щоб він відпустив кубанців. Ці ж останні були розагітовані й вірили в шкоре повернення на Кубань, а тому й самі не захотіли б мандрувати на Україну, тим більше, що про військовий стан на Україні в Криму ліпше знали. Коли додати до цього брак транспортних засобів для перевозу і відсутність згоди Румунії й Польщі на дозвіл транзиту, то всі ці писання не мали найменших підстав. Зрозуміло, що всі ті, що компонували оті документи, дуже зневірилися в росіянах.

Слід нагадати, що місцева преса розписувалася докладно про захоплення польсько-українськими військами Києва, про повстання проти большевиків в районі Херсону. Миколаєва, Одеси, про евакуацію останньої, писали про лагідну відозву Пілсудського до українського населення і т. д. і т. ін.

Бажання переїхати на Україну зростало ще й через те, що в Грузії після мирової угоди з Советською Росією ставало все небезпечніше. Ця угода була підписана 12-го травня 1920-го року. Згідно з 1-им пунктом артикулу 5-го цієї угоди Грузія зобов'язується:

Негаймо обеззброїти й інтернувати в концентраційних таборах перебуваючих на території Грузії під час підписання цього договору, якщо такі будуть — або в майбутньому перейдуть в її межі військові і військово-морські частини, команди й групи, які претендують на ролю уряду союзних з Росією держав, а також представництва, урядових персон, організації й групи, які мають за свою ціль повалення уряду Росії чи союзних держав. А за пунктом 4 того артикулу — «Передати Росії, після їх обеззброєння, частини, організації й групи та екіпажі кораблів, згаданих в пункті 1-му цього артикулу». Артикулом 8-им установлено, що «для догляду над точним виконанням арт. 5 і 6 цієї угоди й для здачі та прийому персон і майна, згаданих в пунктах 3 і 4 згаданого 5-го артикулу, утворюється мішана комісія з представників обох сторін з однаковим числом членів від кожної сторони.

Розпорядок праці комісії означає сама комісія.

Задача й прийом осіб і майна, згаданих в пунктах 3 і 4 артикулу 5-го цієї угоди, мусять бути скінчені протягом двох місяців з дня підписання цієї угоди.»

Хоч офіціоз Грузинського уряду «Борьба» в ч. 127 (з дня 9-го червня 1920-го року) і проголосив умови Грузії з

більшовиками блискучою перемогою демократії Грузії і доводив, що вищенаведені статті є лише логічний наслідок визнання Грузією суверенітету Росії й не означає зречення права давати притулок політичним емігрантам; хоч у тій же «Борбье» з 11. червня було вміщено, нібито, автентичне пояснення умови членом Установчих Зборів Грузії Уратадзе, який підписав її від імени Грузії («Ніяких обмежень, — писав він, — права притулку умова не передбачає. Ні советська влада, ні тим паче я, не тільки не підносимо цього питання, але таке тлумачення умови не відповідає фактові визнання незалежності Грузії й тим демократичним принципам, на яких збудовано нашу республіку»), але грузинами не дуже вірили і під впливом чуток про приїзд більшовицьких комісарів раді були вибратися з Грузії. Однак куди? У Крим після всіх тих інтерв'ю, промов, всіляких гіпердемократичних постанов — ніяково їхати, а дехто боявся й можливих розправ з боку деморалізованих старшин. А якраз голова місії УНР Красковський тут каже, що можна їхати на Україну, а корабель «мусить дати милий француз» полк. Корбейль. Такими ілюзіями в ту пору жили деякі провідники кубанців у Тифлісі.

19-го травня в присутності Військового Отамана відбулася нарада уряду з президією Крайової Ради. Зачитано проекти наведених декларації і програми уряду. Зміст проектів був несподіванкою для Тимошенка, який ще напередодні вихвалявся «покласти на обидві лопатки» контрреволюційний буржуазний уряд. З зачитаного ж вияснилося, що самий уряд стоїть на тих же позиціях, на яких Тимошенко лаштувався давати йому бій. Головна підпора й дорадник Тимошенка в його поході проти уряду — Г. Білий був задоволений перспективою майбутньої подорожі до Парижу, почав ухилятися від участі в дальшій кампанії проти уряду, який уможливив йому цю подорож і від якого залежало здійснення її. Цей випадок виявив усю «глибину ідейности» п. Г. Білого.

Зав'язалася гостра суперечка. Головуючий на нараді Білашов не стримався й назвав «вождя суспільности» (Тимошенка) «політичним фейлетоністом» (назву цю підказав Білий), а за це промовець назвав голову «фельдфебелем». Тимошенко мав мужність визнати, що ні програми, ні декларації по суті нема чого закинути, хіба лише окремим виразам.

»В революційній боротьбі, — продовжував він далі, — велике значення має не лише програма, а й дії та люди. На Кубанщині програма не відповідала дійсності. Під час походу особливо яскраво виявилось, що устрій органів керування не відповідав вимогам моменту. В декларації й програмі є багато важливого, але це все

гарно написано лише на папері, а ми думаємо, що воно так же гарно на папері й залишиться. Сучасний уряд не може їх здійснити, бо він забруднив свої ризи капітуляцією армії й умовою Військового Отамана з Врангелем. (Свідомо чи ні, але промовець перевернув факти: ні в тому, ні в другому уряд участі не брав). До влади мусять прийти діячі в білосніжних ризах...

Кубанщина — на Кубанщині! Тут лише невеличка купка її. В Криму є більш значна її частина і ніби на законних підставах. Є велике побоювання, що тим часом, як ми будемо користуватися тими органами, які є зараз, події підуть мимо нас: на Кубанщині будуть панувати або большевики, або Врангель, або анархія в наслідок розпорошення кубанських сил. Ми кличемо до об'єднання. Ми визнали за потрібне обміркувати, чи можуть наші органи вивести Край із того стану, який нині витворився. Ми знайшли два виходи: шлях еволюції і шлях революції, або: спільне обміркування і самоліквідація органів, або розкол і взаємна боротьба, взаємна ненависть. Ми утримуємося від останнього рішення. Мені доручено лише висунути це питання для того, щоб уряд обміркував його. Ми думаємо, що ми всі на Кубанщині дискредитовані і кубанський наряд не зв'яжеться з нами. Члени Ради думають (два десятки в Тифлісі — автор), що уряд, як орган, мусить залишитися, але персонально і Військовий Отаман, і члени уряду повинні податися геть... Повторюю, що це не остаточне рішення. Ми просимо, щоб уряд і Отаман обмірковували питання про тактику протягом ближчого часу — до завтра.»

Член уряду Сулятицький висловив сумнів, чи правдиві оголошені головою Ради відомості, що нібито на Кубанщині негативно ставляться до органів влади та взагалі — чи є зараз об'єктивні дані для розв'язання такого складного питання в той чи інший бік, нарешті — треба подати конкретні дані. Чи є підстави, питав він, виносити Раду за дужки скомпромітованих? Аджеж члени Ради, не виключаючи й присутніх, теж втратили частину «білизни своїх риз». Чи в тій, чи іншій формі вони брали участь в попередніх подіях, і відповідальність за минуле лежить і на них. Питання про перебувуду уряд вирішив позитивно, але присутні члени Ради мусять поставитися до цього обережно, щоб не вийти за межі, де починається сама шкода. Форми влади консервативні. Народові на Кубанщині ближчі і зрозуміліші уряд, Рада, Військовий Отаман, ніж «ревком». Якщо скасувати уряд тут, то його напевно утворить у Криму Врангель.

Голова Білашов запитав, хто брав участь в рішенні, на яке покликався Тимошенко, — чи всі перебуваючі в Грузії члени Ради, чи лише з Тифлісу. З останніх також не всі на залі. Чи всі були закликані, чи лише декого вибрано?

Білий висловився, що, на його думку, мова йде не лише про уряд і Військового Отамана, а й про Раду, і питання не про саме існування цих органів влади, а про їх персональний склад.

Тимошенко відповів Білашову, що закликані були всі члени Ради, які живуть в Тифлісі, крім Скобцова. Тих, що

взагалі перебувають у Грузії, не кликали, бо склад їх випадковий.

Військовий Отаман Букретов так висловився: «Треба поступати благородно. Уряд написав чорним по білому свої думки, свої наміри, так і ви на письмі викладіть свої вимоги й умови».

Член уряду Ледомський підтримав думку Отамана, додавши, що це тим потрібніше, що протокол наради не ведеться.

Тимошенко спалахнув: «Виходить, що ми переходимо до військових подій. Я вважаю, що коли буде написане те, що ми тут казали, тоді спільні засідання стануть неможливими. Написати не тяжко, але чи буде це на користь справі? Раджу подумати й поміркувати», — докинув голова Ради.

Білашов також приєднався до думки Отамана, а Ледомський, не вгамовуючись, ще й таке додав: «З боку Івана Петровича (Тимошенка — авт.) буде ухиленням, коли він не напише того, що сказав, бажанням не брати на себе відповідальности.»

Сулятицький сказав, що уряд не хапається за владу. Правда, ніякому комітетові уряд свого місця не відступить, а передасть свої повноваження в легальній формі. Але кому? Де ті нескомпромітовані кубанські діячі, які б негайно взяли за працю, бо їй не можна зупинити, про що твердить сам Тимошенко, що все вимагає невпинности, більшої напружености її з уваги на події, що нібито, за його даними, розвиваються на Кубанщині? Чи можливо донебудь на земній кулі, поза межами Кубанщини, знайти нескомпромітованих кубанських діячів в білосніжних ризах? .. А як ні, то чи можна вивезти їх з Кубанщини, де може вони ще є? Невже ж, якщо це неможливе, над усім треба поставити хрест? А коли можливо, то як бути до того часу? Треба мати на увазі й формальні труднощі, які висуває вимога не тільки зміни уряду, а й усунення Військового Отамана.

«Я завше буду боронити потребу єднання, — відповів Тимошенко. -- Від уряду ми не вимагали ніякого звіту, але ми маємо право знати, що уряд думає робити. Якби я говорив особисто, то сказав би більше. Думка кубанського народу відома з тих об'єктивних даних, на які спирався уряд, коли писав свою декларацію. Ще в Катеринодарі була течія проти Ради, Отамана й уряду (Пилоківщина). Було незадоволення і в масах, інакше нам не довелося б покидати Край. Похід збільшив недовір'я. Питання перебудови влади дійсно болюче; не вистачає діячів, сил. Але є люди в білосніжних ризах, є нескомпромітовані кубанські діячі, є духовні проводирі, не зв'язані з походом, вони зараз перебувають у Парижі й Царгороді. Це Л. Л. Бич і вислані Денікіним члени Ради. Іноді рятують положення імена, їх моральна сила. Отаман мусить негайно відійти з своєї посади; його обов'язки, згідно з конституцією, переходять

до голови уряду. Уряд продовжує свою працю, поки не прибудуть діячі з Парижу та Царгороду. Тоді уряд подається до демісії, а голова його передає всі свої права й обов'язки Л. Л. Бичеві, який стає на чолі уряду.»

На це отаман Букретов заявив: «Щодо уряду, то питання це не складне: він уже прохав мене про своє увільнення. Але важче зо мною. Кому я повинен передати булаву? Напишіть мені це все, а потім я скажу, що зробилю.»

Більшість на тому й погодилась, що вимоги ініціативної групи і президії Ради будуть подані на письмі.

Перебіг цього багатомовного, здебільшого порожнього засідання записав член уряду в справах юстиції П. М. Сулятицький, з якого і взято вищенаведене.

Незабаром за підписом президії Крайової Ради і кількох членів Ради подано Військовому Отаманові й урядові на письмі виклад думок, що їх висловлював на нараді головним чином Тимошенко. Цей виклад такий:

»Військовому Отаманові Кубанського Краю генерал-майорові Букретові.

Копія Кубанському Крайовому Урядові.

Події останнього часу, що мали місце на Кубані під час відходу Кубанського Уряду і Кубанської Армії з території Кубані на чорноморське побережжя, події, що закінчилися сочинською катастрофою, були предметом цілого шеругу нарад президії Кубанської Крайової і Надзвичайної Ради з нижчепідписаними членами Крайової й Законодавчої Ради. Аналіза цих подій встановлює безсумнівно, що в значній мірі Сочінська трагедія Кубанської влади і Кубанської армії є наслідком ненормального стану, в якому був Кубанський Край увесь час громадянської війни, коли кубанський нарід, визнаючи цілковито виразні принципи народоправства, ішов у цій війні поруч з тими, хто був чужий і духом, і своїми політичними і соціальними ідеалами, і коли Кубанська виконавча влада позбавлена була можливості здійснювати те, що ставив їй кубанський народ через свої представництва законодавчих установ не менш певні військові, політичні і соціальні завдання. Такий стан, коли у Кубанській Владі слово видимо розходилося з ділом, коли дуже часто кубанський демократизм за це ставили в лапках, позбавляло можливості Кубанський Уряд творити за межами Кубані сприятливу для себе обстановку і перешкоджало створенню дружніх і союзних відносин навіть з тими з наших сусідів, які зі свого боку щиро прагнули їх.

Президію і нижчепідписаних членів Ради цікавлять тепер не тільки питання виходу з витвореного надзвичайно важкого для Кубані становища, але й надання гарантій від можливого повторення подій, що вже мали місце. І насамперед такі гарантії ми бачили в створенні таких умов на самій Кубані, при яких кубанська виконавча влада здійснювала б вільно й щиро волю законодавчої влади і в союзі з тими державами й державними устроями, які ставлять однакові з ними завдання політичного й соціального характеру.

З цього погляду між нами, нижчепідписаними, і Крайовим Урядом, який на спільному засіданні уряду, Військового Отамана і президії Крайової Ради 19-го травня 1920-го року доповів про свої наміри в формі проекту окремої декларації, яка повинна, очевидно, стати керівним началом для дальшої роботи Кубанської влади, — яких-будь розходжень по суті нема. Ми вважаємо за свій обов'язок

повідомити лише п. Військового Отамана і Кубанський Крайовий Уряд про наші міркування з приводу того, хто міг би здійснити, перетворити в живе діло те, що написано в проєкті урядової декларації з розрахунком на найбільший успіх.

Із суті декларації виходить, що й сам Уряд визнає, що над багато чим з минулого Кубанської влади слід поставити хрест і що для досягнення нових намічених там завдань потрібні й нові засоби, нові способи роботи і більш достосований урядовий орган. Згоджуючись з тим, ми вважаємо за потрібне і доцільне, щоб і до самої виконавчої влади ввійшли нові люди.

У моменти радикальної зміни курсу політичної праці влади, де б то не було, завжди до влади ставали нові люди. І це зрозуміло. Треба, щоб до нової влади під час її праці не відносились помилки й гріхи минулого, щоб ніякою мірою руки цієї влади не були зв'язані шкідливим минулим і, що найважливіше для успіху, треба, щоб зразу ж скрізь, у всяких її діях і досягненнях установилось довір'я і доброзичливі відносини. Треба, щоб усі, що стикалися з нею, не ставили собі питання — як багато можна говорити людям, які стояли при її кермі, наскільки слово в них не розходиться з ділом, наскільки попередня робота їх відповідає новим завданням. Те ж саме відноситься і до Кубанської влади. Треба, щоб ні на Кубані, ні за її межами, після опублікування Кубанським урядом програми нових робіт не було суперечок і сумнівів: чи дійсно виконають, чи зможуть виконати люди, які стоять при владі, те, що проголошено. Треба, нарешті, щоб ніде за гріхи Кубанської влади кубанську демократію не називали демократією в лапках.

І ми повторюємо, що вважаємо за абсолютно потрібне і доцільне, щоб в сучасний поворотний для Кубанської влади момент до апарату виконавчої влади були поставлені нові люди.

Ми пропонуємо п. Військового Отаманові і Крайовому Урядові урахувати ці наші міркування і, якщо вони принципово не викликають заперечень, обмірковувати разом з нами практичні наслідки й рішення.

Заступник Голови Кубанської Надзвичайної Ради І. Тимошенко.
Товариш голови (підпис не чіткий, але мабуть П. Курганський)
Старший секретар (імовірно -Г. Білий)
Члени Ради»

Підписи всіх, мабуть, навмисне такі, що не можна прочитати.

З кожного рядка цього документу тхне демагогією. Насирливе домагання ліквідувати конституційну владу Кубанщини, очевидно, було потрібне лише большевикам. Вибілювати Л. Л. Бича, автора наказу ч. 10, декларації до Конституції, Договору з горцями в Парижі, Бича, який проміняв співпрацю з Україною на підпорядкування Денікіну і т. д. — було крайньою демагогією. Дехто ставив питання: чи не червоним це потрібне?

У документі говориться: «обговорити разом з нами практичні наслідки й рішення», а не встигли Військовий Отаман і уряд ознайомитись з одержаною щойно цією заявою, як з'явилася така вимога:

»Президія Кубанської Крайової Ради 25-го травня 1920-го року ч. 125 м. Тифліс. Представникові Кубанського Уряду при Уряді Грузії.

Просимо довести до відома міністрів закордонних справ Грузії та Вірменії і всіх чужоземних Місій в м. Тифлісі таке: Президії Кубанської Крайової Ради стало відомо, що Військовий Отаман Кубанського Краю ген.-майор Букретов 15-го травня 1920 року в м. Севастополі склав з Головнокомандувачем збройних сил Півдня Росії бароном Врангелем умову, яка створює для Кубанського Краю залежність від ген. Врангеля становище у військовому й політичному відношенні і порушує, таким чином, суверенітет Кубанського Краю, який проголосила Кубанська Крайова Рада 22-го грудня 1918-го року.

Президія Крайової Ради має шану просити Вашу Вельможність подати до відома Вашому Урядові, що, беручи на увагу, що умову цю складено з порушенням конституції Кубанського Краю, бо 1) п. Букретов не був уповноваженим на укладання таких умов відповідними органами Кубанської Крайової Влади, 2) усякий акт Військового Отамана без відповідного скріплення Головою Уряду, чи його заступником, вважається для Кубанського Краю не зобов'язуючим — вона (умова) ніякою мірою не є зобов'язуючою для Кубанського Краю. Заступник Голови — І. Тимошенко, Старший товариш Голови — П. Курганський. Старший секретар — Г. Білий.»

Цей виступ не міг не вразити всіх кубанських політично-думаючих інтелігентів, бо в ньому багато неправди. Від Крайової Ради, крім доручення делегації до Парижу Л. Л. Бича, ніколи нікому уповноважень не давалося і ні в конституції, ні в правильнику про таке нема й згадки. Ці прерогативи належать до уряду. Президія ж, не уповноважена Крайовою Радою, поставила це 1-им пунктом. Слід пам'ятати, що Крайова Рада в останньому поході — ще при виході з Катеринодари — не мала кворуму та й її сурогат до вступу на Чорноморське побережжя припинив своє існування. Отже при виїзді Букретова в Крим і укладанні договору з Врангелем Крайової Ради й у вигляді сурогату не існувало. Як міг Букретов від неіснуючої інституції одержати уповноваження? Ненормальне й адресування цієї заяви до... представника уряду, бо Рада зносилася лише з урядом, а не її функціонерами. Знали автори звернення і постанову уряду про скасування Кримської умови (2-15 квітня, а не травня, як вони написали). Отже ця умова вже забулась і ніякісного значення не мала. Сумнівним є і право президії втручатися в такі справи. Ще одна дрібниця: в президії Крайової Ради всі товариші Голови й секретарі рівні (без старших), а під заявою підписані — «Старший» тов. Голови й такий же секретар. Це була лише недостойна гра на нервах Отамана й почасти уряду. Дивно, що такий документ підписав і П. Курганський, кол. прем'єр Кубанського уряду і за фахом — судовий слідчий.

Невідомо, які події були б далі, якби несподівано не приїхав з Криму голова уряду В. Іванис, при якому всі «революції» зникли, як камфора.

9. Приїзд В. Іваниса і відхід Кубанського Військового Отамана генерал-майора М. А. Букретова

Прибувши до Батуму, голова уряду розглянувся за кубанцями, які вже бідували й лаштувалися до еміграційного життя; організував деякі комісії і видав допомогу. Перед виїздом з Батуму телеграфував про виїзд до Тифлісу (ніяких віз чи інших дозволів до Батуму й Грузії тоді ще не було). Телеграма в Тифлісі підбадьорила членів уряду і

*Отаман Кубанського Козачого Війська і Кубанського Краю
ген. штабу генерал-майор М. А. Букретов*

приголомшила провідників «суспільства», які, мабуть, вважали, що Іванис загинув. Наступного дня (22-го травня) зустрічати приїжджого на вокзал прибули в повному складі не тільки члени уряду, а й усі члени Ради на чолі з Тимошенком та деякі кубанці, що встигли довідатися про цей приїзд. Зібралася величенька громадка кубанців, уже тоді

емігрантів. Зразу ж грузинський урядник попередив, щоб не було ніяких промов і щоб довше не затримувалися на вокзалі. (Напередодні приїзду Іваниса на тому вокзалі застрілено прем'єра Азербайджану Хана Хойського).

Це було по полудні, і голова уряду візником, захопивши членів уряду Івасюка й Сулятицького, поїхав до готелю, що був на головній вулиці, де разом пообідали, і почав слухати інформацію, бодай загальниково, про події в Тифлісі, про останні дні зокрема. Із наведеного вище ясно, що стан у столиці Грузії був дуже непевний, а серед кубанців ще й анархічний, до певної міри загрозово-розбивацький. Обидва інформатори — українці (городовики) надзвичайно скромні й обережні, щодо осуду осіб, яким вони все дарували і, боронь Боже, ніяких підозрінь не висловлювали.

На другий день голова зраня відвідав сам Отамана. Візита та затяглася і була тяжкуватою. Отаман зовсім не цікавився становищем в Криму, а запитав лише про ген. Болховітінова. Натомість він різко висловлювався на адресу кубанців у Грузії, точніше в Тифлісі. Кубанці, на його думку, завзялися його знищити, і він навіть боїться вийти з хати. Нікому з перебуваючих в Тифлісі кубанців він не вірить у їхню ідейність і дбання про інтереси Кубані й козаків. Коли ж голова уряду запротестував проти узагальнення, то отаман зробив виняток для Ледомського, Івасюка, Сулятицького, Гордієнка — самих городовиків. У таких обставинах — заявив отаман, — він далі не може лишатися на своєму посту і радий, що приїхав голова, якому тільки він довіряє і якого просить прийняти на себе і обов'язки Отамана. Отаман додав, що в Крим, де головна маса й активних козаків, він поїхати не може, бо його сумбурний Врангель може й повісити, а в Грузії вже підпалюється земля, тут же ота кубанська склака, очолена Тимошенко, якого він підозріває в большевизмі. Отже, Отаман просив якнайскорше заготовити листа, яким, згідно з конституцією, голова уряду приймає обов'язки Отамана, який занедужав. Іванис довго намовляв Отамана не робити цього, навіть обіцяючи знову виїхати в Крим, а його (Отамана) лишити в Тифлісі. Але той не хотів цього й слухати. Отаман виразно декілька разів повторив, що він же сподівається не лишитися «голим», що йому уряд ухвалить бодай 6-тимісячне утримання на лікування. Це домагання вразило голову уряду. Обвинувачуючи інших в безідейності, сам Отаман, не цікавлячись станом козаків у Криму, не забуває про піврічне утримання для себе. Нарешті, голова уряду пообіцяв Отаманові скликати уряд і поговорити про останню розмову з ним, а на другий день зайти ввечері, бо

вранці мало відбутись побачення Іваниса з міністром закордонних справ Е. П. Гегечкорі.

Того ж таки дня пообіді відбулося інформаційне засідання уряду, на якому члени уряду інформували голову, а останній розповів, як уклалося в Криму життя козаків і кубанських біженців, а потім і про свою ранішню розмову з Отаманом, про його намір зректися свого посту і мати поважніше забезпечення. Останнє (забезпечення) принципово уряд вирішив без довгих дебатів, але намовляння голови, щоб Букретов лишився на своєму посту, більшість вважала помилкою. Майже всі зазначили, що Отаман Букретов занадто консервативно ставиться до справ. Його важко намовити навіть зробити візити до грузинських міністрів і голови уряду — Ноя Миколайовича Жорданія. До всього отаман Букретов ставився по-військовому — генерали в його розумінні «переважають» усіх цивілів і в усіх питаннях. Орден св. Юрія, який він мав, цинив понад усе.

24-го травня Іванис відвідав Євгена Петровича Гегечкорі, кол. члена 4-ї Державної Думи. Це був відомий сильний промовець з адвокатською освітою. Для молодой й малої Грузії це було велике придбання. Говорив він мало, але коли Іванис хотів попрощатися, він його затримав, зазначаючи, що треба довше поговорити. Після цього Гегечкорі стисло переповів політичну ситуацію Грузії, її умову з червоними, віроломний напад останніх на Азербайджан і через це потребу бути обережними з висловами й інтерв'ю. Він просив, щоб і кубанська еміграція цього дотримувалася. Не все, що нам болить, мусять знати сусіди. Дуже делікатно назвав декількох кубанців з дуже довгими й мало виразними інтерв'ю. Мусимо вважати, що Грузія надає азиль політичним емігрантам, але не сміє відкрито давати дозволи на перебування в своїй столиці чужим урядам. Хоч і завуальовано, а виразно сказав, що публікувати якісь офіційні Кубанські рішення не можна. Спинилися й на справі інтернування Кубанської армії. Міністер дякував, що кубанський уряд зрозумів становище Грузії, яка в той час вела переговори з червоними. Після майже годинної розмови Іванис попрощався, а Гегечкорі провів його до самих дверей.

Пообідній час пішов на інформування всіх («суспільства») про буття в Криму. В деталі голова не вдавався, лишаючи їх на запитання і припускаючи, що Тимошенко ними закидає і виголосить довжелезну промову. На диво, цього не сталося. Для «годиться» Іван Петрович задав декілька питань і обійшовся без промови, а поводився занадто лагідно. Взагалі ж лише слухали уважно, а з запитаннями не поспішали. Переїхати в Крим багато охотників не було.

І доповідач обійшов це питання мовчанкою. Отже по яких 4-х годинах всі спокійно розійшлися.

Увечорі голова вдруге зайшов до Отамана, який зустрів прибулого запитанням: «Як уряд поставився до призначення піврічного утримання мені?» Цей запит розхолодив голову, який відповів, що всі члени уряду згодилися, і лише ради пристойности запитав, чи він не передумав і не змінив свого наміру. Букретов на це почав викладати особисті пляни: він виїде до Царгороду, а звідти легше буде пробратися й до Америки. Це зразу зробило цих людей чужими. Отаман турбувався, чи скоро уряд схвалить йому оте утримання. Голова уряду відповів, що на завтра призначити формальне засідання, на якому прийметься і бажане йому рішення. Слід зазначити, що Отаман мешкав з дружиною, говорили ніби у його власному домі, і обидва рази він не запропонував навіть випити склянку чаю. Така була гостинність оцього, хай Бог простить, прибулуди.

25-го травня перед обідом зійшовся Кубанський уряд, відбув засідання і виніс різні рішення, серед яких було й таке:

»Маючи на увазі вихід до демісії з причини хвороби Кубанського Військового Отамана ген. М. А. Букретова, видати йому допомогу на лікування в розмірі шестимісячного утримання з додатком на репрезентацію.« Цей витяг з протоколу був пересланий Отаманові.

На другий день, 26. травня, голова уряду одержав від Отамана такого листа:

»Високоповажаний Василю Миколайовичу!

Прошу Вас заготовити мені відповідно листа про прийняття Отаманської булави і прибути завтра, 27-го, о 10-й годині ранку для одержання її та мого листа. Сьогодні я здам Вам грошову звітність (ні тоді, ні пізніше він її не здав — автор), яку прошу прийняти. Разем з Вами прошу прибути для одержання булави ще двох членів Ради. Розписку в одержанні теж прошу заготовити.«

Про передачу якогось діловодства, архіву нічогіснького, а лише про булаву говорить — так ніби він був лише носієм булави. Оту фінансову звітність міністрові фінансів І. В. Івасюкові, не зважаючи на кількаразове нагадування все зволікав і, не здавши її, раптом виїхав до Батуму. Така етика цього ніби кращого з генералів. Довелося промовчати, не виносити сміття, щоб і чужі знали.

Травня 27-го, о 10-ій год. ранку ген. Букретов передав голові уряду Іванисові в присутності членів Ради Г. Білого (чорноморець) і полк. Посєвіна (лінієць) булаву й листа такого змісту:

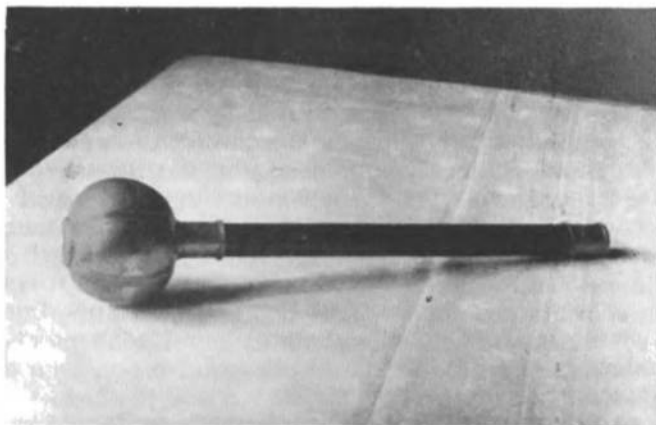
»Шановний Пане, Василю Миколайовичу!

Маючи на увазі той стан, який витворився за останній час на Кубанщині та поміж козаками, а також в наслідок до краю розладна-

ного стану мого здоров'я, не хочу більше нести обов'язки Кубанського Військового Отамана, а тому прошу Вас, як Голову Уряду, на підставі арт. 51-го Кубанської Конституції, взяти на себе і зазначені обов'язки й отаманську відзнаку аж до обрання нового Отамана Надзвичайною Крайовою Радою.

Шануючий Вас М. Букретов».

Булава Кубанського Військового Отамана

Того ж таки дня написано два накази: 1. Наказ Кубанського Військового Отамана ген. штабу ген.-май. Миколая Андріяновича Букретова по Кубанському Краєві ч. 80 травня 27-го 1920-го року, м. Тифліс.

»Цим проголошую, що цього числа я з причини хвороби виїшов до демісії й виконання обов'язків Військового Отамана, аж до обрання нового Отамана Крайовою Радою, передав, на підставі 51 арт. тимчасового статуту про управління Кубанським Краєм, Голові Крайового Уряду Василеві Миколайовичу Іванисові.

Військовий Отаман ген. штабу ген.-май. Букретов (власноручно)
Голова Уряду В. Іванис» (власноручно)

»2. ч. 81.

Цим проголошую, що з огляду на виїзд до демісії з причини хвороби Кубанського Військового Отамана ген. штабу ген.-май. Миколая Андріяновича Букретова, я, Голова Уряду, на підставі арт. 51 тимчасового статуту про управління Кубанським Краєм, цього числа приступив до тимчасового, аж до обрання нового Отамана Крайовою Радою, виконання обов'язків Кубанського Військового Отамана.

Тимчасово виконуючий посаду Військового Отамана Голова Уряду В. Іванис» (власноручно).

Ген. Букретов швидко виїхав до США, працював там фізично декілька років і якимось несподівано швидко помер у Нью-Йорку.

Працювати з отаманом Букретовим було важко, але він був інстанцією, на яку можна було покликатися, як на

вищу владу. Тепер же лишився голова уряду цілком самотнім.

Після цього треба було познайомитись ближче з урядовими колами Грузії. Після Гегечкорі виконуючий обов'язки Військового Отамана рішив відвідати міністра внутрішніх справ Ноя Віссаріоновича Рамішвілі. Це в Грузії — гроза для большевиків, якими він заповнив цілий замок і був до них немилосердний, вважав їх за більших чи менших злодіїв. Зустрів він Голову Кубанського Краю тепло, маючи до подробиць інформації про кубанців не лише в Тифлісі, а й у всій Грузії. Зразу ж одверто попросив, щоб голова куб. уряду перебрався на приватне мешкання, бо в готелі «ми Вас не вбережемо». Там вештається безліч всіляких агентів, з якими доводиться весь час востузитись. Про інтернованих і розсіяних кубанців відгукнувся дуже добре, що то в них найспокійніший і найдисциплінованіший елемент. Коли хто й вибереться з табору, його не ловлять, знаючи, що знайде працю, «часом прижениться і наші дівчата їх люблять». Про тих же, що в Тифлісі, Ной Віссаріонович був іншої думки. Не всі, а певна частина дуже галаслива. Що вони говорять за обідом, я знаю того ж вечора.

Голова розповів про справи в Криму, зазначаючи, що висунутись в Таврію через Перекопський перешийок — не проста справа, і кубанці там далі як пасинки. В Грузії їм було б значно краще, але не вина кубанців, що їх не впустили до цієї держави. Ной Віссаріонович примружив око й заявив, що він у цьому не винен.

В. Іванис порушив і питання грошове. Він нагадав міністрові, що в Новоросійську уповноважений грузинського правительства Вайчешвілі одержав перед евакуацією від уряду Кубанського Краю чек на 300 мільйонів рублів і цей чек, як нам це відомо, реалізував через відповідне грузинське міністерство. За ці гроші кубанці нічого не одержали, а давалося це на закуп для Кубанської армії. Курс тоді був 5 кубанських рублів за один грузинський, а тому Грузія винна Кубані 60 мільйонів грузинських рублів. Уряд Кубані має всі дані на зворот бодай половини тієї квоти, себто 30 мільйонів рублів. Розповів також, як не по-сусідськи урядовці грузинського уряду пограбували кубанців при переході кордонів в Гаграх та вантаж пароплава в Поті. Міністер був поінформований про поводження на кордоні і в Поті, але про Вайчешвілі він щиро чи удавано сказав, що вперше чує. Пообіцяв, що в справі кредиту переговорить з ким треба, але порадив все переказати Голові Держави Ноеві Жорданія.

Порушив голова й питання співпраці з Врангелем, з'ясовуючи, що кубанців до цього змусили крайні обставини — єдиний порятунок, а багато грузинських інтелігентів ще й закидають кубанцям недемократичність. Сама ж Грузія торгує з Кримом. Міністер цього не заперечував, наводячи приклад з Великобританії, яка з ким тільки не гандлює. Але ідейно Грузія нічого не має з Врангелем, зазначив Рамішвілі. Іванис тоді коротко розповів про безупинну боротьбу з Денікіним, про смерть Рябовола, повішення Кулабухова і т. інш. В цій щирості голова не втримався і розповів про пропозицію кубанському міністрові Голубові, а саме: грузинський уряд довгий час настирливо пропонував через вищих урядовців членові уряду Голубові прикрити своєю участю від Кубані зносини грузинського уряду з Врангелем. За це обіцяно всілякі блага для кубанців. Коли Голуб доповів про це Кубанському урядові, той рішуче заборонив йому будь-які кроки в цьому напрямку робити. Вважалося, що кубанці одверті й чесні і ніякою заслоною комубудь бути не можуть; лицемірство грузин було огидним — вони ж радили кубанцям їхати з Чорноморського побережжя в Крим, а потім самі ж закидали Кубанському урядові зносини з Добармією. Грузини потроху гандлювали з Кримом, але пропаганду вели, що вони є незаплямовані революційні демократи і з реакційним кримським урядом Врангеля нічого спільного не мають. Все це Іванис висловив Рамішвілі, пробуючи з'ясувати ставлення Грузії до Кубанського Краю. Це ставлення було ввесь час невизначним, що було вигідніше для грузин. Звичайно, голова Кубанського уряду нагадав і про інтернування 7-го пластунського батальйону грузинами, які відібрали йому до нитки все майно, а потім не дали інтернованим ніякого утримання, хоч це й суперечило міжнароднім законам. Рамішвілі все це визнав, обіцяв сприяти матеріальному вирівнянню відносин з Кубанню. Він висловив захоплення молодістю Кубанського голови уряду.

За пару днів Іваниса прийняв президент Грузії Ной Миколайович Жорданія, який роз'їздив по Тифлісі не самоходом, а у відкритій кареті, запряженій парою прекрасних коней, і без будь-якого конвою. Це був «патріярх» с-д. меншовиків, якого всі шанували. Він був учителем з великим стажем у Баку, де пробував виховувати й Джуґашвілі (Сталіна), коли його вигнали з духовної семінарії. Жорданія був жонатий з московкою, але відзначався високою толерантністю до різних національностей. Вищої освіти він не мав, але був безперечним самородком, імпував кожному в розмові. В той час уже голову мав посріблену. Прийняв Іваниса зразу і своїм спокійним, із приємним тем-

бром голосом надавав розмові невимушений характер, його устами говорив високодосвідчений педагог. Кубанський голова міг бути йому сином і відчув, що ця людина може багато порадити. Жорданія був добре поінформований; поздоровив Іваниса з прийняттям отаманства і порадив ніколи не впадати в одчай, а в усякому скрутному становищі шукати спокійно виходу. Він добре по Баку знав Бича, похвалив його, делікатно додавши — «хоч трохи в окропі купаний». Знав добре про кубанські походи військові і про помилкові єднання з Добрармією, яка історією була засуджена. Співчував кубанцям у Криму, вирватись з якого, на його думку, було дуже важко. Іванис, бачучи, що візита затяглася, попросив дозволу ще зайти до нього з конкретними справами. Жорданія ласкаво погодився, зазначивши, що він уже ознайомлений із змістом розмови голови куб. уряду з міністром Н. В. Рамішвілі і просив перевірити факти, подані в цій розмові.

На цьому перша візита закінчилася.

А до Тифлісу вже прибув посол РСФСР С. Кіров із сотнею урядовців (фактично пропагандистів). Посол зайняв великі приміщення, на яких замаjali величезні червоні прапори з серпом і молотом — здавалося, що пів Тифлісу обкутано кумачевою продукцією Морозова з Івановознесенська. Для грузин оцей приїзд був вигідний для ухилення від зобов'язань перед кубанцями. Грузини часто казали, що вони бояться, щоб не довідалися большевики про зносини з кубанцями та ще, боронь Боже, про якусь там грошову допомогу. Грузини чомусь вважали, що кубанці позичають, а не свої гроші відбирають, при різних okazях загарбані. Лихо в тім, що за кубанцями ганялися всілякі большевицькі агенти, а не багато грузинської інтелігенції розуміло, що життя самостійної Грузії буде дуже коротке.

Одного дня голова куб. уряду склав візиту Українській місії і мав розмову з її головою п. Красковським, який був дуже ласкавий і пробував переконувати гостя, що кубанцям треба діяти заодно з Україною, в чому допоможуть і французи. Цей посол був хитрий, очі його бігали і він пробував вразити своєю поінформованістю. Однак голова Кубані швидко перебив красномовство посла, зазначивши, що він добре розуміє кубано-українські відносини і лекцій не потребує. Але як до цього дійти реально, практично, він не бачить. Всі фантазії з вивозом козаків з Криму йому також відомі, але чи то не є лише теоретичні міркування? Тут же Іванис познайомився з радником цієї Місії п. Петренком, чоловіком ще молодим, але великого зросту і вже обважнілим від повноти. Він приїздив колись до Гаґр, а до Сочі побоявся. Коли Іванис запитав, чому Петренко не при-

їхав до Сочі, то почув довгу літанію, як він, як ес-ер, організував повстанців на Полтавщині і воював проти добровольців. Тому він не смів їхати до Сочі, де б його міг впізнати якийсь старшина, що був на Полтавщині і застрелив. Після цього першого знайомства з керівниками Української місії на Верійському спуску лишилося враження як від людей, які живуть ілюзіями.

У цю пору грузини святкували річницю своєї незалежності. Були добре організовані походи школярів гімназій, фахових шкіл, робітників, Народньої Гвардії і т. д. Школярі були всі в уніформах, що справляло дуже добре враження. Гвардія була в одностроях. Кожна група проходила з своєю оркестрою. Несли багато грузинських прапорів. Параду приймав президент Жорданія. Виголошувалися по-грузинському промови. Команду також подавали грузинською мовою.

Дивлячись на цю параду, думалося про Кубанський Край, який мав багатший матеріал для такого показу. Треба було лише все це підготувати, а кубанці всі найкращі молоді сили посилали на фронт, кінця якому не було видно. Учительський же й професорський склад на Кубані переважно складався з чужих та із запаморочених малоросів, для яких державою була лише Росія. Треба було бодай з десяток років прожити самостійно, щоб завести, як у людей, святкування важливіших державних подій. Кубанці не фіксували фотографіями визначних подій і постатей: ні разу не зфотографували ні Крайової, ні Законодавчої Рад, не зфотографовано ні одного Кубанського уряду, ні одного Військового Отамана, ні одного Головнокомандувача Кубанської армії, не зафіксовано фотоапаратом жодного визначного кубанського діяча. Більшість фотографій, часом поганих, що вміщено в цих спогадах, зібрано випадково від приватних осіб. В ті нервові часи ніхто не думав про історичні події, що відбувалися.

10. Наради в Тифлісі в справі дальших перспектив

Голова уряду ясно усвідомлював безвиглядність боротьби і хотів почути, що думають кубанські інтелігенти, які ще перебували в Тифлісі, а там був найбільший гурт їх поза межами Краю. Для цього Голова уряду скликав нараду членів уряду і всіх перебуваючих у Тифлісі членів Рад. Всім давалося слово без обмеження в часі. Ця нарада тяглася декілька днів і на ній висловились більшість учасників.

Відкриваючи нараду, голова уряду поінформував присутніх про становище кубанців у Криму й Грузії, про став-

лення до цих ізгоїв з боку барона Врангеля й грузинського уряду, указав на мізерність засобів Кубанського уряду і констатував факт, що більшість кубанських реальних сил поза Кубанщиною опинилася на той час переважно в Криму, звідки їх найлегше б було перекинути на Кубань, якби заіснували сприятливі обставини. Десантом на Кубанщину дуже зацікавлений і Врангель, але він буде проти переїзду кубанців в якому-будь іншому напрямі. Голова висловив побажання, щоб всі присутні висловили свої думки й на письмі їх передали до урядової канцелярії.

Наводити дослівно все, хто що говорив, немає потреби, бо багато було повторень і висловів далеких від теми. Тому нижче подається зміст промов по суті справи.

І. Тимошенко просив слова кілька разів і палко говорив, проклинаючи Крим, Врангеля, контрреволюцію, — всіх тих, що завели Кубанщину до загибелі. Він кликав до боротьби на два фронти — проти білих і проти червоних і пропонував їхати на Україну, об'єднатися з горцями Кавказу, Грузією та іншими демократичними силами. На його думку, таке об'єднання дало б могутню підтримку європейській демократії. А далі Тимошенко запевняв, що французи обов'язково допоможуть Кубанщині (ніяких доказів, окрім власних слів, у цій промові він не мав. — Автор). На диво, Тимошенко про потребу ліквідації уряду чи про притягнення до нього з-за кордону членів Ради з «чистими руками» — нічого ніколи не сказав. Виявилось, що в тому його вже ніхто більше не підтримував. (Сталий його нашіптувач Г. Білий довідався, що Іванис десь висловився проти його подорожі до Парижу, і він зрадив Тимошенка, готуючи ґрунт для призначення його радником у закордонних справах).

С. Крикун пропонував викрасти козаків з Криму на човнах і перекинути їх кого на Україну, а кого на Кубанщину. Б'ючи себе в груди, цей «карбонарій» клявся, що якщо Врангель насмілиться ще раз з'явитися на Кубанщині, то він підніме повстання проти нього і проти уряду, який згодиться на це. А взагалі ж Крикун пропонував облишити з самостійністю і приєднатися до України.

М. Гатагогу (член Ради) був також проти Криму і висловлювався за союз з Україною, Грузією й горцями, які творять Велику Черкесію (150 000 чол. населення. — Авт.), яка буде відігравати поважну роль в житті Кавказу, як антиросійська сила.

І. Горбушин, Ф. Аспидов та ще дехто з членів Ради лінійців, не висловлюючися взагалі вороже проти України, думали, що розраховувати на її підтримку — річ нерезальна. Треба спиратися на власні реальні сили, говорили

вони, а ці сили на Кубанщині та трохи в Криму. В Грузії ж нема чого робити і грузинський уряд не дозволить вести відповідні праці, та й ні з ким, бо ті сотки козаків, які опинилися на території Грузії, тягнуть до Криму, щоб з'єднатися зі своїми. Треба або їхати в Крим, або через перевали йти на Кубанщину і там піднімати повстання проти большевиків. Щодо них особисто, то вони вважають для себе за краще — останнє, а хто може, той нехай їде в Крим, щоб там узяти козаків у свої руки та зберегти їх до того часу, коли можна буде висадитися на Кубанщині.

Полк. Посевін (член Ради) пропонував йти на Кубанщину, але спочатку з хрестом, евангелієм та хоругвами й братися за зброю тільки тоді, коли большевики не згодяться добровільно покинути Край.

Д. Є. Скобцов (член Ради й кол. міністер, виключений з Ради на Чорноморщині) радив, як конечність, класти в основу боротьби за визволення Кубанщини від ворога — допомогу з боку Криму, співпрацю з ним, але не допускати і вважати за облудні всякі розрахунки на Україну, яка є фікцією, що її створили вороги Росії, щоб відірвати від неї «ісконні руські землі». На його думку, присутні, не виключаючи і його самого, — це трупи, які мусять зректися всякої політично-державної праці та відступити своє місце живим людям, які ще не скомпромітовані, яким козаки можуть ще вірити. Хто такі ті люди, він не сказав, але в кулуарах, у приватних балачках, давав зрозуміти, що одним із них є ген. Науменко.

Г. С. Голуб (член уряду) висловився на користь боротьби за самостійність і незалежність Краю і проти всіх, хто буде на заваді. Тому треба, на його думку, утворити ядро Кубанської армії, яке служило б лише своєму урядові, а також організувати на Кубанщині повстання й керувати ним. В закордонній політиці радив ввійти в переговори з Польщею й Україною, маючи на увазі головну ціль, яку поставив перед собою Кубанський уряд.

В. Г. Ледомський (член уряду) радив, щоб політика уряду базувалася на декларації Тифліської місії і на проекті декларації уряду. Зміст декларації місії й уряду він радив довести до відома Советської Росії і всього світу та вимагати, щоб большевики звільнили Кубанщину і передали її законному урядові, який або скличе за чотиричленною формулою установачі збори, або шляхом референдуму під доглядом комісії з представників від большевиків і Ліги Націй з'ясує питання, якого устрою бажає собі Кубанський народ. Якщо ж большевики на це не погодяться, то продовжувати боротьбу за визволення Кубанщини, для чого слід

використати всі живі сили Кубанщини, що залишилися після капітуляції армії. Тому він радив почати переговори з Кримом на підставі декларації уряду з точним розмежуванням сфер територіальних впливів, із зазначенням цілей і меж війни — повної незалежності Кубанщини як у політичному, так і в економічному відношенні від Головного Командування. Якщо Врангель на це не погодиться, тоді залишається лише один шлях — організувати повстанчий рух. З Україною чи іншими державами можна укласти умови, лише знаючи дійсний стан на місцях. В Крим урядові їхати не слід. Для інформації демократій Великої й Малої Антанти, а також для переговорів з їх урядами бажано вислати спеціально уповноважених осіб. Конче треба використати політичних кубанських діячів, які перебувають за кордоном і вступити в переговори з большевиками в справі повернення біженців на Кубанщину.

С. С. Ланко (член уряду) вважав, що обговорену в уряді декларацію треба оголосити. Треба вжити всіх заходів, щоб кубанські козаки з Криму були перекинені лише на Кубанщину. Якщо цього можна досягти лише за умовою з Врангелем, то таку умову треба скласти на підставах, на які міг би згодитися Кубанський уряд. Уникати цього тому, що Крим реакційний, не слід, бо як іде дощ і на вулиці грязюка, то беруть парасоль та надівають кальози. Коли б вимоги Криму були такі, що Кубанщина не могла на них погодитися та була б позбавлена можливості впливати на долю козаків, які опинилися в Криму, то урядові залишається тільки протестувати, повідомивши про це козаків. Переговори з Кримом можна вести через окремо уповноважену особу. З большевиками можна говорити лише тоді, коли з'ясується неможливість збройної боротьби на Кубанщині.

Л. В. Білашов (член Ради й уряду) говорив, що вести боротьбу далі за визволення Кубанщини можна лише в співпраці з тими, хто своїми політичними ідеалами дасть гарантії самостійності й незалежності Кубанщини. Боротьбу треба вести на демократичних підставах і в спілці з демократією. Співробітництво з Кримом її лише скомпромітує. Треба проголосити наші цілі й завдання та шукати нових спільників серед демократій. Але нехтувати рештою наших реальних сил, які опинилися в Криму, не слід: їх треба використати для досягнення своєї мети. Щоб добитись у боротьбі успіху, потрібно організувати й сконцентрувати сили Кубанщини; те саме треба зробити і серед співзвучних щодо політичних, соціальних і національних завдань демократій і насамперед серед демократії української.

Кубанську демократію треба організувати в політичну групу, з виразно означеними політичними і соціальними ідеалами.

П. І. Курганський (чл. Ради, Крайовий контролер, кол. прем'єр) пропонував ужити заходів, щоб зв'язатися з Кубанщиною. На його думку, коаліція протибольшевицьких збройних сил ще можлива. Потрібно використати наші сили в Криму, про що можна домовитися з Врангелем, і звернутися по допомогу до Антанти, виходячи з того факту, що поділ Росії частково вже стався. Якщо від Врангеля можна одержати збройну допомогу, — нехтувати цим не слід, але під владу до нього йти не можна, і умову Букретова з ним скасувати. З Врангелем нам не по дорозі, а про переїзд до Криму не можна навіть і думати. Слід домагатися визнання незалежності Кубанщини умовно, до скликання Всеросійських Установчих Зборів, як Конгресу представників всіх державних формувань, які утворилися на території кол. Російської імперії. Якщо це можливе, треба вступити в переговори з большевиками про мир з умовою звільнення ними Кубанщини.

П. М. Каплін (чл. Ради, адв. лінієць) зазначив, що економічне й фізичне виснаження Росії й Кубанщини вимагає негайного припинення громадянської війни. Ідея збройної боротьби проти большевиків збанкрутувала, але Советська Влада неодмінно буде поступатись місцем другій, більш сучасній демократичній формі держави — еволюційно, під впливом об'єктивних умов життя, зросту опозиції в масах громадянства. Кубанщина, відмовляючися від організації нового протибольшевицького збройного фронту, може працювати до здійснення свого ідеалу демократичної держави в співпраці та разом з усією російською демократією. Плян послідовного поділу Росії, що веде з глибини українського націоналізму й російського авантюризму, не може розраховувати на похвалу й підтримку російської демократії. Він вважає його реакційним, нездійсненим і суб'єктивно для себе недопустимим. Ні про який контакт з Кримом, де на чолі стоїть герой тяжких і ганебних подій минулого листопада, не може бути мови. Зараз треба вести активні переговори з советською владою про припинення війни на підставі федерації Кубанщини з Росією Советською, що відповідає інтересам обох сторін.

О. М. Гордієнко (чл. Ради, городовик) висловив думку, що треба остаточно порвати з реакційними силами, офіційній Кубанщині виявити своє обличчя, організувати зв'язок з Кубанщиною і зібрати до купи всі демократичні сили Кубанщини, а також зрєктися козакоманства. Війну треба вести

лише оборонну, офіційно повідомивши большевиків про програму Кубанщини в закордонній політиці. Проголошення незалежності Кубанщини є єдиний спосіб вийти із сфери спроб російських комуністів. Потрібний тісний зв'язок з Францією та союз з Україною, яка має господарську структуру, подібну до Кубанщини. Треба наблизитися до демократії Грузії і Горців Північного Кавказу — майбутніми товаришами в боротьбі, як проти реакції, так і централізму.

Г. А. Білий (чл. Ради) радив, щоб уряд здійснив те, що проголосила Тифліська місія і що запроектовано в декларації самого уряду. Треба, щоб Кубанщина не брала участі в громадянській війні ні на боці большевиків, ні на боці Врангеля, а тому ті кубанські частини, які знаходяться в Криму, треба взяти у виключне розпорядження уряду. Промовець гостро висловив протест проти діяльності агентів англійського уряду, які весь час робили натиск на кубанців, щоб підпорядкувати їх реакційним генералам, а також протестував проти не цілком вільного перевозу кубанців у Крим в розпорядження Врангеля. Його протести, як промовець бажав би, довести до відома англійського громадянства, а в першу чергу англійського робітництва. Випробувати всі способи й шляхи до широкого порозуміння між Кубанщиною й Росією. Треба перестати бути іграшкою в чужих руках, чий б вони не були. Щождо внутрішньої політики Кубанщини, то тут слід прямувати до утворення на Кубанщині дійсно демократичної республіки з усіма наслідками.

П. М. Сулятицький (член уряду, городовик) сказав, що розрив між Кубанщиною й Добровольчою Армією стався на ґрунті суперечности політичної й соціальної програми Кубанщини із сподіваннями та прагненнями військово-політичної організації, якою є по суті Добармія. Зміна проводиря її Денікіна Врангелем суперечности не усунула. Нема ніяких об'єктивних даних, щоб у будь-якій співпраці з Кримом уряд зміг здійснити волю населення Кубанщини. Це мусить бути як у випадку перемоги Криму, так і поразки його. В першому випадку Крим, з огляду на свою реакційну суть і панівний в ньому дух войовничого національного великоросійського централізму, не стерпить незалежної демократичної, в національному відношенні української Кубанщини, як не стерпів чорноморського самостійництва Денікін. В другому — Кубанщина, не маючи поза Кримом політичних друзів і союзників, — а таких вона, ідучи разом з ним, ніколи не придбає, — повинна буде поділити і фактично, і юридично його долю. Праця разом з Кримом над звільненням Кубанщини дасть большевикам матеріяли для агітації проти уряду, утворить нову

«Пилюківщину» і відштовхне іногородніх, які особливо ненавидять Добрармію. Советська Росія також вступила зараз у стадію розвитку національно-централістичних ідей, і боротьба між нею і півднем провадиться за політично-національне економічне визволення півдня, при чім у цій боротьбі першу роль буде відігравати Україна. В цій боротьбі і Кубанщина мусить знайти собі союзників, найближчих щодо політично-національних і соціальних ідеалів та шукати допомоги в тих, хто в цій боротьбі підтримує сторону, що рве кайдани поневолення. Тому Уряд повинен: 1. Оголосити недійсною умову Букретова з Врангелем, 2. Довести до відома Врангеля, Англії, Франції та інших держав, що Врангель не має права розпоряджатися частинами Кубанської армії, які перебувають у Криму, і перешкоджати вивозу їх відтіля, 3. Виступити з декларацією, основи якої вже намічені урядом, 4. Приступити до переговорів з Советською Росією про мир на підставі визнання самостійности й незалежности Кубанщини, 5. Приступити до переговорів про утворення союзу з Україною, Польщею та іншими державними формуваннями, що постали на території кол. Російської імперії, 6. Звернутися по допомогу до Франції, Америки, Італії, 7. Взяти до своїх рук провід визвольного руху на Кубанщині, 8. Виїхати при першій можливості з Грузії, але не в Крим.

І. В. Івасюк (член уряду, городовик) подав такі думки. Крайова Рада проголосила Кубанщину незалежною державою, яка зараз силою приєднана до Советської Росії. Поки кубанські законодавчі установи не поховали цього акту, треба боротися за визволення Кубанщини, доки не будуть здобуті незалежність і самостійність її з відповідними гарантіями. Усяке завоювання і втручання у внутрішні справи російського народу мусять бути усунені геть. Винні в братовбивчій громадянській війні не большевики, а російські к-д, с-д і с-р (цебто великоросійська інтелігенція), їх усіх об'єднує почуття жадоби до панування й рабовласництва. Будучи при владі під час Тимчасового уряду, російська інтелігенція, з якої складаються ці партії, мала повну можливість запобігти громадянській війні й розпадові Росії, погодившись на автономію тих народів, які її вимагали. Відродити Росію в попередніх її межах силою або через Установчі Збори неможливо. Вступати в зносини з російською інтелігенцією в питанні утворення сильної держави на руїнах кол. Росії нема чого, бо інтелігенція ця і досі хворіє на імперіялізм і рабовласництво, а треба докласти всіх зусиль до утворення й скріплення нових молодих держав на півдні і заході кол. Росії та лише по скінченню цієї праці поставити питання про об'єднання цих

держав в новий політичний союз на конференції відповідних представників. Кубанщина своїми природними скарбами — ласий кусочок і відбитися їй самій від зазіхання держав-акул буде неможливо, тому вона мусить увійти до складу чи якоїсь держави, чи спілки держав, які б за відповідні компенсації боронили її, але це треба робити не зараз, а згодом, коли Кубанщина трохи поживе сама, обдивиться навколо себе, проведе відповідні реформи і зміцнить потрібний державний устрій. У сучасній же боротьбі за визволення Кубанщини треба покладатися передусім на власні сили свого народу, а потім уже на союзників. Природними союзниками є Грузія, Гірська Республіка, Україна й держави, які постали на заході й північному заході Росії. Всі вони, як і Кубанщина, борються зараз проти Советської Росії, а в майбутньому будуть боротися і проти всякої Росії, поки вона не відмовиться від панування над півднем і так званими «окраїнами». Після союзу з цими державами можна буде вже ставити питання про союз з Донщиною й Терщиною. Серед великих держав треба шукати зближення з тими, які не зацікавлені у відродженні старої Росії, мають з Кубанщиною взаємні економічні інтереси та не виявляють нахилу обернути її в колонію. Ворогами Кубані є не лише ті, що зараз позбавили її волі, але й хто прагне до відбудови старої Росії насильством над державами й державними формуваннями, що постали на території кол. Росії. До останніх треба віднести Крим, а тому від спілки з ним треба ухилитися. Успіх боротьби за визволення Кубанщини буде залежати від внутрішньої політики. Населення Кубанщини складається з горців, переселенців з України і переселенців з Росії. Всі національності повинні почувати себе на Кубанщині дома. З козаками і горцями треба зрівняти тих іногородніх, для яких Кубанщина стала вже батьківщиною, а не заїздом. Робітництву треба приділити належну увагу й утворити таку промисловість, яка б задовольняла всі господарські потреби її населення.

По закінченні всіх промов головуєчий В. Іванис (уже й виконуючий обов'язки Отамана) зробив таке резюме. Більшість промовців закликала до боротьби проти Советської Росії, але ніхто не зазначив, де і яким коштом одержати засоби для цієї боротьби, починаючи від гвинтівок і патронів, а кінчаючи аераплянами, потрібні гармати, набої, танки і медичні засоби. Знаємо, що Англія відмовилася від підтримки навіть Денікіна і пізніше Врангеля. Останній сподівається одержати підтримку від Франції, але він уже без пального і не має як урухомити свою флоту, про що я випадково довідався. Америка вже попеклася на Колчакові і... вмила руки. Знаємо, що на Кубанщині вже є не

одне вогнище повстань, але щоб роздмухати їх, потрібна амуніція; битися відбитими у ворога боеприпасами можна було в 1-му поході, а тепер... джерела зброї перших місяців 2-го походу на Кубань — Україна й Отаман Краснов не існують, бо ситуація змінилася цілковито. Може статися, що роля Врангеля зведеться лише до вмілої евакуації Добрармії в Західню Європу, бо перспектив на широку скалю розвинути боротьбу небагато. Дехто з промовців пропонував увійти офіційно в переговори з большевиками, щоб вони погодилися вивести війська з Кубанщини. А хіба ви не знали чи вже забули, що близько місяця тому міністер закордонних справ Великобританії лорд Керзон пропонував Москві офіційно прислати своїх представників для переговорів про мир з Добрармією, Донщиною, Кубанщиною й Терщиною — і большевики зігнували цю пропозицію, не відповівши на неї? Пробували ще на самому початку боротьби, коли большевики спиралися переважно на червону гвардію, Україна й Л. Л. Бич від Кубанщини домовитися з сучасними володарями Советської Росії, які тоді вже вимагали, як і на Чорноморщині, капітуляції. Звертатися тепер до большевиків означало б осмішувати себе. Іти на Кубань з хрестом, евангелією і т. д. я б не радив, бо наставлення нашого ворога в релігійних питаннях ми добре знаємо. Багато промовців хотіло б єднатися з Україною, Грузією і т. д. Особливо ж мальовничо говорилося про користь єднання з Україною, але ніхто не подав реальних даних про те, що зараз діється в цій державі. Точно відомо, що ні одним портом на Чорному й Озівському морі українці не володіють. Генерал Кирій, якого Врангель призначив вести дипломатичну роботу з українцями, востаннє говорив мені, що слідів української армії не знайдено в цілій Таврії, яка заповнена червоними військами, зокрема загонами Жлоби із Ставропольщини. Очевидно зв'язатися з Україною й Польщею можна найпростіше через Румунію, але скоро зробити те не можна, бо потрібні візи, попутній транспорт і гроші. Урядові в екзилі добитись цього не легко. Грузія ні в які формальні стосунки з Кубанщиною не хотіла йти, коли її армія була ще на своїй території. Всі добре знаєте розмови по прямому проводу з часів зайняття Туапсе Кубанською армією. Знаєте способи ліквідації майна в Гаграх, вивантаженого з пароплава «Прага» в Поті, відмовлення харчувати інтернованих і т. інше. Очевидно, ви ознайомлені зі змістом договору Грузії з Советською Росією. Якби ця держава плянувала якусь боротьбу, то той договір випадав би інакше. Важко сподіватися поважнішої допомоги і від Горців Північного Кавказу. Ї ця держава не встигла створити навіть регулярної армії, а партизанами

боротися з червоною армією тепер безрозсудно. Тут дуже багато говорилося про Крим, як пастку, доля якого припечатана. Я ж припускаю можливість, що цього літа прибудуть до Грузії з Кубані повстанці через перевали — без одного патрона і наполовину без гвинтівок і босі. Їм загрожуватиме видача й незаперечна смерть. Чи можна і їх затримати від від'їзду в Крим? Там несолодко житиметься, можна потрапити до оборони окопів Перекопу, але частина цих людей повантажиться на пароплав при евакуації і виїде до Західньої Європи і не переживе страхіть і видимої смерти під червоними. Говорилося про вивезення козаків з Криму на Україну. Які для цього можливості? Бойове з'єднання — дивізія з 5-6 тисяч козаків є чи ненайкращою в Криму і наївно думати, щоб Врангель їх відпустив. Інвалідів, біженців з Кубанщини може з Криму й випустили б, але куди їх вивезти і де взяти для цього тоннаж? Майже всі промовці зазначали, що Крим — це проказа, чи чума, з його кубанців треба вивезти, а як не вдасться це добре бажання виконати, не вивеземо? Слід брати на увагу ще й те, що в Грузії антисоветські організації не можуть перебувати. Можуть на цій території перебувати лише політичні емігранти. Коли хочемо зберегти інститути, мусимо їх вивести із Грузії. Куди? Як не в Крим, то десь в якусь державу Західньої Європи, полишивши козаків, юнаків на призволяще. Врангель для своїх цілей безумовно потребуватиме Кубанського Отамана й Уряд і їх матиме, і тоді вже зараз почнеться двовладдя. Це питання дуже важливе і на нього треба дати відповідь. Порушено питання про опублікування Проголошення Тифліської Місії і Деклярації Кубанського уряду — обидва ці документи дуже довгі. З формальних мотивів їх у Грузії не надрукують, а для Англії їх треба добре перекласти і шукати нагоди переслати, але там вони ще більше будуть задовгі. Якщо хтось почуває себе трупом, то чому він перебуває серед живих людей.

Під кінець Іванис подякував усім панам, що висловили свої думки, і ще раз попросив записати їх і передати урядові.

Тимошенко на цій нараді відчув якусь ізольованість від його суспільства. Щоб якось це затушкувати, він запропонував тим, хто брав участь у попередніх нарадах громадянства під проводом ініціативної групи, написати це спільно і всім підписатися. Але Г. Білий на це не пристав; ті ж, що погодилися б, не всі Тимошкові думки поділяли. Через те він мусив переробляти висловлені думки, значно їх скорочуючи, довівши до 15-18 рядків. І під цим об'єднав до підпису Горбушина, Аспидова, Гатагогу, Дробишова, Крикуна і Сокола. Решта учасників подали свої думки

кожний окремо. Інакше повівся ексчлен Ради груп — Скобцов, який ухилився від подачі.

Після цих нарад якась напруженість серед кубанців зникла, всі трималися як після сповіді. Треба було скликати уряд і винести з приводу цього постанову. 31. травня 1920 року зійшовся вже тільки уряд в Тифлісі й ухвалив:

»Визнати 1, що потрібно продовжувати боротьбу за визволення Кубанщини, як самостійної й незалежної демократичної республіки; 2, що питання про мирові переговори з советською Росією мусить залишитися відкритим до з'ясування миру з нею тих держав і державних формувань, які борються проти неї; 3, що в боротьбі за своє визволення Кубанщина мусить шукати союзу з державами й державними формуваннями, які виникли на території кол. Російської імперії та які боронять свою самостійність і незалежність; 4, що союзниками Кубанщини в її боротьбі за своє визволення не можуть бути ті, хто бажає бачити Росію впорядкованою на попередніх централістичних підвалинах, хто бажає відродити колишню Росію насильством над будь-якими державними формуваннями, що утворилися на території кол. Росії, в тім числі і над Радянською Росією.«

Ця постанова мала ще й такий додаток:

»Рада Кубанського Крайового Уряду, обміркувавши ситуацію, яка склалася на Кубанщині, та визнаючи потребу продовжувати боротьбу на Кубанщині за визволення її, як самостійної, незалежної республіки, згідно з постановою Кубанської Надзвичайної Крайової Ради з 5. листопада 1918 року, що вимога незалежності Кубанщини могутньо диктується умовами збройної боротьби, що точиться на території кол. Російської імперії, як один із засобів досягти вигідних для Кубанщини наслідків цієї боротьби, і що незалежність ця не пригдується таким міжнароднім станом Кубанщини, який установився б раз на завжди. Майбутні взаємовідносини Кубанщини з тими чи іншими державами і державними формуваннями, що виникли на території кол. Російської імперії, мусять бути установлені згідно з волею її населення. При обговоренні 4 точки попередньої постанови Уряд прийшов до висновку, що ця точка не звільняє від обов'язку і не позбавляє його законної можливості вжити заходів, які не суперечили б постанові щодо того, щоб усі живі сили Кубанщини, які опинилися поза її межами, надійшли в розпорядження Уряду.«

Цей додаток був почасти компромісом двох орієнтацій, які були репрезентовані в Уряді: на Росію (Ледомський, Білашов) і на Україну (Івасюк, Сулятицький), почасти він був викликаний, з одного боку, розумінням, що далі боротьбу можна провадити лише під гаслом незалежності, а з другого — бажанням якось уникнути суперечності з конституцією, яка своєю недвозначністю щодо федерації з Росією дуже цьому перешкоджала.

Приймаючи на увагу, з одного боку, зобов'язання Грузинського уряду перед Советами за умовою і не бажаючи ускладняти його становища, а з другого — незвичність кубанських громадських діячів до елементарної конспірації,

Уряд ухвалив: «Вищенаведену постанову тримати в повному секреті». Ініціативна група Тимошенка не могла не знати про наради уряду, дуже цікавилась змістом і наслідком їх, але нічого не дізналася, бо, як уже згадувалося раніше, у Іваниса виникло підозріння, чи цей хамелеон не «подружився» з агентами червоних. Це ж трохи пізніше дало привід для різних інсинуацій, інспірованих Тимошенком, щодо контрреволюційности й зради уряду і т. ін. Створили цілу легенду про таємничий пакет за п'ятьма печатками уряду. Все ж отим проводирям було сказано, що постанови Уряду згідні з думками більшості громадянства. Цікаве було й те, що Тимошенко Іваниса якось вигороджував, говорячи, що Іванис в ньому «полонений». При зустрічі Тимошенко особливо шанобливо ставився до Іваниса, хоч той при кожній нагоді підкреслював, що він годиться з урядом, який засідав під його головуванням. Велике обурення викликав член уряду Білашов своєю різкою поведінкою і часом нецензурними епітетами.

11. Переформування уряду в Тифлісі

Приглядаючись до учасників нарад, слухаючи їхні вислови офіційні й приватні, голова уряду й тепер виконуючий обов'язки Отамана мусив прийти до висновку, що треба щось зробити, щоб настав спокій в Тифліській інтелігентській колонії. Треба було навантажити як членів уряду, так і членів Ради, щоб менше мали часу на політиканство. З'явилася думка й позондувати ґрунт у грузин про отой Союз Державних формувань, переговорити з Горцями Північного Кавказу, нечисленна інтелігенція яких перебувала в Тифлісі на чолі з головою адвокатом Пшемахою Коцевим, з яким Іванис був знайомий ще з Катеринодару. І, може, найголовніше — треба було організувати якусь делегацію на Україну й Польщу, щоб, нарешті, довідатися, які там перспективи. В Тифлісі було польське посольство, чи точніше місія. Насамперед конче було потрібно дуже «ключих» осіб пересунути на такі становища, де б вони менше або й зовсім не дратували громадянство. Прийнявши нові обов'язки, Іванис хотів призначити на своє місце прем'єра й члена уряду закордонних справ когось іншого.

На прем'єра ніби найбільше надавався колишній прем'єр І. Курганський, в той час Крайовий Контролер. З ним також на Кубанщині співробітничав і Іванис. З приїздом останнього до Тифлісу він ставився надзвичайно лояльно і навіть запобігливо до Іваниса. Вся його родина (дружина й син) були вже в Тифлісі. Одначе його підпис на відомому «Побажанні ініціативної групи», — дивний і малозрозумі-

лий для поважної людини. Контрреволюційний виступ на нараді уряду й Ради, посада Крайового Контролера, на яку його обрала Законодавча Рада, — оце все стримало від такого призначення, хоч дружина цього кандидата намовляла Іваниса облежити себе таким призначенням. Із решти надавалися в прем'єри: П. Сулятицький, О. Гордієнко, д-р В. Ледомський і І. Івасюк, але всі вони були городовики і призначення когось із них викликало б нову «бурю»... Через це Іванис залишив за собою і прем'єрство.

Щодо уряду, то в його складі був Білашов, людина з великою енергією, але його неfortunне інтерв'ю, про яке натякали й грузинські міністри, дуже різке поводження з багатьма членами Ради виключало дальше залишення його на посту члена уряду внутрішніх справ, його рішено було використати на інших ролях. Треба було робити інші зміни, щоб заспокоїти вимоги суспільства, що «прагнуло крови», бо воно чомусь не заторкнуло лише Іваниса, а з перебранням ним булави, проти чого ніхто не писнув, його позиція ще більше посилилась. Через це уряд подався інкорпоре до демісії. В. об. Отамана почав питати про думку суспільства і 5-го червня 1920-го року сформував новий кабінет, до якого ввійшли старі члени його, опріч Білашова, Ланка й Голуба. Останній так і не склав звіту з своїх «операцій» і лишилося неясним, чи то було зловживання, чи велика довірливість до всіляких «ділків». На місце Голуба був запрошений інженер Олександр Максимович Гордієнко (член Крайової й Законодавчої Рад від Єйського відділу, городовик, власник упромисловленого досить великого хутора в 100 десятин, доктор філософії з Цюріхського університета, фахівець-хемік). Це була освічена й активна людина і до того ідейна й морально чиста. Він багато спричинився до полагодження кубанських справ у Грузії і пізніше за кордоном. Місце Ланка, як неактуальне (член уряду шляхів), було залишене вакантним, а на пост члена уряду внутрішніх справ тимчасово не було кандидата. На керівника закордонними справами суспільство висувало Г. А. Білого, але маючи на увазі, що він дуже верхоглядний комбінатор, голова уряду погодився взяти його в помічники, щоб мати над ним нагляд. Очевидно, що це призначення відривало Г. Білого і від компанії Тимошенка, що заспокоювало і саме суспільство. Таким чином, уряд скоротився до 7 членів його і секретаря. Ні один член уряду не мав секретаря чи ад'ютанта, хоч при потребі міг мати помічника на тимчасову працю. До такої ощадности змушував фінансовий стан, а доводилося ж утримувати ще й членів Ради, які здебільшого мало надавалися до адміністративної праці. Залишало-

ся ще вільним місце члена уряду в справах горців, яке і на Кубанщині було більше репрезентативним, а не діловим.

Однак, маючи на увазі встановити контакт з представником Республіки горців, вважалось доцільним мати члена уряду в справах Горців. Член уряду в справах горців Натирбов, як відомо, виїхав із Гаґр в безтермінову відпустку, а пізніше з Царгороду надіслав заяву про демісію. Ні в Криму (був лише ген. Султан Келеч Гирей), ні в Тифлісі не було ніякісенької групи політичних діячів від кубанських черкесів і карачаївців. До столиці Грузії на той час прибув М. Гатагогу, який утік з Царгороду, начебто заприятелював з Тимошенком. Зорієнтувавшись, що він є єдиним черкесом, Гатагогу вирішив зайняти місце Натирбова. На настирливі його домагання 31 травня його допустили на засідання уряду старого складу, але з умовою, що він братиме слово лише в справі черкесів і карачаївців. На засіданні ж Гатагогу почав домагатися слова в усіх питаннях, мотивуючи це тим, що кожна кубанська справа обходить і черкесів. Після перетворення уряду Гатагогу продовжує приходити на всі засідання уряду, вважаючи себе членом уряду. Він не задовольняється платнею члена Ради (а в Царгороді він, як вивезений, одержав солідне утримання від уряду на довгий час) і вимагає окремого утримання. В цьому уряд йому відмовляє й ухвалює, що до призначення члена уряду в справах горців, інформації черкесам, якби такі з'явилися, має давати голова уряду, а через це Гатагогу не запрошуеться на засідання уряду.

У відповідь на таку постанову 12-го червня Гатагогу написав голові уряду заяву, в якій вимагав, щоб до призначення члена уряду в справах горців його допускали на засідання уряду з правом дорадчого голосу та щоб всі рішення уряду доводились до його відома, щоб він мав можливість паралізувати рішення Уряду, яке, на його думку, могло шкодити інтересам черкесів. Більше того, він заявив претензію, що як єдиний представник черкесів у Грузії, вимагає, щоб особа, яка буде призначена членом уряду в справах горців, мала в нього довір'я, хоч рядових черкесів було в Грузії більше.

Цього вже було досить і голова уряду, не запитуючи спритного шантажиста Гатагогу, запросив на посаду члена уряду в справах горців катеринодарського адвоката Пшемахо Коцева, який був довгий час головою уряду Союзу гірських народів, він же брав участь у різних конференціях в справах творення Південно-східного Союзу за проектом Отамана Краснова і взагалі був політично виробленим діячем. Коцев погодився ввійти до уряду і був написаний наказ про його призначення;

але на його так напосів Гатагогу, що той взяв свою згоду назад, пишучи в листі до голови уряду від 19. червня таке: «Дійсно воно виходить дивно й незручно, що через пів години після розмови з Вами я пишу Вам записку, але в справі про мій прихід до уряду сталися такі обставини й балачки, що я змушений взяти свою згоду назад. Дуже прошу вибачити, що так сталося». Справа була в тім, що молодий (помічник адвоката) Гатагогу захотів стати членом уряду, а на кожного іншого він накладав «вето». Це для ілюстрації праці уряду без своєї території, на еміграції! Таких випадків було більше.

Під час переформування уряду Іванис використовував вільні хвилини для розмови з тими представниками, яких згадувано на нарадах, що вони охоче допоможуть кубанцям амуніцією й транспортом. Перша візита була до голови французької місії полковника Корбейля. Останнього до цієї візити ніби підготували Красковський і Тимошенко. Іванис на ці розмови взяв і Тимошенка. Високий, огрядний, в розквіті сил полковник охоче і люб'язно вів розмову, зводячи її до інформації про те, де є на Кубані повстанці, яка їх чисельність і озброєність. Ці розвідкові запити Іванис хотів збути загальниками, а Тимошенко дещо назвав, очевидно, не перевірене. Але Іванис повів конкретну розмову про вивіз із Криму козаків, а може щось і з Грузії. Корбейль зробив великі очі, тонкою усмішкою показуючи, чи голова куб. уряду нормальний і звідки ця тирада. На це Іванис відповів, що його ввели в оману кубанські парламентаристи. Про Красковського, щоб ошадити престиж українського посла, Іванис промовчав. Тоді Іванис запитав Корбейля про можливість вихати з Грузії до Румунії невеликій групі кубанців — 10-тьом чи навіть трьом. І на це Корбейль поспішно відповів, що це не в його силах зробити і спробував перевести балачку на повстання на Кубанщині, плян якого просив йому дати. Іванис глянув на годинник, подякував і пішов до виходу. (Тимошенко, прослухавши всю розмову, згодом виступав з твердженням, що французи перевезли б кубанців на Україну, але Іванис того не схотів.) Так ставка на Францію звелася на нівець, але Тимошенко тримав себе так, ніби нічого не сталося.

Виявити, що думають грузини, голова уряду рішив піти сам, бо при свідкові вони нічого не скажуть, а будуть говорити про чудові краєвиди, коли дивитися з гори св. Давида тощо. Насамперед відвідав Є. П. Гегечкорі, який відразу поздоровив з висуненням на найвищий пост. Кислувато посміхнувшись, голова куб. уряду відповів, що це новий хрест і мабуть найтяжчий, а далі почав наvertати розмову на якусь догоду. Євген Петрович без надуми спитав, чи знає

Іванис зміст договору з червоними? Кивком голови той підтвердив.

«Коли так, то ж Ви розумієте, що ми (грузини) не сміємо допускати якогобудь чужого уряду на своїй території, який відкрито й активно діє проти Росії. Якщо зараз на кордонах Грузії в бойовому порядку, лише вичікуючи на наказ, стоїть одна дивізія росіян, то завтра їх може бути дві або три, а що може протиставити країна з тримільйоновим населенням? Ми перші пробували домовитися з Кубащиною. Я їздив до Катеринодару, щоб говорити з Кубанським урядом, а довелось розмовляти з ген. Алексеевим, який тримає себе як господар, а прем'єр Л. Л. Бич сидів і мовчав. Я пробував окремо поговорити з Лукою Лаврентієвичем, а він ухилився. З тієї пори грузинський уряд дивиться на кубанців, як на руських, які борються за Всеросійські установчі збори; така у Вас і декларація до конституції. Нам же всяка Росія — чужа держава, у нас самостійність не тимчасова. Ми б і при інших, сприятливіших обставинах не могли в'язатися формально з російськими федералістами». На запитання Іваниса, чи грузини сподіваються, що їх лишать у спокої, була відповідь: «Майбутнє покаже». І після цього Іванис попрощався з Гегечкорі.

Іншим разом Іванис відвідав Н. В. Рамішвілі, який зустрів гостя подякою за те, що поселився в приватному мешканні, де не тиняється підозрілий елемент. «Зараз з тим елементом стало ще більше клопоту» — напівжартома докинув Ной Віссаріонович. Він же поінформував, що більшу суму Грузинський уряд дасть тільки на персональне ім'я голови куб. уряду. В цьому способі допомоги Іванис відчув провал всіх заходів у справі союзу, але рішив спробувати щось таки «витагнути», хоч грузинська верхівка була надзвичайно зіграна. Рамішвілі уважно вислухав і висловився так (цитую з пам'яті): «Ми (розумій — Грузія) в напруженому стані, хоч і маємо договір, але багато хто з нас не вірить, щоб його дотрималась друга сторона — Володимир Ілліч (Ленін) живцем би проковтнув грузинських меншовиків; ренегат Сосо (Сталін) дуже хотів би до своїх рук дістати Жорданія. Ваша пропозиція просто не на часі. Може до неї дійдуть у Парижі, коли хто буде жити (натяк на далеку еміграцію). Про це треба було говорити тоді, коли Грузія відпочивала під теплим кожухом кубанського війська, тоді, як міністер Гегечкорі був у Катеринодарі, а ваш прем'єр показав себе, на диво для нас усіх, людиною в жалюгідному стані. Нашим країнам треба було все перемогти, а стати тоді дійсними сусідами і мати спільну границю. То було в минулому, яке не повертається, а тепер не час, коли під червоними прапорами снує для Грузії аркан в її столиці посол «дружньої» держа-

ви. Обіцяю вам, що ваші зносини з повстанцями на Кубанщині, підтримуватиму тих, що перейдуть до Грузії одинцем чи групами, не видам і навіть у табори інтернованих не посилатиму. Я вважаю вас, кубанців, за ідейних союзників, але про союз — шкода й слів. Ні про що не сміємо говорити відкрито і офіційно: все мусимо робити конспіративно».

Про виследи отих побачень голова коротко розповів чільнішим членам громадськості і урядові. Звичайно, докладніше сказав про те урядові, бо ж дехто з його складу мусив працювати в Тифлісі. Про обіцянки ж міністра Рамішвілі не говорив і урядові, а лише тим особам, яких призначав на роботу з утікачами й повстанцями. Поставало складне питання, як працювати далі після розмови з грузинськими міністрами? Виходило, що уряду не можна скликати, більшість була проти виїзду в Крим, а тут і про Україну треба довідатися, бо інформаціями Місії УНР вдовольнятися було неможливо. Отже голова уряду рішив таки зібрати всіх членів уряду і трактувати це зібрання, як зустріч близьких між собою кубанців, які хотіли порадитися про свої справи. Звичайно, все утруднювалось отією склокою в Тифлісі (Тимошенко, Білий, Крикун і голова місії УНР Красковський). Щоправда, та склока після персональних виступів, а особливо після відвідин полк. Корбейля й грузинських міністрів, значно ущухла, але за тиждень-два могло змонтуватися щось «своєрідне». Треба було знайти індивідуальне завдання кожному, яке роз'єднало б кубанську трійку і охолодило гарячих кубанців до Красковського й його поплентача Петренка.

12. Плян праці кубанської еліти надалі

Так зійшлися члени куб. уряду знову. Голова уряду відразу ж попередив що це лише сходина кубанських однопідумців і до того ж таємні, отже за стінами про це ніхто нічого не сміє знати. Перебіг же наради попросив секретаря занотувати. Засідання почалося з прийняття нових ухвал. Курганський, як крайовий контролер, був також на засіданні і тримався більш ніж коректно. Зауваження були ділові й короткі, а ухвали приймалися швидко й одногolosно. Було це 17-го червня 1920 року. Ухвалили:

»1. Уповноважити Л. Л. Бича репрезентувати й боронити перед чужоземними урядами в Європі і перед представниками державних формувань та держав, які постали на території Росії, інтереси Кубанщини; провадити з ними переговори про визнання самостійності й незалежності її з прилученням Чорноморської округи (як було за царизму, — Автор) і складати умови в усіх військово-політичних і фінансових справах; 2. вислати на Україну й до Польщі надзвичайну дипломатичну делегацію в кількості трьох осіб. Формування ж цієї Місії доручено голові уряду.«

Треба було щось зробити з «Окремою Комісією», якій доручено керувати повстанчим рухом на Кубанщині, але яка була майже бездіяльна. Кол. член уряду Білашов виконував конкретні завдання досить добре: йому доручено збирати всі відомості від прибуваючих з кубанських лісів і, провіривши їх, посилати своїх людей на Кубань, але це було дуже важке завдання, бо було обмаль людей, які б розуміли, як там діяти. На Білашова ж можна було покладатися, що групи Тимошенка він не слухатиметься і не «розпливатиметься по дереві», як цей проводир. Більшість стояла за те, щоб з розпорощених людей, а насамперед в околицях Сухуму і Гагр, творити невеликі загони, які б при потребі й нагоді можна б було перекинути як підкріплення для повстанців на Кубанщині. Це була нелегка справа і цілком відповідного кубанця на це не було. Спинитися довелося на сотникові С. Крикунові, який був палкий промовець і його, як чл. Ради й учасника-організатора Гайдамацької дивізії в околицях ст. Полтавської, знало багато козаків з цілої Кубанщини. (Командувача тих частин плянувалося призначити окремо.) Білашов і Крикун були розсварені і в дорученій їм праці мусіли змагатися і один одного контролювати. Мешкати Крикун мусив у Сухумі і він в цей спосіб одривався від склоки Тимошенка, що було в тих обставинах неабияким досягом в Тифлісі. Передавати вказівки уряду обом цим особам і фінансувати їх доручалося політично тверезому членові уряду О. Гордієнкові, який надовше лишився в Тифлісі, мав прийняти справи від чл. уряду Голуба і хоч трохи розшифрувати його записи та химерні умови.

На тому ж засіданні обмірковувалися та проектувалися перші заходи кожного відомства на випадок визволення Краю, а за конче потрібне вважали розробити проект закону самоврядування, щоб не повторити наказу ч. 10.

В справі утримання інтернованих та фінансування діяльності уряду В. Іванис мав ще кілька разів побувати у президента Н. М. Жорданія, який приязно вислухував і навіть часом обіцяв, але міністер фінансів Грузії на це ухвали так і не мав. Спробував шукати підтримки й від польської місії. Там незвичайно люб'язно голову куб. уряду приймали, а щодо «пенензуф», то навіть і не обіцяли.

Особливо ж важкою стала справа з поїздкою в Крим. Хтось мусив там бути, щоб бодай поінформувати як кубанців, так і Врангеля про зміни в Тифлісі. З членів уряду ніхто не мусив їхати, як ухвалила більшість на нараді уряду і членів Ради. Через це рішили були послати туди спеціального уповноваженого — крайового контролера П. Курганського, який на таку місію згодився. Але позаурядові чинники, довідавшись про таке рішення, zareагували гостро

й негативно. Тимошенко й інші почали доводити, що виривати козаків з рук Врангеля може лише сам Іванис. Останній покликав Тимошенка й сказав: «Ви найгарячіше агітували й радили зробити таку операцію, я в неї не вірив і не вірю; їдьмо удвох». Тимошенко почервонів і примирливо відповів, що він їхати туди не може. В Тифлісі ж уже відчувався Кіров — лишатися в столиці Грузії могли лише ті, що відмовляться від політичної діяльності. Отже постало питання переїзду бодай до Батуму, де ще була англійська окупаційна влада. Тимошенко ж не захотів покидати Тифліс.

З делегацією на Україну через Польщу також не була легка справа. Польська місія охоче і навіть дуже ухопилася за відправку делегації до Варшави. П. Ловцевич, який ніби в Польській місії відогравав поважну роллю, з захопленням доводив потребу поїздки до Варшави, обіцяючи дати негайну допомогу та вжити свої впливи. Він обіцяв, що з кубанцями він навіть сам поїде, щоб їм улегшити подорожування. Однак поляки хотіли й склад делегації дібрати на свій смак. Вони пропонували, щоб поїхав Голуб, який встигати зв'язки з цією місією. З п. Ловцевичем увійшов у зв'язки й Г. Білий, який настирливо домагався від голови уряду послати його, але без Тимошенка. А Тимошенко не тільки познайомився з Ловцевичем, а й просив голову місії УНР Красковського вплинути на Іваниса, щоб таки він, Тимошенко, був делегатом і на Україну. Голова уряду певної відповіді Красковському не дав, щоб заздалегідь не виявити кандидатів, на яких посипались би ще й наклепи. До польської місії не раз запрошували Отамана (поляки дуже падки на найвищі титули) Іваниса прийти на.. «гербатку», але той більше двох разів туди не пішов, але там почув ті самі імена кандидатів до складу делегації. Однак він відповів, що Кубанщині потрібні скрізь відповідальні люди і їх треба призначати так, щоб було на користь справи.

Після такого нав'язування кандидатур голова уряду рішив післати досить авторитетну делегацію членів уряду — І. Івасюка, д-ра В. Ледомського і заступника члена уряду Г. Білого. Другого з них, через його федералістичну російську орієнтацію, незнання української мови та щоб мати кого послати згодом до Зах. Європи, заступлено спочатку П. Коцевим (коли він дав згоду увійти до складу Кубанського уряду), а коли цей відмовився бути в уряді, замінено членом уряду П. Сулятицьким. Івасюк і Сулятицький були городовики, виразні українці і до яких голова уряду мав абсолютне довір'я. Білий, як уже не раз згадувалось, мав великий нахил до інтриг, але був козак. Вик. об. отамана не хотів призначати голову делегації, щоб не викликати не-

порозумінь, і переговорив з членами уряду, щоб один з них очолив її, але щоб це зробили вони самі. Уповноваження написано широкі, щоб у межах конституції й постанов Ради могли укладати умови політичні, економічні і навіть військові з тим, щоб їх затвердили пізніше уряд і Рада. Звичайно доручалось при першій нагоді зв'язатися з делегацією Л. Л. Бича в Парижі. У згаданому складі делегація 19-го червня 1920 р. вирушила з Тифлісу через порт Поті до Польщі і на Україну.

Делегація мала дуже скромні матеріальні засоби, а саме: 176 англ. фунт. стерлінгів, 1,000 дрібних (20-40 рубл.) керенками й 40 тисяч рублів донських. Замість Ловцевича виїхав інший поляк — Тарковський, син тифліського лікаря, що, як пізніше довідалися, працював при місії як розвідчик. З Поті до Галацу (Румунія) перетнули Чорне море на піввантажному кораблі, без особливих вигод. Їхали в невідоме. Та все ж з надією зустріти рідних українців і побувати на своїй землі без червоного ганчір'я й брудних Іванів.

Випровадивши делегацію на Україну, уряд через декілька днів переїхав до Батуму, з якого незабаром також вийшли англійці, які готувалися до мирного співжиття з червоними. Нові господарі (грузини) з Тифлісу обережно дали зрозуміти, що перебування Кубанського уряду не є бажаним і в Батумі: страх перед кіровською розвідкою зростає. У Батумі уряд ліквідував комісію ген. Родзевича-Плотницького, бо й тут за кожним рухом гостей слідкувала грузинська гвардія.

У Тифлісі, в порозумінні з грузинською владою, залишився член уряду Гордієнко і мешкав «таємно» Л. Білашов. Тимошенко також залишився в Тифлісі без будь-якого доручення і взагалі якоїсь конкретної праці: без інтерв'ю і відвідувань високих представників. Так була загальмована ця буйна натура, хоч від грузинського уряду про голову Кубанської Ради ніде нічого не згадувалось. Більшість кубанських біженців і декількох членів Ради, інтернованих козаків і вслід за ними Д. Скобцов — тихо перепливали в Крим. Але деякі члени Ради, крім уже названих, також законспірувалися в Тифлісі: Гатагогу, Аспидов, Горбушин, полк. Нальотов, Дробишов, Гончаров і Каплін. Всі вони бокували від свого голови. Навіть С. Крикун втратив респект. Але незабаром, з приїздом кількох членів Ради з Царгороду, ізоляція Тимошенка ослабла.

Діяльність Української місії змінилася також, не стало ґрунту для «кипіння» її голови. Вартій згадки ще один вибрік п. Красковського. Він був у приятельських стосунках з не раз уже згадуваним російським комітетом Філіповського-Самаріна на Чорноморщині, який намагався одержати

компенсацію від Кубанського уряду за тютюн, реквізований ген. Шкуро. Уряд відмовився говорити в цій справі, як та-кій, що діялась без найменшої його участі. Пізніше, уже в Тифлісі, коли приїхав Іванис із Криму, Комітет порозумів-ся з Красковським, і цей узявся стягти оту «заборгованість» з Кубанського уряду, до якого він написав довгу вимогу, приклавши уповноваження від цього «революційного комі-тету». Уряд негайно відповів відмовою і зганьбив автора (Красковського) за посередництво від росіян з такою вимо-гою, не порадившись з кубанцями, яких вважав братами.

13. Створення руїницької «ради» в Криму

Від самого початку евакуації з Кубанщини перебира-лися в Крим ті члени Ради, які весь час орієнтувалися на «єдину неділиму» та Добрармію. Згодом туди ж поїхало кілька членів Ради з побережжя й Грузії. На початках всі вони були розпорошені. Останні події приголомшили їх так, що політичні теми їх не цікавили. Коли ж із Грузії з касою кубанського відомства хліборобства прибув Фендриков, не захотівши дати звіту урядові, то він розворушив наля-каних членів і почав «організувати» їх. Досвід у нього був з газетою «Кубанский Путь» і вислужуванням на Кубані перед Добрармією. Як колишній с.-р., Фендриков швидко знайшов старих знайомих і орієнтувався в настроях крим-ських політичних урядових кіл, зміркував, що виконувати роль «кубанського мавра» він може й далі. Віднайшов від-разу члена Ради Миколоєва, який був комісаром Тимчасо-вого уряду Росії, і вже «фахово» розпочали підкопуватися під виконуючого обов'язки Військового Отамана Іваниса. Водночас розпочали руїницьку працю, не шкодуючи нічого Кубанського. Насамперед вони вжили заходів, щоб захопи-ти в «благонадійні руки» кубанський військово-адміністра-тивний апарат, і, криючись за кубанську конституцію й громадську думку, пробували скидати Іваниса. На таку ро-боту й проти самостійників, що заховалися в Грузії, Фенд-риков одержав від Врангеля «благословення» великі гроші («На здорову кубанську політику»), а від більшості кубан-ських генералів, що опинилися в «безробітті», підтримку й співпрацю. Улагай, який рішуче відмовився заступати Іва-ниса на час його відсутности з Криму, тепер на наказ ген. Шатілова бере на себе цю роль. З одного боку він видав на-каз про скликання в Теодосії З'їзду членів Ради, а з друго-го — доручив «німчному» (лист до Іваниса, дивись раніше — авт.) ген. Королькову формувати кубанський військовий штаб. Корольков тепер, як видно, вирішив, що для такої «справи» уже можна «ризикувати головою жінки й сина»

(другий мотив при відмові стати начальником юнацької школи). Це так він орієнтувався в часі, коли приступити до «усмирення» Кубанщини, це так уявляли собі ці кубанські яничари звільнення рідного краю від большевиків. Щоб мати підстави для наміченої реформи устрою Кубанщини, він розіслав відділовим отаманам анкету. Але відповіді одержав не такі, яких хотів. Наприклад, отамани писали, що місцева влада мусить бути виборною. Тоді Корольков скликав тих же отаманів на нараду, але йому й тут відповіли те, що написали. Переконань цього мізерного чоловічка не хотіли й слухати. Отаман ген. Захаров просто заявив, що вважатиме найкращим днем у своєму житті, коли побачить на Кубанщині виборних відділових отаманів. Взагалі 6 відділових отаманів трималися перед Корольковим незалежно й з самопошаною. Один ген. Закладний (Сйського відділу) плазував і перед Корольковим. Врангель мабуть від Скобцова довідався, що Іванис не має наміру приїхати, а тому дозволив розпочати оті чудасії.

Коли ще раз з Гифлісу нагадали, що в Батумі не може перебувати уряд, Іванис рішив відплисти в Крим. І на початку липня 1920 р. він в супроводі члена уряду Ледомського, Крайового Контролера Курганського з родиною, ген. Султан Келеч Гирея, полк. Білого відчалили з Батуму в надзвичайно тиху сонячну погоду в напрямі до Севастополя. Та хоч їзда й була приємна, Іваниса мучило передчуття, що в Криму його чекають самі неприємності. І дійсно, не встиг він ступити на землю в Севастополі, як йому доповіли, що ген. Улагай скликав з'їзд членів Ради. При зустрічі ж з ген. Улагаєм того ж дня Іванис запитав, що то за з'їзд, для чого й на підставі чого він скликається. Той (Улагай) ухилився від відповіді, сказавши, що про все краще знає ген. Шатілов.

У Малому палаці Іванис зустрів Голову Ради міністрів Уряду Врангеля О. П. Кривошеїна і з ним обміркував справу допомоги організації повстання на Кубанщині через Грузію й підготовки десанту з Криму. Надійшов і ген. Шатілов, який ніби дуже зрадів, що Іванис приїхав. Було помітно, що затія з тим з'їздом не була серед кубанців популярною і Шатілов радий був з неї виключитися. Тепер всі троє говорили в справі повстанців і десанту. Іванис вважав за доцільніше робити десант на Таманський півострів, де легше було б протриматися і забрати велику кількість збіжжя, яке ще не рушили большевики навіть із станичних магазинів. Запаси ж цих шістьох станиць становили понад пів мільйона пудів. Кривошеїн і Шатілов ніби з усім згоджувалися, обіцяючи йти назустріч усім вимогам; дати рушниці, гармати й патрони та набої до них, тоннаж, гроші й на початку про-

віант. Між іншим, обоє погодились з в. о. отамана, що десантна операція мала робитися виключно кубанцями під проводом Кубанського уряду, а Добрармія мала дати лише технічну й економічну підпору та не перешкоджала зібрати всіх кубанців у Теодосії, де ген. Шіфнер-Маркевич зформує з них десантний відділ. Цього генерала Іванис просив дати в своє розпорядження. Він мав на меті (чого не казав своїм співрозмовникам) по зайнятті й закріпленні Таманського півострова очеретами й чагарниками швидко зв'язатися з повстанцями в очеретах і лісах Таманського, Майкопського й Баталпашинського відділів, до них підкинути якусь сотню козаків з Грузії і це могло захопити станиці й розпалити пожежу проти червоних. При цьому сподівалися, що Л. Бич і делегація трьох, яка виїхала на Україну, подбають про амуніцію для свого уряду безпосередньо. Однак Кривошеїн і Шатілов без санкції Врангеля, який був на фронті, вагалися приступати конкретно до здійснення цього плану і порадили Іванисові почекати Врангеля й переговорити з ним. Обидва ж боялися, щоб через таку операцію кубанці не випорснули з рук. Коли приїде Врангел, не було відомо. Через це в. об. отамана вирішив з'їздити тим часом до Теодосії і ознайомитися, що за новини принесла розвідка за час (близько двох місяців) його відсутності. В Севастополі знайшов Іваниса ген. Кирій, який був призначений вести українські справи. Він нудьгував і скаржився, що всі його пляни в штабі перекреслювалися, що ведеться гра на національному моменті та що до нього повного довір'я не мають. Умовилися ще побачитися й поговорити довше. В. об. отамана сподівався повернутися до Севастополя, як тільки прибуде з фронту Врангел.

У Теодосії вик. об. отамана примістили у віллі караїма Крима, де була й канцелярія. Відомості розвідки були добрі — на півострові була покищо сторожова охорона без зосередження більших сил. В очеретах же й лісах кишіло від «комишаних» і «зелених», бо по станицях ішли арешти й багато людей утікало, ховалося, а добувши зброю, приєднувалися до своїх. Але у Теодосії в цю ж пору зібрався з'їзд, скликаний ген. Улагаєм, хоч він ще не розпочався. Почувши про приїзд Іваниса, 23. червня з'явилася від учасників «з'їзду» делегація в складі Фендрикова, Ніколаєва, ген. Геймана, Іванова і Пейфасера з вимогою до в. об. отамана — визнати з'їзд за Крайову Раду і зректися своїх повноважень, погрожуючи при цьому наступом проти нього в пресі, яка вся до їх послуг. В. об. отамана такі вимоги відкинув, як безпідставні й безправні, вважаючи це звичайнісіньким шантажем. Боляче було за старого ген. Геймана, що попав у цю компанію. Він же, переляканий, при

переїзді в Крим просив Іваниса дати спеціальну «охоронну» посвідку й одержав її.

Майже одночасно з делегацією ген. Корольков протелеграфував ген. Улагаєві:

«Формування штабу припинено. П'яниці й казнокради, що були зсумували, з приїздом Іваниса підбадьорилися. Політичні пристрасі розгоряються. Зріє брудна й гидка боротьба за владу. В умовах, що витворилися, категорично відмовляюся бути помічником, незалежно від рішень з'їзду, щоб не вовтузитися в кубанському болоті. Думаю служити в Севастополі, про що буду просити Начштагла.»

І разом з цим телеграфує ген. Нікольському (колишній жандармський генерал, у Врангеля військовий міністер):

«З приїздом Іваниса починається політична боротьба. Вовтузитися в кубанському болоті не хочу. Прошу зарахувати мене кандидатом по шкільно-військовому відомству, як кол. начальника школи, або на інші посади.»

Оці телеграми свідчили про те, що до боротьби проведена підготовка і не без участі уряду Врангеля. В. об. отамана — її не починав. Цілу делегацію В. Іванис не вважав за поважних представників Кубанщини, а лише за «руських людей» і то чи не на агентурній службі. Поступитися перед таким нахабством і дворушництвом самого Врангеля було б не гідним кубанського козака. Змалів в очах в. об. отамана й черкес Улагай, хоч до цього, як командувач Кубанської Армії, він, може й несвідомо, дуже пошкодив Кубанщині. Преси у Кубанського уряду не було жадної, а противна сторона тримала всю пресу під пильним контролем. В. об. Отамана продовжував вести кубанські справи, не оглядаючись на з'їзд, що лаштувався проголосити себе «крайовою радою».

Залагодивши деякі справи з полк. Бережним по збиранню кубанців в один гурт при його відділі, Іванис призначив потрібних членів уряду й деяких заступників їх, бо в Тифлісі на це бракувало б людей і не всі охоче поїхали б звідти в Крим, який всі вважали за територію, віддану напризволяще дегенерованого барона. Це окреслення до деякої міри відповідало правді. Замість Білашова, членом уряду Внутрішніх справ призначено ген. Захарова, його помічником полк. Винникова, вик. обов'язки Військового міністра — ген.-лейтн. І. Гулигу, членом уряду Освіти — Полякова, заступником міністра юстиції — Котляревського, також заступниками: фінансів — Гаврика, торгівлі й промисловости — Сперанського, народнього здоров'я — д-ра Бирдіна і Начальником військового штабу — ген. геншт. Лещенка. Після такого впорядкування в. о. Отамана виїхав до Сева-

стополя, щоб зустрітися з ген. Врангелем. Заступати ж себе у Теодосії залишив ген. Захарова.

Довідавшись, що в. об. Отамана від'їхав, Фендріков і спілка жваво заходилася його компромітувати. Хоч ген. Захаров поінформував з'їзд, куди від'їхав в. о. Отамана, провідники не повірили йому і телеграфували Врангелєві, що Іванис «утік». Не забули ці панове й про свою погрозу — використати пресу. «Вечернее Время» почало похід мусоленьям про втечу Іваниса. Щоб втихомирити піднятий галас з приводу цієї вигадки, ген. Захаров 25-го червня телеграфує Врангелєві:

»Виконуючий обов'язки Кубанського Військового Отамана інженер Іванис сьогодні вранці від'їхав до Вашої Вельможности в Ставку, залишивши мене своїм заступником. Вважаю своїм обов'язком поєднати про це, щоб заперечити телеграму членів Ради до Вашої Вельможности про втечу Іваниса, що є безумовною інтригою з боку групи осіб, які борються за владу, і про це прошу повідомити виконуючого обов'язки Військового Отамана, як тільки він приїде до Вашої Вельможности.»

З'їзд, нарешті, відкрився 25-го червня. Фендрикова обрано головою, товаришами його П. Курганського і Ніколаєва. Насамперед з'їзд проголосив себе «крайовою радою» і від її імени телеграмою вітав Врангеля, а цей відповів «голови з'їзду» подякою у двозначних виразах. Поводження Врангеля з в. об. отамана під час побачення, на якому мало вирішитися остаточно питання допомоги в справі організації повстання й десанту на Кубанщину, стало невиразним і непевним, чогось Врангель не договорював. Від питання про десант в. об. Отамана переходить до «з'їзду» і каже, що він не вважає цей «з'їзд» за Раду. Такі ради сьогодні можуть бути в Тифлісі, де є й голова її, в Царгороді, а може і в Парижі — зауважив в. об. отамана далі. Врангель цьому дуже здивувався і сказав, що він кудись поспішає і порадив у грошових справах і «взагалі» поговорити з Кривошеїним.

В. об. Отамана зійшов у напівпідвальне приміщення, де урядовав Кривошеїн. Він зразу показав телеграму Фендрикова і просив висловити свій погляд з цього приводу — і краще на письмі. В. об. отамана зазначив, що це внутрішня кубанська справа, а без потреби вмішались чужі люди, що Крайова Рада має близько 600 членів, а в Теодосії їх кілька десятків, що голова теодосійського збіговиська Фендріков утік з Грузії, не бажаючи здати касу кубанського міністерства хліборобства, а за це він мав бути покараний. Коли визнати теодосійську «раду», то більше формальна, бо має президію й голову з Катеринодара, може зібратися в Тифлісі, не менша група є в Царгороді з більшою інтелігенцією та ще й з ореолом мучеників за батьківщину,

а, нарешті, є член Ради і в Парижі із знанням мов і вправним пером. Після цього Кривошеїн посмутнів і трохи зняковів, але значно зменшив грошову допомогу.

Довідавшись, що з'їзд відкрився, в. об. отамана на другий день мав ще розмову по прямому проводу з Курганським — на його виклик. Курганський повідомив в. об. Отамана, що зібралося до 40 осіб, з них до 30 членів Ради. На засіданні промовці вимагають усунення Іваниса і членів уряду, бо за винятком 8-10 осіб всі вони, мовляв, таманці (це не відповідало правді). З'їзд напевно визнає себе правосильною Крайовою Радою і вибере отамана. Але меншість подасть заяву, що «з'їзд» не є правосильним і участі в виборах отамана не візьме. По цій розмові в. об. Отамана телеграфував Фендрикову (копія Курганському):

»Прошу доповісти з'їздові, що згідно з артикулом 13-им Конституції з'їзд не може мати прерогативи влади Кубанської Крайової Ради. Постанови з'їзду для органів Кубанської Влади не зобов'язуючі. Виконуючий обов'язки Кубанського Військового Отамана Іванис.«

На фендриківців телеграма Іваниса ніскільки не вплинула, і 27-го червня вони прийняли таку постанову:

»З'їзд членів Кубанської Крайової Ради й уповноважених від станиць Кубанського Краю, обміркувавши поточний політичний момент і беручи на увагу: 1. що 3-го березня 1920 року, за день до виходу з Катеринодара, Кубанська Крайова Рада, щоб зберегти недоторканою ідею народоправства, ухвалила вважати під час походу свої постанови правосильними при всякому числі присутніх членів Ради, 2. що більшість членів Крайової Ради, по-зрадницькому порушивши накази кубанського народу, викладені (накази) в нескасованих постановах Крайової Ради і містять в собі головним чином тверде рішення кубанського народу боронитися від большевиків і большевизму до краю, тим самим втратила свої повноваження бути виразниками народної волі, 3. що одна частина членів Ради, яка призвела Кубанщину до ганьби, а Кубанську Армію до капітуляції, незадовго до відходу армії з Катеринодара, залишившись на Кубанщині, перейшла до ворожого большевицького табору, друга на протязі всього шляху відступаючої армії до кордону Грузинської Республіки вела злочинну агітацію на користь замирення з большевиками, приокорюючи тим розклад армії, підготовляючи капітуляцію, і нарешті третя незначна частина членів Ради, яка перейшла кордон Грузії, продовжує в пресі й виступами серед перебуваючих в Грузії біженців-кубанців ту ж роботу під'юджування козаків проти командного складу, який не хоче здатися большевикам, а також проти Головнокомандувача збройних сил Півдня Росії, 4. що правдивим, вірним, незраджуючим носієм і оборонцем великої ідеї, проголошеної в постановах Крайової Ради, ідеї боротьби проти большевизму, є сучасний склад З'їзду вибранців народу — членів Крайової Ради і уповноважених від станиць Кубанського Краю, 5. що Військовий Отаман ген. Букретов і Кубанський Крайовий Уряд на чолі з В. М. Іванисом не тільки не противилися всій руйнічній праці, але й допомагали їй, ішли в тісному контакті з усіма злочинцями Краю аж до ганебної капітуляції армії, усіма способами перешкоджаючи від'їздові в Крим тих козаків та офіцерів, які не

хотіли здаватися большевикам, 6. що з капітуляцією Армії, яка сталася на Чорноморському побережжі в районі Сочі-Адлер, закінчилися повноваження Військового Отамана ген. Букретова й Уряду Іваніса, що зрадили Край і Армію та заховалися на території Грузії, 7. що, нарешті, цей З'їзд ні в яким разі не може визнати, щоб безвірники і зрадники стояли на чолі Кубанського Краю, — ухвалив:

1. Вважати цей з'їзд членів Крайової Ради й уповноважених від станиць Кубанського Краю правосильним в рішеннях всіх справ, що торкаються Кубанщини, Кубанською Крайовою Радою аж до визволення Кубанщини та скликання нової Крайової Ради.

2. негайно вибрати тимчасового Військового Отамана Кубанського Козацького Війська, доручивши йому всю повноту влади до визволення Кубанщини від большевиків і скликання нової Крайової Ради.

3. Зберегти в повній недоторканості Конституцію Краю, згідно з якою мусить відбуватися, в міру посування армії, формування уряду.

4. Визнати за потрібне утворити Урядову Комісію з участю представників Крайової Ради для розслідування і встановлення всіх крадіжок, що сталися під час відступу Кубанської Армії і, особливо, після її капітуляції. Старший товариш Голови Кубанської Крайової Ради Ніколаєв, старший секретар Данілов.»

Як бачимо, кубанські «маври» роблять спробу свої виступи обґрунтувати на правних підставах і посилаються на постанову 3-го березня 1920-го року, але ця постановою не мала, як уже згадувалося, ніякого законного значення. Кворуму Крайової Ради тоді в Катеринодарі не було і члени Ради, які було з'їхалися, проголосити себе **приватною** нарадою, а не Радою. Тому та купка членів Ради, що зібралася у Теодосії, ні в яким разі не мала права прогослошувати себе правосильною Крайовою Радою. Не зважаючи на ворожість «теодосійських» членів Ради до «тифліських», між ними є трохи спільного. В затіях обрати тимчасового Отамана, розпустити уряд і формувати його в міру посування на Кубанщину пробивалися тифліські комітетські настрої. Втративши почуття елементарної пристойности, ці «патріоти», щоб досягти свого, з одного боку — намагалися всіляко скомпромітувати уряд, а з другого, щоб самим стати на його місце, не зупинилися перед самою безсоромною демагогією. Ті, що ще недавно були запеклими протисамостійниками й неділимцями, для яких на Кубанщині, крім «русских людей», нікого більше не існувало, тепер знайшли там «кубанський народ», нібито в інтересах якого і вчинили всю оту бучу.

У той час, коли треба було в розмовах з Врангелем про взаємовідносини на ближчий час кинути на терези єдність і однастайність кубанців, щоб добитися для Кубанщини найвигідніших наслідків, «теодосійська рада» своєю поведінкою дала можливість Врангелєві зігнати кубанців на слизьке, найменше дати їм, а взяти від них якнайбільше. Щоправда, треба відзначити, що уряд, меншість членів Ради,

як уже згадувалось, шість отаманів відділів і багато солідніших кубанців підтримували твердо уряд і засуджували поведінку Фендриківців. Кубанщина в них усіх була на першому місці.

Кривошеїну в об. Отамана не дав ніякого письмового пояснення, вважаючи це зайвим. Але невизначеність позиції Врангеля щодо «теодосійської ради», його хитання, змусили післати йому такого листа 29-го червня 1920-го року:

»На підставі арт. 13-го Кубанської Конституції для відкриття сесії Крайової Ради потрібне прибуття не менше двох третин її членів, що складає понад 320 осіб, бо всіх членів Крайової Ради понад 520 осіб. В березні перед походом з Катеринодару була скликана Крайова Рада й уповноважені від станиць, але в наслідок того, що членів Ради прибуло до Катеринодару 145 осіб, а уповноважені від станиць користуються лише правом дорадчого голосу, відкрито не сесію, а приватну нараду членів Крайової Ради, постанови якої мали лише дорадчий характер.

Тому постанови цієї наради як в Катеринодарі, так і в станиці Кутаїській (почати переговори з більшевиками — авт.) не були виконані ні Отаманом, ні Урядом. В середині березня місяця в селі Єлисаветпольському приватна нарада членів Ради прийняла рішення припинити своє існування, як організація, як законодавчі функції виконуються Законодавчою Радою, яка мала в цей час кворум. Надіслання делегації до Грузії було виконане Законодавчою Радою, а не Крайовою, котра, не зважаючи на покликання З'їзду на постанову з 3-го березня ц. р., не мала юридичних прав надсилати навіть делегацію.

Щождо обвинувачень, що їх висуває З'їзд членам Ради і органам виконавчої Кубанської Влади, то правдивість їх можна буде з'ясувати лише після повернення на Кубанщину, коли буде скликано нову Раду, правосильну судити всіх по заслугах. До цього вважаю за відповідне додати, що за арт. 37 Кубанської Конституції Кубанський Військовий Отаман є Головою збройних сил Краю, для безпосереднього керування котрими йому надано право призначити Командувача Армії, котрий і відповідає за всі події в армії.

Вважаю за потрібне заявити, що більшість членів Ради, які беруть участь у З'їзді, не захотіли робити походу з Армією, щоб паралізувати злочинну агітацію під час цього хрестного шляху, а вихала або просто з Катеринодару в Крим, або з половини шляху поїхала в Крим, потім до Грузії, а далі знову в Крим.

Щодо повідомлення про капітуляцію, то заявляю, що ні Кубанський Отаман, ні представник Кубанського Уряду не підписали її. Щодо агітації в Грузії серед кубанців про невізід у Крим, то про це можуть краще всього свідчити факти: кубанці перші були звільнені з концентраційних таборів і перші були вивезені в Крим.

14-го травня 1920-го року в наслідок зречення обов'язків Кубанського Військового Отамана ген. Букрєтова, на підставі арт. 51 Кубанської Конституції, я приступив до виконання обов'язків Кубанського Військового Отамана. Тому, що З'їзд зібрався з порушенням 12 і 51 артик. Конституції Кубанського Краю і не є Кубанською Крайовою Радою, на підставі арт. 13 тієї ж Конституції, визнати постанови цього З'їзду зобов'язуючими для себе — я не маю права.

Веручи на увагу вищенаведене, прошу Вашу Вельможність повідомити мене, чи вважаєте Ви для себе можливим мати зі мною стосунки, яко з виконуючим обов'язки Кубанського Військового Отамана.»

Дехто з кубанців вважав цей лист в. об. отамана непотрібним, що він втягав Врангеля в кубанські справи і допомагав фендриківцям. Але фендриківці були лише знаряддям у руках сталеворокого барона й несамовито користюлюбного царського міністра Хліборобства Кривошеїна. Вони були головними грачами. Може в. об. Отамана замало вбгав серце в голову і дещо заширо сказав? Але промовчати фендриківську авантюру, балаканину про капітуляцію армії тощо означало б, що все ж там щось було, а головне це було потрібне для доброзичливих старих і молодих кубанців, щоб вони не зрадилися, щоб вони почули, що в. об. Отамана не злякався. Ще у всіх не забулась розправа з Радою барона — зарозумільця і як всі його «перебудови» за два місяці зійшли на нівець. В. об. Отамана поставив усі крапки на і перед Врангелем, який вихопився з залякуванням, а тепер опинився в ситуації, з якої треба було якось виходити: або відступити, або арештувати Іваниса й знову розправлятися з самостійниками. Останнє не пасувало до нової... «ери».

Врангель, не відповідаючи Іванисові, телеграфує вдруге Фендрикову, знову звертаючись до голови З'їзду, а не Ради:

«Сьогодні прибув до мене Голова Кубанського Крайового Уряду Іванис і заявив мені про неправильність З'їзду і неправосильність ухвалювати будь-які законодавчі акти. Я склав з Отаманом умову про невтручання у внутрішні справи козацьких країв і твердо тримаюся виконання цієї умови. Тому мною буде визнана представником Кубанщини особа, яка має юридичні права: чи то Іванис, чи хто інший.»

Телеграму Врангель склав на підставі листа в. об. Отамана, бо останній не був ще в Севастополі.

За телеграмою — Врангеля ніби проти з'їзду, проти білими нитками зшиті законності його постанов. Але ця ж людина ухилилася й визнання певної кваліфікації юридичного стану Іваниса і каже з'їздові не про те, як він зараз дивиться на Іваниса, а про те, що він визнає того за представника, хто матиме «юридичні права». Виходило б, що зараз представника Кубанщини немає, що його треба визначити. Фендриков збагнув і поспішив з вибором на отамана «найпопулярнішого» ген. Улагая. Більшістю ген. Улагая вибирають. Одночасно з цим серед військових почали енергійну агітацію проти Іваниса. «Патріоти» домагалися, щоб Врангель відправив його на фронт. Ген. Гейманові даються гроші на агітацію серед офіцерства. До військових частин, до юнацької Олексіївської школи Рада надсилає своїх членів. Грубий ген. Чумаченко, яким старшинство дуже не задоволене, бо він, як начальник кубанської артилерії, кепсько провів евакуацію гармат з побережжя також агітує. Але саме в цю

пору з Батуму до Севастополя прибув представник південної Армії ген. Драценко і, не знаючи в. об. Отамана й всього, що тут твориться, оповідає, що в Грузії Іванис має чисельну організацію, що його підтримують грузини грішми й зброєю і що кубанські відділи незабаром вирушать з Грузії на Кубанщину. Це справляє враження на самого Врангеля, старшинство й особливо на кубанців. Ген. Драценко зустрів Іваниса й публічно його поздоровив з великим успіхом в Грузії. Все це швидко розносилося по закапелках Криму, де тільки були кубанці.

Врангель, маючи ген. Улагая в запасі, повів переговори з в. об. Отамана про організацію десанту на Кубанщину й організацію в ній повстань. Про ліси й гори в. об. Отамана інформує скупю, а на чолі десанту просить поставити ген. Шіфнер-Маркевича. На це Врангель роздратовано відповів, що Шіфнер-Маркевич заявив йому, що не хоче працювати з Іванисом, як людиною цивільною. Іванис на таке відповів, що був у пластунах, скінчив Михайлівську артилерійську школу в Петербурзі, був на Турецькому фронті, як артилерист, і як такий же був учасником I-го Крижаного походу, а 2-й похід відбув у старшинській Марківській батареї, про що напевно багато знає і ген. Шіфнер-Маркевич. Така тирада перекосила обличчя Головнокомандувача. На цьому розійшлися і в. об. отамана попрямував до свого мешкання (одна кімнатка на Нахімовському проспекті). В кімнаті застав ген. Шіфнер-Маркевича, який зарпортував, що віддає себе в повне розпорядження пана Отамана. Був при цьому і полк. Соколовський. Утрюх пішли до палацу Врангеля, який при «очній ставці» трохи сконфузився і призначив ген. Шіфнер-Маркевича в розпорядження Кубанського отамана для формування десанту, полк. Соколовського за начальника штабу й обіцяв дати зброю и грошей.⁸⁾

Після цього Шіфнер-Маркевич з полк. Соколовським від'їхали до Теодосії на формування, а в. об. отамана ще залишився, щоб одержати допомогу та утворити ядро військової організації для повстання з Грузії. Але Кривошеїн і ген. Шатілов завагалися, затягали відповідь і нарешті значно зменшили допомогу. В. об. Отамана бачив, що кримська верхівка боялася організації, яка постала з Грузії і яка може розростися, але без їх участі. Та все ж пощастило виканючити гроші й патронів, щоб вирядити через Грузію військового старшину Чорного (під час походу був у Гайдамацькій дивізії, що особливо лякало кримських володарів). Штаб

⁸⁾ Всі події в Криму були занотовані в: «Донесенні завідувача Особливого Відділу Управління Отамана Таманського Відділу з 8-го листопада 1920-го року, ч. 23. Рапорт Отамана Таманського відділу 8-го липня, ч. 35.»

для Чорного був зформований у Севастополі, лише перелякани врангелівці зменшили його кількість і склад (туди проліз і агент большевиків, який потім і згубив Чорного), потайки від кубанців послали своїх агентів з певними завданнями. Просився до Карачаю й ген. Султан Келеч Гирей. Цей милий черкес мав довір'я у врангелівців і через те формування його штабу було легше. Черкесів-штабовиків майже не було, а через те цьому генералові дали майже самих кубанців. Він мусив забрати з Грузії й якусь частину черкесів, що перебували в Абхазії. Дали цій експедиції мішок грошей і патрони. У всіх цих організаціях Іванис побоювався лише большевицьких агентів, а добровольці в морі кубанських повстанців затиралися і «єдина» їм витрушувалася з голови. Особливо цікава була виправа ген. Келеч Гирею, про яку пізніше.

А тим часом, коли провадився клопіт з формуваннями, до Севастополя приїхала делегація від «ради», сповіщаючи Врангелєві про те, що «рада» утворила з ген. Улагаєм персона, яка «має юридичні права» репрезентувати Кубанщину, обравши його Військовим Отаманом. Що за цей час сталося з цього приводу між Врангелем і ген. Улагаєм, лишилося таємницею. До делегації, однак, Врангелєв запросив прибути й в. об. Отамана. Коли останній з'явився, то Врангелєв в його присутності заявив делегації «ради» в складі Ніколаєва, Іванова, Пейфасера і Івченка (останній був з опозиції і до складу делегації призначений з метою правдиво інформувати опозицію), що він радий, що ген. Улагаєв не захотів бути обраним в Отамани і що він, Врангелєв, вважав правосильним представником Кубанщини Іваниса.

У відповідь на це, Ніколаєв дуже хотів довести Врангелєві, який небезпечний чоловік для нього Іванис і як глибоко сидить у ньому ненависне самостійництво, бо ж він таманець і просив у Врангелєва дозволу запитати Іваниса, чому він не підписав умови Букретова з Врангелем (до цього часу ні Врангелєв, ні його співробітники в переговорах з Іванисом про цю умову не згадували й на неї не покликалися) і чи він визнає її. На цю провокацію Іванисові не довелося відповісти, бо схвильований Врангелєв (мабуть, вважаючи, що мавр перестарався), сам відповів поспішно, що «Іванис не міг підписати цієї умови тому, що до складання її не був запрошений, а якби він не визнавав її, то не був би в Криму».

Бідний мавр далі пробував вирвати в Іваниса бодай посереднє визнання теодосійської «ради» запитанням, чи визнає він правосильними постанови членів Ради в селі Єллісаветпольському, на що одержує тверде ні. На цьому головна «парада» закінчилася.

Делегація, подавши до преси черговий матеріал для компромітації Іваниса, повернулася до Теодосії, де ця «рада» рішила вважати питання про вибори Кубанського Отамана, за відсутністю кандидата, відкритим. Тим часом зроблена спроба повести атаку проти в. об. Отамана через «Особую Правительственную Комиссию», виславши йому такого листа:

»Голова Кубанської Крайової Ради

ч. 66

Липня 8 дня 1920 року
м. Теодосія

Поспішно

Голові Кубанського Крайового
Уряду

Надсилаючи при цьому витяг з протоколу Кубанської Крайової Ради від 27-го червня 1920 року в м. Теодосії, повідомляємо, що на своєму вечірньому засіданні 4-го липня ц. р. Кубанська Крайова Рада вибрала до згаданої комісії членів Ради: Голованя, ген. Геймана і «чиновника» Белкина. Додаток — витяг з протоколу Кубанської Крайової Ради з 27-го червня 1920 р. Голова Куб. Кр. Ради — Фендриков. Секретар Кр. Ради — Данилов.»

В додатку було наведено 4-ий пункт вищезгаданих резолюцій і про окрему Урядову Комісію. В. об. Отамана, прочитавши те, сказав: «починати досліджувати треба з Голови цієї «ради» Фендрикова, який не здав каси Кубанського міністерства хліборобства. Але нехай іде до архіву»...

Слід сказати, що становище козаків у Криму було тяжке — як у поганого тестя в приймах. Навіть найслухняніший і відданий патріот російський — донський отаман ген. Богаєвський не раз казав:

»У Криму ми почували себе гістьми, бідними родичами», а один з його міністрів — Шапкін ще виразніше констатував: »Загальне ставлення до донців у Криму з боку Головного Командувача було дуже непевне, не тривке, а часом просто провокаційне. Особливо гостро це виявлялося в питаннях фінансових. У Криму в нас не було, як раніше, друкарського станка. Гроші ми одержували від Головного Командування, і Донський Уряд постійно ставили в цьому відношенні в принизливе становище. Глум міністерства фінансів переходив усякі межі, і треба було мати лише наше терпіння, щоб усе це зносити. Взагалі до нас ставилися гірше, ніж до бідних родичів. Бідного родича терплять, а в нас же вбачали ворожий табір, вплив і авторитет якого треба було звести на нівець«⁹⁾

Становище кубанців у Криму було ще більше нестерпне, бо оті фендриківці не соромилися вишукувати серед т. зв. самостійників темні плями, роздували їх, як могли, та різними способами намагалися скомпромітувати свою владу. Не зупинялися й перед доносами. Наприклад, у «Вечернем Времени» (ч. 579) надруковано статтю члена Ради Перегордєєва — «По пути и провокации», наповнену всякою брехнею й обвинуваченнями в злочинах проти Добрармії,

⁹⁾ Раковский. «Конец белых», ст. 102

Ради, уряду, Отамана Гайдамацької дивізії. Цікаво, що цього цькування, яке весь час велося проти Кубанського уряду, ніхто не насмілювався заперечити одверто, крім п'яти скромних членів Ради — таманців, які були виступили в пресі з відповідним протестом з приводу статті Переіордєєва.

Треба сказати, що Врангель не почував себе певно серед добровольців, бо не був першопроходником, носив кубанську черкеску, особисту охорону мав з кубанців, яка в парній варті виглядала мальовничо. Щоправда, ця варта весь час підкреслено віддавала честь і своєму в. обов. отамана. Цікаво, що в Криму т. зв. кубанці «плодилися» дуже жваво: часто натягали черкески і москалі, які не були й приписними козаками. Дійшло до того, що в. об. отамана склав протест Врангелєві, заявляючи, що черкеска — це кубанська уніформа і не кожний, хто лише захоче, має право одягати її. Врангель погодився й видав наказ по армії, що не кубанським козакам носити кубанську уніформу забороняється.

14. Підготовка десанту на Кубань

Конкретної відповіді від Головнокомандувача в. об. отамана так і не добився в Севастополі. Багато було недоговоренности, як саме мусить виглядати десант? В. об. Отамана повернувся до Теодосії, де на повний хід працював Шіфнер-Маркевич, який цілком поділяв думку малого десанту на Тамань, з надією здобути живу силу з повстанців і то в великій кількості, бо лише в такому разі була надія на успіх. Головне ж, щоб противник не пронюхав, що діється в цьому напрямку в білих. При чому генерал розповів Іванисові, як прорвали Перекоп і вийшли з закупорки в Криму. Йому доручено назбирати кубанців, які не були в дивізії, і зробити поважну демонстрацію з Озівського моря на якусь Донську станицю, щоб відвернути увагу від Перекопу. Такий загін біля 2-х сотень йому пощастило скоро зібрати. Дали з Севастополя транспорт, і уночі навантажився. Непомітно підпливли до станиці Миколаївка і після обстрілу з міноносця вивантажилися під станицю. Було то так несподівано, що червоні кінотчики пішли врозтіч, кинувши амуніцію і більшість коней. Ті, що втікали, розголосили широко, які «страшні сили» висадили білі під Миколаївкою. Проти цього «десанту» від Перекопу підкинули кінноту. Це послабило головні позиції і ген. М. Бабієв прорвав їх, вискочивши з Кубанською дивізією на широкі простори Таврії. Отже, з Криму прорив зробили кубанські орли, заплативши за це не одним десятком убитих і ранених. За кубанцями вийшли інші частини Південної армії. Розповівши це, ге-

нерал зауважив, що й на Кубань десанти удадуться, коли їх зробити після короткої і добре маскованої підготовки.

Треба сказати, що до Шіфнер-Маркевича в Теодосію швидко почали збиратися старі й молоді, інваліди, не цілком здорові з лазаретів. Все це робилося під виглядом запасних на всякий випадок частин. При отамані Таманського відділу формувалися потиху адміністративні установи. Уряд ухвалював й виготовляв закони й циркуляри, які будуть потрібні відразу ж у визволених місцевостях краю. У цьому законодавстві проведено принцип рівноправності козаків з навгородніми. Натурально, що полк. Бережний розвинув найширшу розвідку працю і з різних частин Кубанщини надійшли багаті відомості про настрої, про великі арешти, про сили й розташування ворога, також установили зв'язок з деякими повстанцями. Варто згадати, що добровольча розвідка приносила вісті протилежні до кубанських. Ця розвідка чомусь, як ствердив десант, подавала неправдиві відомості.

Однак така підготовка скоро почала й шкутильгати. Недала спроба посадити на місце Іваниса генерала Улагая, роз'юшила фендірківську кумпанію і вона вирішила на чолі десанту поставити ген. Улагая, щоб за його допомогою з самого початку захопити на Кубанщині владу в руки руських патріотів. Такий підхід заспокоював і Врангеля, і він цій комбінації пішов назустріч. Одного дня до в. об. отамана прийшов Шіфнер-Маркевич і показав телеграму з Севастополя, в якій зазначено, що на чолі десантної операції стане ген. Улагай, бо десантові призначається зовсім нове завдання: пробити шлях російській армії на Ростов і що вже з наказу Врангеля це діється. Кубанські офіцери захилювалися від такої зміни й скаржилися, що їх обходять.

Призначення Улагая цілковито змінювало характер кампанії. Щоб з'ясувати, для чого та з якої причини таке діється в. обов. отамана пароплавом виїздить до Врангеля в Севастопіль із членом уряду Ледомським, який мусів залагодити і справу шпиталів у десанті. По дорозі в Ялті в. обов. отамана одержав телеграму від Врангеля, в якій той просив прибути до ставки на ст. Джанкой. Тут в. обов. отамана застав ген. Філімонова, який приїхав з Югославії в Крим. Ідучи сюди, в. обов. отамана прочитав злобне інтерв'ю цього старця, в якому був новий винахід, що Іванис «писар-ко-оператор», хоч добре знав біографію свого члена уряду торгівлі й промисловости. При зустрічі в. об. отамана «не помітив» огидного наклепника, що було єдино можливою відповіддю в тих обставинах.

При побаченні з в. об. отамана Іванисом й Терським отаманом ген. Вдовенком Врангель прочитав проєкт умови

з козаками. Цю умову Врангель характеризував, як потрібний документ з уваги на якісь змінені політичні умови в Європі. Іванис зразу відповів, що умову треба простудіювати й багато дечого змінити. На це Врангель сказав, що Афрікан Петрович (донський отаман, якого не було ще в Джанкої) на все погодився.

Коли приїхав ген. А. П. Богаєвський, то заперечив, що він дав згоду. Три отамани (в тому і астраханський отаман адвокат Ляхов, що репрезентував 6 станиць в Астраханській губ. і з пару десятків астраханців у Криму) обговорили між собою раптову пропозицію і однозгідно заявили Врангелю, що та справа складна і її треба ще обміркувати. Як не дивно, але Врангель погодився, щоб отамани виїхали в Севастополь і там обговорили проєкт умови. Богаєвський несподівано сказав, що він ще навіть не прочитав проєкту, але певен, що без вивчення його не можна підписувати. Так вилізла наверх нова брехня Врангеля, що донський отаман погодився підписати умову.

У час перебування в об. отамана в Джанкої до Севастополя шхуну приплив С. Крикун з Грузії і доповів про блискучий стан з організуванням у Грузії повстанчих відділів і вимагав допомоги лише грішми й мукою. В. об. отамана повів Крикуна до ген. Шатилова, який, вислухавши Крикуна, без вагань пообіцяв поміч дати.

З Джанкою в. об. отамана післав телеграму до Теодосії членові уряду ген. Захарову, щоб він разом з ген. Кислим, який був заступником військового міністра, негайно виїхав до Севастополя. Сам же з іншими отаманами виїхав також до названого міста. В десантну операцію під командою Улагая в. об. отамана вже не вірив, хоч би й дивізію Бабієва туди кинули, бо большевики також належно приправляться. Головне ж, ще нічого не готове до десанту, а Врангель уже обставляв себе нечесними Філімоновими, які ніби забезпечать похід на Ростов (ще не побачив ведмедя, а вже ділить шкуру). Хитрування Врангеля були такі примітивні, що трудно було сподіватися якогось успіху.

У Севастополі зійшлися спочатку отамани й члени урядів. По ознайомленні з проєктом тієї умови всі визнали його за непридатний. Член кубанського уряду д-р Ледомський запропонував від Кубанщини контрпроєкт, в якому надавалося Врангелю відносно Донщини, Кубанщини, Терщини й Астраханщини права лише Головнокомандувача їх спільними збройними силами, але донці і терці не погодилися й на цей проєкт, як дуже самостійницький. На цих нарадах донці ніби зближались до позицій кубанських і це могло б дати більшість для об'єднання. Але вихопився отаман Богаєвський, який не обстоював найменшої автономії, а пропону-

вав усе, чого бажає Врангелю, — і тут закликав проєкт прийняти. Щоб зрозуміти таке хитання донського отамана і ніби різнобій з його міністрами, треба дещо сказати про те, що донці завжди на конференціях мали дві або й більше концепцій і ніби завзятих їх оборонців. Та й саме тло в Севастополі ніяк не сприяло спокійному вирішенню. Пора була дуже гаряча, люди обливалися потом і ходили, як зваренні в окропі. По вулицях, а особливо на бульварі понад каналом до севастопольської гавані тинялося багато неприкаяних, апатичних, злобних, здебільшого скалічених старшин. Виразником їх незадоволення і байдужості була грубезна тупа ген. Май-Маєвського, колишнього командарма Добровольчої армії. Він цілими днями просиджував на бульварі. Оглядаючи всіх своїми вицвілими очима; до нього підходили корніловці, марковці, дроздовці (називали їх кольоровими військами) — незадоволені старшини. Вони часом підсідали до генерала, інколи тупцювалися біля нього, про щось говорили, сперечалися, як якісь змовники. З від'їздом Денікіна вони себе почували курчатами без квочки. Багато між ними було першопоходників, що втратили не то що ентузіазм боротьби за «єдину», а взагалі будь-яку ідею білого руху. Врангелю для них був чужий і вискочка. Ці війська потребували ізоляції, щоб не отруювали безнадійним песимізмом інших, і довгого, довгого відпочинку. Ці люди розлазилися по вулицях Севастополя, а багато їх зустрічалося й по інших містах Криму. Всі вони впали в якусь нірвану. Для них був байдужий всякий успіх, вихід за Перекоп, взагалі вони були перевтомлені і вважали себе сіллю Добрармії, яка втратила солоність... Щоденна зустріч з тими деклясованими, безнадійними меланхоліками розхолоджувала кожного. В Євпаторії сиділи генерали Сидорін і Кільчевський, як покарані, і також озлоблені проти Врангеля і шипіли... Вони пробували видавати якусь протиурядову газету, яку скоро Севастополь заборонив. Розправитися з цими генералами не посміли, бо ж вони були ще так недавно вождями Донської, а потім і цілої Південної Армії.

На такому тлі наради отаманів і козачих урядів ніяк не могли склеїтись. Донці зрештою починали «шукати рацію» у виступі свого отамана, кубанці настоювали на федеративному принципі, посилаючись на деклярацію до своєї Конституції, терці тинялися від донців до кубанців, астраханці були пасивні, але при голосуванні підтримували тези Врангеля. Порозумітись, дійти до згоди не могли. Хитрий Кривошеїн запросив учасників наради до себе, щоб разом з ним, міністром Савичем, ген. Трухачовим та іншими виробити умову. Кривошеїн еластично лавірував і начебто робив поступки кубанцям. Так зліплено проєкт умови, далекий від

того, що пропонували кубанці, а все ж значно кращий за той, що його запропонував у Джанкої Врангель. Лишалось зредагувати цю умову. Для цього утворили редакційну комісію, в яку від кубанців увійшли д-р Ледомський і ген. Кислий. Коли редакційна колегія на другий день зібралася, то замість Кривошеїна побачила ген. Шатилова, який уночі з Врангелем повернувся з фронту. Шатилов перебрав головування й почав «поправляти» й тиснути на учасників, хоч комісія не мала права торкатися змісту схваленої умови. Голосуванням, в якому кубанці завжди лишалися в меншості, Шатилову вдалося знівечити прийнятий проєкт умови і наблизити його до проєкту Врангеля. Кривошеїн покликав отаманів і просив якнайскорше підписати умову, бо Врангель каже, що це потрібно для французького уряду, який перебрав на себе допомогу, замість англійців. На останній нараді, вже під головуванням Кривошеїна, робилися спроби дещо відновити в проєкті: наприклад, знову зазначено, що мобілізація може проводитись лише через отаманів. Однак Богаєвський називав усе дрібницями, ради яких не варто зволікати справи. Оповідання Букановського про поведінку Іваниса під час обміркування умови (Раковський — «Конец белых», ст. 108) неправдиве вже тим, що в Севастополі в присутності Врангеля умову не обмірковувалось. Врангель на засіданні не був, а приїхав лише для підписання, а на ст. Джанкой також не обмірковували умови, бо Врангель лише оголосив проєкт умови. Не було при цьому й самого Букановського. Проврангелівською умова вийшла через те, що між кубанцями й рештою козаків не було єдності. Донці (інтелігенція) завжди виявлялися під кінець завеликими патріотами Росії, а терці також дуже уболівали за «єдиною», астраханці ніколи не виступали проти командування. Звичайно, всі переговори проходили і не без впливу агентів Добрармії. Слід згадати, що Донський Круг у Криму мав свій кворум і ним керував завзятий кадет Харламов. Отже при ухиленні від російської орієнтації Богаєвський міг бути заступлений легально іншою особою.

Перед самотнім в. об. отамана Іванисом постало питання: чи підписувати умову? Сумніву не було, що Врангель у Кубанських справах весь час веде свою гру. Коли в Джанкої Іванис запитав Врангеля, чому Шіфнер-Маркевича заступлено Улагаєм, той відповів, що він передумав і рішив, замість малої операції висадки на Тамань, провести великий удар на Ростов. Для цього будуть зібрані відповідні сили, командувати якими він призначає більше відомого й популярнішого Улагає. Це пояснення було більш ніж верхоглядством. Більші й складніші операції вимагали кращого командувача. Таким був безперечно Шіфнер-Маркевич —

блискучий офіцер генерального штабу, розумний, чесний і хоробрий, з військовою родинною традицією (батько його генерал і професор Гарматної Академії — автор капітального твору по артилерії). Улагай також хоробрий і чесний, але вчився лише в кавалерійській школі, без Академії генерального штабу, а популярність його обмежувалась кіннотчиками. В цьому призначенні безперечно головну роль грала політична тенденція, а саме: Шіфнер-Маркевич прихильно ставився до Кубанського уряду і не мав нахилу ставати знаряддям Врангеля в його грі в Кубанських справах. Улагай же був русифікований черкес, на якого теодосійська рада поклалада свої надії. Він при політичній невизнаності (до часописів ставився з презирством і не читав їх), без кубанського патріотизму й слухняності кадрового офіцера був більше зручним для Врангеля і його плянів, як керівник військової сили на Кубанщині, ніж Шіфнер-Маркевич.

На допомогу Улагасрі Врангель дав уже випробуваних і слухняних генералів, які своєю попередньою діяльністю вже склали іспит на відданість «русскому делу и русским интересам». Такими були генерали: Корольков, Науменко і Філімонов. До Севастополя з'явилися знову фендриківці, розуміється, з відома — коли не на запрошення — Врангеля. Главком страхувався на всі боки — коли в. об. отамана Іванис не підпише угоди, тоді прибулі висунуть Улагая, а він його визнає «представителем Кубани, имеющим юридические права». Той же підписав би умову. Звичайно, скудельна посудина Кубанської влади опинилася б у повному розпорядженні Врангеля. Десант би пішов так, що провал би був певний. А відомості з Кубанщини все більше й більше свідчили про те, що навіть самі кубанці могли б звільнити Край. Грузини б натиснули на постачання зброї, бо й для них то був єдиний рятунок. Але треба тим часом використати Врангеля, який має амуніцію, і кубанців у Криму, спробувавши якось використати скок на Тамань. Тоді так укладалося, що добровольцям, а особливо їх вождеві Врангелеві прихилити серця кубанського населення було ще не можливо. Лише пів року минуло після того, як Врангель із Покровським усмиряли кубанців.

Дилема, чи підписувати договір, стала на весь зріст. Порадитися майже не було з ким. Генерали Захаров і Кислий були спеці, а в політиці лише слухняно виконували те, що їм говорилося. Д-р Ледомський не радив підписувати й відмовитися від влади, мовляв, нехай спробують... А водночас просив в. об. отамана, поки ще має право, підписати йому дозвіл на виїзд із Криму (таке право мали штаб армії й отамани) до Грузії. В. об. отамана Іванис такий дозвіл дав, і Ледомський зараз же виїхав. Крикун старанно доводив, що

умову треба підписати, який би зміст вона не мала, щоб зберегти легальність влади. Інакше прийде на посаду отамана Улагай чи подібний йому, яких треба буде на Кубанщині революційним шляхом скидати, що є дуже складною процедурою. При існуванні ж законного Кубанського уряду Врангель не буде страшний, бо на Кубанщині він має таку репутацію, при якій довго не втримається. А покищо Врангель потрібний, бо в нього є зброя й набої, гроші й такий потрібний тонаж, яким доведеться перевезти на Кубанщину десант. А це варте того, щоб підписати.

Сам в. об. отамана не вірив абсолютно в успішність десанту, а тим більше відразу великою і під командою Улагая, хоч і припускав, що рівнобіжно з ним може вдасться висадити інший — на Тамань, з якої може й пощастить об'єднати повстанців, яких за найобережнішими даними розвідки не менше як удвоє більше, ніж кубанців у Криму. Від самого початку розмов про десант із Врангелем йому втовкмачувалось, що на Кубанщину авангардом повинні йти самі кубанці з командирами, що довгий час зживалися з кубанськими частинами. Добровольці мусять розвивати операції в Таврії й берегти Крим як базу. Цю думку Головнокомандувач, здавалося, засвоїв і навіть більший десант він плянував із самих кубанців. Слід згадати, що добровольці також втратили смак до Кубанщини й не спішили її рятувати, навіть першого походники, серед яких в. об. отамана ще мав декількох приятелів з батареї, а до десанту ставились як до авантюри. Якщо ж з усіма десантами буде крах, думав в. об. отамана, то це буде й початок кінця білого руху. У Криму не втримаються, бо добровольці ще не відійшли від меланхолії, кубанці при невдачі десанту «стратять серце», за виразом Науменка, а донці були пасивні й ображені Головнокомандувачем, якого вони вважали нижчим, ніж їхні Сидорін і Кільчевський, які принишкли в Євпаторії. Очевидно, більша група і кубанців опиниться за кордоном, де першого ж дня треба буде ліквідувати будь-яке співробітництво із Врангелем і взагалі москалями, щоб кубанці залишилися під опікою самих кубанців. Улагай же чи йому подібний триматиметься поли Врангеля, який пробуватиме ще й з Болгарії чи Югославії робити «десанти», нащо найлегше підбити «служак-кубанців». Із таких міркувань, не маючи ніяких відомостей від Паризької делегації, з Царгороду і від делегації на Україну, в. об. отамана рішив підписати умову. А тут надійшли ще відомості від полк. Чорного й Султан Келеч Гирея, що перейшли перевал і вже створили сильні загони. Умова була датована 22-го липня 1920 року. Ось її текст:

»УГОДА

між урядом і Головнокомандувачем Збройних сил на Півдні Росії і Отаманами та урядами Дону, Кубані, Тереку й Астрахані.

З уваги на спільно ведену боротьбу за звільнення Росії від большевиків, Правитель і Головнокомандувач Збройних Сил на Півдні Росії і Отамани й уряди Дону, Кубані, Тереку й Астрахані в розвиток умови від 2-го (15-го) квітня цього року однодушно уклали цю угоду.

1. Державним утворам Дону, Кубані, Тереку й Астрахані забезпечується цілковита незалежність у їхньому внутрішньому ладі і управлінні.

2. У Раді Начальників Управління при Правителєві і Головнокомандувачеві беруть участь з правом вирішального голосу в усіх питаннях Голови Урядів Державних Утворів Дону, Кубані, Тереку й Астрахані або заступаючі їх члени цих Урядів.

3. Головнокомандувачеві надається повнота влади над усіма Збройними силами Державних Утворів Дону, Кубані, Тереку й Астрахані як в оперативному відношенні, так і в принципових питаннях організації армії. Державні Утвори Дону, Кубані, Тереку й Астрахані зобов'язуються проводити за вказівками Головнокомандувача мобілізацію осіб не менше термінів і категорій, які встановляються на території Збройних сил Півдня Росії.

4. Всі потрібні для постачання воюючих з большевиками збройних сил Півдня Росії державні й інші засоби даються на вимогу Головнокомандувача територіями збройних сил і Державними Утворами Дону, Кубані, Тереку й Астрахані за окремими розкладками.

5. Управління залізничних шляхів і магістральних телеграфних ліній віддаються в розпорядження Головнокомандувача.

6. Догоди і переговори з чужоземними урядами як у ділянці політичній, так і в ділянці торговельної політики здійснюються Правителем і Головнокомандувачем. Якщо ж ці переговори стосуються інтересів одного з Державних Утворів Дону, Кубані, Тереку й Астрахані, то Правитель і Головнокомандувач наперед порозуміваються з відповідним Отаманом.

7. Встановлюється загальна митна лінія і одне непряме накладення касуються всякі митні охорони й перевірки окремими територіями, що беруть участь у цій угоді.

8. На територіях сторін, що домовляються, встановлюється одна грошова система. Емісійне право здійснюється Правителем і Головнокомандувачем. Установлення грошової системи і розподілу грошових засобів, що надходять від емісії, буде робитися на підставі додаткових догод. Розмір емісій визначається постановою Ради Начальників Управлінь при обов'язковій участі представників Державних Утворів Дону, Кубані, Тереку й Астрахані і затверджується Правителем і Головнокомандувачем.

9. Після звільнення територій Державних Утворів Дону, Кубані, Тереку й Астрахані ця угода йде на затвердження Великих Військових Кругів і Крайової Ради, але стає тимчасово правосильною зараз же після підписання.

10. Ця угода є дійсною аж до цілковитого закінчення громадянської війни.

Це зроблено в п'яти примірниках у Севастополі, липня 22-го дня (серпня 4-го дня) Тисяча дев'ятого двадцятого року.

Генерал Врангель, Олександр Кривошеїн, генерал-лейтнант Шатилов, Донський Отаман ген.-лейт. Богаєвський, в. об. Голови Керівників Відділами Уряду Всевеликого Війська Донського Корженецький, в. обов. Кубанського Військового Отамана Інженер В. Іванис, за Голову Кубанського Уряду член уряду по міністерству Внутренніх справ ген.-май. Захаров, Терський Отаман ген.-лейтн. Вдовенко,

Голова Терського Військового Уряду Е. Н. Букановський, Астраханський Отаман Микола Васильович Ляхов і Голова Військового Уряду Санжі Ванков.»

До цієї угоди додано ще такий протокол:

»Доповнючий протокол до угоди від 22-го липня (4-го серпня) 1920-го року між Правителем і Головнокомандувачем Збройних Сил на Півдні Росії і Отаманами й Урядами Державних Утворів Дону, Кубані, Тереку й Астрахані в розвиток угоди від 22-го липня (4-го серпня) 1920 р. Правителем і Головнокомандувачем Збройних Сил на Півдні Росії і Отамани й Уряди державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані ухвалили:

1. Беручи на увагу надання Головнокомандувачеві повноти влади над усіма збройними силами на Півдні Росії і Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані як в оперативному відношенні, так і в принципових питаннях організації армії, Головнокомандувачеві надається право в разі потреби тимчасово переводити із одного з'єднання в друге військові частини Державних Утворів не менше окремої частини.

2. Всі формування робляться за штатами діючої Армії. Для частин, які формуються Отаманами понад норми, визначені Головнокомандувачем, обмундування, постачання й озброєння видається Головним Командуванням у міру потреби.

3. Для урегулювання питань проходження служби Окремою Комісією з участю представників Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані визначаються однакові титули і єдині правила підвищення.

Роз'яснення правил підвищення дається Військовим Управлінням Збройних Сил Півдня Росії, де повинні бути і представники Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані на створених для них штатних посадах.

4. Нагородження загальноросійськими орденами на період громадянської війни припиняється за винятком нагород хрестом св. Юрія і медалями солдат і козаків.

5. Призначення по військах Державних утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані на посади, починаючи від командирів окремих батальйонів і гарматних дивізіонів і вище, робиться владою відповідного Отамана за згодою Головнокомандувача.

6. Прийняття офіцерів, не народжених у Державних Утворах Дону, Кубані, Терека й Астрахані, в частини цих Утворів робиться за згодою Штабу Головнокомандувача і, навпаки, прийняття офіцерів народжених у зазначених Державних Утворах у частини російської армії робиться за згодою відповідного Отамана.

7. Право підвищення в званнях за бойові відзначення до чину полковника включно, а також підвищення за вислугою років й за пензовими правилами усталення старшинства за привелеями й статутами орденів св. Юрія і Святителя Миколая у всі звання представляється Отаманам.

Головнокомандувачеві надається право підвищення всіх категорій і у всі звання у всіх випадках.

Підвищення офіцерів Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані, які служать в некозачих частинах, робиться еладою Головнокомандувача; офіцери некозачих формувань, які служать у військах Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані, робиться владою відповідного Отамана.

II. до т. 4-ої Угоди

Розподіл продовольчих та інших засобів на потреби армії робиться Комісією, яка складається з представників в однаковій кількості

від території Збройних Сил Росії і Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані.

III до т. 5 Угоди

1. У міру звільнення територій Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані треба вжити всіх заходів для відновлення нормального порядку управління через розмежування компетенцій військової й цивільної влади.

2. Сторони, які укладають цю угоду, визнають потребу децентралізації управління залізниць з утворенням однієї чи декількох залізничних округ на території Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані. Ці Округи підлягають на загальних умовах центральному управлінню шляхів при Головнокомандувачеві.

5. Крайовій владі Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Асткомандувачем на внесення Військових Остаманів.

4. У складі всіх колегіяльних органів Округи беруть участь представники відповідних Державних Утворів з правом вирішального голосу.

5. Крайовій владі Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані дається право на розв'язання в Краєві будови залізниць місцевого значення, а також управління залізницями місцевого значення з правом призначення податків і спеціальних тарифів на перевози цими залізницями.

6. При обговоренні в колегіяльних органах центрального управління питань, що стосуються інтересів Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані, беруть участь їх представники з правом вирішального голосу.

7. Управління водними й брушованими шляхами в межах Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані передається Крайовій Владі кожного Державного Утвору.

Залізнична охорона на територіях Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані перебуває в розпорядженні відповідального Уряду, виконуючи всі законні вимоги залізниць і військовозалізничної влади.

IV до т. 6 Угоди

Уряди Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані ведуть вільно комерційні операції як у межах Росії, так і за кордоном за загальнодержавними законами про зовнішню торгівлю і за діючими торговельними умовами й конвенціями.

V до т. 7 Угоди

Портові й митні управління на територіях Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані перебувають у розпорядженні відповідного уряду, керуючись у своїй діяльності загальнодержавними законами.

Розробка норм непрямого обкладання, розподіл надходжень з нього робиться Комісією, що складається з однакової кількості представників Головного Командування і Державних Утворів Дону, Кубані, Терека й Астрахані.

Стягання непрямих податків належить до компетенції відповідного уряду.

М. Севастополь, 22-го липня (4-го серпня) 1920-го року.

Генерал Врангель, Олександр Кривошеїн, генерал-лейтенант Шатилов, генерал-лейтенант Богаєвський, Корженевський, Інженер Івґеніс, генерал-майор Захаров, Терський Отам. генерал-лейтенант Вдовенко, Голова Терського Військового Уряду Букановський, Астраханський Отам. Ляхов, Голова Військового Уряду Санжі Ванков.»

Після підписання угоди на подвір'ї Великого царського палацу зроблена спільна фотографія, а в Малому палаці відбуто скромний бенкет. За цю фотографію більше, ніж за саму угоду, в 1921 році в Празі чеській «розгромив» Іваниса член Ради П. Макаренко (див. далі).

На фотографії, зліва направо, були такі особи: сидять — начальник штабу Південної Армії ген.-лейтенант П. Н. Шатилов, Астраханський.

Отаман Н. В. Ляхов, Отаман Терщини ген.-лейтенант Вдовенко, Отаман Донщини ген.-лейтенант А. П. Богаєвський, Головнокомандувач ген.-лейтенант П. М. Врангелъ, в. обов'язки Кубанського Отамана інженер В. М. Іванис, помічник Головнокомандувача А. В. Кришешейн і в. обов. голови уряду Донщини Корженевський.

Стоять — тимчасово вик. обов'язки керівника Ради при Головнокомандувачеві А. Г. Сергієнко-Богокутський, начальник політичної канцелярії Управління зовнішніх зв'язків Б. А. Татищев, тимчасовий заступник начальника зовнішніх зв'язків Князь Г. Н. Трубецькой, Голова Астраханського уряду Санджі-Баянов, заступник начальника морського управління контр-адмірал Євдокімов, тимч. виконуючий обов'язки Начальника військового управління ген.-майор В. П. Нікольський, в. обов'язки начальника управління фінансів Б. Ю. Матусевич, начальник управління юстиції сенатор Таганцев, в. обов'язки нач. цивільного управління С. Д. Тверський, начальник управління торгівлі й промисловости В. С. Налбандов, державний контролер Н. В. Савич, заступник голови Кубанського уряду ген.-майор Захаров, голова Терського Уряду Букановський, начальник управління хліборобства і землевпорядкування сенатор Г. В. Глянка і начальник управління постачання ген.-лейтенант П. Е. Вільчевський.

Підписані Угода й Протокол надщербили суверенність Кубанщини, на що не мали права ні в. об.Отамана, ні уряд, що його репрезентував заступник ген. Захаров. Отже, акти ці не були конституційні. За Конституцією Кубанщини Отаман є президентом Краю і йому, як президентові, підлягають всі військові сили Краю, а на підставі арт. 3 угоди вся повнота

військової влади не лише в оперативному відношенні, а й у принципових питаннях організації армії передано Врангелю. Урядові належить вся повнота виконавчої влади в Красві, а арт. 5-й угоди цілі галузі крайового господарства — управління залізницями і магістральними телеграфними лініями передано Врангелєві, який не відповідає ні перед якими органами Кубанської влади. Закордонні зносини за Конституцією є компетенцією Кубанського Уряду, а за арт. 7 угоди все це передано Врангелєві. На його ж користь Кубанщина зреклася своїх митних кордонів і своїх власних грошей. За Кубанською Конституцією податки має право визначити лише Законодавча Рада, а на підставі статті V-го доданого до угоди протоколу, посереднє оподаткування мала визначити Спеціальна Комісія з представників Врангеля, Донщини Кубанщини, Терщини й Астраханщини. Крім того, за конституцією Кубанський Отаман не має права складати будь-які умови. Оці суперечності угоди позбавляли кубанську конституцію її правової вартості, вона формально ставала недійсною. Таким чином, угода в Севастополі була лише паперовим актом.

Недавнє ж минуле свідчило, що ген. Денікін без усякої умови розпоряджався кубанськими силами і захопив самовільно і залізницю, і телеграф, а ще гірше — взяв «під свою опіку» більшу частину населення Краю, домігшись від Уряду Л. Л. Бича, який ще й придобився відомою Деклярацією до Конституції, що Кубанщина є лише тимчасово самостійною. Цей перший Кубанський уряд перед 2-им походом мав у Дсбрармії понад 60% кубанських козаків, вільні зносини з Україною, яка обіцяла дати дивізію ген. Натієва на допомогу Кубанщини, не кажучи вже про пропозицію Німеччини. — а в Криму Кубанщина мала лише одну слабенку (4 500 до 5 000 козаків) дивізію і ніякісінських зносин з Україною, хоч і вислала туди свою делегацію. Ця угода, в порівнянні з ладом, підвалини якого заклав перший Кубанський Крайовий уряд нічим особливим не різнилася: армії не було й тоді.

Взаємовідносини між Кубанщиною та Добрармією, накреслені Севастопольською умовою, коли їх порівняти з тими, які існують у федеративних державах і теоретично визнаються програмами не лише радикальних, а й соціалістичних партій, не були вже чимось таким дивовижним, неможливим. І щирим федералістам не було чого дуже вже нарікати на них з теоретичного боку.

Головна хиба цієї угоди полягала в тому, що контрагентом була не російська влада, не будь-яка федеративна частина Росії, а лише самозванчі проводирі військово-політичної організації, які претендували на компетенції Всеросійської влади і задля цього протягом двох років вели збройну

боротьбу. Цей контрагент Кубанщини не мав ніякісінького права ні від імени всієї Росії, ні від будь-якої її частини дати такі зобов'язання, які значилися в угоді. Однак і в цьому відношенні нічого нового й несподіваного не було. Ще перший Кубанський уряд визнав за можливе мати з ним діло і зв'язати з ним Кубанщину. Це було продовженням того, що почалося ще в ст. Новодмитрівській і було закінчене в Новочеркаську й Мечотинській. Мінялися лише представники: Корнілов, Алексеев, Денікін, Врангель, з боку Кубанщини — Філімонов, Бич, Сушков, Курганський, знову Сушков, Успенський, Букретов і Іванис. Суть залишалася, а були лише відтінки, що залежали від особистих рис того або іншого представника тієї чи іншої сторони. За весь час співпраці з Добрармією відповідні органи кубанської влади ні разу офіційно не сказали: «Самостійна, незалежна Кубанщина!» і свої відносини з Добрармією не зірвали цілковито.

Обурюватись цією угодою, як і всіма попередніми, могли лише українці, бо ця угода підсилювала ворога українського народу і затримувала Кубанщину в сфері російської політики. Однак і таке обурення було б більше від «чуття», а не від права, бо Кубанщина не проголосила себе українським краєм, відцуралася від федерації з Україною і рішуче повернула в бік «Большой Московской дороги, указанной историческим колесом». Ура-козаки могли бути також незадоволені, бо про «Войско» в угоді не згадувалося. Залкид могли зробити ще демократи, але лише ті, хто вважав боротьбу з большевиками вже закінченою, або думав якось помиритися з ними. Той же, що стояв за продовження боротьби, не міг цього зробити, бо самими власними силами Кубанщина без амуніції не могла оборонитися, а союзника, крім «чорного» Врангеля, не було. (Петлюра був далеко і найкраща умова з ним у той час не могла дати нічого реального. Російська ж протибольшевицька демократія ніякої реальної збройної сили не мала).

Ні в. об. отамана Іванис, ні Врангель не вірили олин одному. Іванис міркував, що якби вдався десант, який без угоди не був можливий, то, звільнивши більшу частину території Кубанщини, він, згідно з пунктом 9 угоди і Конституцією, скличе нову Крайову Раду, яка без сумніву цю угоду відкине, й не затвердить. Якщо ж не пощастить з десантом, то, вирвавшись з Криму, сам її анулює. Врангель же сподівався, що, купивши ціною цієї угоди самостійників, «які мають юридичні права репрезентувати Кубанщину», злобули визнання й підтвердження з боку Франції. Коли ж він за допомогою кубанських патріотів — в. об. отамана й самостійників, звільнить Кубанщину, то у відповідний момент їх ліквідує і захопить Кубанщину в свої довгі руки. Якби в.

об. отамана Іванис виграв, то ніхто б йому не колов тією угодою очі, бо вона ж давала нагоду візволити рідний край. Але справа була програна і на Іваниса накинупись «свої» й «чужі».

Безумовно, що при інших кубанських внутрішніх обставинах — якби більшість кубанців міцно трималися одної думки, коли б не було Фендрикових і Скобцових, — то для Кубанщини Севастопольська угода або була б цілком іншою, або не було б ніякої угоди.

15. Десанти на Кубанщину

«Маленьку операцію» десанту на Тамань Головнокомандувач замінив «Великою», щоб нібито пробити шлях «Русской Армии» на Ростов, але всі висадки були все на межі Кубанського краю. З технічно-військового боку все, що робилося, ніяк не скидалося на серйозне підприємство. До десантної операції призначено лише 3 гарматних батареї. Про операцію галасували на вулицях Севастополя й Теодосії, даючи відкритий виклик большевикам. Так ніби готувалися в карну експедицію. Так, очевидно, думав і Командувач ген. Улагай. Наприклад, д-р Долгополов прийшов до в. об. отамана з таким дивним проханням. Він добув в американців багато ліків, індивідуальних пакетів тощо і звернувся до Командувача десанту ген. Улагая за порадою, як розмістити те на кораблях, призначених для десантної операції. Ген. Улагай на нього визвірився, кажучи: «Мені потрібні коні й сідла, а не клістири». Навіть прихильники Врангеля вважали цю підготовку невдалою. Багато говорилося про неповажність ген. Шатилова, як начштабу Врангеля. В. фон-Дреер про цю операцію говорить так: ⁹⁾

»На Кубанщину, колиску Добрармії, звернено велику увагу, але підготовка до ведення операції на певному театрі не була досить обміркована, і в усякому разі не робила чести начальникові штабу Головнокомандувача. Готуючися перекинути частину сил із складу й без того малої кількості вояків кримської армії, штаб, звичайно, повинен був ужити всіх заходів, щоб для елементу випадковості в новій експедиції залишити самий незначний тоннаж і забезпечити всіх принаймні на 75%. Та й Шатилов не мав у своєму розпорядженні багатьох дуже потрібних даних. Він не знав про сили ворога, не обчислив того, що перекидка червоних військ з Кавказького театру війни на польський лише розпочалася, не підтримував зв'язку з повстанцями, не знав дійсного настрою призначеного комісародержавієм жозацтва. Нарешті, не було точного пляну дій і все мусліло залежати від обставин на місці — від рішення ген. Улагая, призначеного начальником десанту... Таким чином, Кубанська операція, принципово добре задумана, була дуже погано підготовлена, не сво-

⁹⁾ В. фон-Дреер. «Крестный путь во имя Родины». Берлін, 1921 г. ст. 140, 141.

гчасно із недостатніми силами почата, без талановитого керування, і тому задалегідь прирікалася на невдачу. Тільки російське «авось» могло приневолити кримське командування до її виконання.»

На політичний же бік справи зверталось аж занадто багато уваги, при чому з наміром усунути органи кубанської влади і захопити правління краю у свої руки. Для цього, як уже згадувалося, до Улагая приставили генералів Філімонова і Королькова. Першому відводилася політична роля при Улагаєві в цивільному управлінні, а другому в військовому. Зробили це тому, що Врангель і його ближчі співробітники — Кривошеїн та Шатилов — боялися, що в об. отамана Іванис, не зважаючи на Севастопольську угоду, не дасть їм використати Кубанщину в дальшій боротьбі проти большевиків, як би то їм бажалося. Без цієї ж можливості розпоряджатися Кубанщиною, її живою силою, її майном для успіху будь-якого «руського дела», не можна було й сподіватися. А тут ще цілі десантні операції починалися з Таманського відділу, де в об. отамана «у себе дома», його всі знали. Про це свідчила історія попереднього успіху, і поразка Денікіна, і власний досвід Кримської доби.

Про цю пору Врангель розповів так:

«З самого початку я заперечував можливість походу на Москву з тими засобами, які були в моєму розпорядженні. Спершу я боровся в північній Таврії, звертаючися до Європи, без допомоги якої я не міг збільшити мою армію й розвинути операцію в більшому розмірі. Втративши надію на цю допомогу, бачачи занепад Польського фронту, скінчення мирних переговорів Москви з Литвою й Естонією, я звернув свою увагу на Кавказ, куди вирішив перекинутися, сподіваючись знайти там нові кадри для армії серед місцевого населення й козацтва, яке не припинило боротьби проти советської влади»¹⁰). . . «Маючи ж у цей час контроль над Донщиною й Кубанщиною, найбільш хліборобними частинами Росії, ми скоро будемо мати можливість вивезти значну кількість збіжжя і харчів в обмін на мануфактуру, потреба на яку в нас дуже велика.»¹¹)

Так говорив Врангель на початку десанту представникам закордонної преси.

Тим більше була потрібна Кубанщина із своїми багатствами, що все те, що можна було дістати поблизу від Криму — на півдні України, було вже призначено Франції¹²) за допомогу, а самим кримським правителям не залишалося нічого іншого. Вони ж мали до торгу великий смак. Особи, які займали найвідповідальніші посади в армії й уряді, в той же час були впливовими членами акційних товариств, які постачали армію. Кривошеїн ще пам'ятав катеринодарський «Трансторг» і ті зиски, що давала йому кубанська сировина. Ці спомини були тим живіші, що хоч і гарні були заробітки в Криму (операції закупівлі хліба давали 1200%⁰

¹⁰, ¹¹, ¹²) Раковський. «Конец Бельих». ст. 114, 125 і 95.

баришу) (Раковський. «Конец Белых» ст. 86-87). Одначе Крим, з одного боку, не мав таких багатств, як Кубанщина, а з другого — його треба було віддати на визиск Франції, а собі шукати чого іншого. Але в споминах про Кубанщину був один неприсмний момент — це її митна політика і та боротьба, яку вів з акулами Добрармії член тодішнього Кубанського уряду той самий Іванис, захищаючи інтереси Кубанського краю. Зрозуміло, що треба було позбутися його та його однодумців. Це й мусили зробити Філімонови, Науменки, Королькови, Чумаченки, Геймани, яким для «русского дела», для «русских людей» не жалко було ні Кубанщини, ні її добра.

До праці в справах підготовки не підпускалися близько ні Кубанський уряд, ні військовий та адміністративний персонал. В той же час Севастопольська угода вимагала участі в засіданнях уряду Врангеля представника Кубанщини. Таким був призначений П. І. Курганський (кол. прем'єр Кубанщини), але його не запрошували. Щоб і на Кубанщині обійтися без апарату Кубанського уряду, до якого не було довір'я, Головне командування й його кубанські прихильники пробують при першій нагоді ліквідувати цей уряд. Філімонов і Корольков потай формують свій апарат влади — як центральної, так і місцевої по відділах. Накази про призначення не оголошуються, але на всі посади підбираються свої надійні люди, що зосереджуються навколо Філімонова й Королькова. Таємничість не втримується і серед кубанців постав великий розбрат, інтригантство, взаємоборотьба і взаємообвинувачення. Навіть однодумці Королькова й Філімонова не змогли мирно поділити ще не здобутого кубанського смачного пиріжка. Невгомонний Корольков несподівано виступив у часописах з листом до членів Ради, в якому, між іншим, і таке заявляв, що ні він, ні його «законна» жінка (натяк на Філімонова, який мав відбити жінку від приятеля) до влади не прагнуть, але в об. отамана Іваниса вони повісять на баґтині, яку вони вже приправили. Спираючись на отой законспірований апарат нової влади, себто покiрного Улагая і його помічників, кримські правителі мріяли не допустити існування якогось «Кубанського краю», а утворити «Північно-Кавказьке Генералгубернаторство» на чолі з Улагаям, якому б допомагали Філімонов і Корольков. Якщо б здійснення цього пляну населення не прийняло, то можна було зробити «поступку». Маючи апарат адміністративний, скликати таку Крайову Раду, яка обрала б Отаманом Філімонова, випробованого вірного слугу «русских людей и интересов».

Треба припустити, що наміри Врангеля зі ставкою на Улагая й Філімонова знав і Донський Отаман Богаєвський,

бо постійний його представник при Кубанському Отамані ген. Ажінов був призначений перед самим десантом представником при Улагай. Ген. Ажінов, як джентлмен, з прощальною візитом з'явився до в. об. отамана ввечері, сказав, що йому вся та затія не до вподоби, але він мусять виконати волю свого отамана. Він же поінформував, що при в. об. отамана уже призначено полк. Гнилорібова.

Про затії Філімонова — Королькова Кубанський уряд знав усе до подробиць, бо ж відбувалося те в Теодосії, місці осідку уряду і Таманського відділу з відданим полк. Бережним і контррозвідкою при ньому. Однак в. об. отамана не виступав проти того, вважаючи, що та склака скоро сама кінчиться. Уряд, стежачи за діяльністю «патріотів», сам готувався до висадки на рідну територію, ніби нічого не помічаючи. Занадто все було ясно, що десант напевно провалиться, а коли якийсь час і протримається, то населення само викине авантюристів. Уряд виробив плян перших заходів на звільнених від большевиків територіях Кубанського Краю. Насамперед ухвалено, що все населення Кубанського Краю зрівнюється в правах із козаками (городовики окочуються) і до війська призиваються крайовою владою на однакових умовах з козаками; нагородні вступають разом з козаками в територіяльні частини станиць. Далі ухвалили:

»1. Командувати отаманів Таманського, Єйського і Катеринодарського відділів з належними тими штатами управліннь у розпорядження Командувача групи військ особливого призначення (так звалася десантна військова група), наказавши згаданим отаманам, як тільки вони з зазначеною групою прийдуть на територію Кубанщини, негайно приступити до своїх службових обов'язків в доручених їм відділах у міру визволення території від большевиків.

2. Для зв'язку з урядом і об'єднання діяльності службових осіб командувати члена уряду по військових справах ген.-лейт. І. О. Гулигу.»

Одначе «трійця», яка мала довір'я у Врангеля на визволення Кубанщини, відмовилася взяти з собою отаманів відділів, крім ген. Закладного (Єйський відділ). Вони хотіли вжити заходів, щоб не пустити на Кубанщину і «неблагонадійного» ген. Гулигу, та це їм не вдалося. Крім Гулиги уряд конспіративно призначив більше своїх людей у десантну операцію.

Перед початком десанту Врангель приїхав до Теодосії. В. об. Отамана запитав його, що означає діяльність Філімонова-Королькова і чому не беруть до складу десанту отаманів відділів. Командувач зникнув і почав запевняти, що все робить Улагай, як командувач десанту, та що ніякого підкопу під Кубанський уряд не робиться і що ніяких адміністративно-державних експериментів на Кубанщині не робитиметься. Потім Врангель додав, що Улагай заявив, що

зараз отаманів відділів взагалі не беруть, а коли трохи закріпляться військові чинники, тоді покличуть і отаманів відділів. На заяву в. об. Отамана, в ролі кого іде Філімонов і Корольков та чому беруть ген. Закладного, отамана Єйського відділу, де не буде висаджуватися десант, Врангель «невинно» сказав, що він деталів сам не знає і в свою чергу запитав в. о. Військового Отамана, звідки він знає, що в Єйському відділі не висаджуватиметься десант. В. об. Отамана тоді заявив, що його (Врангеля) відпоручники розвели таку «конспірацію», що всі горобці на тинах цвірінькають, що десантів буде три: в Приморсько-Ахтарській пристані, в ст. Таманській і біля Анапи в Суко. Головні сили висадяться в Приморсько-Ахтарській (на Кубані цю станицю звали Ахтарями). При цьому додав, що як старшина артилерії, який проробив Крижаний і 2-й похід на Кубанщину в батареї і знає Ахтарі, запевняє, що ця точка найневигідніша на Озівському узбережжі. Ахтарі мають дуже мілку пристань, пароплави близько не зможуть підійти і доведеться висаджувати людей і коней на шхуни в 15 км від берега, а це затягне висаджування. Крім того, до Ахтарів ворог матиме три під'їзди (з Ростова, Катеринодару й ст. Словянської). Щодо демонстративної висадки в районі Анапи, точніше — Суко, то даним полковника Лебедева не можна довіряти. Він там нібито побував, бачив сотки «зелених», а кубанський розвідник, досвідчений старий офіцер К., провів ці дані, побував там і переконливо запевняє, що там є лише з десяток-півтора репресованого люду, які ховаються від большевиків. Отже для цієї демонстрації треба посилати більший загін, а не покладатися на «зелених», які існують лише в уяві полк. Лебедева. На це Врангель знизав раменами і похмуро сказав: «Жеребок кинутий!».

Врангель був упевнений, що кубанці, покуштувавши добре большевицького ладу, забули про самостійність і з захопленням підуть воювати з застарілими гаслами Добармії. Такі думки він висловив у наказі ч. 103 з 1-го (14) серпня 1920 р., яким патетично закликав:

»Сини Донщини, Кубанщини, Терщини й Астраханщини після тяжких пригод, підживившись і відпочивши, ви знову розправили орлині крила. Несіть щастя й волю рідній землі. В братерському єднанні перед страшною небезпекою я утворив з вашими Отаманами й Урядами міцний союз. Ми не складемо зброї, поки не звільнимо від червоного ярма рідну землю, поки не врятуємо Матушку Росію. Хай живуть вольності козацькі і мудрість козаків буде життя в рідних краях. Промине лихоліття. Звільниться від червоного ярма весь російський нарід і зберуться вірні сини батьківщини будувати її щастя.

Стрінуться на Всеросійському Народному Зібранні козак і гороць, городянин і селянин. Їх устами скаже російський нарід, якою повинна бути нова влада в Росії. Ген. Врангель».

Як бачимо, наказ не був з таких, що викликають піднесення. Він складений, аби відбути черговий обов'язок.

Десант рушив від Теодосії 30-го липня 1920-го року. Висадка в Ахтарях тяглася три доби. Більшість пароплавів стояли на рейді в морі в 20 верстах від берега. Людей і коней перевантажували на баркаси, але й не підвозили до самого берега, а на віддалі до двох верст від нього скидали в воду, і коні мусили допливати, вибиваючись із сили. Доки висаджувалися кубанці, большевики підвозили трьома дорогами свої сили з наміром затягти десант далі від берега, щоб відрізати від моря й знищити Ахтарську групу розділено на три частини: північну — під командуванням ген. Бабієва (його дивізія в кількості близько дві з половиною тисяч), середню — під командою ген. Казановича (Олексіївський полк, Костянтинівська юнацька добровольча школа, Кубанська юнацька школа та ще деякі збірні частини, загальною до трьох тисяч вояків), і південна — під командою ген. Шіфнер-Маркевича (до 600 козаків). Ген. Науменко домагався перехопити командування у Шіфнер-Маркевича, але ген. Улагай доручив йому формувати новий відділ з мобілізованих, на що фактично не вистачило часу.

В Ахтарі, крім військових частин, плив і Філімонов з своїми помічниками, які привезли товари для населення, пробуючи гандлювати. Філімонов, висадившись на берег, проголосив себе помічником Улагая в цивільних справах. Навколо нього збираються «благонадійні», яких він підібрав в отамани відділів, як Закладний, Казаров та інші. Мабуть, для зв'язку з фендриківською «Радою» плентався між ними й ген. Гейман. В Ахтарях Філімонов скликав станичні збори, на які прийшло 60 чоловік. Вони вислухали Філімонова і розійшлися, безнадійно кажучи — «знову Халімон»... Халімону дуже пошкодила дрібна справа, а саме: він захотів поласувати кав'яром і наказав купити йому фунтів з п'ять. Довідавшись же, що з нього продавець узяв більше, ніж за встановлену большевиками ціною, він звелів оштрафувати продавця за порушення ціи. Випадок цей миттю рознісся по станиці і піднесенню авторитету визволителя це не послужило. Взагалі ж населення станиць в районі десанту, щоб спекатись большевиків, охоче пристало до війська і повстанці з очерету зразу це зробили. Ті ж, що ще переховувалися дома чи по хуторах, почали уважніше придивлятися до війська. Вони побачили, що висадилося війська мало, а головне, що для мобілізованих не було зброї. Прізвища старих скомпромітованих осіб, як Філімонов й

його помічники, які спробували зразу взяти «твердий політичний курс», як і страх перед жорстокою помстою большевиків, якщо десант не вдасться. Не сумніваючись, що большевики переможуть, населення ставало дедалі стриманіше, а інколи й неприхильне. Відозва Улагая до населення була така:

»Лицарі Кубанщини! На весні цього року хвиля червоної нечести захлиснула Кубанщину. Ті з ваших братів-кубанців, які відмовилися бути рабами комісарів і комуні, пішли в Крим. Зібравшись в Криму, орли-кубанці, згадуючи рідні огнища й братів, які стогнуть в большевицькому армі, кинулися на ворога і, розбивши червоноармійців і комуністів, ідуть на рідну Кубанщину, щоб звільнити вас і зробити вас дійсно вільними козаками. Козаки, селяни, горці й інородці! Час повстання наступив! Всі до зброї! З'єднуйтеся у відділи, перетинайте залізничний, телеграфний зв'язок червоних, захоплюйте відділи червоних по одному. Не давайте з'єднуватися розкиданим червоноармійцям і комуністам. Червоноармійців, які здаються в полон, обеззбройте, а не переслідуйте, не дозволяйте їх прабувати. Хай живе вільна Кубанщина без комісарів і комуністів. Командувач військ ген. лейтн. Улагай.»

Але ті, що хотіли б допомогти десантові, не мали зброї, а в відозві нічого не сказано з цього приводу. Обеззброювати ж голими руками було небезпечно і тому цей заклик не викликав довір'я до цілого підприємства.

Військові операції на початку були успішні, та скоро запанувало безладдя. Улагай, який узагалі недолюблював офіцерів ген. штабу, сварився з начальником свого штабу ген. Драценком, якого проти його волі висунув ген. Шатілов, який з Драценком приятелював. Про Драценка ж говорили, що він у громадянській війні ніколи не мав успіху і це добре знали офіцери, що йшли в десантну операцію. Так з самого початку не було надії на успіх. Бабієв, а ще більше ген. Казанович — не хотіли слухати Улагая, а діяли так, як їм здавалося краще. Це пізніше дало привід большевицькому комісарові говорити, що

»Врангелъ вислав на Кубань чотирьох дурнів, не об'єднавши їх єдиним начальством і давши їм свободу дій. Нам не треба було прикладати великих зусиль, щоб, допустивши їх до висадки, зосередити потім свої сили та відрізати десант від бази й ліквідувати його.« (Раковський — «Конец Бельих», ст. 128).

Єдиний, хто виконував точно накази, був Шіфнер-Маркевич, але його відділ був дуже слабенький, а завдання було поставлене таке, яке не могло вплинути на успіх загальної операції. В ту пору, як Казанович уже наблизився до вузлової станції Тимошівки, коли вже було визначено день вступу до Катеринодару, який уже большевики покинули, все несподівано рухнуло.

Замість утримувати, згідно з наказом, Бриньковську переправу і охороняти базу десанту та від небезпеки з пів-

ночі, Бабієв покинув її і подався наввипередки з Казановичем на Катеринодар. Це дало можливість більшовикам усунути слабеньку бригаду ген. Агоєва, захопити ст. Альчинську і, таким чином, відрізати і Бабієва й Казановича від Ахтарів. В той же день пароплави чомусь відійшли геть від берега. Довідавшись про це, більшовики підпливли на своїх невеличких суднах, висадилися й захопили базу. Чутки про це внесли у військо паніку, а через те навіть під незначним натиском ворога вони почали відступати. Під час цього відходу Бабієв мав багато полонених. А боячись, щоб вони не почали допомагати більшовикам, коли він опиниться в скрутному становищі, наказав їх усіх порубати, що й було зроблено. Відступали ж так: Бабієв від ст. Брюховецької, Казанович від ст. Тимашівської і Шіфнер-Маркевич від Поповичівської.

Улагай спершу намірявся відійти на Тамань, але безладдя з одного боку (Драценко покинув десант і повернувся в Крим), а натиск більшовиків з другого (невеличкий загін Ковтюха, який мав 1050 багнетів і 155 шабель при 15 скорострілах та 4 гарматах на трьох невеликих пароплавах і 4-х баржах посувався до ст. Ново-Нижче-Стеблійовської, де були штаби десанту і зірвав увесь Улагаїв плян відходу на Тамань) примусили його звернути на Очуїв (тут заклали ще запорожці великий рибний завод), до якого припливли й пароплави з десанту. Умови витворилися надзвичайно тяжкі, при яких групі Улагая загрожувало майже цілковите знищення, бо нею опанувала суцільна паніка й анархія. Урятував ситуацію ген. Коновалов (генерал-квартирмейстер штабу Врангеля), який прилетів літаком з Криму. Він сам керував посадкою частин на пароплави. Щоб урятувати ситуацію, він мусів затопити на творення греблі в морі до 700 гарб (возів), конфіскованих у населення. Іntenданство довелося покинути. Так безславно скінчилась ще одна операція і політичні мрії руських людей та кубанських яничар. Після цього Філімонов, Науменко та інші «спасителі» зникли, як камфора, припинилися й славословія «найпопулярнішого» Улагая. Цей ганебний кінець дилетантської підготовки десанту, при якому політичні мрії грали головну роль, був початком кінця володіння Кримом, а взагалі передвісником провалу білого руху.

Демонстративний десант у районі Анапи укомплектували з Корніловської військової школи, купки черкесів і ще деяких невеликих частин — разом із 800 бійців. Звичайно, що обіцяних Лебедевим сотки зелених не знайшлося. Начальником десанту був ген. Черепов. Він у станиці Анапській підбадьорив свій гурт вояків такими словами: «Ну, кінчилися всі ваші круги, ради й виборні отамани. Досить

накрутилися й нарадувалися.. Пора і тверду владу встановити». Та твердого генерала не підтримали. Козаки (з десятків), які спочатку пристали були до десантного відділу, вислухавши таке напутування, покинули його. Большевики ж миттю на голову розбили Черепова, який, до речі, під час усієї операції, майже не сходив з катера. Дуже скоро все закінчилося. Стратили багато вбитими й раненими, всіх коней і інтенданство. Рятував людей, як міг, полк. Партизанов.

Десант Черепова був ліквідований першим і дуже швидко, коли ще не закінчилося вивантаження десанту в Ахтарях. Завдання, яке було поставлене — відтягти на себе як можна більше сил ворога і тим улегшити операцію Улагаєві, зовсім не виконано. Попередження в. об. Отамана Врангелєві про цей десант точнісінько підтвердилося.

Десант на Тамань був найпізніший і не мав ніякої підготовки, хоч він був найпевніший. Коли виявилось, що Черепов утікає, а база Улагая зайнята большевиками, Врангелєв запропонував в. об. Отамана поїхати разом до Керчі, не кажучи нічого про невдачу, хоч в. обов. Отамана про це довідався раніше від своїх людей. Кубанцям було відомо й про висаджений десант на Тамані, який спершу складався з 60 дідів та інвалідів під командою старого полк. Титуса, що відомий був більше з негативного боку. Большевицької залоги в ст. Таманській оті 60 людей не застали і без бою зайшли в неї. Прибулі скликали станичні збори й наказали вибрати отамана станиці. Вибрали. Коли ж відділ вийшов за станицю і побачив велику групу ворога, який наступав на станицю, «Десант» повернувся назад і повантажився на баржі. До них підпливла невеличка підмога з такої ж, як вони, збиранини. Довідавшись же, що большевицький загін не такий і великий, підсилений десант знову вивантажився, вигнав большевиків і вдруге зайняв станицю.

В Керчі, куди прибув Врангелєв з в. об. Отамана уже вешталось досить учасників розгромленого десанту в Ахтарях. Вони втекли поодиночці чи малими групами на баркасах. Ці утікачі розповідали несамовиті речі. На другий день по приїзді, як стало світати, в. об. Отамана Іванис почув слабенькі викрики «ура», швидко одягся, щоб глянути, що зчинилося. В цей час до вагону ввійшов полк. Закрепа, просячи прийти до його бригади, яку вишикували на площі і яку вже привітав ген. Врангелєв. «А що то за бригада?» — запитав Іванис, бо він увечорі говорив з Головнокомандувачем і той навіть не натякнув про якесь прибуття козаків-кубанців. Закрепа на ходу здивовано пояснив вик. обов'язки Отамана, що вони прибули з армії ген. Бредова, інтернованої в Польщі, і складаються з 2-го Таманського й 2-го Лабинського полків, якими він командує. Що їх, як кубан-

ських козаків, поляки відпустили і що вони через Румунію і Чорним морем пливли на Кубанщину, а їх висадили в Керчі. Вітаючи цих орлів, в. об. Отамана побачив дуже великий Кубанський прапор і жодного російського. Вигляд козаків був бадьорий. Полк. Закрепа після привітальної церемонії на запит Отамана, чому вони мають такий розкішний прапор Кубанський і ніякісінького російського. — відповів, що вони кубанці і прибули «виручати Кубанський Край», а не Росію. В привіті Отаман зазначив, що вони нагодилися якраз тоді, коли вже Таманські станиці почали звільнятися та потребують і їхньої допомоги. Як кубанські орли, вони в першу чергу звільнять Таманські станиці, куди більше, як 200 років тому прибули перші запорожці, їхні прапори великі. На знак цього вони в ст. Таманській побачать чудовий пам'ятник Запорожця із своїм козацьким прапором. Це викликало голосне «ура!» Врангелю же був пригноблений отим Кубанським прапором і відсутністю російського.

Ця бригада відразу була кинута на Тамань, туди ж Врангелю приєднав ще Олексіївську юнацьку добровольчу школу, 42-й Донський полк і рештки десанту ген. Черепова. Командування десантом спершу прийняв донський генерал Абрамович, а на другий чи третій день полк. Партизанов. Але на широкий фронт Тамані дали лише три старих гарматки (польових) і небагато скорострільів.

У штабі Врангеля в Керчі був ген. штабу полк. Туган-Барановський (брат відомого науковця-економіста, знаного широко й за кордоном). Цей полковник чомусь скоро зблизився з в. об. Отамана Іванисом і розповів багато чудасій з царювання Миколи II, бо він на початку I-ї світової війни працював у мобілізаційному відділі в Петербурзі і виготовляв різні звідомлення, що їх підписував сам цар Микола II-й. Цар був старанним учнем російської мови у відомого Грота і дуже добре її вистудіював. Коли йому приносили звідомлення, він насамперед перевіряв правильність його з граматичного боку (розставляв коми, риски і т. д.). Це дуже затримувало проходження звідомлень. Через те всі міністерства мусили мати добрих мовознавців, які корегували всі документи, які йшли на підпис цареві. Під час цієї війни полковника комадирували до посольства Росії в Букарешті, щоб він там помагав організувати полонених, переважно тих, що утікали з Австрії. Таким утікачем був і ген. Л. Корнілов, яким заопікувався полковник. Від полк. Туган-Барановського Іванис довідався й пізніше про різні справи в штабі. Він був однодумцем в окресленні перспектив Криму і взагалі кінця білого руху. Одного дня за обідом Врангелю запропонував Іванисові відвідати разом з ним Таманський

фронт. На другий день раненько перепливли керченську протоку й опинилися в ст. Таманській. Спробували скликати збори станиці, на які прийшло кілька десятків люду, майже самих старих. Врангель привітав їх дуже коротко, пару слів сказав і в. об. Отамана. Однак таманці були похмурі і ті промови відскакували від них, як горох від стіни. Через ад'ютанта Отаман довідався, що й на Тамань Філімонов відрядив «благодійних» полковників Мальцева та Крижановського. Вони почали адмініструвати побоями тих, які не виявляли слухняности. Обіцяли населенню скоро запровадити врангелівський земельний закон, що ніякого відношення до Кубанщини не мав. Благодійні об'явили, що скоро покажуть, де чия земля. Крижановський був великим землевласником у Таманському відділі. Довідавшись про це «правління», в. об.отамана заявив Врангелєві, що при таких порядках притягти козаків до мобілізації не пощастить і переповів про батоження та погрози за землю. Треба додати, що з благодійними прибули й армійські офіцери, щоб починати мобілізацію. Вони й почали хапати козаків і навгородніх «на поповнення... лейб-гвардії Преображенського полку». Населення почало ховатися, коней і підвід не давало, ховаючи їх по очеретах. Врангель здивувався, побачивши таке діло, і попросив в. об. отамана, щоб той сам організував цивільне управління на цьому півострові.

Врангель виявив бажання побачити лінію фронту. Сіли на коні й рушили з станиці. Від'їхавши мож з 3-4 версти за Таманську, побачили, що царина вимерла, а було 15-го серпня, коли мусили б молотити збіжжя. Врангель з невеличким почетом повернувся до Таманської й відплив до Керчі. Іванис же залишився і поїхав на фронт сам. В ст. Вищестеблівській наздогнав бригаду полк. Закрепи. І з ним переїхав до ст. Старотитарівської, зайнятої вже донцями. Після недовгого відпочинку рушили на позицію. Почало темніти, коли бригада наблизилась до лінії фроту і спинились у вибалку. Таманці були призначені на зорі о 3-й чи 4-й ранку атакувати ворога, а лінійних залишено в резерві, при якому був полк. Закрепа й в. об. Отамана. В резерві козаки попростягалися й тихенько наспівують «Ой гила гила гусоньки»..., «А по під горою» — самі українські мелодії. В. об. отамана здивовано запитав полковника: «Хіба у Вас і в лінійному полку багато чорноморців?» — «Чому Ви таке питаєте, там самі лінійці.» «А чого ж вони мурликають самі українські пісні?» — «Бо інших вони й не знають», — відповів полковник. Така відповідь приємно вразила в. об. Отамана. Як тільки почало світати, загуркотіли скоростріли й забужкав досить частий вогонь з гармат із ворожо-

го боку. В. об. отамана перейшов до наступаючих таманців і спитав, чому не стріляють гармати з цього боку. На це одержав відповідь, що на цілий цей фронт мають три гармати з малою кількістю набоїв. Треба було цьому лихові якось зарадити і в. об. отамана поспішив назад, щоб із Керчі дістати ще бодай дві батареї й більшу кількість набоїв. У Керчі він Врангеля вже не застав, але був там ще нач. штабу ген. Шатилов. Цей же вагався висилати таку потрібну поміч гарматами й набоями. В. об. Отамана наказав таманському отаманові Бережному негайно з цілим своїм адміністративним апаратом виїхати в ст. Таманську і налагодити цивільну владу. Прибуття полк. Бережного викликало великий переляк серед «благодійних» і вони стали розбігатися. До цього ж Бережний арештував полковників Мальцева й Крижанівського, і під конвоем вислав до Керчі. Це викликало велику метушню серед отих кубанських «патріотів». Зокрема це навело жах на тих, що лаштувалися під проводом Фендрикова чи Скобцова їхати на Тамань і вести там «здорову кубанську політику.» Оті «патріоти» залишилися в Керчі, виправдуючись, що їм не можна їхати туди, бо агенти Іваниса їх повісять.

Легкість, з якою була зліквідована «благодійна влада» на Тамані, свідчила про те, що розрахунки Врангеля й кубанських «патріотів» відбудувати Кубанщину такою, якої б вони хотіли, були безпідставні.

Після захоплення ст. Старотитарівської (28-го серпня) Таманський півострів майже весь був звільнений від червоних. Війська білих підійшли до великих тут лиманів, через які була лише одна вузька гребля і від неї єдина переправа через Кубань. Щоб очистити півострів, треба було ще взяти Очеретяну гору. При тодішній техніці й дисципліні в червоній армії півострів можна було тримати в своїх руках, але потрібне було посилення білої армії гарматами й набоями до них. Це ж давало деякі перспективи. На цьому півострові більшовики зареєстрували 600 000 пудів збіжжя. Осель станичних і хутірських цілком вистачило б, щоб переселити на півострів усіх кубанських козаків з Криму. Перебуваючи ж на Тамані, легко було підтримувати зв'язок з повстанцями в очеретах і лісах. Як не настоював в. об. Отамана, щоб підсилити артилерією на Тамані, ген. Шатилов відмовився дати не тільки гармати, а й підвезти більше набоїв. Отже й Таманський десант ляснув. Мусили і цей десант евакуювати в Крим. Щоправда, ця евакуація відбулася без паніки і вивезли всіх, що там були, не залишено ні одного раненого.

Саме під час десантних операцій Південна армія коло Дніпра й Каховки зазнала великої поразки. Врангель пос-

пішов туди, але невдача Улагая його дуже пригнобила і він песимістично став дивитись на всю боротьбу. Таманська вдача його більше не вабила, особливо виявлення в цій операції самостійництва, яке він хотів здушити. Через те Головнокомандувач вирішив відкликати Таманський десант.

Повернулося з десантів у Крим значно більше, ніж брало участь в десанті, бо багато вивезено «зелених» з очеретів та полонених. «Зелені» не бажали лишатись в очеретах, щоб не мерзнути зимою. Втрати вбитими й раненими були великі, майже половина складу, особливо ж багато втрачено юнаків з військових шкіл. Але в інтерв'ю з редактором газети «Великая Россія» Врангель хвалився, що на Кубанщині ніякої поразки не було та що операцію припинено з власної ініціативи, з мотивів стратегічних. Насправді ж ця невдача осоромила Врангеля. В. об. Отамана Івачисові він казав, що в організації справи була помилка. Все треба переглянути і справу обміркувати наново. Думка ж про нову справу десанту Головнокомандувача не покидала. Він навіть доручив ген. Науменкові лаштуватися знову на Кубанщину. В. об. Отамана Іванис вже не вірив, що доведеться ще раз пробувати десантного цастя.

Керч на якийсь час закипіла від учасників всіх трьох десантів. До в. об. Отамана Іваниса почали з'являтися люди, нові ізгої, і розповідати про життя на Кубанщині під большевиками. Полк. Піскун (офіцер з царського конвою) прийшов у постолах і докладно розповів про життя в очеретах і про легендарного сотн. Рябоконея, який мав широкву організацію по всій Чорноморії. Один козак-настасівець розповів, що він з братом Іваниса сидів у Темрюцькій в'язниці. Коли появився десант на Тамані, то всіх арештантів закували, посадили на баржу й повезли Кубанню на Катеринодар. Як переїздили через лимани, оповідач і брат стрибнули в воду і при страшній стрілянині охорони все ж впливли на берег і сховалися в очеретах. Тут вони розійшлись і про дальшу долю брата він не знав. З'явився і брат Білого, який раніше служив урядником в управлінні Таманського відділу. Його оповідання були короткі й стримані. Його послано до Теодосії, де було управління Таманського відділу, але незабаром він зник, повернувшись до большевиків. Старший ген. Бабієв (батько командира Кубанської ливізії) одного вечора запросив в. об. Отамана до свого помешкання в Керчі. Він частував добрим кавчном, познайомив з дамою, дочкою великого землевласника Ніколенка, чоловік якої мав відношення до майна Кубанського Уряду. Старший ген. Бабієв просив, щоб його синові дати відпустку, щоб в. об. Отамана поговорив про це з Врангелем.

Над вечір в. об. Отамана з цим генералом зайшли по черяти у великий ресторан на березі Керченської протоки. В ресторані багато було старшин, що повернулися з десанту. За великим столом було декілька вільних місць, де й присіли. За цим столом усі ділилися враженнями від пережитого в десанті, зокрема в Ахтарях. При чому дуже критикували й нахвалялися, що новий десант відбудеться краще та що всі вони таки повернуться на прекрасну Кубань. В. об. Отамана слухав мовчки. Нарешті, ген. Бабієв і Гулига попросили Отамана сказати свою про це думку. Він відповів, перепрошуючи, що більш песимістично уявляє ситуацію. Насамперед вважає, що не пощастить уже робити десант, а на Кубанщину доведеться повертатися, хто доживе до цього моменту, за дозволом нової влади. Як не прикро, але треба признатися, що нам доведеться ще пережити довгу, довгу еміграцію...

16. Ще одна спроба перевороту

Невдалі десанти пригнобили й фендриківців. З боку кубанців сипалися докори й на цю групу, що перешкоджала добре організувати десант. «Труп»-Скобцов також, ще перед самим десантом, зустрівшись із в. об. отамана, лаяв Фенрикова і його оточення за те, що вони втягають Врангеля в кубанські внутрішні справи, принижуючи цим авторитет кубанської влади. Але після десанту він об'єднується з Філімоновим і прямує второваною стежкою Фендрикова, починає за неуспіх десанту обвинувачувати в. об. Отамана. Зайшов він до Іваниса з пропозицією зректися повноважень на користь ген. Ткачова (того, що передав усе кубанське лєтунство Врангелєві). В. об. військового отамана відповів, що він відмовляється слухати поради таких діячів, як він, Скобцов та Фендриков, які весь час лише зраджували Кубанщину, а іноді і продавали її.

Після цього Скобцов з Філімоновим скликають нараду кубанців-лінійців, донців і терців та обговорюють, як рятувати Кубанщину від самостійників, бо вони захопили в свої руки апарат Кубанської влади і перешкоджають «русскому делу». Отже, Скобцов, якого Рада позбавила членства і який сам себе назвав на тифлський нараді трупом, та Філімонов, що видав Кулабухова на смерть з палацу отамана, розпочали кампанію, втягуючи до неї ще й донців і терців. Обидва вони висунули на нараді думку, щоб негайно злити Кубанщину з Терщиною. Це, на їх думку, єдиний вихід, при якому ген. Вдовенко став би не тільки Терським, а й Кубанським Отаманом, а головне — при цьому можна буде усунути Іваниса. Сила ж прихильників Росії зросте, бо при цій комбінації лі-

нійці підсиляться ще й терцями, які завжди були «хорошими руськими патріотами». Нарада погодилась на запропоновану пропозицію і ухвалила послати делегацію до терського отамана ген. Г. А. Вдовенка. Склад делегації зараз же й обрали: Філімонов, Скобцов, Негідний і Федюшкін. Делегація мала просити Вдовенка, щоб він прийняв Отаманство і над Кубанщиною, стати «варягом» для Кубанщини. Але хитрий малорос Вдовенко відмовився від такої чести, як малорос, походженням і зовнішнім виглядом українець, не захотів стати містком для Скобцова й Філімонова. Вся ця затія відбувалася в такий час, коли й тижня не минуло після приїзду від Української Народної Республіки делегації на чолі з Левком Чикаленком. І хоч ця делегація нічого не добила, але Врангелю і Кривошеїн перетрактації з українцями не вважали закінченими. Через те вони не погодилися б на Скобцово-Філімоновську вигадку. Врангелю грав ще у федералізм, кокетуючи з українцями. Він не міг ще впроваджувати твердий російський курс щодо кубанських справ. Усунення самостійників у ту пору не було вигідним для Головнокомандувача, бо розкрило б усю гру. Врангелю вважав за краще мати кубанських «патріотів» в резерві, підтримуючи кубанську внутрішню сварку, якою ослаблювалися самостійники, щодо останніх, то він був певен, що настане момент, коли їх можна буде ліквідувати.

Коли Вдовенко відмовився, Філімонов почав переговорювати з Врангелем про об'єднання всіх козаків під бвлвою Донського Отамана Богаєвського. Врангелю цю пропозицію перепорів в. об. Отамана Іванисові і запитав. «Чи той на це дивиться. Іванис запротестував проти махінацій Філімонова, якому Крайова Рада висловила недовір'я на Кубанщині, коли він звернувся до неї. Врангелю про око погодився з Іванисом.

Невдача з «об'єднанням» із Терщиною, а потім із Донщиною посварила «патріотів» і то дуже гостро. Філімонов несподівано покинув Крим так поспішно, що забув в кімнаті, де мешкав, під подушкою чималу суму грошей. Решта ще залишалася і діяла далі старим способом: цькування й провокації. Життя ж давало чимало приводів до цього.

17. Умова з Українською Народньою Республікою.

Коли в. об. отамана Іванис з Керчі повернувся до Севастополя, то скоро опинився під обстрілом «із тяжких гармат», який почали Скобцов-Фендриков. Це було за справу укладення умови делегацією, висланою з Тифлісу до уряду УНР і Польщі. Ця делегація уклала умову 9 серпня, а з Врангелем була підписана 4 серпня (різниця — 5 днів).

«Патріоти» зчинили несамовитий галас по всіх часописах Криму, накидаючись з найбруднішими лайками на «зрадників руського діла», які продали Кубань Україні, і т. д. Скобцов же скрізь репетував про різні «делегації» Іваниса. Для кримської преси це була сенсаційна новина, яку вона приправила надзвичайною «аналізою», вважаючи, що Іваниса треба поставити під військово-польовий суд.

При першій зустрічі Іваниса з Кривошеїним цей останній прочитав йому вістку про Варшавську умову і запитав, чи то правда, що Іванис надіслав таку делегацію. В. об. Отамана відповів, що вислав ще в червні, коли про кримську умову і натяку не було. Врангель також при зустрічі просив Іваниса ліквідувати всі свої делегації на підставі кримської угоди. В. об. Отамана на це відповів, що практично це не можна зробити, бо він ні від однієї не має повідомлення і не знає їх адрес. Про варшавську делегацію він уперше почув від Кривошеїна. При чому Іванис додав, що Врангель перший порушив кримську умову, утворюючи при десантах новий уряд для Кубані, цебто втручаючись у внутрішні справи Кубанщини. А в кримській угоді цього не дозволено робити. Це спантеличило Врангеля, він зніяковів і заявив: «Ну, добре, нехай складали собі умову. Може в майбутньому вона Кубанщині й знадобилася б, але навіть було її опубліковувати?» — «Цього я вже не розумію», — відповів Іванис.

Кубанська делегація на Україну прибула до Варшави 6-го липня 1920-го року (н. ст.). Уряд поставив цій делегації таке завдання: 1. Добитися визнання з боку України й Польщі незалежності Кубанщини разом з Чорноморською губернією. 2. Добитися згоди, у випадку мирних переговорів з большевиками, вести ці переговори разом з Кубанщиною, домовившись перед цим про умови миру. 3. Утворити оборонний Союз (з Польщею до кінця війни) проти всяких спроб силою приєднати Кубанщину й Україну до Росії. 4. Умовитися про координацію військової політики проти СРСР. 5. Скласти умову про взаємну допомогу провіантєм, амуніцією й зброєю. 6. Збезпечити Кубанщині вільний вихід з Озівського моря і 7. Позичити грошей.

Крім цього делегація мала б ужити заходів, щоб звести докупи кубанців, які були інтерновані в Польщі та які переходили від большевиків на польсько-українському фронті. На підставі окремої умови з урядом Української Народної Республіки, утворені з кубанців частини мають, як частини Кубанської армії, взяти участь у боротьбі Української армії проти большевиків до часу, коли можна буде переправити їх на Кубанщину.

З усіх цих умов делегація дуже мало що виконала. Це

залежало як від її особистого складу, так і від тодішніх обставин.

Склад делегації не був добре підбраний. Сили й особисті риси членів делегації не відповідали покладеним на них завданням взагалі. Уряд сам не призначив голови цієї делегації, а це дало можливість Г. Білому, спираючись на те, що він «козак», захопити провід у свої руки. Два інших члени делегації, хоч і були членами уряду, але городовики та ще й занадто скромні. А інтриган Білий не вважав часто за потрібне радитися з колегами, а слухав польського контррозвідника п. Л., який з Тифлісу приїхав з делегацією. Досить часто Білий ставив перед доконаним фактом двох своїх членів делегації.

Делегація прибула до Варшави під опікою контррозвідника Л., а тому потрапити спершу до українців, як належало б зробити, не було можливим. Неприятливий був і час прибуття, коли українська й польська армія відступали на фронтах війни з большевиками. В руках українців була лише вузька смуга Подільської й Волинської губерній, яку незабаром большевики також зайняли. Український уряд і Ставка армії були вже в Галичині. Частина міністрів перебувала вже в Варшаві.

Українці зустріли кубанську делегацію привітно, але стан був такий, що вони не могли реально чимсь допомогти кубанцям. Були надії, що після успіху на фронті й повернення на Україну ця можливість з'явиться. Тим же часом 9-го серпня обмежилися складенням умови, яку з боку України підписали: А. М. Левицький (пізніше голова уряду й президент), С. П. Тимошенко (міністер шляхів) і проф. І. А. Фещенко-Чопівський (згодом голова Ради Республіки в Тарнові) з боку Кубанщини: члени уряду І. В. Івасюк, П. М. Сулятицький і помічник чл. уряду в Закорд. справах Г. А. Білий. Ця умова була єдиним позитивним наслідком праці делегації. Козаків вона не збрала, бо головна їх маса (кубанська бригада 2-х полків Таманського й Лнійного, про які вже згадувано при кубанських десантах) відїхала в Крим. Г. Білий невдало пробував затримати козаків за допомогою сотника Яковлева (приписного козака ст. Пашківської, що був командиром шкуринського вовчого партизанського загону). Звичайно, що до відїзду в Крим велику агітацію розгорнули російські діячі, як Б. В. Савинков, дипломатичний представник росіян Горлов і представник Врангеля ген. Махров.

Поляки тоді вже шукали ґрунту для замирення з большевиками, а через те з ними була така ж непевність, як і з грузинами перед капітуляцією на Чорноморському узбережжі. Кубанська делегація мала офіційну авдієнцію у мі-

ністра Закордонних справ Сапєги. Намічалася авдієнція у голови Польської держави маршала Й. Пілсудського, який був тоді на фронті, де большевики розвинули великий наступ. Одначе інтрига росіян, з одного боку, а брак тактовности до начальника 2-го відділу Військового міністерства Медзінського, з другого, загальмували кубанську справу. Щоправда, незабаром і большевики зазнали під Варшавою поразки і швидко відкотилися, а поляки, користуючись цим, уклали Ризьку угоду і менше вже цікавилися тими, що хотіли продовжити боротьбу за визволення своїх країн.

18. Посли від повстанців і поява Моркотуна в Криму

Не встиг в. об. Отамана повернутися до Севастополя з Керчі, як з Кавказького побережжя від повстанського ген. Фостикова приїхав полк. Полянський, який домагався підсилення зброєю, харчами і щоб сам Отаман туди приїхав і залагодив справу з грузинами. Післанець Полянський поінформував, що повстанців знайдеться до 5 000, крім того є в Карачаї велика група і десь діє група осавула Чорного. Все там ще досить у хаотичному стані. Іванис скерував Полянського до Врангеля й Кривошеїна або ген. Шатилова. Ще перед полк. Полянським від повстанців того ж таки Фостикова приїхав донець полк. Уваров, який подавав в основному ті самі відомості, що й Полянський. Але найдокладнішу інформацію про потребу допомоги ген. Фостикову привіз Л. Білашов. Він подав досить вичерпну картину того, що діялось між кубанцями в Грузії, а також про спроби Врангеля нав'язати стосунки безпосередньо з кубанцями, які там перебували. З усіх інформацій було ясно, що справи Фостикова погіршуються і що йому треба негайно допомогти — уможливити перехід до Грузії. Звідти вже можна було здоровіших відібрати й перевезти в Крим. Для полагодження справи в Грузії агенти Врангеля не надавалися. Крім того, Врангель докладно знав, що всі ті повстанці мають підтримку в населення Кубанщини на ґрунті самостійної Кубанщини.

Після невдалого десанту на Кубанщину Врангель спочатку ніби почував свою вину перед кубанцями. З Кубанським урядом і в. об. Отамана він почав поводитись приязніше й ніяких перешкод в кубанських справах не робив, відпускав гроші на їх потреби без затримки. Та такий стан потривав недовго. Спостерігаючи, як Скобцов горить бажанням «прислужитись руській справі», розуміючи, що він не гірше Фендрикова буде поглиблювати кубанську сварню й знесилювати свій уряд, Врангель та його оточення змінюють своє ставлення.

Лаштуючись до походу на Кубанщину, Кубанський Військовий Штаб спроектував штати різних установ і надіслав цей проект до Військового міністерства уряду Врангеля, яке передало їх до підкомісії сенатора Шешинського. Підкомісія, в якій брав участь і представник Кубанщини, штати передивилася й скоротила. Після цього штати одноголосно затверджено й на міжвідомчій комісії. Але коли вже у вересні, після десанту, вони дійшли до ген. Шатилова, то останній затвердив лише штати управління начальника артилерії та начальника інженерного відділу, скоротивши до того їх ще раз, на що не мав ніякого права. У затвердженні ж решти штатів, в тому числі й штатів військового штабу Кубанщини відмовив. А тут приїхав у Крим Білашов, щоб організувати допомогу Фостикову. Він доповів урядові й трохи коротше Врангелю з Шатиловим про те, в якому стані повстанці Фостикова і якої допомоги вони потребують. Про цю допомогу в об. Отамана Іванис звернувся до Врангеля і Шатилова, а ті відповіли, що вони самі добре знають, що треба робити. В той час Шатилов міноносцем побував в Адлері, де бачився з ген. Фостиковим, втягаючи його в протиурядову кампанію. Білашову ж не дозволили вивезти 50 мільйон. рублів для повстанців, мотивуючи це тим, що в них є постанова, що більше 200 тисяч ніхто не вивозить з Криму. Самі ж у той час посилають до Фостикова полк. Мерклінга з 10 мільйон. рублів і армійськими старшинами на посади, щоб перебрати цей рух до своїх рук. Так перейшли правителі Криму на старі позиції, які надавалися для пожвавлення повстанського руху.

Провести якусь організацію серед повстанців можна було лише на нейтральній території, без боїв. Такою була лише Грузія. З нею, однак, у Врангеля не було жадної співпраці, а в кубанського Отамана й уряду була можливість співпрацювати з грузинами. Тому Врангель мусив дати великий транспорт «Сарич» і просити в обов. кубанського отамана поїхати на ньому до Гагр, добитися від грузин дозволу конспіративно вивести повстанців Фостикова на територію Грузії. Але реалізацію цього затримав приїзд до Севастополя з Парижу Моркотуна.

Після невдачі переговорів з Петлюрою, делегація якого не спромоглася побачитися з кубанцями, як уже згадувалось, представники білого руху в Парижі знайшли «федераліста» Моркотуна. Над цим попрацювали російські старі політики: Струве, Бурцев і проф. Мілюков. Добре обробивши Моркотуна, вони вислали його в Крим на французькому міноносці, як представника українців-федералістів. Моркотун у 1917 році був французьким агентом на Україні. За походженням він був росіянин, а лише видавав себе за укра-

інця-федераліста, Прибувши в Крим, Моркотун зробив візити й отаманам. Донцям і терцям він більше подобався, ніж делегація від Шетлюри. Не минув він і в. об. кубанського військ. Отамана. Цей маленький, кругленький, дипломатично зачесаний чоловічок зайшов на помешкання Іваниса. Він спробував довідатися від в. обов. Куботамана, як він дивиться на федерацію з Україною. Іванис же, ухиляючись від відповіді, запитав гостя, де його військо і яка велика група політичних діячів, які поділяють його програму федералізму України з Росією. Гість відповів плутано, що з ним ідеологічно співпрацює д-р Панейко, українець з Галичини. Панейко ж є членом Української місії на мирову конференцію. Тоді в. об. Отамана Іванис прочитав Кубанську декларацію до Конституції, в якій говориться про федерацію Кубанщини з Росією, а не з Україною. На цьому розмова закінчилася і Моркотун пішов.

Однак цим справа не закінчилась. Донський міністер Шапкін виявив ініціативу улаштувати бенкет на честь Моркотуна, як російського патріота. В. об. Отамана Іванис і Астраханський Отаман Ляхов категорично запротестували проти такого вшанування. Тоді вирішено зробити просту вечірку, на яку запросити й Моркотуна, як гостя. Хотіли продемонструвати, що всі козаки — федералісти. Коли обговорювали порядок вечірки, то умовилися, щоб від козаків промовляв Донський Отаман Богаєвський, підкреслюючи козачий федералізм. Проти цього рішуче виступив Скобцов (його на вечірку запросив терський голова уряду Букановський), який доводив, що мусить обов'язково промовляти Іванис, як представник козаків, споріднених з українцями. Звичайно, що учасники наради на це пристали. В. об. Отамана саме лаштувався до виїзду до повстанців транспортом «Сарич». Мали відчалити ранком того дня, коли призначена була ота вечірка. Іванисові вже так набридли оті виступи серед ворожого ідеологічно табору. Вдовенко, довідавшись про цей виїзд, запротестував проти його спішности. Тому вжили відповідних заходів, щоб пароплав затримали на одну добу. Вечірка була скромненька. Був на ній Врангель і Моркотун, представник французької місії, деякі гості зі штабу армії. Промовляв на ній Богаєвський, у якого ніяк не виходило зі словом федерація. Вдовенко пробував палко говорити про єдину неподільну Росію. Іванис у промові говорив, що Крайова Рада Кубанщини, цей найвищий орган держави, видала наказ кубанцям, що майбутня Росія мусить бути федеративною, а Кубанщина членом цієї федерації. Але в своїй боротьбі Кубанщина зважає лише на представників, які можуть реально, не політиканством, боротися проти большевиків. По промові з Іванисом стукнулися

келехами лише представник Франції й генерал-квартир-майстер штабу ген. Коновалов. Решта прийняла цю промову кисло.

4-го жовтня вранці з тієї вечірки Іванис з Графської пристані відплив до транспорту «Сарич», яким помандрував до грузинських тоді Гаґр. У Криму своїм заступником лишив члена уряду Внутрішніх справ полк. В. А. Винникова.

19. Становище кубанців у Криму після десанту

Не зважаючи на дуже скрутний фінансовий стан і залежність від Врангеля, Кубанський уряд постійно дбав про поліпшення матеріального становища своїх громадян. Уряд весь час задовольняв потреби військових і цивільних кубанців. Допомога безперервно видавалась і тим, що безугавно перешкоджали урядові в його праці, як Скобцов, Фендриков, Філімонов та члени фендриковської «ради». Відомство торгівлі й промисловости почало було розвивати досить широку діяльність, метою якої було старе завдання — утворити валютний фонд і шляхом торговельних операцій майже з нічого закладає підстави для цього фонду. Йому ж довелося перебрати на себе весь пасив і актив комісії «Кубанська армія — населенню», яку утворили Улагай та Філімонов, їдучи на Кубань. Як вела ця комісія справи, свідчить такий факт. 19-го жовтня уряд утворив міжвідомчу комісію, яка мала ознайомитися із активом і пасивом комісії і встановити наявність товарів, що вона їх закупила у Я. Л. Щупляка, як представника Шведської Торговельної Компанії. 27-го жовтня, заслухавши акт Міжвідомчої Комісії, уряд постановив, що, взявши на увагу сигнали про неправильні дії різних урядових осіб і зокрема В. В. Сперанського, який у той час був помічником члена уряду по відомству Торгівлі й Промисловости, передати цю справу членові уряду О. М. Гордієнкові з проханням зібрати від осіб, на неправильні вчинки яких були відомості і про це подати відповідний звіт до Ради Уряду. Щуплякові ж запропонувати зирвати його умову з комісією і протягом трьох днів забрати товари, а членові уряду Гордієнкові негайно приступити до реалізації цих товарів.

Дбаючи про матеріальні засоби, уряд 27-го серпня ухвалив командирувати чл. уряду В. Г. Ледомського до Італії, щоб одержати від інж. Багенського майно й кошти, вивезені з Кубанщини і які належать Кубанському Крайовому Урядові. Заступникові ж члена уряду Юстиції доручено провести розслідування обставин, при яких виїхав за кордон Багенський, і встановити, які саме вантажі, підзвітні Кубанському урядові, він вивіз. На такі вияснення потріб-

но було багато часу й засобів, бо деморалізація охоплювала все ширші кола. Уряд фактично був на чужині, не маючи можливості притягати винних до судової відповідальності. Було надзвичайно тяжко встановити, де й ким захоплено майно, вивезене з Кубанщини.

До цього ж не вавала боротьба проти уряду й виконуючого об. Отамана, в якій все активнішу участь брали і донці. У них також були внутрішні непорозуміння, але цілком іншого порядку, ніж у кубанців, у них національного моменту не існувало. Вони сварилися, як завжди сперечаються росіяни по партійній лінії, або через неправильний поділ громадського пиріжка. Але до «руської справи» всі донці ставилися однаково, знаходячи завжди спільну мову. (Раковський. «Конец белых» ст. 143). У донців в Евпаторії засідав ще з відповідним кворумом Військовий Круг, на якому вони могли полагоджувати справи законним порядком. Це дуже дратувало фендриківців, які хоч і проголосили себе «Радою», все ж почували себе самозванцями і шукали можливості збільшити свої впливи і значення. Наприклад, члени цієї «ради» й уповноважені від станиць звернулися до уряду з проханням зрівняти їх у правах з членами Ради. Уряд 26 вересня рішив не обговорювати цього питання, що його може розглядати лише Крайова Рада. Така постанова викликала велике обурення фендриківців.

Донці почали вбивати в голову членів Теодосійської «ради», що кубанську справу треба розв'язати гуртом. Кубанські «патріоти» на це пристали. В жовтні місяці відбулася нарада кубанців, які гуртувалися навколо Скобцова, з донцями й терцями. На ній постановили: зібрати як можна більше членів Ради і поповнити їх представниками від військових частин. При цій нагоді гуртом, як добрі російські патріоти, полаяли «зрадника» Іваниса, який веде подвійну гру: з одного боку, ніби тримається купи з донцями й терцями, а з другого, веде якісь таємні переговори з Польцею й Петлюрою. Тому вони дружно заявили, що цьому треба покласти край.

Всі оті склоки так набридли, що й в. об. отамана, змучений усіма нападами Скобцова, Фендрикова і Сп., був уже готовий покласти цьому край, але коли був у Тифлісі, то тамтешні члени Ради висловлювалися за виїзд у Крим, якби лише була гарантія від Врангеля, що їх не арештують і не розправляться, як з большевиками. Приїхавши з Тифлісу, Білашов інформував, що всі члени Ради лають лише «для порядку», а все ж стоять на боці в. об. Отамана і пропонують самі гуртом приїхати в Крим, коли Врангель гарантує, що він не зробить насильства (це було після укладення угоди з Врангелем). В. об. отамана припускав, що хоч

тифлісі й забажають якихось змін в уряді, а проте вони ж допоможуть і позбутися Фендриковської срамоти. Через це він написав 9-го (22-го н. ст.) вересня до Врангеля такого листа:

«У зв'язку з відкладенням справи визволення Кубанщини й політичними ускладненнями між кубанцями, я вважаю для себе конче потрібним скликати приватну нараду з членів Кубанської Крайової Ради по можливості в повному її складі, належно від теперішнього місця їх перебування. Таке скликання можливе лише при згоді Вашої Вельможности на такі умови:

1. Місце для наради вибирає вик. обов. Кубанського Військового Отамана.

2. Нарада при зачинених дверях. Присутні лише її члени.

3. Дається повна гарантія всім учасникам наради, а також усім кубанцям, які не захотіли б лишитися в Криму, про недоторканість особи, незалежно від тих думок, які колинебудь висловлювалися чи будуть висловлені на нараді.

4. Всім учасникам наради, а також всім кубанцям, які після постанови наради не захотять лишитися в Криму, гарантується вільний виїзд з Криму без усякого обшуку.

Покірно прошу Вашу Вельможність ближчим часом повідомити мене про своє ставлення до вищезгаданих умов. В. об. Кубанськ. Бійськ. Отам. В. Іванис.»

Відповіді на цей лист не одержано, бо з Кавказького побережжя дуже били на сполох. Від Фостикова прибували спочатку полк. Уваров, за ним полк. Полянський, Семенихин і всі вимагали не тільки допомоги харчами, патронами й гарматами, а щоб прибув в. об. Отамана, який би неофіційно домовився з представниками Грузії про можливий перехід через її кордони, а також в цій державі треба улаштувати притулок для ранених і хворих повстанців. На видатки в цій справі кубанський уряд асигнував для в. об. Отамана 600 фунт. стерл., 200 турецьких лір, 10 000 франц. франків і 1 000 зол. рублів.

Як уже згадувалось, в. об. отамана 4-го жовтня ранком після вечірки з Моркотуном відплив на транспорті «Сарич» на Чорноморське узбережжя, залишивши в Криму своїм заступником члена уряду по внутрішніх справах полк. В. А. Винникова. На транспорт навантажили те, що дав ген. Шатилов. Корабель цей був великий і порожній, ним буря на морі кидала, як тріскою. Курс брали на Гагри, але довелось боротися з надзвичайними хвилями, які зносили на Новоросійськ. Така плавба тривала 7 діб. Причалили на рейді коло Гагр, де вийшов з пароплава в. об. отамана. Корабель же поплив до півострова Піцунда, де не було грузинських постів, а через те можна було говорити, що влада Грузії про це не знала. В тодішніх обставинах ще можна було отак дурити представників посла Кірова, що з великим штатом осівся в Тифлісі. Та перш ніж зупинитися на рятуванні

повстанців Фостикова, хронологічно слід, бодай побіжно, переказати, як діяла кубанська еліта, що лишилася в Грузії після виїзду в об. отамана й уряду з Тифлісу.

20. Спроби визволення Кубанщини з Грузії

Покидаючи Тифліс, в. об. Отамана і голова уряду В. Іванис активнішим членам Ради роздав певні функції. Однак заступникові голови Ради І. П. Тимошенкові ніяких доручень не дав, бо він за два з половиною місяці кипіння, горіння й містифікацій нічого конкретного не зробив, не повів за собою більшості членів Ради. Крикун, Сокіл, Білий, Дробишов, Гордієнко та інші перестали ставати в опозицію до уряду й в. об. Отамана, а слухати Тимошенка не хотіли. Навіть президія Крайової Ради притихла. Найділовитіше й бездоганно поводить себе Олександр Максимович Гордієнко. Він, як член Кубанського уряду, мав від в. об. Отамана завдання збирати гроші і підтримувати постійний зв'язок з урядом Грузії. Від грузинського уряду він одержав п'ять мільйонів грузинських рублів на ім'я інж. В. Іваниса без галасу, бо лише конспіративно можна щось робити. Всі ті гроші витрачені на допомогу кубанцям у Грузії: біженцям, зібраним в Кутаїсі й інших місцях, всім членам Ради, починаючи від Тимошенка, і на організацію повстанців на Кубанщині та на допомогу тим, що відбивались від повстання й прибували до Грузії. Всі, що одержували від Гордієнка допомогу, не знали, відкіля ці кошти беруться. Гордієнко при цьому виявив розумну ощадність. Він не потурав чл. Ради Гагагогу, який шантажував, домагаючись спеціальних фондів на представництво єдиного черкеса в Грузії.

С. Крикун став дуже самовладним, але Гордієнко його, як тільки міг, в грошовому відношенні обмежував. У рапорті до в. об. отамана з 7-го липня 1920 року за ч. 34 Крикун написав:

»Організація військова, політична, а також постачання робиться тільки моїм розпорядженням і виконується тільки моїми агентами, яких я призначаю. Всяка розвідка зосереджується в тих відділах, які я організую і які мені підлягатимуть... Звичайно, дорадний орган і, головним чином, у політичних справах, буде біля мене, але його право лише дорадчого голосу. Утримання буде виплачуватися лише особам, які займають певні посади і ніяких інших біженців та груп членів Ради в колі моєї організації бути не може«.

Але на перешкоді стояв Білашов, який скептично ставився до діяльності Крикуна. В тому ж рапорті Крикун скаржився на Білашова, що підриває його авторитет. Але проти хвалька Крикуна були й інші діяльні члени Ради. Тимошенко ж гостро проти Крикуна не виступав. Це потро-

ху прихилило й Крикуна до Тимошенка. Останній же повернувся до старої концепції — ліквідації самих інституцій Військового Отамана й уряду та заступлення їх Революційним Комітетом. Та лихо було в тому, що Тимошенко не мав грошей і «кляті кукурузники» (так зневажливо звали грузин) йому не дають. А Уряд же хоч і не багато, але має і, мабуть, далі буде мати. Через таку просту річ, як гроші, Крикун почав комбінувати: то лаяв Тимошенка, то виступав з ним разом.

На початку липня до Грузії приїхав представник Врангеля Д. Д. Беляев. Незабаром він зустрівся з Тимошенком, Гордієнком і Крикуном. Він доводив, що політика Врангеля — спертися на хлібороба-селянина, що він (Врангель) лаштувався добитись союзу з Польщею, Україною, Донщиною, Кубанщиною, Терщиною, Північним Кавказом, звільнити до 1-го вересня Донецький басейн, підтримати звільнення України і всіма силами допомогти звільнитися козацьким територіям, особливо Кубанщині і вийти в цьому ще році бодай на лінію Манича. Беляев заявив, що приїхав з дорученням порозумітися в цій справі з кубанцями й горцями. Гордієнко зразу заявив, що тут, у Тифлісі, в цій справі про будьякі кроки в напрямі створення союзу Кубанщини з Кримом не може бути й мови. Кубанський уряд перебуває в Криму, там з ним треба вести безпосередні переговори. На це Беляев відповів, що йому відомо, де Кубанський уряд, але йому конче потрібно переговорити з тими кубанськими діячами, які перебувають у Тифлісі. Взагалі він шукав прихильності у громадянства Кубанщини, Донщини, Терщини й Кавказу.

Беляев справив позитивне враження на присутніх і вони зустрічалися з ним декілька разів. Беляев запропонував кубанцям створити об'єднаний повстанчий орган на весь Кавказ для одночасного спільного діяння по всьому Кавказькому пасму і в координації з загальним кримським військовим пляном. «Ідіть, — говорив він — з яким хочете гаслом, звільняйте свій Край, Врангель вас не займе, а навпаки — підтримає зброєю, хлібом, амуніцією, грішми, і в той же час він не вимагатиме від Вас ніяких інших зобов'язань, крім боротьби з большевиками».

Обмірковуючи цю пропозицію, Тимошенко від імени всього кубанського (не інакше) громадянства заявив, що ніякої допомоги від Врангеля кубанцям не треба і вони не бажають нею користуватися. Присутні ж зараз поправили Тимошенка, зазначаючи, що так говорити він може лише від свого імени. Взагалі Тимошенко, як написав у рапорті ч. 34 Крикун (див. раніше), «хватує через край», бо він чомусь вважав, що не тільки треба було боротися проти Вран-

геля, а й той будинок, у якому живе Врангель, треба спалити. Про себе ж Крикун казав так:

»Виступаючи, я тримався того ж погляду, що його розвивав колись на засіданнях в «Оріанті» (мав на увазі наради, що відбувалися в кінці травня під головуванням Іваниса). Він підкреслив, що про боротьбу з більшевизмом можна думати лише шляхом блокади півночі південними краями. І тут я висловив свої побоювання, що Врангель може і на цьому будувати честолюбні задуми, чому доказом є отаманська умова, складена в квітні місяці з Врангелем. Що неозначеність Чорноморських портів і самої губернії, фінансів, економіки, — все це для політики Кубанщини є питання її життя й смерті. Беляєв відповів, що він, як уповноважений ген. Врангеля, заявляє, що ці питання належать лише до компетенції Кубанського Уряду, і що ген. Врангель у внутрішнє життя державних формувань втручатися не буде. Після цього мої побоювання розвіялися«...

(Обіцянки Беляєва дійсністю під час десантів, як уже говорилося, не підтвердились). Крикун пообіцяв Беляєву координувати бойові дії проти большевиків, зазначаючи, що він боротиметься лише на території Кубанського Краю (маючи на думці з прилученням і Чорноморщини). Вихід цих сил за територію Кубанського Краю може бути лише з наказу Кубанського Військового Отамана.

Обговорювали з Беляєвим і практичні кроки, в чому брав участь і П. Коцев від горців, які дали згоду діяти спільно. Після цього Беляєв виїхав до Батума до ген. Драценка, до якого, трохи згодом, з'їздив і Крикун. Тут домовились також притягти до справи Н. С. Асланова, який був у близькому контакті з Трусовським. Цей останній, в ролі агента Добрармії, сидів у Батумі та мав фінансувати все підприємство, яке налагоджував Беляєв.

21. Фінансові справи кубанців у Грузії

Крикун з Тимошенком у справі організації повстання ніби розійшлися, але в добуванні грошей вони згоджувались. Тимошенко добре вже відчув, що без грошей його «суспільство» нічого не зробить. Гордієнко ж скупко виплачував лише на прожиток і конкретні потреби, перевіряючи їх. Ці двоє пригадали, що у кол. члена уряду Г. С. Голуба мусили бути урядові гроші, які він не передав наступникові Гордієнкові. Зрозуміло, що ці гроші Голуб не передасть Тимошенкові чи Крикунові, бо знає що це доручено Гордієнкові, від якого й сподівалися щось одержати, якщо Голуб передасть.

Щоб обговорити цю справу на мешканні Асланова, скликається нарада в такому складі: Тимошенко, Гордієнко, Голуб, Асланов, Крикун. На нараді запропонували Голубові скласти звіти і гроші віддати Гордієнкові. Голуб відмовився. Тоді Тимошенко заявив, що коли Голуб до 2-ої години

наступного дня не складе звіту на 20 мільйон. рубл. добровольчих і 5 мільйонів грузинських, то супроти нього будуть ужиті заходи фізичного порядку. Тієї ж ночі Тимошенко наказав Крикунові й Соколові зробити трус у Голуба й відібрати документи й гроші. Змусили взяти участь у цій дивовижній операції й Гордієнка, загрозивши, що інакше вони будуть вважати, що він покриває Голуба. Раннім ранком другого дня цілою групою зайшли до мешкання Голуба. Останній довго вагався, впадав в гістерію, а зрештою подав звіт і видав — 5,400,000 добровольчих та 30,000 грузинських рублів і 10,000 німецьких марок. Все це передано Гордієнкові.

У цей же приблизно час Гордієнко одержав повідомлення, що грузинський уряд просить відібрати для інж. В. Іванніа 5,000,000 грузинських рублів. Про це довідався Тимошенко і лагодився забрати собі ці гроші. 7-го липня 1920-го р. Тимошенко написав Гордієнкові такого листа:

«Перед від'їздом до Батуму в. об. отамана, він же й Голова Кубанського Крайового Уряду, В. М. Іванис, умовлявся зі мною, що я як Голова Кубанської Крайової Ради, беручи на увагу мою незгоду їхати до Криму працювати з Врангелем, залишаюся у Тифлісі й веду тут роботу по звільненню Кубанщини в співробітництві з тими уповноваженими уряду, яких залишить тут уряд. Вас. Микол. притускав, що буде залишено члена уряду Гордієнка і С. Г. Крикуна.

Несподіваний від'їзд уряду до Батуму, без залишення мені будь-яких уповноважень і доручень на письмі, поставив мене в тяжке становище тим більше, що і уповноважені уряду не одержали ніяких вказівок відносно мене.

Не зважаючи на таке фальшиве становище, я вважав своїм святим обов'язком всіляко допомагати тут урядові в роботі, яка скерована до визволення Рідного Краю від большевиків.

Для роботи потрібні засоби. Їх мусив був дати Грузинський Уряд у формі позики Кубанському Урядові. Я напружено допомагав успіхові позики всіма своїми засобами та громадським авторитетом, роблячи натиск на Грузинський Уряд і доводячи останньому, що гроші ці буде вжито на підтримку не реакційної генеральської авантюри в Криму, а на організацію громадських демократичних сил Кубанщини тут.

Зараз, коли Грузинський Уряд гроші асигнував, коли не сьогодні-завтра Ви мусите одержати їх на підставі уповноваження Кубанського уряду, з'ясувалося, що В. М. Іванис залишив тут ряд уповноважених осіб з різними завданнями і ці всі уповноважені претендують на гроші, які Ви мусите одержати. Крім того, Ви не маєте певних вказівок уряду відносно прямого призначення цих грошей, тому не виключаю можливості відіслання їх до Криму.

Ці обставини в корені руйнують ту основу роботи тут на добро Кубанщини, про яку ми домовилися з В. М. Іванисом.

Не маючи ніяких формальних підстав втручатись у Вашу діяльність, як члена уряду, я в той же час несу моральну відповідальність за нашу спільну справу перед кубанським народом і за витрачання засобів перед Грузинським Урядом, а тому вважаю за потрібне просити Вас: 1. З'ясувати характер уповноважень окремих осіб, і, якщо можливо, в інтересах справи об'єднати їх роботу, підпорядкувавши всіх одному, який має найширші уповноваження, бо без єдності дій і виступів неминуча деморалізація і розбиття справи.

2. До з'ясування перед урядом питання про призначення одержаних грошей, не робити ніяких видатків, крім тих, що їх викликають потреби організації повстанчого руху на Кубанщині, при чому, гроші видавати лише одній особі, яка є головним проводирем і уповноваженим уряду, а не різним особам. 3. негайно запитати Кубанський Крайовий Уряд і в. об. Отамана про точні інструкції: а) кому доручається тут провід політичною й військово-технічною організацією, б) яка роль в роботі тут членів уряду, Голови Ради, членів Президії і членів Ради, в) на які потреби і в якому порядку видавати гроші і звітність та ким мусять витратитися кошти, одержані від Грузинського Уряду.

До часу одержання точної відповіді на поставлені питання я вважаю себе вимушеним утримуватись від усякої участі в дальшій праці і скласти з себе моральну відповідальність за діяльність численних уповноважених уряду. Голова Кубанської Крайової Ради І. Тимошенко».

Які уповноваження від уряду мав Крикун, Тимошенко мусив знати, а в листі удає, що те від нього засекречено. Крикун же зі свого боку написав до в. об. Отамана в Крим таке:

«Прошу... 2) зробити відповідне розпорядження членові уряду О. М. Гордієнкові, щоб сума в 2-3 мільйони рублів нікуди не витрачалася і не відсилалася, щоб я міг по першій вимозі негайно одержати потрібну кількість грошей, не чекаючи кожного разу від Вас дозволу і 3) Скасувати уповноваження тих осіб, які ведуть або розвідку, або організаційну чи будь-яку іншу роботу, яка має пряме відношення до моїх обов'язків, і запропонувати їм підлягати мені, передавши всі відомості й державні гроші, які є в них, у моє розпорядження.

При Вашій незгоді з цим, прошу позбавити мене уповноважень, які Ви дали мені в Батумі за ч. 504».

Така ультимативна вимога Крикуна, який хитався в своїй праці між урядом і «суспільністю» Тимошенка, не могла не обурювати в. об. Отамана. Одначе з Криму було важко розібратися на підставі самих листів. Тимошенко ж у цей самий період на одній з нарад заявив, що він (Тимошенко) нічого спільного з Кубанським Урядом не має і що організація повстанчого руху є справою «громадянства». Коли ж його запитали, з кого складається оте громадянство, то він відповів, що то він, Сава Крикун (що був присутній і не спростував) і ще дехто. Про це шантажування повідомив в. об. отамана Л. Білашов листом з 9. липня 1920 р. За Раківським (Конец белых, ст. 117) на нараді з Беляєвим, після його інформації про Крим, Тимошенко заявив: «Я й мої однопідумці категорично відмовилися від співробітництва з Кубанським урядом». А після цього цей же Тимошенко брав участь у нарадах урядового характеру. Члени Ради Білашов, Аспидов, Горбушин та інші просили усунути Тимошенка, як шкідника, з нарад. Та лихо в тім, що з уряду в Тифлісі був тільки Гордієнко, а Тимошенко ж — Голова Крайо-

вої Ради і, зрозуміло, таке усування не було легким. Майже всі члени Ради протестували проти монополії Тимошенка виступати від імени Кубанського громадянства. Кубанське офіцerstvo, що перебувало в Грузії, заявило Гордієнкові, що вони організувати повстання на Кубанщині не підуть, поки до цього прикладають руки Тимошенко й Крикун. Ці ж офіцери намірялись інформувати урядові кола Грузії, що заяви Тимошенка — це лише його особисті думки.

У цей час до Сухуму з Криму прибув відомий ген. Муравйов, якого вислав Шатилов таємно від Кубанського Уряду, про якого Воронович («Между двух огней». Арх. Русск. Революции». т. VII, ст. 177) написав, що цей генерал був від урядових кіл кубанських. В дійсності ж ніхто з кубанців навіть не зустрічався з Муравйовим. Коли виявилась нездатність Крикуна навіть пересилати офіцерів на Кубанщину, член уряду Гордієнко виявив ініціативу в об'єднанні кубанців і знешкодженні Тимошенка. Він скликав чималу групу членів Ради, що перебували в Тифлісі, а саме: Гордієнка, Тимошенка, Крикуна, Аспидова, Білашова, Нальотова, Горбушина, Гагагогу й Дробишова. Всі, крім Тимошенка й хитрого Крикуна, висловились за створення «Кубанського Повстанчого Комітету», який діяв би в повному контакті з урядом, допомагаючи йому. Тимошенко ж настоював, щоб повстання організовувало лише «суспільство». Про Врангеля ж більшість вважала доцільним вести лише ідейну боротьбу.

Та цей Комітет не встиг організуватися, як з'явився не раз уже згадуваний полк. Воронович, який поінформував, що Муравйов провалився на Чорноморщині, а зв'язковий з цим генералом і Кримом був полк. Сменов. Він заявив Білашову, що фінансувати «Чорноморський Комітет Визволення» мусить Асланов від Трусковського й Врангеля. Воронович приніс кубанцям таку новину: у 20-х числах червня на Чорноморщині відбувся конспіративний З'їзд селян Чорноморщини, на якому були 2 козаки з Майкопського відділу, а також 1 представник з Ставропільщини. На з'їзді прийнято такі ухвали про 1. Утворення Північно-Кавказької Федеративної Республіки в складі: а) Кубансько-Чорноморська область, б) Терщина й Ставропільщина; 2. Ведення збройної боротьби проти диктатури Комуністичної партії; 3. Приєднання Чорноморщини до Кубанщини на автономних підставах; 4. Утворення Союзу селян і трудового козацтва на політичній платформі і для ведення боротьби. Ці постанови підштовхнули Штаб і Вороновича шукати кубанців, бодай з метою переказати ці інформації.

Так Воронович приніс ідею творення не самого Кубанського, а Чорноморсько-Кубанського Повстанчого Комітету. Слід згадати, що все, що оповів у своїх спогадах Воронович

про перебіг переговорів у справі творення зазначеного Комітету — майже сама вигадка. Наприклад, його глузливе оповідання про сварку кубанських міністрів із-за витрачених військових сум — чистісінька фантазія, бо в той час у Тифлісі був єдиний член Кубанського уряду О. Гордієнко. 15. липня 1920 року група членів Ради (Ф. Т. Аспидов, О. Дробішов, Л. Білашов, О. Гордієнко, В. Нальотов, І. Горбушин) зустрілася з представниками чорноморських діячів — Вороновичем і С. Верховським (обидва були зайшли на Чорноморщині). Зібрані обмірковували політичний момент і ситуацію на Кубанщині й Чорноморщині, констатуючи, що:

«1. Большевики захопили збройно владу на Кубанщині й Чорноморщині і здійснюють диктаторське панування комуністичної партії терором і насильством, позбавили нарід можливості піднести свій голос як у себе дома, так і серед міжнароднього пролетаріату, не виявляючи волі більшості трудящего народу; 2. для трудящего народу цих країв неприйнятна чужа йому диктатура реакційних сил; 3. перемога однієї з зазначених диктатур, большевиків чи реакції, не є припиненням громадянської війни, бо та й друга є диктатура меншости, що спирається на силу зброї; 4. замирення в краях може наступити лише тоді, коли вільно буде здійснюватися воля більшости трудящего люду; 5. Большевизм у боротьбі проти демократії є контрреволюцією, може невільний, але найнебезпечніший для демократії союзник контрреволюції; 6. большевики й реакція є однаково трагедією як для трудового народу Кубанщини, так і Чорноморщини, бо той і другий прямують до того самого; 7. на цьому ґрунті в цих краях немизучі повстання проти большевицької влади і реформ, що вона здійснює; 8. з'єднання цих країв в одну ціле з політичних і економічних міркувань однаково корисне як для одного, так і для другого, нарада прийшла до обопільної згоди і постановили в цілях керування народними рухами на Кубанщині й Чорноморщині, скерованими як проти диктатури комуністичної партії, так і проти реакційних сил, вважати себе Тимчасовим Кубансько-Чорноморським Повстанчим Комітетом, щоб, з одного боку, припинити всяку можливість для авантюристів, які могли б з'явитися там та скористувавшись цим народнім рухом, направити його проти народніх сподівань, а другого — подати можливу підтримку цьому рухові».

При чому, в основу цієї угоди обидві сторони кладуть і зобов'язуються спільними силами всемірно боронити:

«1. Кубанщина й Чорноморська губ. зливаються в один державно незалежний утвір. В майбутньому допускається конфедеративний чи федеративний зв'язок з державними формуваннями на території кол. Російської Імперії.

2. Державний устрій у цій демократичній республіці та основні закони установлює Надзвичайна Рада. (Установчі Збори, обібрані на підставі загального, прямого, таємного рівного і пропорційного виборчого права).

3. Повна громадянська рівноправність без різниці стану, віри і національності. Свобода совісти, слова, друку, зібрань і спілок. Свобода страйків, недоторканість особи й мешкання, свобода пересування й виїзду за кордон, вибору роду праці.

4. Найширше самоврядування. Автономія міських, повітових, статичних, сільських, хуторських і аульних самоврядувань.

5. Права кожної національності на культурне самовизначення.

6. Однаковий для всіх громадян гласний і незалежний суд. Виборність судів народом. Суд присяжних засідателів. Безплатність суду. Після встановлення цивільного ладу скасування всіх надзвичайних і спеціальних судів і назавеше — смертної кари.

7. Найскоріше скасування постійного війська і заміна його народним ополченням.

8. Повне відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

9. Загальна обов'язкова рівна для всіх безплатна освіта.

10. Широке робітниче законодавство, 8-годинний робітничий день, установлення мінімальної платні і таке інше.

11. Вся земля — трудящому люду безплатно. Лоно землі залишається за державою.

12. Відмовлення від усякої завойовницької політики й установлення мирних і добросусідських відносин з усіма народами і державами, в тому числі й Советською Росією.

13. Зречення союзу з усякими реакційними елементами й організаціями на взірець Добровольчої Армії Денікіна і сучасної Врангеля.

14. Утворення козацько-селянського і робітничого Союзу на вищезгаданих підставах».

Найближчим же своїм завданням комітет ухвалив: а) вишукання засобів і можливостей до звільнення республік від большевицької влади; б) об'єднання звільнених від большевиків країв Північного Кавказу в один Конфедеративний союз; в) підтримання тісного зв'язку з міжнародним пролетаріатом і широке ознайомлення останнього з становищем і сподіваннями трудящого народу республіки.

Треба згадати, що ще до цих ухвал Воронович палко доводив потребу повідомити європейський пролетаріат, що большевицька влада в Росії не є владою робітничо-селянською, а навпаки — владою над робітниками й селянами. Кубанці принципово на це згоджувалися. Але Воронович, як написав 20. липня 1920 р. рапорт ч. 43 Крикун в. об. Отамана, доводив, що в цілях інформації він сам мусить виїхати за кордон. Однак грошей на таку подорож Воронович не мав, вважаючи за обов'язок кубанців знайти йому ці гроші. Та кубанці і не пробували шукати забезпечення цьому зайді. Це його охолодило до Кубансько-Чорноморського Повстанчого Комітету. Несподівано Воронович запропонував прийняти до Комітету Тимошенка й Гагагогу. Припустимо, що Воронович, знаючи добре Тимошенка, вважав, що кубанці відкинуть його кандидатів, а він тоді матиме зачіпку для виходу з Комітету, який не мав можливостей оплатити його поїздки за кордон. Кубанці ж пішли цьому назустріч і доручили Гордієнкові й Аспидову закликати до Комітету не тільки Тимошенка й Гагагогу, а й Крикуна. Так і цей Комітет розпався, бо Воронович з нього вийшов.

22. Тимчасовий Кубанський Повстанчий Комітет

У липні місяці почали повертатися члени Ради з Царгороду, куди їх вислав ген. Денікін (див. книгу 3-ю). Тимо-

шенко формує новий Тимчасовий Кубанський Повстанчий Комітет, в якому сподівається грати головну роль. До Комітету він включив і прибуваючих з Царгороду чл. Ради. Цей Комітет прийняв, трохи змінені, основи Кубансько-Кавказького Комітету, як от: т. «б) Повне об'єднання Кубанщини й Чорноморщини в одну незалежну й самостійну державу.» Але й цей Комітет обрав головою Аспидова, а не Тимошенка, секретарем став Дробишов. Комітет організував відділи: організаційний (Горбушин і Нальотов) та інформаційний (Білашов). Гордієнко, як член уряду, в цей Комітет не ввійшов. Коли ж запропонували увійти до нього Крикунові, той гостро запротестував, зазначаючи, що він має право лише працювати для організації повстань і написав про все це довгого рапорта в. об. Отамана в Крим, вимагаючи, щоб Гордієнко видав йому три мільйони груз. рублів.

Попікшись на цьому Комітеті, Тимошенко був не від того, щоб ще один Комітет утворити, але «суспільство» його складалося лише з непевного Крикуна й не завжди слухняного царгородця М. Гатагогу. Головне ж було — гроші. Це був момент, коли Гордієнко вже отримав 5 мільйонів груз. рублів. Тимошенко з Крикуном рішили залякати Гордієнка фізичним насильством і забрати оті гроші. Так вони зайшли до Гордієнка з вимогою віддати їм гроші. Гордієнко ж цим шантажистам відповів, що він не Голуб і що коли вони до нього ще з'являться, то він звернеться до грузинської влади. «Відважні» діячі злякалися й пішли геть.

Безпринциповий говорун Тимошенко пробує утворити найширший комітет під назвою — «Совет Революционно-Демократических Организаций Народов Северного Кавказа». Якщо йняти віри Тимошенкові, то він скликав нараду з деякими горцями і разом виробили ще один проєкт організації і ухвалили резолюцію, в якій говорилося про потребу боротися з комуністами й монархістами під гаслом державної незалежності Країв Північного Кавказу з пізнішою конфедерацією їх. Власне, повторювалась форма, що її вжили і в попередніх комітетах. Тут Тимошенко сподівався посилення його членами Ради, що прибули з Царгороду. Але прибулі, мабуть, вирішили, що ліпше верховодити в Кубанському Комітеті, де все ж шелестить така-сяка копійка, ніж іти до Тимошенка, якого вони вважали ніяк не вищим за себе. Горці також швидко опам'яталися й не стали так дуже бавитись у демократизм та бути непримиренними до Врангеля, вирішили, що краще кримська синичка, ніж Тимошенківський журавель. А коли прийшли чутки про десанти на Кубанщину і повернувся Султан Келеч Гирей з Криму, одержавши через в. об. Отамана від Врангеля все потрібне для піднімання повстання, то горці покинули «Со-

вет», вважаючи за краще йти в похід з «контрреволюційними» кубанцями.

Та й грузинські офіційні й громадські кола, які ще так недавно ніби докоряли Тимошенкові за співпрацю кубанців з Добрармією, після повернення з Криму свого торгового агента Вайчишвілі та його звітів про становище в Криму, — були не проти зносин із Врангелем, принаймні торговельних. Очевидно, в Тифлісі виступи проти Врангеля не були побажані.

23. Царгородці й Л. Бич

Царгородці здалека ідеалізувалися, як міцна сконсолідована група непримиренних ворогів Денікіна і Врангеля. Думалося, що вони при першій нагоді повернуться з Царгороду і з усією силою свого авторитету, скріпленого ореолом мучеництва, поведуть рішучу політику разом з Тимошенком проти угодовського уряду в Криму та переберуть владу до своїх рук. Насправді ж царгородці були гуртком людей, яких випадково вислала з Краю сліпота та дурість Денікіна й Покровського. У Царгороді вони жили, байдикуючи, і сварилися, коли ділили прислані урядом гроші, або шукали винуватця того, що сталося в листопаді минулого року. Вони були не від того, щоб знову грати якусь роль в кубанських справах, але вже без усякого ризику, бо розмагнітилися. Щоправда, їхнє становище було непривабливе — вони були під доглядом контррозвідки — і російської і англійської. Але коли Мурат Гатагогу надумав був перебраться до Грузії, щоб бути ближче до Кубанщини, то це йому дуже легко вдалося. З часом, коли царгородці одержали від уряду вдруге гроші і між ними появився І. Макаренко, якому уряд забороняв щось платити, то розбрат між ними появився ще більший. Ледве поділили гроші (між іншим, зігнорували листа від уряду і І. Макаренко одержав рівну частину). Не мирилися царгородці між собою і щодо дальшого забезпечення. Більшість вважала, що крім тих 500 фунт. стерл., що кожний з них одержав від уряду, їм мусять давати і з фонду того краму, що його вивіз Багенський до Італії, щоб реалізувати. Вони чомусь вважали цей крам «своїм» фондом. Одні хотіли безпосередньо захопити його в свої руки, а інші думали, що користуватись ним вони можуть лише через уряд, якому вони зобов'язані звітувати, як писав полк. Роговець до в. об. Отамана 12. серпня 1920 року. У політичних питаннях серед царгородців також не було однозначності: одні намагалися провадити свою власну кубанську політику, а другі були згодні пов'язуватися з урядом і разом з ним вирішувати політичні питання; одні орієнтувалися на Україну, другі (Роговець, Феськів, Воропі-

нов) боялися, щоб «українофіли» не продали Кубанщину Україні, треті шукали шляхів через Польщу. Ів. Макаренко, видаючи себе за повноважного представника, називаючи себе прем'єром Кубанщини, вів із поляками якісь таємні переговори, вислідом яких була заява цього зарозумільця, що поляки хочуть перевезти до Врангеля 5 кубанців на чолі з ним для політичної праці і пропонував їхати з ним Петрові Макаренкові, Воропінову та Омельченкові (згаданий лист від Рогівця, в якому була й така фраза: «Тому, що до діяльності І. Макаренка ми всі ставилися після нашої висилки з невдоволенням, то цю пропозицію, ніби з причин її неясности, відхилили».) Були ще й четверті, що орієнтувалися на російську демократію. Всі ж разом більш-менш були задивлені на Л. Л. Бича, який 2-й рік досиджував у Парижі.

Після від'їзду Денікіна за кордон і відмови англійців помагати білому рухові, висланці могли виїздити з Царгороду легально і будь-куди. Частина з них поїхала до Тифлісу (Воропінов, Феськов, Роговець і Султан Шахим Гирей), частина до Чехо-Словаччини (Манжула, Балабас і Омельченко), П. Макаренко до Парижу, Безкровний до Відня, І. Макаренко — до Варшави, але по дорозі разом з Жуком затримався в Відні.

Прибуття частини царгородців до Тифлісу підбадьорили Тимошенка, який хотів, нарешті, організувати свій комітет, але вони з ним не пішли. Одначе Севастопольська угода змінила, точніше трохи загальмувала орієнтацію царгородців. Вони обурилися за неї і дуже проти Врангеля, а в об. Отамана вони не чіпали і рвати з ним стосунків за це не збиралися. «Я далекий від думки обвинувачувати Вас», — пише Іванисові полк. Роговець з Тифлісу 22. серпня. — «Знаю, що обставини, в яких Вам довелося підписувати умову та все останнє, тяжкі. Чи думаєте Ви спертися на тифлісців?»

Майже те саме пише ще з Царгороду Султан Шахим Гирей. Прибуття царгородців заспокоююче вплинули і на Тимошенка, який у листі 12. серпня з Батуму до в. об. Отамана пише:

«Те становище, що витворилося в Криму, подібне до кошмару. Але не забуваймо, що цей кошмар витворено при нашій участі. Я певний, В. М., що помилилися все ж таки Ви. Якби Ви не поїхали в Крим, то невідомо, кого б визнала Франція: Врангеля чи демократичну Кубанщину? (Без території, без реальної військової сили, без грошей — Автор). Обставини тоді були інші, ніж тепер. І те, що творите в Криму зараз, може принести нашому, однаково улобленому і мною й Вами Красві, лише загибель і руїну. Я не вірю в те, що Ви, ставши на Кубанську землю, станете господарем ситуації. Господарями будуть Врангель, Улагай, Фендриков, Скобцов і їм подібні, і коли б ми, демократична частина членів Рэди, що застряла в Гру-

зії, поїхали в Крим Вам на поміч, то толку з цього було б дуже мало. Перестраховка потрібна, але її потрібно було б зробити відділя для паралізування чорносотенців, які йдуть з Криму на Кубанщину. На жаль, і тут Ви не зробили того, що потрібно. Ви лишили уповноваження таким антиподам, як Білашов і Крикун, Нальгов і Гордієнко й зігнорували цілком мене особисто і демократичні методи організаційної праці тут. В наслідок цього утворилося те безладдя, властиве кубанській політиці. Стримуючи себе, я працював, щоб допомогти в Вашій праці й це може Вам засвідчити Гордієнко. (Якраз навпаки, Гордієнко в своєму листі з 8-го липня, пояснюючи свою участь в утворенні Повстанчого Комітету, пише: «Було цілком неможливим робити заяви, скеровані проти Кубанського Уряду чи йому на шкоду, виключно від І. П. Тимошенка і Крикуна, який з ним об'єднався»). Гроші, одержані від грузинського уряду, одержано при моїй участі і за моїм підписом. (Насправді це зробив Іванис в час першого перебування в Тифлісі. — Автор). Можна було одержати вдвічі більше, але треба було знати, на що і кому вони потрібні. (Це демагогія. — Автор). Зараз мені боляче дивитися на ту «свистопляску», що відбувається навколо цих нещасних мільйонів (Тимошенко був головою тієї «свистопляски», — Автор) і далі я в цьому відношенні нічого робити не можу. Моя позиція все та ж. Я думаю, що демократичні сили Кубанщини, які застряли в Грузії, мусять організувати рух звідсіля паралельно з Вашим з Криму, але різко відмежуватися від Врангеля і навіть від уряду, перебуваючого в Криму, принаймні офіційно. Неофіційно зв'язок з Вами може і мусить бути й мусить продовжуватися завдяки не Вашому постові, який Ви займаєте в Криму, а Вашій особистій якості кубанського патріота. Тільки при цій умові, за моїм глибоким переконанням можливе створення сили, яка паралізує кримську небезпеку. Те ж, що є зараз: Келеч, Чорний, агенти і Ваші і Врангеля одночасно — це ж, звичайно, не те, що потрібно, щоб підтримувати Вас. Ви свідомо пішли на розп'яття, але чи принесе це користь Кубанщині? Це питання, відповіді на котре тяжко. Мені доводиться пошкодувати, що в свій час я не порвав з урядом, не дістав грошей для праці і не організував сил тут. Мої надії на уряд не справдилися і на цей раз. Зараз же, коли на Кубанщину з усіх боків полізли типи а-ля Улагай. — Філімонов, Драценко, Фостижов і їм подібні — робити це запізно. Мені залишається лише вести ідейну боротьбу в пресі і проти большевиків, і проти Криму. Повірте, В. М., що я не Білашов і не Горбушин, і не Дробишов, за колесницею переможця чи того, хто дає гроші, не поїду. Я цілком щиро й від душі бажаю Вам успіху, але кажу одверто — не вірю в цей успіх. Замість комісарів будуть на Кубанщині генерали, а що з цього гірше, тяжко сказати. Тут приїхали царгородці. Вони пригноблені ситуацією, яка витворилася, але вірять, що з Вашою допомогою щось зможуть зробити. Своєї праці для демократичної Кубанщини я не покину і в міру своїх сил буду її робити».

Цю віру царгородців на користь «демократичної праці» Тимошенко розхитує з Парижу Бич.

Сидячи в Парижі, він нарешті стає ніби самостійником. Царгородцям він радить не тримати ніякого зв'язку ні з централістами, ні з децентралістами. Боротьбу треба вести за самостійну Кубанщину, яку час уже перестати звати краєм або областю, а треба скрізь і завжди іменувати Кубанською Республікою. Але інститути Ради, Військового

Отамана, уряду не потрібні, бо вони так скомпромітували себе постійними угодами з Добровольчою Армією, що населення ставиться до них з неповагою. На їх місце мусить стати якийсь «Комітет Оборони» або «повстання» можливо з тих діячів, які залишилися на Кубанщині.

Після Севастопольської умови Бич розпочинає похід проти в. об. Отамана. Ще й до підписання цієї умови, невідомо з якої причини, Бич почав ставитися до Іваниса гостро: вірить всякій нісенітниці проти нього та повторює її, не роздумуючи над тим, чи можливе те, про що він говорить. Наприклад, приїздить із Криму донець, через якого в. об. Отамана передає Бичеві уповноваження, і він, на підставі оповідань цього донця, сповіщає Безкровному, що Іванис, прибувши до Теодосії, видав такий наказ: «Тому що Букретов здав Кубанську Армію, яка була на побережжі, большевикам, а сам утік до Грузії чи кудись до іншого місця, то тим він склав свої повноваження, а в такому разі, за Кубанською Конституцією, права й обов'язки Отамана переходять до Голови Кубанського Уряду, цебто до Іваниса, а далі він уже як Отаман видав наказ, що всі кубанські війська, які зараз перебувають в Криму, переходять у повне розпорядження Врангеля». Як видно з попереднього, в цьому не було ні єдиного слова правди. Ніяких наказів у Криму Іванис не видавав, а обов'язки військового отамана, як уже сказано, неохоче прийняв у присутності двох членів Ради.

Севастопольська угода 22-го липня зовсім розв'язала Бичеві руки і Безкровному він пише:

«Ну й автономія чудова! Все Врангелєві віддається й люди, й добро кубанське, й залізниці, й честь... І це все підписав «наш» Іванис... Кажуть, що тепер наших кубанців у Врангеля в Криму 10-12 тисяч, бо один Іванис притяг туди тисяч 5-6 людей. Здорово підкріпив він Врангеля, на нещасну голову Кубанщини. А мабуть ще більше підкріпив він його сеоїм «договором», бо справді, в тому договорі понаписувано такого, про що навіть Денікінові і в сні не могло приснитися. Можна припустити, що саме ця угода сприяла визнанню Врангеля Французьким урядом, бо «договір» зроблено 4-го серпня, а визнання було проголошене 11-го».

Трохи пізніше Бич оповідає: «У нас пройшла чутка, що віденці (Безкровний тоді вже був у Відні — Автор) одержали довгого листа від Іваниса, в якому він кличе денікінських висланців їхати до нього в Крим. (Беручи на увагу, що в той час у Відні перебував Ів. Маркаренко, то зрозуміло, хто пускав ті чутки і з якою метою — Автор.) Все ж таки було б дуже цікаво знати, якими засобами Іванис мстивує свою теперішню славну діяльність в ролі Врангелівського гопахача? Мені здається, що приїзд до нього висланців був би йому потрібний для того, щоб виправдатися як перед кубанцями, так і в своїх власних очах за «договір» і за все останнє; а він багато дечого, здається, натворив».

Ще гострішого листа написав Бич до Воропінова в Тифліс. Там він не втримався від одвертої лайки на адресу в. об. Отамана. В цьому листі Бич удруге висловив думку про потребу ліквідації інститутів Ради, Отамана й Уряду та радив шукати шляхів до замирення з большевиками.

Воропінов дав цього листа прочитати Тимошенкові, а той без дозволу власника, опублікував його, пропустивши місце про мир з большевиками. Цей скандал і компромітація в. об. Отамана та його уряду підбадьорили невгомного Тимошенка. Він робить ще одну спробу стати в центрі подій, які могли б виникнути в наслідок розвитку повстання на Кубанщині, хоч сам до того й не був причетний.

24. Повстання ген. Фостикова

Як уже згадувалося, у час капітуляції невеличкі частини кубанської піхоти й кінноти, рятуючи своє життя і не бажаючи переходити до Грузії чи виїздити в Крим, перейшли лісами через перевал і пробралися вглуб Баталпашинського відділу. З цими частинами був і ген. Фостиков — ще молода людина, що засвоїла собі разом з генеральськими погонами громадянської війни багато рис цієї формації. Завдяки тому, що большевики захопились ліквідацією козаків і біженців, які скапітулювали, не переслідували менших загонів у лісах і горах, та завдяки вигідним природним умовам, — ці групи об'єдналися під командою ген. Фостикова. Об'єднана група могла переховуватися протягом декількох місяців цілою й пасивною в лоні гір і лісів Баталпашинського відділу. Але коли большевицький режим розгорнувся у всій своїй красі й силі по станицях, то до загону Фостикова почали прибувати нові утікачі, шукаючи порятунку від червоного терору. За рахунок утікачів ця армія швидко розбухала. Скоро почали творитися повстанські менші гуртки, які при переслідуванні червоними також ховалися в лісах і також натикалися на загін Фостикова і приєднувалися до нього. Населення станиць почало думати про організацію загального повстання. Воно почало захоплюватися чутками про ген. Фостикова і посилати до нього делегації, щоб довідатися, що собою уявляє генерал і його армія.

Фостиков був кубанським козаком лійцем, але душею — добровольцем, що дбав про єдину неділимую і... трошечки про Кубанщину. Сидячи в глибині гір і лісів, він себе вважав російським генералом, а через те назвав свою армію «Армією відродження Росії» і ширив таку програму армії:

1. Знищення комунізму й большевизму, бо вони погубили Росію.
2. Сликання Установчих Народноправних від Народів Росії Зборів для встановлення форми правління і для установлення нового ладу.
3. Народу — земля й воля, а державі — тверда влада.

4. Звільнення населення від насильства й грабунжів.
5. Оборона ьри народів від наруги; віра недоторкана й свята.
6. Ніякої різниці між станами Росії. Установчі Народні Збори все розберуть.
7. До скликання Установчих Народніх Зборів народовласть належить по вибору на місцях.»

Про армію Фостикова кубанці, що були в Грузії, були поінформовані. Білашов посилав до нього своїх агентів, які б його інформували в належний спосіб. Але що значили ці агенти для молодого «героя»? Ці агенти були з якогось там Кубанського уряду, розпоряджень і вказівок якого Фостиков виконувати не хотів. Та хоч врангелівські агенти й підтримували Фостикова, як командувача «Армії відродження Росії», але населення поставилося до нього критично.

Коли в районі ст. Кардонізької большевики спробували ліквідувати Фостикова і в цьому їм не пощастило, то генерал свою територію швидко поширив, звільняючи станиці та приєднуючи все нові групи повстанців. Фостиков проголосив уже мобілізацію, але звільнене населення висунуло питання, чи генерал виступає з цією армією з наказу Кубанського уряду? Від окремих агентів Фостикова населення вимагало уповноважень від Кубанського уряду. Розпорядження, що йшли не від уряду населення не виконувало. Встановити лад у звільнених станицях Фостиков також не міг, бо населення вимагало чогось певного й свого, кубанського, на якому б стояв штампель своєї влади й уряду, а генерал цього не мав. Про такі настрої розповіли члени Ради лінійці І. В. Горбушин і полк. В. І. Нальотов, які були далекі від самостійности. Обидва ці члени Ради з Грузії перебрались до повстанців і побували у звільнених від большевиків станицях. Це змусило російського патріота Фостикова змінити свої кличі. 2-го серпня 1920-го року за ч. 208 із ст. Надєжної Фостиков написав до члена Кубанської Законодавчої Ради осавула Сокола і представників Кубанського уряду й Військового Отамана таке:

«Конечна потреба: 1. Кубанському Урядові слід прибути якнайскорше в Кубанську область, упорядкувати звільнені станиці, вести пропаганду (протибольшевицьку) в моєму запллі і спереду, в районі, що його ще займають червоці... Я, військові частини і населення Кубанщини чекаємо скорого прибуття нашого Уряду, з приїздом якого відразу підніметься настрій удвое, енергійна праця представників Уряду перешкодить таємній праці червоних і припинить її... Потрібна енергійна праця тут на місці, а робочих рук, крім війська, у мене немає. Тому чекаю на Кубанщині [Уряду] і його працівників».

У цьому зверненні жадної згадки ні про Росію, ні про Добрармію і її Командувача ген. Врангеля. Від неділимця ген. Фостикова почулися виразно самостійницькі нотки.

Полк. Нальотов побував у повстанців і докладно поінформував Фостикова про події в Криму, про десанти з ньо-

го на Кубанщину, порадив, як організувати місцеве самоврядування у звільнених станицях та вести найрішучішу боротьбу з насильствами, грабунками тощо, щоб зільнене населення відразу почуло лад, за яким нормальні люди ту-жать.

Білашов же в листі до в. об. Отанама 9. липня 1920 р., крім інформації про роботу в Грузії, пише «про потребу перегляду цінностей, що їх має Кубанщина, визначення, хто є козаки і ціле населення Кубанщини, які цілі треба виставити і твердо їх запровадити в життя. Крикун же фактично нічого не робив і скаржився, що йому не дають грошей, а сам не міг розрахуватися з одержаними меншими квотами. (В його звітах фігурували ті ж самі числа двічі записані). Коли з Кримом прибув військовий старшина Чорний в Грузію, то Крикун написав звернення до населення Кубанщини, яке мусило бути поширене в Краю Чорним. Він же мусив його й підписати. Однак ця відозва була занадто демагогічна і Чорний відмовився її підписати й розповсюдити.

Із Грузії Чорний вийшов з невеликою групою козаків і пішов через перевал на Кубанщину. Але большевицькі агенти дізналися про це заздалегідь і попередили червоних на Кубані. Як тільки він перейшов на кубанську територію, його оточили більші сили червоних. І в першому бою Чорний був убитий і всі козаки, що супроводили його, також загинули.

Щоб покласти край отій суперечності поміж представниками уряду в Грузії, уряд ще 3-го серпня ухвалив:

«Всі представництва Кубанського Військового Отамана й Крайового Уряду, які перебувають на Закавказзі, з 15-го серпня ц. р. скасувати. Уповноважити члена уряду в справах Народного Здоров'я В. Г. Ледомського відібрати уповаження від усіх осіб, що одержали їх від Військового Отамана чи Уряду. Організація повстанчого руху з півдня при допомозі козаків і черкесів, які перебувають у Грузії, мусить бути під керівництвом ген. Султан Келеч Гирея і військового старшини Чорного. Кошти, які є на Закавказзі, передати в розпорядження члена уряду В. Г. Ледомського з правом видатків лише на відділи ген. Султан Шахим Гирея й військового старшини Чорного. Видачу коштів для відділів робити на підставі поданих поіменних списків і норм, що вживаються в грузинській армії. Видачу коштів на харчування робити лише на 15 днів».

Ця справа весь час шкутильгала через велику деморалізацію людей, які, одержавши гроші на якусь мету, часто про неї забували, присвоюючи собі одержане на організацію повстання чи навіть для інтернованих. На чужій території можна було покладатись лише на моральність, бо жадних санкцій уряд не міг уживати.

У вищезгаданому повідомленні ген. Фостиков вважає конче за дуже потрібне:

»2. Кубанські частини, які розпорозилися по Грузії, перекинути на Кубанщину. 3. Потрібні гроші (щоб уникнути реквізицій) на патрони, скоростріли (Максима й Люїса), гармати, набої, медикаменти і перев'язки. 4. У мене немає офіцерів, лікарів, а головне — командного складу (в силу необхідности взяв на себе відповідальність і підвищую офіцерів, сподіваючися, що наш Уряд затвердить ці підвищення). Немає офіцерів гарматчиків Все наше офіцерство, яке здалося в Туапсе і Сочі, почасти відправлено в глибини Росії, а більша частина його сидить в Катеринодарських в'язницях. Прошу надіслати як можна більше офіцерів-гарматчиків, кіннотчиків, піхотинців, гідних цієї назви. 5. Потрібні тут бодай два літаки. 6. Потрібна надсилка одягу й тютюну. Все перераховане виконайте зараз же. Не можна прогаяти хвилини. Для праці зараз сприятливий час».

Цей крик ген. Фостикова свідчить про існування в його армії дуже примітивного ладу. Наприклад, загальні збори І-го Хоперського полку, що відбулися 2-го липня 1920 року

»одногосно ухвалюють кару для тих, хто належить до «Армії відродження Росії»: 1) За невиконання наказу начальства карається смертю через розстріл; 2) за грабіж і насильство над мирними мешканцями винні караються смертю через розстріл; 3) за самовільну відлучку з відділу — на смерть через розстріл; 4) за п'янство винні караються — 1-й раз 25 ударами нагаєм, 2-й раз — 50, а 3-й раз — 75 ударами».

Ця постанова полку підписана всіма козаками цього полку. А загальні збори офіцерів під головуванням Командувача «Армії відродження Росії», обміркувавши питання організації армії, прийшли до одноголосного висновку, що

»в армії не можуть знаходитися офіцери, які захоплюються п'янством, грабіжем і насильством над населенням, а також і такі, які під час бою можуть покинути позиції, не маючи на те поважних причин. Після обміну думками ухвалили: 1) хто дозволить собі п'янство, той підпадає смертній карі через розстріл. 2) Хто дозволить грабіж й насильство — смертній карі через розстріл. Цю постанову клянемося виконати і даємо слово чести офіцера, що й стверджуємо своїми підписами. Голова Зборів ген. Фостиков та близько 85 офіцерів».

Задовольнити слухні вимоги ген. Фостикова здебільшого не було можливо. Спроби зібрати офіцерів і козаків у Грузії, щоб вони погодилися добровільно йти на Кубанщину, кінчилися згодою одиниць. Крикун, якому доручено це зробити, займався містифікацією. Так, 7-го липня він написав до в. об. Отамана: «Склад наших сил такий: «кубанців — 1,600 душ, ставропольських салдат — 140 душ, українців під командою полк. Філоновича (вони вже втратили надію виїхати на Україну) 280 душ, в Єривані офіцерів і солдат від 200 до 700 душ». Все це не було правдою. Коли з Криму до Тифлісу повернувся чл. уряду Ледомський, то не знайшов ні тисяч, ні сотень, а може десяток офіцерів і козаків, яких можна було переправити на Кубанщину. Козаки в Грузії невеликими групами 5-6 чоловік улаштувалися на працю по мает-

ках і не хотіли покидати ту працю. Чл. Ради Горбушин, що з доручення «Повстанського Комітету» працював, назбирав якихось 150-200 людей. Військ. старш. Чорний в Грузії назбирав 100 козаків і 50 офіцерів, на яких чл. уряду Ледомський видав гроші (Доповідна записка Ледомського з 21. серпня 1920 року). Важко було тримати й сталий та частий зв'язок з повстанцями на Кубанщині, бо звідти до Грузії був певний перехід лише протягом двох місяців на рік. Клухорський з Сухума і то пішов стежкою, а на 10 місяців на ньому заковувся в лід глибокий сніг. Подати ж туди гармати чи інші важчі вантажі (скрині з набоями) не було можливо. Коні також треба було вести по одному без гарантії, що він оступить і й полетить у провалля.

Чл. Ради полк. Нальотов виїхав до повстанців з Сухуму 10-го серпня, а до штабу Фостикова добився лише 28-го серпня. 31. серпня із станиці Упорної він до Комітету визволення Кубанщини написав таке:

»В цей момент Штаб армії знаходиться в ст. Вознесенській Лабинського відділу. Від початку виступу Фостикова і до цього часу захоплено станиці — Кардонницьку, Сторожеву, Зеленчуцьку, Переградну, Передову, Іскровну, Удобну, Спокійну, Відвадну, Попутну, Підгірну, Надежну, Безстрашну, Відважну, Каладжинську, Упорну, Засовську, Володимирську і Вознесенську. Відібрано від ворога 10 гармат і понад 40 скорострільів. Можна було б розвинути успіх, але не стає гвинтівок і бойового знаряддя (набоїв для гармат) і це перешкоджає. На фронті зараз працюють виключно частини, зведені у 8 полків — 4 хоперських, 3 лабинських і 1 кубанський. З піших частин формуються: 1-й стрілковий полк і 6-й пластунський батальйон. Велика недостача рушниць затримує виступ цих частин на фронт. Дух єояків бадьорий і всі, як один, поважаються битися за визволення Кубанщини. В армії додержується дисципліна й лад; грабунків і насильств немає. Населення ставиться більше ніж прихильно й доброзичливо. Іногородніх в рядах армії незначна кількість, не зважаючи на приязне ставлення до іногородніх; останні ж не вірять і тягнуть більш у бік большевиків, вважаючи, що це все ж таки їхня влада. Часто-густо трапляються випадки, коли іногородні видають козаків, і останні за це нищать їх, а коли їх немає дома, то палаять хати. (Фостиков у своєму вищезгаданому донесенні каже: «В силу необхідности мені довелося ужити мобілізації козацького й іногороднього населення; проголосив мобілізацію призову 1910-1921 рр. включно. Козаки йдуть не всі, а іногородні майже всі ховаються і без репресивних заходів не обійтися. Але багато йде і добровольців». Скаржаться також на горців, які не дають ніякої підтримки, а лише грабують, особливо карачаївці).

Репресії большевиків щодо козаків страшні. Вирізують родини, не жаліють і дітей, палаять хати і забирають багатих до в'язниць. В ст. Кардонницькій спалено 114 дворів, в Упорній — 15 дворів, зрубано на ст. Григоропольській 720 чоловік, в ст. Володимирській — 90 чол., Упорній — 40. Це цифри, точно перевірені. Яке насильство чинять вони в станицях, ними захоплені, точно не з'ясовано, але чутки кружляють неймовірні. Прибувають козаки й переказують жахливі факти насильств. Населення дослівно стогне від большевицьких утисків і боляче бачити наповнені жінками й дітьми підводи, що без краю тягнуться за армією. В цьому відношенні єдине,

чим можна допомогти, це безупинно посуватися вперед, звільняти станиці, мобілізувати козаків і тим скрипляти армію, в той час розкладаючи большевжків хибними для них боями, але для цього всього потрібні набої і рушниця, а їх то й нема. Тому вважаю за потрібне доставити сюди мінімум найконечнішого, а саме: рушниця 1500, набойв трьохлінійних для рушниць 500 000, набойв для 3-цалевих польових гармат 1000. Фронт Лабинського і Баталпашинського відділів уже об'єднаний в руках Фостикова. Майкопський же район тим часом не об'єднаний і треба вжити заходів для його об'єднання. В Майкопському відділі козаки захопили всю нагірну смугу до Майкопа з півдня і Білоріченську з заходу. Великий брак офіцерів. Доводиться підхорунжих ставити на командні посади і для авторитету підвищувати в офіцери. Вживання погонів було генералом заборонене, але цілий ряд делегацій від військових частин і, нарешті, постановою козаків про необхідність вживання їх, примусили генерала видати наказ про вживання погонів. (Це, звичайно, доїбниця, але факт показовий). Щождо політичної фізіономії армії, то вона в своєму нутрі носить ідеал звільнення Краю від сторонніх сил і упорядкування його по-своєму, а зовнішня є та програма, яку встановив ген. Фостиков і яку ви вже знаєте. Далі цього не пішли, і це натурально тому, що робітників тут немає. Після моєї доповіді і розмови з Фостиковим він висловив мені свою повну згоду працювати з нами і підтримати наші демократичні прагнення, для чого дуже просить всіх прийхати сюди і допомогти йому в цій справі. Тут політичного відділу й політичної праці немає абсолютно ніякщо, і в цей момент я безсильний щонебудь зробити, бо зовсім самотній і без засобів, а саме: без преси й паперу і навіть без співробітників яких тут, між іншим, можна знайти, але треба все це організувати. Маючи на увазі, що спосіб діяння партизанський і не має твердого запілля. Організація такого апарату значно утруднюється. До Вашого приїзду я спробую ближче вивчити життя армії, увійти у її внутрішній зміст і накреслити ті шляхи, які легше б від усього забезпечили вашу працю. Ваш приїзд дуже потрібний найближчим часом, до того ж треба припустити, що незабаром закриються перевали. Адміністративно-громадське життя в зародковому стані. Призначені Отамани відділів і при них вибраний апарат, але життя, з огляду на несталість, налагоджується поволі. Оце все, що можна сказати. Звичайно, це дуже мало, але всіх дрібниць, всіх відтінків того чи іншого не опишеш в такий короткий термін. Але якщо пощастить, то мій співробітник, осавул Г. Янко, якого я посилаю, дасть відповідь на питання, які ви висунете.

Таким чином, що ж, нарешті, треба робити? 1) За всяку ціну доставити сюди рушниця, патрони, набої, перев'язочні пакети, йод, папір і машинку. 2) Всім негайно прийхати сюди й тут працювати. Вся обстановка каже за те, що армія є дійсно народня і на чолі її стоїть людина, з якою можна працювати і бути впевненим в краще майбутнє Кубанщини, і що, підтримуючи цю армію, ми виконаємо те завдання, яке на себе поклали. Ваш особистий приїзд допоможе зростові і міці армії. **Населення до Ради й Уряду ставиться з цілковитою пошаною й довір'ям.**

Осаул Г. Янко, що співробітничав з полк. Нальотовим, незабаром перейшов перевал і досяг Сухуму, звідки 14-го вересня 1920 р. він писав до Тифлісу:

»В момент мого від'їзду, 19-го серпня ст. ст., стан на фронті у ген. Фостикова був такий: В районі Баталпашинська діяв відділ осавула І., який він організував з станиць Бугурустанської, Суворовської, Вороньколіської, Бекешівської, Красногорської і Баталпашинської.

Передні частини досягали до Біломенотівського мосту. Далі відділ полк. Кривм Шахманова: Іванівська, аул Тазажуківський і ст. Відрадна, горці великого й малого Зеленчука — 900 душ. Від ст. Відрадної розташовані головні сили по станціях: Урупська, Константинівська, Родниківська, Лабинська. Штаб відділу був у ст. Засовській в 15 верстах від ст. Лабинської.

В Майкопському відділі всі групи об'єднані: кіннотою командує ген. Муравйов, піхотою полк. Крижанівський. Численність Майкопської групи є 3-5 тисяч душ. Ворог зосереджений в районі залізниць і уникає, не хоче посуватися в нагірну смугу. Настрій у большевицьких частинах пригноблений. Чисельний склад не поповнюється і дуже пошарпаний ген. Фостиковим Настрій козаків чудовий. **Всі бадьоро йдуть на боротьбу за незалежність рідної Кубанщини.** Іногородні також співчутливо ставляться до цього руху, хоч і є такі, що сумніваються. Станції Зеленчуцька, Сторожева, які вичікували, мобілізувалися. Карачай також виступив. Першими при мені виїшли тазармукавці, навіть старі. Хоча населення йде бадьоро, але всі цікавляться політичною програмою і питають мене, де Уряд, чому не йде на Кубанщину налагоджувати життя. Фостиков каже, що він особисто зайнятий виключно воєнними операціями і чекає представників Уряду для залагодження політичного й громадського боку життя. За моїми особистими спостереженнями, всім політичним діям потрібно, не гаючи ані хвилині часу, виїхати на Кубанщину для налагодження життя. Цього чекають усі, від малого до великого. Командувач перший заявив про це. Як він каже, поле громадської й політичної діяльності він уступає цілком представникам Кубанської Влади і громадянства».

Але... на заклик іти працювати з повстанцями з усього «громадянства» відгукнувся один лише чл. Ради Горбушин, який і поїхав на Кубанщину.

Якби Таманський півострів затримали білі, то через нього можна б було до повстанців налагодити й поважніше постачання гармат, набоїв до них, скорострільів, рушниць, патронів, ліків і т. інше. Але Врангелю знав про настрої повстанців, які воюють за Кубанщину, запитують лише про Кубанський уряд, ані словечка про Добрармію чи Денікіна й Врангеля. Боротися з цим явищем у спільці з креатурами, як Філімонов, Корольков, Науменко і подібні, було безнадійним, а переходити на визнання самостійности Врангеля також не хотів.

25. Севастопільська угода і кубанці в Грузії

Іхати до повстанців на заклик ген. Фостикова, полк. Налютотова й Янка згодився тільки І. В. Горбушин. Решта хотіла голосно говорити, маючи свіжу тему — Севастопільську угоду. Крім оголошеного листа Бича до Воропінова й відповідного інтерв'ю Тимошенка в пресі, президія Крайової Ради подала чужоземним місцям меморандум. В ньому заявила, що вона не визнає Севастопільської угоди, бо остання суперечить Кубанській Конституції й підсилює реакційно-військову диктатуру ген. Врангеля над Кубанщиною. Пре-

зидія ж подала також великий меморандум інтернаціональній соціалістичній комісії, яка прибула до Грузії, щоб ознайомитися із спробою утворити в Грузії Соціалістичну Державу. (В останньому меморандумі подана вся історія Кубанщини, як її розумів Тимошенко. Кубанщина представлена бездоганною демократичною країною, яка терпить усякі прикраси за свій демократизм і соціалізм).

Член уряду д-р В. Ледомський, прибувши з Криму до Тифлісу, поінформував членів Ради про Севастопільську угоду і загальну ситуацію в Криму. На засіданні члени Комітету запевнили доповідача, що комітет тримається погляду, що не слід підривати авторитет уряду, а навпаки — скріпити його. Воропінов скликав нараду, щоб обміркувати Севастопільську угоду і політику уряду. На нараду прибули: Воропінов, Роговець, Феськов, Тимошенко, Аспидов, Гатагогу, Дробишов, Крикун і Ледомський. Думки на нараді розбилися на триє: Гатагогу стояв за припинення боротьби проти большевиків і за відповідну пропаганду: Тимошенко ж, після довгої критики уряду, який, на його думку, є зрадницьким, домовився далі, що в. об. отамана, Голова уряду Іванис є також зрадником, який продав Кубанщину підписанням угоди. (Після цього цей же промовець написав «приятельського» листа з Батуму Іванисові). З таким урядом він радить вести безоглядну боротьбу. Він закликає створити революційну організацію, яка насамперед відмежувалася б від Криму й Кубанського уряду, щоб виявити своє обличчя. Боротися, на його думку, треба проти большевиків і проти Врангеля та чорносотенного десанту. Цей революційний орган мусить захопити в свої руки владу й армію на Кубанщині. Течія ж більшості присутніх висловились за утворення не революційного, а просто Комітету кубанських громадських діячів, які повинні здійснювати урядову програму в цивільному упорядкуванні краю. Члени Комітету мали організувати боротьбу з реакцією, що насувається з Криму. Більшість вважала, що їхній колектив мусить мати уповноваження від уряду.

Після дводобових розмов доручили Білашову, який саме їхав до Криму, поставити нерозв'язане питання перед урядом.

Коли Білашов повернувся з Криму (27. серпня 1920 р.), він поінформував членів Ради в Тифлісі, які після того рішили утворити комісію в такому складі: Воропінов, Роговець, Султан Шахим Гирей, Білашов, Аспидов і Феськов. Завдання цієї комісії — об'єднати кубанців й керувати ними за вказівками уряду. Діяльність протибольшевицьких організацій і відділів має розгортатись на підставах:

»1. Комісія встановлює безпосередній живий зв'язок з існуючими вже на Кубанщині протибольшевицькими організаціями й відділами (імен. Фостиков, Султан Келеч Гирей, військового старшини Князева й інші.), вживаючи заходів до об'єднання цих відділів під одним загальним командуванням і даючи допомогу грошми, речами військового постачання та озброєння, а також ліками, не обмежуючи їх в оперативних діях.

Для встановлення такого зв'язку Комісія виділяє з свого складу не менше двох членів для постійного перебування на місцях, де знаходяться головні повстанчі сили, або де таке перебування Комісія визнає найбільше доцільним, приймаючи до уваги місцеві умови.

2. Комісія вживає заходів до можливо ширшого розвитку повстанчого руху проти большевиків на Кубанщині, намагаючися в цьому русі тримати зв'язок і з селянами Чорноморської губ., з горцями, терцями й інш.

3. Крім того до обов'язків Комісії належить: а) інформація населення про цілі і завдання, які висунув Уряд у визвольній боротьбі проти большевиків, шляхом надсилання агентів, агітаторів, розповсюдження листівок, відозв і т. інш.; б) висвітлення в пресі, по можливості й закордонній, боротьби козацтва проти большевизму, а також прагнення козацтва до визволення з-під большевицького ярма; в) збирання відомостей військового характеру (про сили большевиків, їх розташування, військової дії й накази), а також відомостей про цивільну управу на Кубанщині, про особливості утвореного советською владою режиму, про всі утиски й насильства, що чинять органи советської влади над громадянами Кубанщини, про стан продовольчого і взагалі економічного питання.

4. Усі зібрані відомості й матеріали по боротьбі проти большевиків, а також часописи, що видаються большевиками на Кубанщині, Комісія передає в розпорядження уряду, вживаючи з свого боку найзручніших способів швидкої доставки зібраних матеріалів.

5. У своїй діяльності Комісія керується постановами Крайової Ради й уряду.

6. Комісія з-поміж себе обирає голову, секретаря й скарбника і сама визначає внутрішній лад своєї діяльності, даючи про все звідомлення урядові.

7. Усім членам Комісії, в тому числі й голові, видається винагорода по 700 рублів на добу кожному грузинською валютою з дня фактичного утворення Комісії, з коштів скарбниці, на підставі спеціального розпорядження.

8. Потрібні для діяльності Комісії кошти видаються на підставі постанови уряду шляхом таких асигнувань.

9. На початку видати Комісії аванс в розмірі 50 мільйонів рублів».

26. Діяльність Президії Крайової Ради.

Створена Комісія не була до вподоби Тимошенкові, бо вона його зігнувала. Він після цього почав намовляти царгородців, які всі також належали до президії в Катеринодарі, об'єднатися та всім разом взяти все в свої руки, бож вони — президія Крайової Ради. Ті погодилися і в середині вересня відбули це об'єднання на чолі з Тимошенком.

Ця президія поставила собі за завдання знайти спільну лінію з урядом і працювати з ним. Севастопільську умову вони намагатимуться або анулювати, або замінити другою на підставі рівноправства, щобто щоб Кубанщина визволяла-

ся власною Кубанською армією, при чому амуніцію й зброю одержували від Врангеля (заплата по звільненні Кубанщини — хлібом), або від Франції. Для переговорів з Врангелем мав поїхати в Крим Султан Шахим Гирей, якщо буде гарантія особистої недоторканости. Тим часом президія рішила паралізувати шкідливість умови там, де працюють кубанські військові організації (в Майкопському й Баталпашинському відділах) і остаточно умовитися з чорноморським селянством в особі Вороновича, який від імени Комітету принципово погодився на вступ Чорноморської губ. до складу визволеної Кубанщини, якщо там не буде панування Головного Командування. Продовжуючи працю Крикуна й Білашова, підтримуючи зв'язок не тільки з чорноморськими селянами, а й з ген. Фостиковим, залагоджувати політичний бік цієї справи.

Президія виготовила декларацію. Негативне ставлення в ній до уряду є ніби чисто зовнішнє, офіційне, як підкреслювали члени президії. Їм добре відомі особисті погляди В. М. Іваниса. Вони лише тоді б порвали з ним і урядом та провадили б працю цілком самостійно, не рахуючись з їх плянами, коли б Іванис, одержавши їх декларацію з супровідним листом, виявив себе прихильником севастопільської угоди за всяку ціну.

Тимошенко в Президії не мав повного довір'я, Члени президії боялися, щоб він не загострив відносин з Іванисом. Вони (члени президії) шукали способів паралізувати його діяльність. Вони інформували чл. уряду Ледомського, що вже дали зрозуміти Тимошенкові, що коли він не припинить своїх виступів проти уряду, то вони не зупиняться перед тим, щоб усунути його, як заступника голови Крайової Ради. Всі ставились до Тимошенка дуже гостро, навіть Крикун ніби пристав до гурту. Але деякі думки Тимошенка члени президії поділяли як, наприклад, щодо грошей. Воропінов повідомив Ледомського, що президія вважала за потрібне, щоб йому (Воропінову) були передані всі кошти уряду, які знаходяться в Грузії. Підстава була та, що ніби Грузинський уряд видав гроші Тимошенкові під його розписку, як голові Ради, не довіряючи урядові... Це була легенда, яку не посоромився сплести Тимошенко. Насправді ж гроші були асигновані інженерові В. М. Іванисові й видані його уповноваженому чл. уряду О. М. Гордієнкові.

У цей час до Тифлісу надійшли добрі вісті про поширення діяльності ген. Фостикова, про його надзвичайні успіхи. Тимошенко вирішив, що настав його час і вирушив з Тифлісу. Таємничо декому він сказав, що їде в Чорноморську губ. на селянський З'їзд. Вороновичу ж, з яким він разом подорожував, казав, що їде пробиратися в Баталпашинський від-

діл, де повстанці під командою Фостикова досягають великих успіхів, перемагаючи червоних.

«Недалека та година», хвалився Тимошенко, «коли Фостиков звільнить усю Кубанщину, тому мені, як голові Ради, слід бути при Фостикову, щоб негайно після вступлення до Катеринодара скликати Крайову Раду й відновити владу Крайового Уряду». До самих гір, казав Воронович, Тимошенко розповідав про успіхи Фостикова і вихваляв цього генерала, як переконаного демократа і ворога генеральської диктатури Врангеля.

Тифліська ж президія Крайової Ради, проговоривши декільки днів про потребу напруженої праці, про те, що тепер на них має бути звернена увага, рішила, що уряд мусить об'єднати всі роз'єднані сили і для цього потрібен авторитет Отамана й уряду, що треба освіжити командний склад Кубанської армії і підпорядкувати його собі, а для цього потрібний Командувач армії — кубанець, який би був призначений урядом із своїх певних людей і підлягав би йому, що слід добитися, щоб Врангель передав відділ силою в декільки тисяч козаків, які б слухалися лише Отамана і ним призначених осіб та захопити цим відділом Туапсе. З цим відділом мусили б прибути в. об. Отамана й уряд з відповідним у своєму складі військовим штабом, а щоб у Криму залишити всіх авантюристів, лизоблюдів і всіх кубанських реакціонерів. Врангель же мусить постачати кубанську армію хлібом, зброєю, амуніцією, ліками. Після такої голої фантазії президія заспокоїлась. Цілий тиждень після цього, як повідомив Лэдомський, президія не збиралась. Розворушили трохи президік вістки, які привіз Воронович з побережжя Чорноморщини — від Тимошенка й Гагагогу. А ліквідація, чи нова капітуляція фостиковської армії уже наближалась.

27. Ліквідація армії Фостикова

Не дождавшись ніяких вказівок ні від Отамана, ні від Врангеля, Фостиков на початку вересня, коли всі десанти з Криму на Кубань безславно провалилися, розпочав наступ. Спочатку йому щастило і він дійшов був аж під Армавір. Та большевики, звільнивши всі свої війська, що боролися з десантами, кинули їх проти Фостикова і швидко розбили його. Причин цієї поразки було декілька, а саме: 1. Большевики мали краще озброєння і в достатку, хоч вояків вони мали менше; 2. У большевиків був кращий командний склад і краще верховне командування. Фостиков був малопомітною фігурою, як військовик, а освіченого начальника військового штабу він не мав. 3. Повстанці ще не були як слід об'єднані. Врангель Фостикову не цілком довіряв і надіслав

у район повстання політично надійного ген. Муравйова (також слабенького військовика) з певним помічником для цивільного управління — чл. ради Новосельцевим і значними грошовими засобами. Муравйов діяв цілком відокремлено від Фостикова. А вже цілком від обох відокремлено тримався Кучук Улагай, який зносився безпосередньо зі згаданим Беляєвим, який сидів у Батумі, як представник Врангеля.

Козаки спочатку дуже охоче приставали до армії Фостикова, поки той тримався ніби кубанської орієнтації. Після того ж, як він під впливом врангелівських агентів засвоїв добровольчу лінію, що створило сприятливий ґрунт для большевицької пропаганди, козаки почали відсакувати, а ті, що залишилися, втратили ентузіязм і захиталися. Фостикову довелося відступати в напрямі Красної Поляни і вийти на побережжя, де захопив район від Адлеру до Сочи. Тут він на якийсь час покинув козаків і перебрався до Грузії з недужою дружиною.

За відсутністю Фостикова в армії запанувало безладдя. Командири один одного не слухалися, скидали один одного з посад, а частина цих начальників і собі кинула козаків, утікаючи до Грузії. Дехто з начальства почав пиячити і підводив козаків непідготованими під удари большевиків. Армія ця набрала жахливого нужденного вигляду — багато босих, голодних, обдертих, хоч ще озброєних рушницями, але з двома патронами на рушницю (один для ворога, а другий для себе). З Гаґр до цих козаків з'явився Тимошенко, який написав до Гатаґогу:

«Був у наших в аванґарді. Те, що писав Нальотов, підтверджується. Настояю на виконанні всього, про що просив Нальотов. Негайно потрібні гроші, перев'язки. Сьогодні приїздить Фостиков і я їду до нього, щоб установити політичні зв'язки. Настрій у козаків чудовий у всіх відношеннях. Кучук Улагай в контакті зі мною. Запасіться дозволом їхати до Гаґр і приїздіть, як можна швидше, це підніме настрої козаків і населення. Настояйте перед урядом на виконанні моєї телеграми, надісланої Н. В. Рамішвілі й Г. С. Лордкіпанідзе. І. Тимошенко, Гаґри 25. вересня 1920 року».

Одержавши записку Тимошенко, Роговець і Дробішов відвідують міністра Н. В. Рамішвілі (справа торкалась одного мільйона рублів, патронів, ліків, про що Тимошенко телеграфом просив Рамішвілі й Лордкіпанідзе). Рамішвілі прийняв цих делегатів і відповів, що при всій своїй симпатії до кубанців грузини нічого не можуть зробити для них. В Сухумі й його околицях кишить від большевицьких агентів, а воювати з большевиками грузини не можуть і не хочуть. Відносно ж ранених і біженців сказав: «Нехай переходять кордони неофіційно, перевозьте їх таємно, якщо мо-

жете, ми перешкоджати цьому і видавати нікого не будемо». На заклик Тимошенка приїхати відгукнулися разом з Крикуном, — Сокіл та Султан Шахим Гирей, який боявся, щоб там не натворив чого голова президії, а тому виїхав до Гагр.

Тим часом Тимошенко збирає козаків і офіцерів та оголошує їм декларацію президії, хоч остання його на це не уповноважувала. Декларація звернена проти Криму, хоч сам фантаст чекає допомоги з того ж таки Криму. Покищо робить спробу порозумітися з чорноморськими селянами й одержати від них хоч якунебудь допомогу.

Наскільки Тимошенко був верхоглядом, блискуче ілюструє його розмова з Вороновичем (Воронович. Цитована праця, ст. 179), а саме:

«...Мені не вдалося побачитись з ген. Фостиковим, — говорить Тимошенко Вороновичеві, — але я розмовляв з його начальником штабу, який оповів мені блискучий план, що його виробив Фостиков. Річ у тім, що захоплення Сочинської округи є один з деталей цього плану. У Фостикова нема ні артилерії, ні патронів, без яких, як Ви самі добре розумієте, воювати неможливо. Тому він рішив захспити Адлер і декілька інших прибережних пунктів, де буде триматися до того часу, доки не одержить з Криму потрібної кількості патронів і декілька гармат, по які сьогодні ж буде виряджено когонсбудь з штабу офіцерів. Одержавши гармати й набої, Фостиков негайно піде через гори на Кубанщину, розіб'є червону армію, яка захопила Баталіашинський відділ і через якийнебудь місяць дійде до Катеринодару... Запевняю Вас, план Фостикова буде блискуче виконаний. З Сатуму його офіцер через радіо встановить зв'язки з Севастополем, звідкіля будуть негайно надіслані кораблі з провіантом, гарматами й набоями, які прийдуть до Адлеру не пізніше, як через 5-6 днів. Але нам потрібно зговоритися з Вашими селянами зараз, щоб одержати від них хоч трохи провіанту й набоїв (мабуть, патронів — авт.). Якщо селяни погодяться підтримувати нас, ми залишимо на побережжі сильний відділ і будемо боронити Вас від большевиків... Війська Фостикова зовсім не деморалізовані і коли надійде допомога з Криму, вони з новими силами почнуть бити большевиків».

На зауваження Вороновича з приводу непослідовності щодо Криму, Тимошенко відповів:

«Вачите, наш уряд дійсно не визнає Врангеля, але наш Отаман примушений був скласти з ним умову, бо в Криму знаходиться більша частина Кубанської армії. Звичайно, ця умова нас ні до чого не зобов'язує, і як тільки ми будемо в Катеринодарі, ми зараз же остаточно покінчимо з Врангелем, але в цей час, завдяки цій умові, ми одержимо від Врангеля і гармати, і набої, і провіант» (Воронович. Цитов. праця, ст. 181).

До Криму, як уже згадувалося, дійсно від Фостикова прибули полк-ки Уваров і Полянський, які просили солідної допомоги, а тим часом з двома патронами на гвинтівку треба було триматися. А це було неможливе. Провід у цій

армії в ролі начальника штабу перебрав полк. генер. штабу Валуєв (терський козак), якого Врангель потихеньку підіслав до Фостикова ще перед відходом на побережжя.

Місцеве населення, побачивши страшенно збідовану армію, в якій воно легко впізнало й врангелевських агентів, проти яких воно було сильно розпропагандоване. Через це населення поставилось цілком байдуже або й ворожо, не довіряючи командному складові та боячись пізніших розправ большевиків. Чорноморські громадяни не вірили, щоб такі «санкюлоти» могли перемогти большевицькі дивізії. Такому настроєві сприяла ще така історійка з черкесом Кучук Улагаєм, що був агентом Беляєва. Він тримав контакт з Тимошенком, спритно удаючи з себе великого демократа. Він зумів скласти з чорноморськими селянами якусь умову і одержати від них якесь призначення. За цю умову Беляєв домігся від Фостикова звільнення Кучука Улагаєва від командування невеликим загоном. Як розповів Ледомському Воронович, селяни Чорноморщини прихильно поставилися до Тимошенка і, відмовляючи штабові Фостикова, йому особисто видали 50 000 патронів.

Нічого не одержавши від Рамішвілі й Лорджіпанідзе, Тимошенко телеграмою просив Ледомського негайно прислати йому 300 000 рублів, не пояснюючи, навіщо. Ледомський, який добре знав Тимошенка, а до того ж і не мав у своєму розпорядженні такої суми, — це прохання відхилив. 30. вересня Ледомський у порозумінні з президією через представника Франції полк. Корбейля вислав таке радіоповідомлення:

»Теодосія. Отаманові Іванисові. Ген. Фостиков з усіма партизанськими відділами покинув Кубанщину, перейшов у район Сочинської округи в складі 10 000 вояків і понад 2 000 біженців, жінок і дітей. Потрібно, щоб уникнути повторення катастрофи, негайно, протягом ближчих днів, доставити в Імеретинську бухту, на південь від Адлера, набої, одяг, ліки, перев'язки, гроші, фураж. Обов'язково — муку, сіль, цукор. Нема артилерії. Деякі члени президії Ради виїхали на побережжя. Настрій людей бадьорий. Загальне бажання залишитися поблизу Кубані. Повторюю, потрібна найнегайніша допомога. Війська можуть протриматися найкоротший час. Залишилися по два патрони на вояка. Бажаний Ваш особистий приїзд. Чекаю відповіді по радіо«.

В. об. Отамана цього радіоповідомлення не одержав, але, знаючи із звіту полк. Полянського, що саме потрібне на побережжі, умовився з ген. Шатиловим, що йому дадуть все потрібне. Від'їзд цей затримано на добу через відому вже вечірку з Моркотуном. Уже в морі в. об. Отамана довідався, що на великому транспорті, який як тріску кидала страшна буря, ніяких гармат, набоїв, муки й іншого не було. Це все навантажили на шхуну, яка з-за бурі не могла

впливти в море. Транспорт «Сарич», яким командував гарматчик, а не моряк, доплив до Гаґр лише на 8-й день. В. об. Отамана вивантажився в Гаґрах (Нових), а транспорт відплив у тихіше місце біля миса Піцунда. В. Гаґрах зустрів Тимошенка, який з захопленням рекомендував «демократичного» ген. Фостикова. Тут же з'ясувалося, що ген. Шатилов, вирядивши в. об. Отамана на порожньому транспорті, сам слідом за ним виїхав на американському міноносці й побував на побережжі у Веселому, зустрів Фостикова й дав йому свої інструкції.

Того ж таки дня, поговоривши з старим знайомим, командувачем груз. дивізії ген. Артмеладзе, в. об. Отамана верхи з'їздив на пограниччя в Пиленково, де перебував ген. Фостиков. Затаюючи побачення з Шатиловим, Фостиков поінформував в. об. Отамана, що якби мав з 200 тисяч патронів, то міг би ще трохи протриматися. Цілком було ясно, що без солідної допомоги з Криму ні про який успіх, а тим більше про повернення на Кубанщину не можна було й мріяти. Треба було рятувати людей і якщо давати відсіч большевикам, то лише з метою отого рятунку. Через це, повернувшись до Гаґр, в. об. Отамана почав просити грузинське командування дати патронів. Один з грузинських старшин погодився конспіративно передати патрони. Але треба було зараз же думати про інтернування тим часом у Грузії. Грузини погодилися перевести цю армію на їхню територію стежками, дальшими від берега. Як тільки надійшли патрони, большевики гураганним вогнем почали наступ. Козаки ж при цьому панічно почали розбігатися. Їх спрямовували в ліс вище Нових Гаґр і провели в Старі Гаґри й південніше. Так була інтернована і армія ген. Фостикова. На зібранні старшин цих повстанців в Старих Гаґрах в. об. отамана інформував про ситуацію Криму, не затаюючи, що його катастрофа неминуча. А звідти, кому пощастить сісти на корабель, один буде шлях — в далеку чужину, в невідому для більшості Європу. То вже буде еміґрація з її злиднями. Через те доцільніше лишатись у Грузії й підшукувати працю. Переживаємо революцію, яка багата на всілякі несподіванки, той, хто буде ближче до Кубанщини, матиме більше шансів на поєднання з родиною. Серед цих старшин був уже й Кучук Улагай в цивільній одежі.

Інтернування це було без дротяних загород і хто хотів, міг залишити табір і лаштувати собі приватне життя. Грузини, хоч їх становище щодо большевиків було дуже драгливим, ставилося до кубанців не зле. Щоб залагодити цілу цю справу, в. об. Отамана просив Тимошенка виїхати до Тифлісу й там подбати, щоб, не дай Боже, не видавали козаків большевикам та допомогли улаштувати їх на працю.

У цей же час врангелівські агенти розвели надзвичайну агітацію про переїзд у Крим. І коли, крім «Сарича», прибуло до Піцунди 5 транспортів і один крейсер, то охочих їхати в Крим знайшлося більше. Одним із перших на корабель сів «демократичний» ген. Фостиков, доручивши керувати посадкою полковникові Старицькому (терський козак).

У Крим виїхало близько 7 тисяч, у Грузії лишилося до 4-х тисяч людей і з 5 тисяч коней. В Гаграх же почала нишпорити маса советських агентів. Генерал Артмеладзе попросив в. об. Отамана замешкати в Старих Гаграх, як безпечніших від отої агентури. Та недовго довелося й там усидіти. Уряд попередив коменданта Гагр, що ловити в. об. Отамана виїхав советський ген. Ситін і просив, щоб в. об. Отамана приїхав до Грузинського уряду в Тифліс у справах інтернування казаків і майна (коні, рушниці тощо). Поки повантажилися, утворилася така ситуація, що по портових місцях шниряли советські агенти, шукаючи в. об. Отамана. Грузинський комендант попередив, що їхати кораблем чи шхуною до будьякого порту небезпечно, бо там нишпорять червоні агенти і провіряють пасажирів, які вивантажуються. Саме в цю пору приїхав Султан Шахим Гирей з Тифлісу до Гагр. Комендант цього міста порадив їхати фаєтоном, подав добру тройку, яка мала довести до Сухуму з одною ночівкою в якомусь містечку по дорозі. Стояла саме дощова пора, сів дрібненький осінній дощ. Дорога вузька й слабо брукована, але коні добрі й фаєтон котився все далі й далі по Абхазії (мусульманське населення). Живилися по духанах, які мали вивіски ще й досі російські. Це були корчми. В них від світанку до смеркання сходилося багато місцевого люду, переважно чоловічої статі, й говорили про останні новини, не розбираючи, наскільки ці пантофлеві відомості відповідають правді. В духанах можна було дістати смажену курку, варені яйця і кукурудзяний хліб, який у гарячому стані мав своєрідний смак, а вистигши, робився каменякою. Перед Сухумом мандрівники заїхали до Новоафонського монастиря з його мальовничим розташуванням на схилі гори і великим гаєм оливкових дерев. Усередині цей монастир на диво був якийсь безлюдний. Побачили декількох непривітних ченців, які провели до трапезної, що була брудна й уже заплесніла. В ній можна було дістати молоко, якого по склянці й випили. Один з місцевих абхазців попередив подорожніх, що серед ченців багато комуністів. Не було часу на більші оглядини та й візник підганяв, щоб зарання заїхати до Сухуму — столиці Абхазії.

За яку годину фаєтон уже шелестів по вулиці Сухуму. Тут треба було змінити коней. Подорожні зупинилися в кращому готелі. Не встигли розпосістися в готелі, як у двері

по стукали. На вигук «увійдіть!» до кімнати безшелесно, тихенько зачіняючи двері, зайшов молодий чоловік з наганом в кобурі. Він представився, як голова місцевої народньої гвардії, яка відогравала в Грузії роллю надполіції, підлягаючи безпосередньо міністрові внутрішніх справ Н. В. Рамішвілі. Цей голова мав секретне повідомлення з Гагр, щоб заопікуватися прибулими. Він їздив назустріч, але розминувся — хотів повезти в інший, певніший готель. Півголосом попередив, що в сусідній кімнаті зупинився советський ген. Ситін, який шукає Кубанського Отамана. Він просив не виходити до їдальні і взагалі на вулицю. Він замовить вечерю, щоб принесли до кімнати. Виїздити з Сухуму можна буде тоді, коли він скаже, бо треба довідатися, куди советський генерал почимчикує. Він йому радить пошукати Отамана в Батумі.

Так, обшукавши весь Сухум, ген. Ситін відплив на Батум. Як тільки червоний генерал виїхав з Сухуму, опікун з'явився веселий і сказав, що він замовив добру тройку, якою можна буде доїхати до маленької залізничної станції. Він же по мапі показав маршрут, головніші містечка якого в об. Отамана занотував.

Рано-вранці з'явився з фаетоном опікун і мандрівники подякували й зашелестіли далі. Трохи розпогодилось і стало веселіше їхати. Цей район був густіше заселений, скрізь по шляху зустрічали чоловіків і жінок без чадр, а багато було закутаних у вовняні шалі з квітами троянд. Султан Шахим Гирей зауважив, що молодіці вбрані як на Кубанській чорноморії і навіть такі ж гарні й веселі. За перший день зробили 80 верст з гаком і зупинилися, коли стемніло. Готеля не було і подорожні зупинилися на нічліг у приватного заможнішого абхазця, візничого знайомого, який з гордістю попередив, що везе якихось «великих гостей». Візник заїхав у двір і там же ночував. Прибулих гостили доброю їжею з вином сапераві і поклали в просторій гарній кімнаті спати. На другий день раненько до прибулих з'явилось двоє народногвардійців з рушницями і, побачивши на столі пояс з кинджалом і малим бравнінгом, вхопили те, а обох арештували. Візника хотіли забрати, щоб їхав назад до Сухуму в їхніх потребах. Візник же зразу метнувся до комісара містечка і розповів йому, що сталося. Та арештованих скоро привели самих до комісара, який був одягнений в черкеску, при поясі з кинджалом. Комісар був абхазець, що мав презирливе ставлення до народогвардійців. Він попросив зайти з ним до бічної кімнати без охоронців і розпитав, хто вони такі. Почувши прізвище, він лише запитав, чи народногвардійці не забрали чогось. Довідавшись про забрані речі, він з обуренням наказав охоронцям принести забране і залишити візника, щоб відвіз панів куди їм тре-

ба. Після цього розговорилися з комісаром більше і довідалися, що він був у Катеринодарі і клопотався, щоб Абхазію приєднали до Кубанщини. Це був один з інтелігентних абхазьких провідників, молодий правник. Незабаром народногвардієць приніс забране і подорожні, сердечно подякувавши своєму визволителеві, що порадив їм і найкоротшу дорогу до залізниці. Коли повернулися на помешкання, то застали там приготоване снідання, з самоваром і натуральним чаєм включно.

Подякувавши за гостину, за яку господар відмовився взяти за плату, зазначаючи, що кубанці й черкеси — це їхні брати, мандрівники тим же фаетоном покотили далі. По дорозі нічого вже не трапилось і над вечір доїхали до якоїсь залізничної станції. Заплатили їй подякувалти візникові за таке дбайливе ставлення, купили до Тифлісу квитки і досить скоро сіли в вагон потяга, що надійшов. Залізниці в Грузії тоді ще добре працювали і в. об. Отамана вислав телеграму, сповістивши кого слід у Тифлісі, яким саме потягом він їде. На станцію в Тифлісі прибуло вся президія й чимало членів Ради й біженців. На станції довго не затримались, а відразу поїхали на приготовані приватні помешкання.

У Тифлісі насамперед треба було залагодити справу розташувань й приміщення козаків на працю та ліквідацію залишених на Піцунді коней, збирати до гурту кубанське громадянство, яке, приголомшене невдачею повстання, почало розпорощуватись на всі боки. У цей час надійшли відомості про загибель Чорного й невдачу ген. Келеч Гирея. З цими питаннями в. об. Отамана на другий же день відвідав міністра Н. Рамішвілі.

Рамішвілі довго вагався, чи можна приміщувати козаків на працю. Дві шхуни з козаками цілий тиждень стояли в морі між Поті й Батумом, поки одержали дозвіл на вивантажування. Вивантаживши козаків, розбили їх на артілі й повели на роботи. Але це була мала частина. Треба ж було думати про решту. В. об. Отамана запитав Рамішвілі, чи не можна частину козаків послати в Кахетію, де «затишніше» від большевиків, на якісь лісові розробки чи що інше. Рамішвілі згодився з такою думкою, але треба ще порозумітися з Телавом, тамтешньою адміністрацією. На це потрібно більше часу. В. об. Отамана на це відповів, що він має в Телаві знайомих інженерів, з якими би міг поговорити. Рамішвілі пристав і на таку подорож. Водночас треба було подбати про харч, одяг і взуття для козаків і біженців, які були голі й босі. На ці потреби могли зібрати якісь кошти за коней, що лишилися на Піцунді. Міністер на це згоджувався, але як практично оформити цей продаж і то якнайскорше?

На п'ять тисяч коней багато треба покупців, а їх на місці нема. Уряд такої маси коней не потребував.

Після цієї розмови до Гаґр був командирований Дробишов для ліквідації коней і допомоги тим, що ще залишилися. За коней великого виторгу не можна було зробити, бо їх нічим було годувати і більшість з них порозтягало місцеве населення, вимінюючи за якісь старі речі, кукурудзяний хліб і т. інше. Для такої реалізації треба було мати більше спритних людей, які б зуміли це зробити, а їх бракувало. Невідкладні справи були і в Батумі і туди вислано полк. Нальотова. До м. Поті, де скупчилася найбільша маса кубанців, поїхав член Ради І. Горбушин, що виявив велику ініціативу й уміння до такої праці. Вся ця робота вимагала великих коштів, а тих грошей, що їх привіз в. об. Отамана з Криму, було дуже мало для задоволення всіх потреб. Отже треба було шукати інших джерел. До Поті в цей час прибуло медично-санітарне майно для потреб кубанців. На це майно, на його ліквідацію, покладалося багато надій, які не здійснилися.

28. Майно, що прибуло з Франції

Історія цього майна така. Після ліквідації Антантою фронту у Франції й Бельгії залишалась сила вслякого майна, яке за безцінь продавали або й даром роздавали. Бичеві пощастило також такий подарунок одержати у вигляді санітарного майна від Канадійського Червоного Хреста для кубанців, горців і терців. Доставити це майно на місце призначення Бич доручив представникові Центрального Союзу в Катеринодарі А. Ю. Кучерявенкові, який у той час був у Франції в справах кооперації. Кучерявенко привіз це майно до Царгороду саме тоді, коли більшовики вже окупували Кубанщину. Боячись, щоб у Царгороді майно не skonфіскували добровольці, він проїхав з ним до Констанци (Румунія), пізніше знову повернувся до Царгороду, а через деякий час привіз його до Грузії. Тут саме був член Куб. уряду Гордієнко, але Кучерявенко відмовився передати йому майно. Тоді Гордієнко уповноважує до приймання майна громадський елемент — Воропінова, Аспидова і Галяєва (цей останній — торговий агент Кубанщини в Новоросійську). Але й після цього Кучерявенко не поспішав передавати майно, бо лагодився сам його купити за 40 000 груз. рублів (коштувало ж воно не менше як утричі дорожче). Коли приїхав до Грузії член уряду Ледомський, то Кучерявенко погодився передати майно Воропінову, Аспидову й Галяєву, але Воропінов категорично заявив, що майно має бути передане йому самому. Тоді Кучерявенко запропонував Ледомському повер-

нути йому видатки за перевіз майна в сумі 61 952 фр. франків, хоч із цим майном було й кооперативне майно. Він вимагав також заплатити видатки подорожі з Констанци до Бухарешту й інші, що ніякого відношення до майна не мало. На пораду тих, що приймали майно, Ледомський запропонував заплатити видатки на подорож від Марселю до Царгороду й ті, що Кучерявенко зробив у Царгороді. Кучерявенко тоді запропонував спірні видатки поділити навпіл, але й на це Ледомський не погодився. Після довшого торгу з Кучерявенком, нарешті, дійшли до такого порозуміння: після прийняття майна Ледомський платить 20 тисяч фр. франків, а після реалізації ще 20 тисяч фран. франків. Про решту витрат буде мова після повернення на Кубанщину. Після такого домовлення Воропінов раптом заявив, що як майно не буде передане йому самому, то він відмовляється брати участь у цій справі. Кучерявенко ж знову заявив, що нікому з членів уряду він не передасть, боячись, щоб воно не попало в Крим. Аспидов зрікся участі в такій справі, Галаяв став лише технічною силою. Приймачем таки став Воропінов. Він знову ніяк не міг зговоритися з Кучерявенком. Створилася загроза, що Кучерявенко, за випуск з Кубанщини дружини, може віддати майно большевикам. Нарешті Ледомський загрозив, що звернеться до Грузинського уряду й англійської місії, якщо майно негайно не буде передане Воропінову. Це вплинуло на Кучерявенка і за декілька днів той передав Воропінову майно, за що одержав 20 000 франц. франків від Ледомського.

Яка частина цього майна належала терцям і горцям, Кучерявенко не знав, а коли передав, то почав говорити про частку для горців. Гатагогу, забувши, що він кубанський громадянин і член куб. парламенту, разом з Крикуном звернулися до Грузинського уряду зі скаргою й проханням накласти арешт на майно. Грузинський уряд наклав арешт і треба було багато клопотатись, щоб арешт зняли. Майно треба було негайно продати, а Воропінов не розумів, як це зробити. У цей розгачливий момент приїхав в. об. Отамана і зразу знайшов купців, склав умову з ними, яку заставив підписати Воропінова і одержати аванс — один мільйон грузинських рублів. Але з дальшим продажом так Воропінов зволікав, що більше частина майна дісталася большевикам, які окупували Грузію.

З'їздив в. об. Отамана й до Телава, де переговорив у справі лісових робіт для кубанців з двома колегами-інженерами, які сказали, що ідея добра, але підготовка до організації цих робіт займе найменше місяць, а козаків уже зараз треба привозити й годувати, на що в їхніх кооперативах засобів немає. Та й невідомо, як довго наші меншевики

ще затримуються при владі. Большевики, на їх думку, ось-ось рушать проти Грузії. Боротися ж, коли не втрималися донці, кубанці й українці, — Грузія не зможе. Так і можливість праці в Кахетії не здійснилася.

29. Останні наради з громадянством

Під час цього перебування в Тифлісі, в. об. отамана мав декілька нарад з громадянством, цебто переважно з членами Ради. Більшість із них почувала себе ніяково, визнаючи свою нездатність до організаційної праці. Поважний повстанський рух у Баталпашинському, Майкопському і Лабинському відділах відбувся без участі парламентаріїв. Вони навіть не спробували, крім кількох осіб, придивитися, почути, як відгукується кубанське населення. Варті чогось були спостереження над Тимошенком і Крикуном, що в кожному ділі, за яке бралися, скандально провалювалися: наприклад, обіцяли підняти всю Чорноморщину та бити і Врангеля і кубанський уряд, як тільки появляться на Кубанщині, а ні один не спромігся навіть побувати серед повстанців на Кубанщині. Присутні на цих зборах добре знали про безпринципну балакучість обох цих кубанських карбонаріїв.

У цей час несподівано почув Тимошенко про гострий виступ місії УНР, голову якої — Красковського — він вважав за свого задушевного приятеля. Справа тютюну в Адлері знову впливла. «Найдемократичніший» ген. Фостиков в Адлері захопив склади тютюну, які Чорноморський Комітет вважав своїм. Голова названої місії Красковський разом з Чорноморським Комітетом, що його репрезентував сам п. Воронович, будували на цьому тютюні якісь комерційні пляни. Коли справа з Чорноморщиною ляснула, Красковський, не довго думаючи, звернувся до в. обов. отамана з листом, у якому, обвинувачуючи Тимошенка за участь у Фостиковській операції, вимагав, щоб Кубанський уряд винагородив Чорн. Комітет, цебто Вороновича, за збитки, що їх заподіяли йому кубанський генерал та заступник Голови Кубанської Ради. В. об. отамана, щоб орієнтуватися і в цій справі, попросив Тимошенка дати на письмі пояснення. Але балакучий і писучий в інших справах Тимошенко не знайшов часу на відповідь у тютюновій справі. Після цього в. об. отамана не вважав за потрібне давати відповідь Красковському.

На нарадах з громадськістю в. об. отамана докладно інформував про справи загальні й кубанські зокрема. Дав пояснення, чому й при яких обставинах складена й підписана севастопільська умова. Зазначив, що Крим стоїть напередодні катастрофи, про що поінформовано свого часу й стар-

шин армії Фостикова, але вони відпливли в більшості своїй у Крим. Можна було б спробувати якнайбільше перевезти кубанських старшин і козаків до Грузії, але чи встигнемо і чи те взагалі можливо. В. об. отамана все ж думав повернутись у Крим і одержати від Врангеля згоду відпустити козаків, а перед від'їздом — заручився згодою Грузинського уряду прийняти їх.

Після інформацій, багатьох запитань і предовгих дебатов 24. жовтня 1920 року присутні на нараді — І. П. Тимошенко, Султан Шахим Гирей, Т. К. Роговець, П. К. Воропіннов, Ф. Т. Аспидов, Л. В. Білашов, А. К. Дробишов, М. Т. Гатагогу, В. Н. Нальотов, І. В. Гопбушин, П. М. Каплін, С. Г. Крикун, Г. П. Сокіл, Г. С. Голуб і С. Г. Попов і в. об. Отамана й Голова Кубанського уряду В. М. Іванис та член уряду В. Г. Ледомський винесли таку постанову:

»Кубанський народ у момент захоплення всеросійської центральної влади більшовиками, передбачаючи можливість довгої громадянської війни в Росії і вважаючи, що він (куб. народ) за своїми історичними, побутовими і соціально-економічними особливостями має право на самовизначення, рішенням свого уряду з дня 26 жовтня 1917 року, ствердженого Кубанською Крайовою Радою 22 грудня того ж року, проголосив усю повноту державної влади переданій до установленої Конституцією Кубані органам Крайової влади, а 16. лютого 1918 року Законодавча Рада прийняла формальний акт проголошення незалежності Кубанської Народньої Республіки.

Однодушне бажання населення Кубані установило в себе республікансько-демократичну форму правління зустріло протидіяння з боку советської влади, чим вимусило Кубанський Уряд активно виступити на захист встановленої Крайової демократичної форми правління. Під натиском більшовицьких сил Уряд Кубані і Законодавча Рада (парламент) разом з військами покинули місто Катеринодар, столицю Кубані, і вийшли в гори. В зимову стужу притиснуті величезними масами більшовиків до гір голодного Закубанья, Уряд і Законодавча Рада, зустрілись у станиці Новодмитрівській з армією ген. Л. Корнілова, з огляду на надзвичайно тяжкі умови боротьби, зробили з ним, ради спасіння життя відданих урядові військ, договір про об'єднання двох армій під Головним Командуванням ген. Корнілова, не визначаючи і не погоджуючи політичних програм обох сторін. Скоро ген. Корнілов був убитий і на чолі армії став ген. А. І. Денікін. Протягом шестимісячної спільної боротьби козацтва й збройних сил Денікіна Кубань була звільнена від більшовиків, і Кубанська-Крайова Рада в складі представників козацтва, горців і навгородніх за ухвалою Ради з 5 грудня 1920 року знову підтвердила незалежність Кубані, вважаючи, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою, а Кубань — її окремою складовою частиною. У своїй політиці і боротьбі з більшовиками Кубань прегнула спертися на демократичні окраїнні державні утвори: Україну, Грузію, Азербайджан, Вірменію, Дон, Терек і Гірські Народи. Всі спроби представників Кубані вести закордонну політику щодо сусідніх державних утворів, а також ширі стремління їх у своїй політиці запровадити в життя зазначену волю Кубанської Крайової Ради на засадах народоправства і широких демократичних реформ завжди зустрічали протидіяння з боку реакційно-централістичних сил, які очолював Денікін.

Кубанська демократія, поставлена силою історичних обставин перед немилучістю боротьби, з одної сторони, з совєтською владою, а з другої — з реакційними устремліннями ген. Денікіна, який спирався на збройні сили Добровольчої Армії, і моральну й матеріальну підтримку Англії, виявилось безсилою протидіяти політиці Денікіна, що прагнув до знищення демократичних установ Кубані і утворення одноособової влади — військової диктатури.

У процесі цієї нерівної боротьби, за наказом ген. Денікіна, був зроблений 6-го листопада 1919-го року під керівництвом Врангеля, тотожний з Уфимським, переворот на Кубані: арешт, передання до військово-польового суду і вигнання до Царгороду 12 членів Ради, страчення на Кріпосній площі члена Ради А. І. Кулабухова та насильна зміна Кубанської Конституції в дусі, бажаному генералам Денікіну й Врангелєві.

Відкрита реакційно-централістична політика генералів Денікіна й Врангеля і насильство над волею кубанського народу показала Кубанським частинам, що становили голозну силу Добровольчої Армії, всю марність співробітництва з ген. Денікіним в загально-російській війні та призвела до масового відходу воєняків з фронту, що й прискорило розвал усього антибольшевицького фронту.

На зміну ген. Денікіна, який безславно зійшов з арени громадянської війни, став на чолі решток Добровольчої Армії ген. Врангелє. Політика ген. Врангеля є продовженням реакційної політики ген. Денікіна, вона не зустріла підтримки з боку гнобленого большевиками російського народу, і нема сумніву, що ген. Врангелє, як і його попередник ген. Денікін, не зможе через реакційність і невідповідність його політики устремлінням і ідеалам народнім, об'єднати антибольшевицькі сили і, не зважаючи на енергійну підтримку французького уряду, неминуче зазнає краху.

Разом з тим і політика Совєтської Росії не здійснює бажань і ідеалів народніх і поведе Країну до повної економічної руїни і зубожіння, бо є владою не народньою, а над народом, владою диктатури комуністичної партії і тим самим, в наведених обставинах, безперечно загине сама й згубить справу Великої Російської Революції.

Таким чином, приватна нарада членів Кубанської Крайової і Законодавчої Рад констатує: в сучасний момент на арені загальногромадянської війни в Росії діють дві реальні сили, однаково неприйнятї для народу. а) Совєтська влада, яка довела своїм примусовим насаджуванням комунї, призвела до масових повстань навіть обеззброєного населення як на Кубані, так і в інших місцевостях кол. Російської держави і б) Крим на чолі з ген. Врангелєм, головним керівником насильного перевороту на Кубані, що цілковито спирається на реакційно-бюрократичні й буржуазно-поміщенські кола дореволюційної Росії, які несуть країні тиранію реакції, такі ж небажані для народу, як і олігаргічна диктатура комуністичної партії. Крім того, ген. Врангелє спирається на реальну підтримку зовнішніх сил (Франція і Англія), політика яких в російському питанні постійно була скерована на моральну й матеріальну підтримку реакційних генералів (Колчака, Денікіна, Юденіча), а не демократичних окраїнних державних утворів; неодноразові звертання яких по підтримку їх у боротьбі з большевиками і контрреволюцією завжди кінчалася відмовою, не зважаючи на те, що населення їх становило головну силу антисовєтських армій.

Нема сумніву, що обидві ці реальні сили — як комуністична Москва, так і реакційний Крим — у процесі дальшої громадянської війни, як такі, що не визначають справжньої волі народу і не користуються співчуттям і підтримкою, близькі до свого неминучого кінця — розвалу й загибелі, при чому Росія знову попаде в море анархії й безправ'я.

Виходячи з усього вищесказаного, приватна нарада членів кубанських Крайової й Законодавчої Рад визнає:

1. Вести боротьбу всіма, що є в нашому розпорядженні, силами й засобами зі спробами розвинути зараз же на Кубані повстанський рух, який прирікає кубанський народ, через відсутність матеріальних і технічних засобів боротьби, на фізичне винищення.

2. Визнати участь у громадянській війні населення Кубані по стороні тієї чи іншої з тих сил, що борються (більшевиків чи реакції), завдання і стремління яких абсолютно суперечать справі демократичним ідеалам Кубані, — недоцільною і шкідливою.

3. Всі сили й засоби вжити на внутрішню організацію Кубані, щоб у момент наступлення анархії організовано виступити на захист ідеалів кубанської демократії.

4. Лишаючись на ґрунті принципів будування життя, проголошених волею Кубанської Крайової Ради і, беручи на увагу, що договір, укладений в Криму 4-го серпня 1920-го року між ген. Врангелем і Кубанським урядом та Отаманом, порушує основні принципи будування життя і змінює основні закони країни і тому недійсний, — приватна нарада членів Ради визнала вважати цей договір за такий, що не має сили і не підлягає виконанню.

5. З метою спадкоємности, з метою організованої й пляномірної боротьби за звільнення Кубанщини від загарбників влади як справа, так і зліва, ми вважаємо за потрібне зберегти інститути влади, встановлені Кубанською Конституцією, і всі кубанські Військові частини й установи, що в Криму перебувають, повинні перебувати в безпосередньому розпорядженні Кубанського Військового Отамана й Уряду.

Заслухавши повідомлення Голови Кубанського Уряду про намічене скликання Кубанської Крайової Ради в Криму для виборів Військового Отамана, про об'їзні ген. Врангелем гарантії вільного в'їзду в Крим і зворотнього виїзду для всіх членів Ради і враховуючи, що:

а) Хоч ст. 51 Основних Законів Кубанського Краю і вимагає скликання Головою Уряду Крайової Ради не пізніше одного місяця з дня смерті (складення уповноважень) Військового Отамана, але ст. 13 Основних Законів вимагає для сесії Крайової Ради не менше двох третин, що становить близько 400 чоловіка, а ст. 22 Основних Законів для правосильности засідання Ради вимагає присутности абсолютної більшости, цебто до 300 чоловіка, що робить неможливим скликання Крайової Ради поза Кубанню, де є не більш 70-80 членів Ради;

б) Досвід проголошення наявної кількості членів Ради кворумом, зроблений в березні місяці цього року в Катеринодарі в силу несамовито тяжких історичних подій, не може мати прецедента, бо він не має правових основ і є порушенням Конституції.

в) Політичні обставини в Криму такі. що скликання хоч би приватної наради не дасть бажаних для Кубані вислідів, а до того ж ніякі гарантії ген. Врангеля не можуть бути переконливими для тих, хто знає, що саме за наказом Врангеля в листопаді 1919-го року учинено насильство над Крайовою Радою і покараний повішенням член Ради Кулабухов, арештовано й передано під військово-польовий суд 12 членів Ради, ми мусимо визнати:

1. Скликання Крайової Ради поза Кубанню — неможливе.

2. Скликання приватної Наради членів Ради в Криму, в силу політичних обставин, недоцільне і неможливе.

3. Виконання обов'язків Військового Отамана, який пішов у відставку, повинне робитися порядком спадкоємности, згідно з Конституцією, поки скличеться Крайова Рада на Кубані.

Підписалися всі присутні, названі на початку постанови.

Ця постанова ніби оформила об'єднання кубанського громадянства і можна б було розпочати роботу по влаштуванню козаків на працю й певну психологічну підготову. Але для цього потрібні були кошти. На це були вигляди в ліквідації санітарного майна та майна, що вивіз інж. Багенський, хоч призначений до цього був Родіонов. Щоб останнє майно ліквідувати, вирішили командирувати до Італії члена уряду Ледомського, який мав прийняти від Багенського урядові кошти.

Була порушена думка створити якийсь гурток більш-менш однакової політичної і соціальної ідеології, після цього була створена «Група членів Крайової і Законодавчої Рад». Однак цей витвір не був тривким. Тут не взято на увагу питання національне, що швидко виникло. Крім того, постало незадоволення на ґрунті особистих забезпечень членів Ради. Наприклад, усім членам Ради призначалося однакове утримання. А Воропінов і Роговець домогалися, щоб їм заплатили і за минуле та ще й турецькими лірами за відповідним курсом. Тимошенко й інші, що не одержали допомоги, як вислані до Царгороду, запротестували і мали, звичайно, рацію. Це призвело до розколу знову.

Поки отак нараджувалися, до Тифлісу надійшли вісті, що в Криму червоні прорвали Перекоп і почалась евакуація до Царгороду, очевидно й тамтешні кубанці виїхали. При цих обставинах в. об. отамана мусив якнайскорше виїхати не в Крим, а до Царгороду, щоб організувати евакуйованим кубанцям якусь допомогу. Було ясно, що негайно треба анулювати Севастопільську угоду, яка тепер не мала для кубанців ніякого значення. В. об. отамана вважав, що треба подбати, щоб якнайшвидше всіх козаків перевести на становище політичних емігрантів, а не інтернованих. У зв'язку з цим від'їздом також виникло незадоволення, бо в. об. отамана хотів узяти з собою Білашова, як самотнього, а Воропінов і Роговець (обидва з родинами) хотіли, щоб їх узяв. Пляни й настрої в. об. отамана були перед від'їздом до Царгороду ще раз обмірковані 3-го грудня 1920 року. Присутні на останній нараді були такі особи: члени Крайової й Законодавчої Рад: І. П. Тимошенко, В. М. Іванис, Ф. Т. Аспидов, Т. К. Роговець, П. К. Воропінов, Л. В. Білашов, І. В. Горбушин і В. І. Нальотов.

Обміркувавши тодішню політичну ситуацію, нарада прийшла до висновку, що боротьба відновлення вільної незалежної Кубанщини не припиняється і праця в цьому напрямку мусить продовжуватися з більшою енергією. Для цього потрібне об'єднання всіх кубанських громадських сил, розкиданих по різних містах Західньої Європи, сил, які ві-

домі своєю щирою громадською працею і які стоять на політичній платформі, що її поділяє ця група. Плян праці на ближчий час визначено приблизно такий:

Праця повинна відбуватись у певному центрі, а не по різних закутках. В цій праці повинна бути одна певна база, якою ми вважаємо на сьогодні найближчу сусідню з Кубанню Республіку — Грузію. (Про наступ советів на Грузію тоді ще не припускалося). До Грузії повинні найближчим часом з'їхатися й інші кубанські політичні діячі. З цією метою до Царгороду, а далі до Парижу від групи виїздять в. об. отамана В. Іванис та Л. В. Білашов з такими завданнями:

»І. Точно встановити, де спиниться Кубанський уряд і, зв'язавшись з ним, ужити таких заходів: а) анулювати договір з ген. Врангелем, укладений Кубанським Отаманом і урядом в Криму; б) одержати від уряду всі грошові й матеріальні ресурси; в) перетворити уряд, звівши склад його до мінімуму.

II. З'ясувати, скільки й куди вивезено Кубанських козаків і які є наміри використати їх далі. В залежності від останнього, вжити рішучих заходів, щоб вивезених козаків знову не кинули на безнадійні fronti в руки безнадійно-безвідповідальних генералів.

Запобігаючи вищезгаданому, просити чужоземні місії уможливити козакам фізичне існування (дати працю) до того часу, поки не створиться можливість перевезти козаків на Кубань в вірні та надійні руки. Більш стійкий і розвинутий в політичному відношенні елемент переправити в сусідню Грузію. Прозондувати в чужоземних місіях, чи не можна перевезти в Грузію більшої кількості козаків.

III. В. об. Отамана і Голови уряду В. М. Іванисові не входить ні в які нові договори з Врангелем.

а) Якщо до моменту приїзду В. М. Іваниса до Царгороду або до Франції в колах Антанти і російських політичних колах почнеться нова організація для збройної боротьби з большевиками негайно, то треба вважати, що в цю справу протягом чотирьох-п'яти місяців вступати безкорисно, бо це приведе до нових поразок (большевики будуть ще сильними, а ми — не організовані).

б) У майбутньому ж збройна боротьба з большевиками можлива тільки при наявності кубанських сил без підлягання їх кому б то не було і лише за самостійну незалежну Кубань.

IV. Вважаючи, що центром роботи Кубанської Громадськості повинна бути Грузія, і припускаючи, що перебуваючі на Заході діячі згоджуються на програму Тифліської групи, доручити В. М. Іванисові передати безпосередньо або письмово — Л. Л. Бичеві, П. Л. Макаренкові, Г. В. Осмельченкові, А. А. Намітокову, ген. Савицькому, О. І. Балабасеві і С. В. Жукові таке:

а) Щоб більша частина з них, при їх згоді на це, приїхали до Царгороду, а звідти, залежно від обставин моменту, до Грузії, де вичерпно розробляться деталі дальшої роботи й можливість об'єднаного виступу.

б) Через те, що Захід (Париж) при сучасній політичній кон'юктурі не може бути залишений без представництва, то двоє чи троє, очолених Бичем, повинні залишатися в Парижі для захисту інтересів Кубані. Разом з тим ми вважаємо за бажаний і потрібний приїзд Бича до Грузії для об'єднання й координації роботи Кубанської Громадськості, для безпосереднього ознайомлення тут на місці з обставинами, для спільного виступу, перед ким слід, і інфор-

мації про західню політику і обставини. По закінченні всієї отієї роботи Л. Л. Бич, одержавши належне підкріплення на місці, виїде назад до Парижу для дальшої узгідненої роботи. П. Л. Макаренко і Г. В. Омельченко повинні виїхати сюди й залишитись тут для постійної роботи разом з перебуваючими тут і тими, що можливо прибудуть сюди, членами Кубанської Ради.

Через те, що сучасні обставини змушують обрати за центр роботи Грузію, то ми вважаємо за потрібне, щоб у цьому центрі і в цій групі зосередилися всі засоби, а через те сюди повинні бути направлені засоби, які будуть одержані В. М. Іванисом від Кубанського уряду й Ледомського. (Якщо В. Г. Ледомським вже одержана частина грошей, то їх переслати з П. Л. Макаренком в Царгород і далі в Грузію, а В. Г. Ледомський лишиться, щоб одержати і прислати решту).

У. Ті члени групи, що залишаються в Тифлісі аж до прибуття від'їжджаючих, і ті, що перебувають на Заході, ведуть таку роботу:

а) Улаштовують кубанських біженців, що залишилися з загонів ген. Фостикова, і тих, що втекли через перевал із групи ген. Келеч Гирея — всього близько 1500 чоловіка. Останні без ніяких засобів, без одягу і взуття. Із них треба організувати робочі артілі і групи, щоб зберегти їхнє фізичне існування і в той же час теоретично підготувати їх для майбутньої роботи на Кубані.

б) Організують у Тифлісі хоч би невеликий кубанський друкований орган, з якому, як і в інших місцевих часописах, вияснюють становище Кубані за весь час резолюції, її майбутні шляхи, сподіванки й надії. Цю інформацію направляти в рідні кубанські станиці і взагалі встановлювати з Кубанню і її громадськими організаціями (кооперація, робітники, політичні партії) зв'язок.

в) Уважно слідкують за внутрішньою політикою Советської Росії, а особливо на Кубані, за політикою Антанті, і підшукують собі союзників серед окремих груп і державних утворів. З урядом Грузії підтримують дружні відносини.

г) У випадку хиткого становища Грузії (большевизм) вся група з усіма, що матиме засобами, повинна виїхати до Царгороду, звідкіля пов'язуватись з громадськими діячами Кубані на Заході.

VI. Прибувши до Царгороду в об. Отамана, закінчивши вищезгадану роботу на місці, повинен вжити заходів, щоб виїхати далі на Захід для виконання т. IV цього рішення, а Л. В. Білашов, по вивченні обставин в Царгороді, виїздить негайно до Тифлісу для доповіді групі.

VII. Час поїздки визначається не менше, як на два місяці».

Цю постанову підписали всі, що їх імена, як присутніх, подано на початку.

Ця, як і перша, постанова кубанських політичних діячів приймалася при умові, що большевики не нападуть на Грузію. Таке припущення було можливе, оглядаючись на малі прибалтійські держави, яких большевики чомусь не зачіпали, хоч матеріальні засоби в них були значно менші, ніж у Грузії. В останній сьма манганова руда мусила вабити Західних союзників. Щоправда, в Азербайджані для союзників притягала не менше нафта, а вони прогавили цю державку.

Отже, маючи ніби організовану групу однодумців, в об. отамана покинув з Білашовим Тифліс, переїхав до Батуму,

а звідти на італійському кораблі відплив до Царгороду. У Батумі в. об. отамана відвідав командувача цієї округи ген. Мдівані, рідного дядька тоді дуже відомого большевика. Той племінничок недавно побував у дяді і пообіцяв, що Грузія дуже скоро вже почервоніє, а його він мав намір добре влаштувати в червоній армії. Генерал «почоту його величності» хотів таки тікати за кордон, з огидою ставлячись до большевиків. А покищо він провів із сумом в. об. отамана на корабель.

Від'їзд від Батуму наганяв великий смуток на в. об. отамана, який відчував, що виїздить надовго, коли не до кінця життя. Грузія, хоч і була чужою країною, але з нею він зжився, пробув колись рік у Телаві, мав у багатьох місцях приятелів, а тепер плыв по бурхливому морю, поглядаючи на грайливих дельфінів, які супроводили корабель. Дивно було, що не відчув «морської недуги», хоч корабель шпурляло як тріску. Пасажири на кораблі були дуже різноманітні національно й конфесійно. Було й декілька військовиків у цивільному одязі грузин, що, очевидно, не сподівалися, щоб Грузію большевики лишили недоторканою, а боронитися... марно й думати.

Міркуючи про долю козаків, в. об. отамана пригадав, що це вже третя велика еміграція з переважаючою кількістю запорозьких козаків — пращурів великих сьогоднішніх кубанських козаків. У 1709 році після поразки під Полтавою гетьман І. Мазепа мусив утекти від лютого царя Петра I-го і його супроводили запорожці з Кошовим Отаманом Костем Гордієнком-Головком. Тоді за наказом Петра I Січ була зруйнована і недужі та козаки-інваліди повбивані. Козаки ізгої розлізлися по різних країнах, нащадків яких можна ще й тепер спіткати в Добруджі, Банаті й інших місцевостях. До другої великої еміграції спричинилася цариця Катерина II, що в 1775 р. вщент зруйнувала відбудовану Січ на Дніпрі. І третьої великої еміграції зазнають тепер нащадки вусатих запорожців — козаки-кубанці від червоного надцаря Леніна-Ульянова, який напевно найдикіше розправиться з останньою Січчю — Кубанським Краєм. Не було сумніву, що Кубанський Край зазнає найстрашнішої руйни й винищування населення. З отакими думками в. об. отамана Кубанського плыв до Царгороду, першим кроком якого мусить бути зірвання будь-яких зносин з Врангелем, анулювання Севастопільської угоди. Пробирав на кораблі писати відповідну ноту, але вона не виходила.

30. Перебування в Царгороді

Прибувши до Царгороду, в. об. отамана зразу одержав докладні відомості про останні корчі Криму. Анархія відступу почалася скорше, ніж сподівався. І знову кубанці мусіли рятувати ситуацію, залишені в ар'єргарді. Коли врангелівські добровольці були розбиті в північній Таврії, вони почали безладно утікати за перекоп. Кубанська ж дивізія ген. Бабієва мусіла відступати з-під Каховки, прикриваючи натовп добровольців. При відступі ген. Бабієв був забитий гранатою і це не могло не вплинути на настрій і цієї чи не сдиної з залізною дисципліною дивізії в цілій армії. Козаки відчули кінець боротьби. Ще гірше сталося з прибулими з ген. Фостиковим козаками. Останніх попереджував в. об. отамана в Грузії, що Крим скоро лусне і не варто переживати ще одну евакуацію. Але пропаганда врангелівських агентів перемогла. Як тільки вони вивантажились, у Криму почався отой відступ. Для підбадьорювання Врангель підніс звання Фостикова до ген.-лейт., нагородив орденом св. Миколая, до речі, вигаданим у Криму, і призначив командувати Корпусом. Не давши відпочити, зодягнутися й взутися, навіть доозброїтися, хоч запасів всього потрібного було досить, фостиковську групку кинули на оборону Сивашських озер під Чорваш. Офіцерами цю групу також не поповнили. Очевидно, козаки зустрічали по дорозі на фронт і втікачів-добровольців, які поспішали до Севастополя... на кораблі.

Становище на фронті було безнадійне, хоч би Фостиков і був підготований як слід. Цей корпус не міг зайняти позиції, коли треба було тікати й вантажитися на корабель. А «русские люди», накинулися на кубанців, що вони не хотіли посправжньому боронити «русское дело». Не краще було й з евакуацією в Криму.

Ця евакуація проведена не краще новоросійської. Порти для евакуації були призначені так: в Севастополі вантажилися добровольці, в Євпаторії й Керчі — донці, а в Теодосії — кубанці. Керівник військового відомства Кубанщини ген. Гулига, коли одержав наказа про евакуацію, телеграмою просив ген. Врангеля прислати для кубанців 5 кораблів, але відповіді не одержав. Припливли ж для кубанців до Теодосії лише два корабля «Дон» і «Владимир». Спочатку вантаження відбувалося під наглядом куб. уряду, але потім з'явився ген. Фостиков, який, посилаючись на те, що його Врангель призначив начальником оборони Теодосії, ігнорував розпорядження свого уряду і став розпоряджатися евакуацією сам. Поводився цей кубанський «наполеон» і з старшинами ганебно, пробуючи навіть найстаршого кубан-

ського пластуна ген.-лейт. Гулигу «цукати», обурюючи цим багатьох козаків.

Умостившись спочатку на «Дон», Фостиков наказав викинути всіх, хто вже на ньому був, особливо цивільних. Хоча плян нового вантаження був схвалений нарадою під головуванням Фостикова, але ладу не дотримувалися. Багаж вантажили без прийнятого порядку — «по протекції», а цінні товари уряду лежали на березі й розкрадалися. Лише частина їх, завдячуючи енергійним урядовцям, попала на пароплав; а майно спекулянтів, що терлися біля старшого офіцерства, вантажилось і навіть охоронялося. Люди товпилися на березі і без черги чи розбору впускалися на пароплав. Наприклад, підійшла Терсько-Астраханська бригада, а на пароплав уже не пускали. Фостиков тоді пропонує командирові бригади ген. Агоєву (осетин) самому йти на пароплав, а козаків лишити. Але шляхетний Агоєв рішуче заявив, що він козаків не лишить, хоч би з ними довелось лишитися на березі. Це вплинуло на Фостикова і знайшлося місце для Агоєва й козаків. Але на два кораблі забрати всіх не було можливо. Знову козаків відтирали назад і їх на корабель попало порівняно мало, бо в першу чергу впускалися «руські люди». Тисячі людей стояло на пристані з вини начальства, яке «закрутило їм голови», як вони казали, а тепер само тікає з Врангелем. З відчаю ті, що їх не впускали, намірялися розстріляти пароплави з гармат. Можливо, що вони б це й зробили, але ніч та швидкий відчал урятував тих, що від'їжджали.

Так на «Владимир» напхано до 12 000 людей, хоч він розрахований на 5 000 пасажирів, а на «Дон» прийняли нормальне навантаження, бо на ньому їхав Фостиков. Кубанці, яких не взяли на кораблі, помандрували з донцями до Керчі, де якась частина сіла на кораблі, які були призначені для донців. Останні посідали всі, а кубанців залишилось на березі декілька тисяч — на розправу большевикам.

Плавба, особливо на «Владимире», була тяжка, всі закутки були переповнені. Але «патріоти» не хотіли марнувати часу і в цих обставинах. На «Владимире» був уряд, члени Ради, труп — Скобцов, Фендриков та їхні однодумці. З російською завзятістю Скобцов з Фендриковим почали готувати новий переворот. Наближались дати сумних торішніх подій в Катеринодарі, в яких ці ж панове відіграли роллю зрадників. Вони мали перемогу над самостійниками, хоч і не надовго. Тепер знову можна використати військо і Врангеля, бодай на початку. Коли були в Криму, то цих лідерів нервувала опозиція таманців. Останні в невеликому гурті трималися твердо і постанови їхньої «ради» ніколи не

підписували, називаючи їх «прокламашками». Заплянований переворот «патріоти» хотіли б зробити спільним кубанським фронтом, а для цього почали підлабузнюватися до таманців, шукаючи з ними порозуміння. Тих, що вони вважали за проводирів, запрошують на розмови, в яких палко доводять, що кубанцям, особливо тепер, треба об'єднатися і розв'язати кубанську проблему. Випитували, як таманці віднеслися б до питання про створення нової кубанської влади, зокрема до ген. Науменка в ролі Кубанського Військового Отамана, до скликання Ради разом з представниками від військових частин. При чому запевняли, що нічого проти Іваниса не мають і якщо він приїде за кордон, то йому буде запропоновано лишитися головою уряду. Таманці слухали, а жадної відповіді не давали, що викликало неспокої.

Після довгої подорожі в'їхали в браму Босфору, а трохи згодом кинули якір на Царгородському рейді. Врангель на яхті «Лукул» випередив і реформує свій уряд, називаючи цей новотвір «Діловим Органом». Йому ставиться завдання утримати все, в тому числі й козаків, у своїх руках. Ген. Богаєвський завше готовий прислужитися Врангелю і також реформує свій уряд, замість якого лишив тільки голову його — ген. Апостолова. Ген. Вдовенко й Букановський уже в Криму звели свій уряд до Отамана й Голови уряду, вони й великої еміграції не мали і ніякими проблемами не обтяжували своє буття. Найгірше було з кубанцями, які мають уряд, створений на Кубанщині і весь час активно діючий, що має своїх представників по різних державах Європи. Хоч Іванис затримався в Грузії, але щоднини може з'явитися. Його ж заступник полк. Винников також непевний і ніяк не виявляє слухняності. Тим часом треба утікачів з Криму висадити на землю. Намічено це робити, затримуючи військову організацію. Донців поселити тим часом в Чаталджі, Добрармію на чолі з ген. Кутеповим в Галіполі, а кубанців на пустельний острів Лемнос. Але кубанців покищо тримати поблизу через призначеного їм коменданта Фостикова. Нарешті Врангель рішив позбутись Кубанського уряду, що не слухається.

На рейді під Царгородом пасажирів 2-х кораблів, особливо на «Владимире» почали хвилюватися, не знаючи, що буде далі. Делегація з цього корабля в складі Винникова, Курганського, Скобцова й Попова збирається поїхати на «Дон», щоб довідатися у Фостикова про дальшу долю, а їй не дають човна. Коли ж Фостиків надумався заглянути до «Владимира», то створена делегація поставила йому деякі запити. Фостиков з величністю Зевса зволив проказати, що

він має наказ ген. Врангеля вважати всіх, хто приїхав з Криму, або військовими, або цивільними біженцями. Ні Кубанського уряду, ні Ради вже не існує. (Раковський. Цитована праця, ст. 204). Таке поведіння не сподобалося навіть Скобцову та його спільникам. Спробували побачитися з самим Врангелем, а він ухилився від цього побачення. Та Врангель також мусив і до «Владимира» заглянути. Користаючись з цієї нагоди, полк. Винников запитав Врангеля, куди кубанців повезуть і що з ними далі буде. На це Врангель з криком відповів, що тепер не час займатися політикою і що кубанці, як і він мусять реформувати свій уряд. Тут уже не витримав і Скобцов і, зазначивши, що Врангель всупереч Севастопільській умові не вважає за потрібне зноситися з представниками Кубанської влади, запитав, чи визнає він, Врангель, цю умову, чи ні? Врангель відповів, що визнає, і що в військових справах він буде зноситися через Фостикова, як командира Кубанського Курпусу, а в політичних і цивільних справах через Отамана.

Нарешті, після довгого очікування кубанці 24-го листопада 1920-го року вивантажились на о. Лемнос на Егейському морі. Острів цей був пустельний і дикуватий. Як пізніше дізналися, сусідні островки були заселені рибалками, нащадками запорожців з попередніх еміграцій. Вони мали маленьку православну церковцю і розмовляли архаїчною українською мовою. До козаків, які часом до них прибувалися, вони ставилися зичливо, але жили бідненько і культурно обмежено. На Лемносі кубанці опинилися під протекторатом Французького командування, очоленого ген. Брусо. Останній заявив членам Ради й уряду, що Врангеля можна вважати ліквідованим і що французи зноситимуться безпосередньо з козаками. Насправді ж вийшло інакше. Врангель призначив ген. Фостикова своїм представником на о. Лемносі й командувачем двох дивізій. До цих дивізій були записані всі кубанці, здатні носити зброю.

Природні умови життя на Лемносі самі по собі були дуже тяжкі. На острові зимою дують дуже холодні вітри, а кубанці не знайшли там і жител, ні палива. Довелося розташуватися в наметах, а для багатьох, особливо на початку, не було й наметів. Фостиков ігнорував уряд і, користуючись тим, що сила була в його руках, робив, що хотів, менше всього дбаючи про лад. На острові запанувало насильство, почався грабіж — крали скарбові й приватне майно. Деякі речі знаходили в цілком невідповідних осіб. (Наприклад, в уже згаданого кол. ад'ютанта Лабинського Отамана відділу Скобцова відібрано чимало ліків, бритв та ін.). Доки військова влада була в руках Фостикова, не можна

було навести якийсь лад. Коли Врангель приїхав на Лемнос, полк. Винников пробує звернути його увагу на діяльність його представника на Лемносі. Врангель же, напівп'яний після доброго обіду у Фостикова, почав кричати, лягтися і навіть погрожувати револьвером. Побачивши, що з п'яним «правителем» каші не зварити, Винников повернувся й одійшов геть.

Рафіновані змовники Скобцов і Фендриков побачили, що надійшов відповідний момент для перевороту. Вони повели агітацію за доцільність вибору нового отамана та створення нового уряду, обвинувачуючи сучасний у всіх нещастях, які спали на голови кубанців. Вони під'юджували, особливо військових, проти Винникова й членів уряду. В цьому їм старанно допомагав і сам Фостиков, який почав мріяти, як стати Кубанським отаманом замість Іваниса. Про останнього пустили нову чутку, що нібито він у скрутну хвилину навмисне кинув козаків та втік рятуватися до Грузії.

Фостиков перший робить спробу ліквідувати уряд. Але діє, як неук у таких справах, досить грубо. А до того ж інші політики, як Скобцов і Фендриков, не були на його стороні, маючи свої власні сили, щоб і себе не забути. Фостиков скликав 16. листопада нараду з членів Ради, що перебували на Лемносі, та начальників військових частин. Зійшлися, послушали лайку на уряд Іваниса й розійшлися без будь-яких рішень. Цей виступ Фостикова спричинився до його компромітації, чого потребували рафіновані кубанські політики, щоб розпочати свою роботу.

Після цього ініціативу перебравли Фендриков та Скобцов. Вони скликали першого грудня нараду, і Фендриковська «Рада» ухвалила: «Негайно, тут же на Лемносі, обрати Військового отамана, поповнюючи склад «Ради» представниками від військових частин (мусили обрати таємним голосуванням). Заступник же в. об. Військового Отамана, ні Рада, ні уряд не мають права роз'їздитися з острова». Про таку постанову повідомили Винникова, як заступника Військового Отамана. Винников з самого початку зайняв рішучу й виразну позицію: ніякої ради нема, а є лише група членів Ради. Привласнення цієї групою собі прав Ради він вважав незаконним і згубним для Кубанщини, а її постанови вважає для себе необов'язковими. «Рада», усвідомлюючи, що її становище дуже хитке з правного боку, хоче добитися, щоб Винников сам звільнив місце: вона пробує шляхом безпосередніх переговорів з Винником вплинути на нього в цьому відношенні й з цією метою посилає до нього делегатів (Скобцова, Попова, Спесивцева й Рудикова), але з цього нічого не вийшло.

Уряд же, обміркувавши стан справи на свосму засіданні 2-го грудня, подав полк. Винникову таку заяву:

»Не вирішуючи наперед дальших можливостей, ми бачимо два можливих шляхи до розв'язання кубанського питання: а) законний шлях, спертий на Кубанську Конституцію і б) шлях революційний.

1. Якщо стояти на формальному законному шляху, то єдиним джерелом Кубанської влади тут на о. Лемносі при тих умовах, що витворилися, є Ви, як заступник Кубанського Військового Отамана, і ніхто інший. Нескликання Крайової Ради не може вважатися порушенням Кубанської Конституції з боку заступника Отамана тому, що нема фізичної можливості оповістити всіх членів Ради про час і місце скликання і нема ніякої надії на те, що збереться та кількість членів Ради, якої вимагає Конституція. Якщо навіть припустити, що Заступник Отамана порушив Конституцію, то і в такому разі право обміркування такого порушення належить тільки Кубанській Крайовій Раді і в усякому разі не групі учасників проєктованих на острові Лемносі виборів.

2. Революційним шляхом робиться цілковитий розрив з попереднім політичним життям Кубанщини, з її Конституцією й традиціями. На цей шлях, як це виявляється з вищеведеного акту (повідомлення про скликання Ради з участю представників від військових частин) стає група членів Ради і уповноважені (від станиць), що перебувають на о. Лемносі, привласнюючи собі назву «Кубанської Крайової Ради», при кількісному складі, що не перевищує 60 душ разом з уповноваженими, в той час як за Кубанською Конституцією для виборів Отамана потрібна присутність двох третин складу Ради, цебто не менше, ніж 340 членів Ради.

При революційному розв'язанні кубанського питання законне джерело влади зникає, але одночасно втрачають своє звання і п. п. члени Ради, стаючи завдяки революційному шляхові звичайними біженцями. Звичайно, і біженці не можуть залишатися без влади і у випадку відсутності такої ініціативної групи слід би було відбутися вибори уповноважених від військових частин і біженців та таким чином утворити владу. Але побудована на таких підставах, вона не може вважатися владою Кубанською, будучи лише владою біженців-кубанців на о. Лемносі, тому що як би вона себе не іменувала, вона по суті являє собою лише біженський комітет з обмеженими повноваженнями. На такій же підставі, як лемноська група членів Ради, й тифліська група, що нараховує в своєму складі таку ж кількість членів Ради, може претендувати на утворення другої Кубанської Крайової Ради, Кубанського Отамана, Уряду і т. д. Це потягло б за собою остаточну дискредитацію Кубанської Влади, з коренем вирвало б можливість сдержати від наших боржників суми до 125 тисяч фунтів стерлінгів, які зараховуються спадково законній Кубанській владі, і прирікало б біженців і кубанські військові частини на існування виключно з французького пайка на непевний час.

На нараді 19-го листопада (12. грудня н. ст.) цього року, скликаний ген. Фосиковим, робилися закиди урядові й членам Ради, не допускаючи до обміркування в деталях цих закидів. Але, не бажаючи в той же час дозволити, щоб напади на уряд, який нібито чипляється за рештки Кубанської влади, були перенесені на невідповідальне за вчинки уряду джерело влади, в даному разі на заступника Кубанського Військового Отамана, і маючи намір утримати п. п. членів Ради від згубного кроку, що нищить єдине джерело законно-спадкової влади Кубанщини, що, як зазначалося вище, викличе анархію і потягне втрату всіх матеріальних засобів, ми дуже

просимо Вас, Пана заступнику Кубанського Військового Отамана, увільнити нас з 2-го грудня від обов'язків, прийнявши нашу демісію.

Ми глибоко переконані, що Ви, залишившись, як джерело влади, невідповідальним, згідно з Кубанською Конституцією за вчиники уряду, шляхом приватних переговорів знайдете спільну мову з перебуваючими на о. Лемносі представниками Кубанської громадської думки й відвернете тим непоправну помилку, яка може статися в наслідок революційного розв'язання питання».

Підписали цю шляхетно-мудру постанову: помічник члена уряду в справах Народньої освіти Поляков, член уряду в Військових справах ген.-лейт. І. О. Гулига, член уряду в справах торгівлі й промисловости О. М. Гордієнко, помічник члена уряду в справах фінансів П. Гаврик, помічник чл. уряду в справах здоров'я І. І. Бирдін і помічник члена уряду по справах Юстиції Котляревський.

Той, хто належав до цього колективу, міг бути гордий зі свого вибору. Цікаво, що в цій колегії було лише два козаки, а чотири городовики.

Копію цієї повної самопошани й гідности заяви полк. Винников післав того ж дня голові групи членів Ради, повідомляючи, що її постанов він не визнає, що свою ухвалу відносно невизду з Лемносу уряду й заступника вик. об. Військового Отамана вона може здійснити лише грубою силою, що з заявою членів уряду та їх думками він цілком згідний і що він попереджає не ставати на шлях, обраний групою, бо він остаточно згубить кубанську справу й віддалить момент повороту на Батьківщину. Це звернення, як і можна було сподіватися лишилося «голосом волаючого в пустелі». Збіговисько, яке створилось під керуванням Фендрикова — Скобцова, прагнуло досягти своєї мети, не зважаючи ні на що.

Військові частини вибрали записками й відкритим підніманням рук, а в деяких і звичайним призначенням командирами, а в усіх посвідках написано, що такий-то обраний. (Фостиков усіма способами намагався робити так, щоб скрізь пройшли його прихильники, але, як з'ясувалося пізніше, все те пішло намарно). 20. листопада (3-го грудня за н. ст.) зібралася Лемноська Рада в складі 96 осіб, з яких: 35 дійсних членів Ради, 7 уповноважених від станиць і решта (54) — уповноважених від військових частин.

У цей час Фендриков занедужав на тиф, але все ж на засідання «Ради» з'явився і виступив з годинною промовою проти Скобцова, який, не зважаючи на таку «рекламу» на виборах на голову «Ради», все ж переміг. Його заступниками обрали П. І. Курганського та полк. Романцова.

Винников пробує востаннє повернути «Раду» на правдивий шлях і написав:

»До Президії наради членів Ради та представників військових частин на острові Лемносі.

2-го цього грудня (19-го листопада ст. ст.) я надіслав Голові групи членів Ради копію прохання членів уряду про їхню демісію, в якій подані мотиви, що спонукали уряд податися до демісії. В цей час мені стало відомо, що згадане прохання не було оголошене на засіданні членів Ради і представників військових частин 3-го грудня (20-го листопада) і тому прошу президію доповісти про це прохання на засіданні 4-го грудня (21 листопада) перед початком виборів Військового Отамана, бо воно могло б показати інший вихід із ситуації, що витворилося, ніж той, що його проектує нарада, якою Ви керуєте. У разі невиконання президією цього мого прохання я складаю з себе відповідальність за можливі наслідки».

Скобцов кладе резолюцію: «Повернути назад, як надіслане не на адресу» і того ж дня відбуває вибори «отамана». Кандидатами в отамани були виставлені: генерали — Науменко, Попов і Фостиков, а таманці, глузуючи з зібрання, яке проголосило себе «Кубанською Крайовою Радою», висунули ще й кандидатуру члена Ради Перегордієва, про якого всі казали, що в нього... «не всі дома». «Рада» зрозуміла цей глум і відмовилася за цю кандидатуру голосувати, хоч кандидат її не зняв. Ген. Науменко був обраний 52 голосами, за Попова — було 48 і Фостикова — 1 голос, разом подано 101 голос, а всіх «делегатів» було — 96! На другий день «рада»бирає комісію для дослідження минулого і вгляду в сучасну діяльність Кубанської Крайової Ради уряду. І зараз же просить авансу на ім'я «голови ради» Скобцова в розмірі 3 500 фр. франків і 5 000 фінських марок на подорож комісії до Царгороду, якій (комісії) доручено захищати там інтереси кубанців і остаточно залагодити справу обрання Науменка. (Склад комісії: Скобцов, Гордієнко, Русанов і два представники від військових частин).

Уперто не визнаючи лемносського зібрання за Раду, Винников 6. грудня написав (ч. 555):

«До Голови наради групи членів Ради і представників військових частин на о. Лемнос:

Тримаючись попереднього погляду невизнання за зібранням колективу функцій Кубанської Крайової Ради, я логічно не можу, як уже висловлював, визнати рішення його для себе обов'язковим. У той же час рішенням колективу я поставлений у становище в'язня і тому не можу виконувати своїх обов'язків, які зараз, як ніколи, диктуються моментом, бо становище кубанців на о. Лемносі катастрофічне. Політичний вузол і революційний шлях, на який стала нарада, відсунули розв'язання цього питання на неозначений час... Мій обов'язок, як заступника Військового Отамана, наказує мені вишукати способу повідомити тих, під чиєю обороною ми перебуваємо в цей час, про тяжке становище кубанців. Користуючися від'їздом делегації до Царгороду, я прошу забути на час політичні сварки і вжити в цьому напрямку відповідних заходів. Для цієї цілі, у зв'язку з видатками на подорожі делегацій, я на Ваше прохання ч. 369, передав аванс членові делегації А. М. Гордієнкові (три тисячі

п'ятсот фр. франків і п'ять тисяч фінських марок), про витрачення якого мусить бути поданий звіт».

Гроші, звичайно, одержали, а папірець повернули з таким надписом: «Згідно з рішенням президії Ради, повернути, як не на адресу надіслане». Тов. Голови полк. Романцов. — Образилися, що Винников не визнав їх Радою.

На повідомлення ж комісії з 6-го грудня ч. 1, що приступила до праці й на заклик прибути разом з членами уряду на засідання комісії «в помешкання засідань Крайової Ради» Винников того ж дня за ч. 556 відповів:

«Голові Комісії наради членів Кубанської Ради і представників військових частин н.з. о. Лемносі (Попов, секретар Маркевич).

З мотивів, поданих у проханні про демісію Уряду, яке доведено до відома голови наради, я не можу визнати рішення наради для себе обов'язковим. З тієї причини не вважаю за можливе пропонувати членам Уряду стати на офіційний шлях визнання рішень наради, бо така пропозиція суперечила б висловленим ними переконанням в згаданому проханні про демісію. Щодо можливості зносити членам Комісії з мною і членами Уряду приватним шляхом, то мушу сказати, що я ніколи не був ворогом громадського контролю і в такий спосіб завжди готовий допомогти громадянству відбувати контроль. Токого ж погляду тримаються і члени Уряду».

Тоді проводирі «ради» перейшли до рішучіших кроків, видавши свій Лемноський «Наказ ч. I-а» і «Указ ч. I-а».

«Указ ч. 1-а Кубанської Крайової Ради Кубанському Війську. Листопада 25-го 1920-го року, острів Лемнос.

Кубанська Крайова Рада, обміржувавши на пленарному засіданні своєму з 24-го листопада поточний момент і взявши на увагу, що зневажаючи недозволеному ставленню Уряду, на чолі якого стоїть Винников, до народного представництва, упертому небажанню виконати постанови Ради і явній перешкоді в її діяльності заведенням цілком непотрібного листування, яке викликає тяганину в розв'язанні тих насущних потреб кубанців, які (потреби) випливають з катастрофічного становища, в яке поставлені всі ми, кубанці, Кубанська Крайова Рада, спробувавши всі їй доступні засоби до залагодження суперечки, що виникла навколо питання Кубанської влади, шляхом компромісових рішень, що не принижують гідности і не перешкоджають організаційній праці всіх органів влади на загальну користь, Кубанська Крайова Рада, до прибуття новообраного Військового Отамана ген. Науменка і зформування урядового апарату, ухвалила:

1. Існуочий Уряд вважати ліквідованим.
2. Призначити ревізію над попередньою його діяльністю, заборонивши до скінчення ревізії і звіту Крайової Ради виїзд усуненого Уряду з о. Лемносу.
3. Всю виконавчу владу прийняти Крайовій Раді, здійснюючи її через обрану Крайовою Радою Комісію, іменуючи її: «Виконавча Урядова Комісія Кубанської Крайової Ради».
4. Кубанському Крайовому Контролерові продовжувати свою працю.
5. Виконавча Комісія відповідальна перед Кубанською Крайовою Радою.
6. Ці постанови довести до відома кубанців у формі Указу Кубанської Крайової Ради.

Цей Указ доводиться до відома й виконання військовій і цивільній владі Кубанського Краю.

Президія Кубанської Крайової Ради: за Голову Кубанської Крайової Ради товариш його П. П. Курганський, товариш Голови Г. Н. Романцов. Секретарі: А. Н. Іванов, А. З. Гальченко, А. П. Чорний.»

»Наказ ч. 1-ша.

Виконавчо-урядова Комісія Кубанської Крайової Ради 25-го листопада (8-го грудня) 1920-го року.

Т. 1-а

При цьому подається до відома і виконання військової й цивільної влади Кубанський Крайовий Указ ч.1-а Кубанської Крайової Ради з 24 листопада (7-го грудня) 1920-го року

Додаток: Указ ч. 1-а Кубанської Крайової Ради з 24-го листопада (7-го грудня) 1920-го року.

Т. 2-а.

Постановою Кубанської Крайової Ради на засіданні 24-го листопада (7-го грудня) цього року для здійснення урядової діяльності на час до прибуття Військового Отамана і утворення Урядового Апарату, обрана і утворена Військово-Урядова Комісія в складі: Голови (за вибором) ген.-майора С. В. Попова і членів ген.-лейт. А. А. Геймана, полк. Г. Н. Романцова, осавула В. М. Маркевича і сотника Ф. П. Дяченка, яка цього числа приступила до виконання своїх обов'язків. Підстава: Указ ч. 1-а Кубанської Крайової Ради з 24-го листопада (7-го грудня) цього року.

Т. 3-я

На підставі пункту I Указу ч. 1-а Кубанської Крайової Ради всім урядовим установам перейти в безпосередню підлеглість Виконавчо-Урядової Комісії. Особам, що стоять на чолі відомств, представити до 17-ї години 26-го листопада (9-го грудня) цього року списки всіх урядовців відповідного відомства та опис майна й діловодства.

Т. 4.

Усім особам, які стояли на чолі відомств, прибути до 17-ї години 26-го листопада (9-го грудня) цього року до Виконавчо-Урядової Комісії в помещкання засідань Ради.

Т. 5

Згідно з пунктом 2-им згаданого Указу Кубанської Крайової Ради ч. 1-а, забороняється виїзд з острова Лемносу Заступникові виконуючого обов'язки Військового Отамана і всім особам, які стояли на чолі відомств Кубанського Крайового Уряду аж до закінчення ревізії й звіту про наслідки такої Крайовій Раді.

Т. 6

Увесь персональний склад службовців при Заступникові виконуючого обов'язки Військового Отамана відкомандировувати разом з їх списком в розпорядження Голви Виконавчо-Урядової Комісії.

Голова Виконавчо-Урядової Комісії ген.-майор Попов. Члени: г.-л. Гейман, полк. Романцов, осавул Маркевич, сотник Дяченко».

Мавши ось ці акти, Комісія, набравшись духу, в повному складі написала:

»Кол. Заступникові виконуючого обов'язки Кубанського Військового Отамана.

Постановою Кубанської Крайової Ради з 21-го листопада (4-го грудня) цього року Вас усунуто від виконання обов'язків Заступника Кубанського Отамана і Кубанським Військовим Отаманом обраний ген. Науменко. Тому, надсилаючи при цьому наказ ч.1-а з 25-го листопада (8-го грудня) цього року Виконавчо-Урядовій Комісії Крайової

вої Ради, Комісія пропонує Вам прийняти ці документи до виконання. При чому, у разі невиконання Вами їх, Комісія попереджає Вас, що з Вами буде поступлено (?), як з особою, яка не кориться верховному народному представницькому органу Кубанщини. 25-го листопада (8-го грудня) 1920-го року. О. Лемнос».

Винников повертає назад цього листа, як надісланий не на адресу. Тоді Комісія звертається до нього вже як до заступника виконуючого обов'язки Кубанського Військового Отамана, прохаючи передати їй отаманську булаву, печатку, військовий прапор і діловодство, на що одержує відповідь до відома, що булави, печатки й прапора в нього нема, а діловодство він не здасть.

Однак, припускаючи, що Скобцов і його переворотчики дійсно ні перед чим не спиняться, Винников написав до ген. Врангеля такого ще листа:

»При побаченні в Царгороді Ви, Ваша Вельможність, запевнили мене, що умова з 22-го липня (4-го серпня) 1920 року з Отаманами й Урядами державних формувань Дону, Кубані, Тереху й Астрахані залишаються в силі, і що лише в питаннях військових Ви будете зноситися з командиром Кубанського Корпусу, а в останніх — зі мною, як законним заступником Військового Отамана. Після прибуття на острів Лемнос командир Корпусу ген-лейт. Фостиков, зібравши членів Уряду й Ради та представників військових частин, запропонував обміркувати питання про стан кубанської справи, заявивши при цьому, що Ваша Вельможність у всіх питаннях, що стосуються Кубанщини, а не лише військових, буде зноситись лише з ним, не рахуючися з Військовим Отаманом і Урядом. Після обміну думками зібрання визнало, що питання, які виникають у Командира Корпусу, він мусять розв'язувати з Кубанським Урядом. На другий день відбулося засідання Уряду з участю ген. Фостикова, начальника його штабу й комісії від членів Ради в кількості 5 осіб, при чім ухвалено, що Уряд і Рада мусять виїхати з о. Лемносу в таку місцевість, де вони могли б допомогти полегшенню тяжкого становища кубанців. Зазначене залишалось невиконаним з незалежних від мене причин, а замість того група членів Ради й представників військових частин, за наказом Командувача Корпусу на нараді 21-го листопада (4-го грудня) вибрала Кубанським Військовим Отаманом ген. Науменка більшістю 52 проти 43 голосів.

Нараду членів Ради й представників військових частин вважаю неправосильною, а рішення її для себе — необов'язковими, про що й повідомив Президію наради. На підставі цього рішення не можу відійти з свого посту, вважаючи, що як вартовий, я можу бути знятий з посту лише тим, хто мене поставив. Вважаючи становище кубанців на о. Лемносі дуже тяжким і розуміючи, що на мені лежить обов'язок прямувати до покращення їх становища, я примушений проте бути бездіяльним, не маючи можливості виїхати з острова, бо рішенням колективу, що зібрався, поставлений в становище в'язня. Я звертаюся до Вашої Вельможности з проханням дати мені можливість і перевозочні засоби для негайного від'їзду з острова Лемносу до Царгороду».

Врангель на листа Винникова не відповів, бо він якраз захитався в справах козаків, а зокрема кубанців. Прибувши до Царгороду, Врангель через декілька днів запропону-

вав Донському й Терському отаманам зірвати севастопільську умову. Які до цього в нього були міркування, досі невідомо. Ця умова все ж де в чому обмежувала його, а без неї він і козаками міг розпоряджатися, як добровольцями. Антанта ніколи не визнавала Отаманів і їх Урядів де факто, навіть тоді, коли вони були на своїх територіях. Очевидно, що з виїздом за кордон значення козачих керівників для адміністрації Антанти ще більше змаліло. Отамани й їх уряди ставали звичайними смігрантами. Цього злякалися Богаєвський і Терський отамани і пропозицію Врангеля відхилили. Але їх дуже непокоїла позиція кубанців, бо вони розуміли, що якби опинився в Царгороді Іванис, він до них не пристане, а умову анулює. Через це прибуття делегації з о. Лемносу, яка привезла радісну для них вістку про «обрання» отаманом Науменка, порадувало отаманів-русифілів. У них сумніву не було, що Науменко триматиметься за їхню полуду. При першій вістці Богаєвський і Вдовенко легше зідхнули і радісно вимовили: «Нарешті, кубанці знайшли себе».

Але перед приїздом делегації до Царгороду прибув Іванис. Про цей приїзд Іваниса довідався Врангель і зразу змінив позицію. Він добре розумів, що Іванис наполягатиме, щоб вирвати кубанських козаків з його розпорядження. Тому треба було далі через отаманів мати в своєму розпорядженні козаків, тим більше, що доведеться мати справу з Науменком, відданим йому ще з кубанського погрому. І хоч «вибори» Науменка на Лемносі ще більш незаконні (крім уповноважених від станиць, притягнуто до виборів ще й військових) і пофальшовані (при 96 виборцях записок подано 101), — Врангель для себе визнає Науменка «юридично правною особою».

Іванис же, прибувши до Царгороду, довідавшись про «дійство» на о. Лемносі, готує ноту про цю подію і про анулювання севастопольської угоди. Із самим технічним виконанням цього були труднощі: треба було перекласти бодай французькою мовою і по-французькому та по-російському написати на машині. І тут цілком випадково на вулиці зустрів свояка М. І. Ш-го, який володів досконало французькою мовою і мав латинську машину до писання. Знайти російську машинку й переписати вже було легше. Так за два дні була готова така нота:

«На острові Лемносі, за наказом ген. Фостикова, призначеного Головнокомандувачем Російської армії Командиром Кубанського Корпусу з порушенням т. 5-ї додаткової протоколу умови Головнокомандувача з Кубанщиною 4-го серпня цього року, було скликане зібрання уповноважених від біженців кубанців і присутнього складу членів Крайової Ради. Це зібрання привласнило собі функції вищого установчого органу Кубанщини, найменувавши себе Кубанською

Крайовою Радою, обрало Головою Ради Д. Е. Скобцова, а Військовим Отаманом ген. В. Г. Науменка в той час, як є законний Голова Кубанської Крайової Ради в м. Тифлісі (Грузія) І. П. Тимошенко і виконуючий обов'язки Кубанського Військового Отамана В. М. Іванис, який під час евакуації прибув до Царгороду.

Скликання сесії Кубанської Крайової Ради на підставі її ухвали з 7-го січня 1920-го року належить Малій Президії, яка зараз перебуває в м. Тифлісі, і згідно з Основними Законами Кубанської Крайової Ради (стаття 12 і 51) — Військовому Отаманові, Голові Уряду і Законодавчій Раді (парляментові).

Для відкриття сесії Крайової Ради, згідно з статтею 13 Основних Законів Кубанського Краю, потрібно дві третини її складу, цебто присутність не менше 400 депутатів, а для відчинення потрібна абсолютна більшість усіх депутатів, тобто не менше 300 депутатів із загальної їх кількості 560-ти. А на цьому зібранні на о. Лемносі було: дійсних членів Ради 35 і неправосильних 7 уповноважених від станиць та 54 від війська, — разом 96 осіб.

З вищенаведеного слідує, що зібрання на о. Лемносі ніяким чином не може вважатися Кубанською Крайовою Радою й обрані цим (зібранням) «Голова» Ради і «Військовий Отаман» є владою, що має своїм джерелом революційний акт, dokonаний поза межами своєї території й тому може діяти лише від груп кубанських біженців на о. Лемносі, а не від імені Кубанщини.

Зважаючи на вищенаведене, прошу Вашу Вельможність переказати Вашому Урядові, що всі виступи й заяви обраних на о. Лемносі «отамана» ген. Науменка і «голови ради» п. Скобцова, а також і осіб, що вони їх уповноважили, мають силу лише в питаннях устрою кубанських біженців з о. Лемносу.

4-го серпня 1920-го року в м. Севастополі Головнокомандувач Російської армії, Отамани й Уряди Дону. Кубані, Терекі й Астрахані склали умову, за якою об'єднаними силами козаків і російської армії підтримувалася боротьба проти большевиків за відновлення Росії.

В наслідок цієї умови, збройні сили Кубанщини були військово-порядковані Головнокомандувачеві Російської армії на останньому клаптеві російської землі в Криму, де й вели боротьбу проти большевиків.

Трирічний досвід боротьби проти большевиків показав, що протибольшевицькі сили, на чолі яких стояли генерали Денікін і Врангель, використали Кубанщину для своїх цілей, здійснюючи антидемократичну згубну політику.

Поразка Армії ген. Денікіна, а потім і Врангеля сталася не тому, що большевики мали перевагу в силі, а тому, що протибольшевицькі сили, на чолі яких стояли ген. Денікін і Врангель, виявилися безсилими в своїй внутрішній організації, не були підтримані народними масами за свої реакційні стремління.

Кубанщина, що принесла для урятування Росії життя кращих своїх синів і величезні матеріальні засоби, не може визнати Радянської Влади і буде продовжувати боротьбу проти неї в майбутньому, але, беручи на увагу науку минулої боротьби, не може визнати доцільним вести цю боротьбу разом з силами (а зокрема з ген. Врангелем), що скомпромітували себе реакційною політикою, бо це потягло б за собою лише фізичне знищення кубанського народу і не привело б до бажаної цілі і повалення Радянської Влади. Майбутню боротьбу Кубанщина вестиме лише в співпраці з дійсно демократичними силами.

Тепер сумно закінчилася остання спроба ген. Врангеля утворити на території Росії збройну протибольшевицьку силу.

Але все таки, не зважаючи на цілковитий крах і втрату території, Головнокомандувач намагається утримати кубанських козаків і бі-

женців з метою використати їх, як військову силу для цілей, які невідомі ні Отаманові, ні урядові. Цими заходами порушується умова 4-го серпня 1920-го року.

Вищенаведені міркування ставлять мене й уряд перед потребою протесту й прохання до Вашої Вельможности довести до відома Вашого уряду:

1. Кубанський Отаман і Уряд не вважають себе з цього числа зв'язаними умовою, що була складена 4-го серпня ц. р. ними і Головнокомандувачем російської армії.

2. Решту Кубанської армії просимо вважати за біженців, які знаходяться під охороною французького уряду.

3. Дальшу долю біженців Отаман і Кубанський уряд доручає своїм оборонцям-французькому урядові, який визнає світове значення боротьби кубанців з большевиками в складі збройних сил Півдня Росії.

25-го грудня 1920-го року. Царгород. Підписав Кубанський Військовий Отаман В. Іванис. За голову Кубанського Уряду Л. Білашов.

25-го грудня сам В. Іванис розвіз цю ноту всім представництвам і місіям держав, які були в Царгороді, Донському, Терському й Астраханському Отаманам і ген. Врангелю на яхті «Лукул». Врангель зустрів В. Іваниса якось ніяково і заявив, що він визнав законним Отаманом ген. Науменка. На це Іванис відповів, що він це знає, але це ніякого зачення не має. бо козаки мусять далі працювати, а не воювати, їм Головнокомандувачі і командувачі корпусів більше не потрібні. Врангель на таку репліку тремтячим голосом заявив, що він певен, що за пару тижнів Антанта сама проситиме його, лизатиме йому (вульгарне назвав місце), щоб він ішов бити большевиків. Оця хвалькуватість викликала в Іваниса відповідь: «Дуже довго Вам, Петре Миколайовичу, доведеться чекати, а як і доживемо до повернення, то лише за візами від якихось нових урядів». Попрощалися. На другий день всі газети принесли новину: яхта ген. Врангеля «Лукул» на світанку потоплена міною, мабуть большевицькою. Людських жертв не було.

О. М. Гордієнко (член уряду в справах торгівлі й промисловости) прибув з делегацією з о. Лемносу, зразу знайшов В. Іваниса, передав йому постанову уряду й інші документи і докладно поінформував, як то на о. Лемносі та що там дуже тяжкі умови перебування козаків, а особливо біженців. Іванис дав перечитати копію ноти, з якою Гордієнко погодився цілковито і висловив здивовання, що Іванис сам відвіз ту ноту, бо ж Врангель — непевна особа (міг вкинути в море!) На це Іванис із посмішкою відповів — «Бог не видасть, свиня не з'їсть!»

Докладно з Гордієнком і Білашовим обміркували питання, що далі робити. Умовилися, що Гордієнко поїде з уповноваженням, яке тут же написали, від Уряду до Болгарії й Сербії з проханням прийняти кубанців і козаків, як

біженців і дозволити працювати в селян чи промисловості. В Болгарії, зокрема, просити прийняти Кубанську військову школу і допомогти всім юнакам закінчити її. В. об. Отамана мав їхати до Румунії, Польщі й Чехо-Словаччини — просити про приміщення кубанців і особливо молоді до шкіл. Копії зазначеної ноти негайно вислали до Парижу Бичеві, до Варшави делегації через Українське представництво, на о. Лемнос, а в Тифліс мав відвезти Л. Білашов.

Довідавшись про приїзд Іваниса, прийшов до нього і... Скобцов і почав марудити, намовляючи в. об. отамана мирно відступити місце Науменкові. Іванисові здалися доводи нахабними й наївними, тому він обірвав оте патякання зі сміхом і здивованням. «Ви ж виключені з членів Ради і хіба в наш вік трупи можуть оживати? Ви ж ще в Тифлісі самі себе назвали трупом, а тепер претесея спасати Росію!» На цьому розмова скінчилася...

Багато й інших кубанців, що виривалися з Лемносу, приходили до в. об. Отамана і оповідали про всілякі неприємності, які їх змусили утікати. Вони спершу на човниках перепливали до менших острівців на морі, де надбували людей, які говорять зрозумілою чорноморцям мовою з якимись лише архаїзмами з церковнослов'янщини. На однім острівці була невелика православна церковця. Ці поселенці-рибалки дуже добре ставилися до козаків-утікачів, допомагаючи їм вибратися до Царгороду. Це були нашатки запорожців з 1-ї, чи 2-ї еміграції. У Царгороді тоді кишіло переважно від добровольчих старшин, які утікали з таборів і навіть з пароплавів, коли стояли на рейді. В «Перву» (європейська частина) багато повідкривалося харчевень, барів, де працювало багато старшин в різних функціях (від сторожів до артистів по барах). Здебільшого ці ізгої були одягнені в потерті френчі з ознаками знятих погонів. То був початок сумної долі більшості колишніх відчайдушів і героїв, що пережили піднесення й несамовите падіння.

У Царгороді в. об. Отамана пробував говорити з різними чужоземними представниками. Всі вони були ласкаві, але будучо обіцяти без порозуміння з урядами не могли. Найбільш співчували слов'яни. В Чехо-Словацькій місії тоді був д-р В. Гірса, який зразу пообіцяв, що молодь — для продовження навчання — його молода держава напевно прийме і навіть дасть їй стипендії. Він обіцяв написати без проволікання до Праги. Побував декілька разів і в Місії УНР, де був послом Олександр Гнатович Лотоцький, але він саме у той час виїхав, здається, до Відня. Зате секретар князь Токарі-Токаржевський був надзвичайно уважливий і у всьому хотів допомогти. Його інформації були

важливі й правдиві. Саме тоді кінчився наступ большевиків на Варшаву поразкою і готувалися до переговорів у Ризі. Князь запропонував зайти разом до Польського посольства. Послом тоді був поважний пан Йотко, близький чоловік до маршала Пілсудського. Він прийняв дуже мило, величаючи Отаманом і інформуючи, що у нього вже був «Ваш прем'єр І. Макаренко», якому він виставив візу до свого уряду в Варшаві і допоміг туди виїхати. Довелося симпатичному чужинцеві, червоніючи, вяснити кубанську урядову гієрархію та що І. Макаренко ніколи не був прем'єром Кубанщини, а був лише звичайним послом чи депутатом до парламенту. Довелося просити пробачення, що член Ради кубанець так несумлінно повівся з паном послом. Останній дуже лагідно запевнив, що то емігрантські явища, які він добре знає, бо сам довго був в емігрантському оточенні. В. об. Отамана попросив також, щоб посол повідомив свій уряд про можливість появи в Варшаві депутата І. Макаренка. Посол радив Отаманові самому поїхати до Варшави, де саме зараз можуть цікавитися улаштуванням козаків і там же перебуває Український уряд. Передаючи ноту про ліквідацію севастопільської умови, в. об. Отамана коротко поінформував і про самозванця ген. Науменка. На це посол порадив бути обережнішим у Царгороді, де можуть творитися несамовиті речі. Подякував за пропозицію поїхати до Варшави і пообіцяв над цим подумати.

Коли вийшли із польського посольства, то в. об. Отамана поінформував князя, що він з собою везе великий кв-фер архіву, який може бути відібраний при огляді на кордонах, а навіть при виїзді з Царгороду, де кожний пароплав ревізується трьома представниками (Англії, Франції й Італії). Князь обіцяв цю справу обдумати. Залагоджуючи трохи дрібніші справи, через знайомих довідувався, у якій спосіб можна вислизнути з Царгороду. Але скоро дізнався, що Врангель вживає заходів щоб в. об. Отамана не міг виїхати з столиці Туреччини, що ніби Югославія й Болгарія його не впустили до себе.

31. Початок діяльності ген. Науменка

Ген. Науменко, одержавши повідомлення про «обрання» його в «отамани» виїхав з Югославії до Царгороду і 29 грудня 1920-го року видав свій наказ ч. 1 до Кубанського козачого війська такого змісту:

«Делегація Кубанської Ради, що прибула до мене з о. Лемносу, повідомила про обрання на посаду Кубанського Військового Отамана.

Тяжкі обставини, в яке попало Кубанське Козацтво, примушують мене прийняти це обрання, і я починаю службу кубанцям на повій для мене посаді хоч і високій, але надзвичайно відповідальній.

Я цілком розумію, яку велику спокусу пережило Кубанське Козацтво в близькому минулому.

Делегація Ради в своєму зверненні до мене накреслила ту важку обставину, в якій опинилися кубанці з квітня місяця цього року, з моменту здачі кол. Отаманом ген. Букретовим більшої частини Кубанської Армії большевикам, коли Кубанські Козаки фактично стратили свого Отамана.

Вона розповіла мені про нелад, який викликало безладдя серед кубанців, в наслідок якого отаманська влада почала втрачати своє високе значення й моральну силу. Вона розказала мені, нарешті, про ті пеймовірні злидні, з якими стрінулися кубанці на о. Лемносі, опинившись на якому, вони не уявляли собі, що чекає їх далі, як бути, де знайти вихід із обставин, що витворилися. Тоді вони за старим козацьким звичаєм, згідно з конституцією (?) зібралися на Раду й ухвалили вибрати Військового Отамана, котрому й доручили піклуватися про себе.

Обрали мене, і я звертаюся до Вас, Кубанці, з цим наказом. Я не думаю, що я маю право ухилитися від піклування Вами і у Ваше розпорядження я передаю свої сили, щоб всебічно служити рідному війську і допомогти йому вийти з труднощів, в які поставила його лиха доля. В останні роки я поділяв з кращими синами Кубанщини радість перемог і горе поразок. Сподіваюся і тепер стрінути на нашому шляху не одні лише невдачі.

Усіх справжніх синів Кубанщини насамперед закликаю до єдності й скріплення. Наказую, легкодушним забути зрадницькі думки про вигоди улаштування свого добробуту шляхом розпорошення по чужих краях.

За головні свої завдання я вважаю наше почесне повернення на Батьківщину, що можливе лише при єдності, насамперед загальнокозацькій. Дон, Кубань і Терек терплять таку саму долю, а тому всі разом мусимо пройти свій тяжкий шлях.

До того ж часу, коли проб'є бажана година повернення на Батьківщину, я разом з Радою і урядом сподіваюся поставити вас у можливо кращі умови життя.

Кладучи такі умови в основу своєї праці, я заявляю, що буду вважати себе Кубанським Військовим Отаманом лише до повернення в свій Рідний Край, де зберуться народні представники і виберуть особу, якій і доручать дальшу долю Кубанщини».

В цьому наказі Науменко говорить про Раду, як правосильний орган, яким вона не була, а вже посилення на конституцію — цілком безсоромне. Не чесно кинуте й обвинувачення от. Букретову, який ні формально, ні морально того не вчинив, а саме Науменко багато, багато разів спричинявся до лиха, яке сталося з козаками і Кубанщиною.

Вдячний «отаман», звичайно, Головою свого уряду призначає Скобцова, а свого конкурента ген. Попова членом уряду в справах біженців. Цей останній заслужував тим більше такої подяки, що як голова виконавчої урядової комісії лемноської Ради, загарбав для нового отамана й уряду деякі кошти — захоплено крайове срібло та цінні товари.

17-го січня 1921-го року наказом ч. 25 Врангель так санкціонував самозванство Науменка: «Доводжу до відома,

що Кубанським Військовим Отаманом обраний генерал-майор Науменко».

Ген.-лейт. Фостиков, лютий, що Рада його обминула, оповістив про обрання Науменка лише повторенням наказу ген. Врангеля аж 3-го лютого в своєму наказі ч. 43, при чому разом з розпорядженням про чергову варту та арешт на 15 діб козаків: Дмитрієва, Палієва, Грекова й Анрсова за крадіжку двох головок цибулі й однієї банки консервів.

Так почалося для більшости кубанців, які опинилися поза межами Краю, сумне емігранське життя під благодійним доглядом опікунів: Науменка, Скобцова й Попова з обіцянкою скорого повернення на Кубанщину.

32. Становище кубанців у Грузії

Перед виїздом в. об. Отамана з Тифлісу групі кубанців, що тут залишалися, були дані конкретні завдання, про які вже згадувалось, а найголовнішим було таке: добути кошти з реалізації медичного майна і за них одягти, взути і годувати до підшукання роботи кубанських бішенців, в тому й козаків-воjakів. Головним реалізатором згаданого майна був чл. Ради Воропінов, який ніяк не міг погодитися на ті чи інші умови. Одержані гроші, всупереч ухвалі, щоб скарбником був Аспидов, який мав вести облік, Воропінов тримав в себе і сам веде облік. Тимошенко знову втрачає рівновагу і схиляється в бік політики. Забувши постанови, ним же підписані, почав доводити, що уряд не потрібний і обзивати в. об. Отамана зрадником, хоч ще 31 грудня разом з Воропіновим, Нальотовим, Роговцем та Аспидовим написали однодушного довгого листа, в якому, між іншим, писали:

»Політичне становище Грузії сильне. Ми залишаємось тут і продовжуємо працювати за пляном, виробленим разом з Вами, а саме:

1. Центром для праці, як і раніше, залишається Грузія.
2. Пропонувати їхати сюди бажаючим працювати разом з нами.
3. Усіх позбавити уповноважень, що були видані раніше (більшости адрес яких не було — авт.).
4. З'їхавшись і виробивши загальну політично-економічну програму, можна буде тим чи іншим способом здійснювати не тільки поблизу Кубанщини, а й на Заході.

5. Звідсіля вже сама собою випливає потреба ліквідувати всякі непотрібні комітети — паризькі, варшавські та ін.

Нагадуємо, що, не зважаючи на місяць з лишком часу, життя невідступно вимагає виконання навіть до подробиць того пляну, який ми накреслили а саме:

1. Потрібно об'єднати всіх (за винятком 2-3 душ).
2. З'їхатися як можна більшої кількості людей до Тифлісу.
3. Виробити загальний плян праці як політичної, так і економічної (котрий уже раз — авт.)

4. План мусить бути докладно розроблений, що треба робити в Тифлісі-центрі: призначити, хто буде виконувати ці завдання на Заході і в Царгороді.

5. Остаточнo організувати групу для Кубанщини, куди відуть однодумці і не лише козаки.

6. Видання часопису як в Тифлісі, так, можливо, і в інших місцях. (Інформації в часописах).

7. Єдине фінансове питання і добування коштів у майбутньому.

8. Які тактичні кроки зробити щодо Кубанщини і т. д.

Ми, що залишилися тут і сподіваємося Вас, в усякому разі думаємо запровадити в життя...

З позбавленням усіх уповноважень нібито залишається: хто і що повинен робити? Ми вважаємо, що:

1. Ви мусите виїхати до Риму, а може й до Парижу, де повинні:

2. Позбавити в Римі Батенського і Родіонова повноважень та доручити вести це діло В. Г. Ледомському й П. Л. Макаренкові. Ваш приїзд, як Голови Уряду та в. об. Отамана може швидко розв'язати це питання. Тоді кінчайте це питання самі з В. Г. Ледомським.

3. Політичне й економічне діло на Заході веде Лука Лаврентійович (Бич) з тим, кого він лишить при собі, одного або двох. Особиста з ним Ваша зустріч дасть можливість з'ясувати детально всі питання. При всяких же обставинах Лука Лаврентійович, хоч би тимчасово, конче потрібний. Бажаний також і обов'язковий приїзд П. Л. Макаренка.

4. Економічні ресурси тримайте в себе, Ледомського, П. Л. Макаренка й Л. Л. Бича та при першій можливості відсилайте (?) все зайве на Тифліс. Відповідальна праця доручається тим, хто принципово поділяє нашу програму. Оці приблизно практичні заходи, деталі Вам будуть видніші.

5. Лука Лаврентійович мусить швидше приїхати до Тифлісу для інформації, при чому, беручи на увагу заспокоєння, що наступило, може захопити з собою й вірних нам людей, якщо пощастить їх видряпати. У Царгороді треба обов'язково залишити надійний маяк для зв'язку з Заходом і Тифлісом (особливо якщо Ви туди поїдете).

6. З козаками, вивезеними з Криму, було б краще зробити так: якщо їх будуть посилати в Сербію, то пошліть з ними надійних керівників — декілька осіб, а самі виконуйте, що ми раніше намалювали. Не дуже бажано, щоб козаки в Сербії попали під вплив пп. Сушкових, Скобцових, Науменків, Улагаїв, бо подібних впливів Кубанщина вже спробувала. Краще було б їх залишити хоча б в Туреччині, а там можна буде з часом перекинути помалу в інші, більш надійні місця. Ну, Вам на місці краще видно. Пишіть частіше. З Новим Роком, з новими силами й енергією... Ваші друзі». Підписи всіх.

Папір усе витримував, але яке все це писання далеке від дійсності, яке воно нудне й безмежно наївне. З організацією козаків на працю чи для якоїсь іншої цілі було дуже скрутно, бо працювали лише Гордієнко, Нальотов, Якунін, Гончаров і ще дехто. Плану їх розміщення отих козаків так і не виробили.

Але як почули про виступ в. об. Отамана в Царгороді, ці політики і собі запротестували такою заявою:

«Між евакуованими з Криму рештками врангелівської армії й біженців є 15 тисяч кубанців. Кубанці розташовані в таборі на о. Лемносі й переживають гостру потребу в найпотрібнішому: в одязі, взутті, харчах, навіть у воді, якої мало в таборі. Долею цих кубанців

зклопотані як Кубанський уряд, так і члени Кубанської Ради, які перебувають в Європі й Грузії. Останні намагаються тим або іншим шляхом урятувати фізичне існування біженців, давши їм по можливості працю, яка гарантує від голодної смерті. Одначе, поряд із працею цих політичних і громадських діячів Кубанщини, перед Антантою виступають від біженців з Криму, а в тому від кубанців, різні організації, що діють в контакті й з благословення Врангеля, який продовжує величати себе «Правителем Півдня Росії». Ці організації й ген. Врангель, привласнивши собі право говорити іменем Росії й Кубанщини, просять Антанту про дальшу підтримку «Правителя Півдня», про використання військових частин, які вивіз він з Криму, для нового походу реакційних сил на Росію. Оскільки наміри й розрахунки російських реакціонерів мають на увазі кубанських козаків, ми від імени демократії Кубанщини мусимо заявити найкатегоричніший наш протест.

Ми заявляємо, що шлях російської реакції, на чолі якої стояли Денікін, а потім Врангель, досить ясно політий кров'ю і засіяний кістками кубанців. Як непримиренні вороги анархокомуністичного ладу, що його заводять на Кубанщині большевики, кубанці вели титанічну боротьбу протягом трьох років, захищаючи від большевиків і від реакції свій демократичний лад, життя, свою незалежність і принципи народоправства. На чолі боротьби Кубанщини стояла Кубанська Рада і Кубанський уряд, які користувалися її довір'ям. Денікін, який спирався на підтримку Антанти, руками Врангеля й Покровського погромив у листопаді 1919-го року Кубанську Раду, сподіваючися цим примусити кубанські сили служити своїм реакційним плянам. Наслідком цього був відхід кубанців з фронту і розгром Денікіна большевиками. Порвавши з Денікіним у березні місяці 1920-го року, кубанці відійшли на побережжя Чорного моря, продовжуючи боротьбу проти большевиків. Але ця боротьба велася нерівними силами і Кубанська Армія та більшість членів Ради здалися большевикам. Користуючись трагічним становищем кубанців на побережжі, генерал Врангель частину їх перевіз у Крим і використав їх там для своїх чисто реакційних задумів. Ген. Врангелю прийшла на допомогу Франція, і він шляхом прямого насильства-арешту Кубанського Отамана ген. Букретова примусив Кубанський уряд підписати угоду з ним у травні, а потім у серпні місяці 1920-го року.

Кубанські політичні діячі, члени Ради й члени уряду, які були в складі дипломатичних місій Кубанщини в Тифлісі й Парижі, заявили офіційний і категоричний протест перед усіма урядами Антанти проти насильств, які учинив ген. Врангель над Кубанським урядом і Отаманом, і указали на недійсність умови з Врангелем, бо вона суперечила Кубанській Конституції. Протест не мав ніяких наслідків, і кров кубанців лилася далі за чужі їм інтереси російської контрреволюції. У цей момент, коли російські реакціонери знову починають криваву авантюру, Кубанський уряд заявляє свій рішучий протест проти втягання в цю авантюру кубанців і просить вважати їх не за військових, а за біженців.

Ми, кубанські політичні й громадські діячі, які перебуваємо в Грузії, вітаємо це рішення уряду і з свого боку заявляємо свій рішучий протест перед урядами Антанти проти насильства, що чиниться над кубанською демократією російськими реакційними генералами при допомозі Антанти.

Ми звертаємося до демократії всього світу з закликом перешкодити новій авантюрі, що її затівають російські контрреволюційні сили, і не дати втягати в цю авантюру 15 тисяч кубанців, закинутих на о. Лемнос.

Ми настоюємо, щоб кубанці вважалися біженцями й були віддані під опіку не патентованим російським патріотам, а свого Кубанського уряду.

Ми докладаємо всіх зусиль, щоб перешкодити втягненню кубанців у нову авантюру, щоб розвіяти останню примару чорної реакції. Досить крові, трупів, сліз в ім'я чужих кубанському народові завдань і цілей. Підписали: І. Тимошенко, Ф. Аспидов, Т. Роговець і І. Горбушин».

Цей трохи ліричний протест свідчить, що тифліські кубанці знали й були вдоволені анулюванням Севастопільської угоди з 4 серпня 1920 року. На жаль, у протесті є деякі неточності: протест заявили лише ті, що перебували в Тифлісі, а не в Парижі і не перед усіма урядами Антанти, а лише тими, які мали представництва в Тифлісі: умова Отамана Букретова з Врангелем складена не в травні, а в квітні місяці і не після арешту, а до нього; уряд цієї умови не підписував, як сказано в протесті, і головне, що цим протестом засвідчено ще раз, що якщо не всі кубанці, то бодай ті, що підписали його, були в єдності і згоді з в. об. Отамана й його урядом. Важко припустити, щоб і члени Ради в Європі, зокрема в Парижі (Бич), не одержали ноти в. об. Отамана, якою касується Севастопільська угода.

Незабаром після цього протесту в повітрі запахло конфліктом Грузії з Росією. Отже, була нагода кубанським політичним діячам виявити свої всебічні здібності. Тимошенко зразу заклав Комітет Визволення Кубанщини і Терщини, ставши на чолі його. Склад Комітету: Тимошенко, Аспидов, Білашов, Роговець, Воропінов, Горбушин, а від терців — Фальчиков, Васильєв і Багалій. За свої цілі Комітет поставив: виступити активно проти большевиків по сторону Грузії і, якщо буде успіх, перекинутись на Кубанщину й там повести боротьбу за звільнення її й Терщини. Грузини Комітет визнали, видали Тимошкові 5 мільйонів грузинських рублів з кубанських коштів, обіцяючи дати ще 10 мільйонів. Видали і рушниці, скоростріли, патрони й амуніцію. Праця закипіла: відозви, телеграми, радіо, візити, балачки і т. ін. У Грузії тоді було декілька тисяч козаків. Оголошено заклик вступати в Армію Комітету з гарантією, що в разі невдачі, всі будуть вивезені за кордон своєчасно. Однак на заклик відгукнулося лише 200 козаків. Такий мізерний вислід був доказом того, як провадило «суспільство» організаційну роботу між козаками та наскільки були популярні проводирі Комітету. Щоб збільшити свої сили, комітет доручає Білашову (щойно повернувся з Царгороду) і Фальчикову (терець) домагатися перевозу козаків з о. Лемносу до Грузії. Для цього обидвох командирують до Царгороду. Обидва, розуміється, з'їздили до Царгороду не встигли, але вони побували у головного комісара Франції

на Закавказзі — у ген. Шевальє — з проханням допомогти в перевозі козаків з о. Лемносу до Грузії. Шевальє покликався на відсутність відповідної заяви про це з боку Грузинського уряду. Останній таку заяву зробив, але тоді ген. Шевальє відмовився будь-що в цій справі зробити, бо неминучість перемоги над Грузією й окупації її була занадто ясна.

Цікаве в цій виправі те, що грузини не виконали своїх обіцянок Комітетові і не всім воякам двосотенного загончика видали навіть гвинтівки. Та все ж загончик відбув парад, що її приймав Тимошенко (в черкесці з білим башликом), який поздоровив кубанців з 5-м Кубанським походом. Потім, на вимогу грузин, загін вирушив у район Сухуму, де мусив бути остаточно зформований до повного бойового ладу. Завдання цьому загону ставилося таке: піднести настрій у Сухумській окрузі, бо грузинська адміністрація так переполохалася, що й м. Сухум уже була покинула. Начальником загону Комітет призначив полковника Т. Роговця, а начальником штабу полк. Нальотова. Але і в Сухумі грузини зволікали з дозброєнням. Тільки категорична вимога виступити на фронт змусила частково виконати обіцяне, але не все потрібне було дане і не в належній кількості. То було щось дуже не поважне.

Раптом Комітет довідався, що до Батуму приїхав Л. Л. Бич. З Тифлісу полетіли телеграми, запрошуючи негайно приїхати і взяти участь у роботі Комітету. Однак Бич не приїхав.

Нарешті, ці убогенькі дві сотні вирушили на фронт. Командир полк. Роговець покинув їх, повідомивши Комітет, що від'їхав через хворобу дружини. Загін же взяв участь у боях цього відходу, прикриваючи відступ Грузинських частин до Поті. Звідси спробували зробити десант в Анаклій, викликавши великий переполох серед населення, яке прийняло їх за большевиків. У Поті, коли й «стратегам» Комітету прояснилося, що Грузія лягнула, Тимошенко запропонував «малодушним» виступити з загону та записатися в біженці. Більша частина кинула Комітет, проклинаючи його, й подалася до Батуму. Вірні ж Комітетові разом з ним попливли також до Батуму.

У Батумі на нараді з Бичем вирішили евакуюватися не до Царгороду, а в глиб Туреччини — до кемалістів (тодішніх молодотурків) в район Самсуна, де й хотіли поселитися разом з козаками, які до них пристали. Представник Ангорського уряду Казим-Бей, з яким порозумілися, вважав це за цілком можливе і видав членам Комітету та всім, хто з ними був, відповідні посвідки. Утікачі посідали на парусно-моторову шхуну вже під обстрілом большевицької ар-

мії. Взяли на шхуну й медичне майно, яке безрадний Воропін так і не зумів продати в Тифлісі. Воно було спершу направлено до Поті, а по дорозі перехоплене й відправлено до Батуму. Після довгих клопотів вся група сіла на шхуну і відпливла до Самсуну. В Самсуні цих «аргонавтів» турки зустріли ввічливо. Всі зійшли на берег, забравши все зі шхуни, в тому й медичне майно. Однак через три дні «гостювання» турки запропонували негайно від'їхати геть, бо за умовою Ангорського уряду з Московським від 16-го березня 1921-го року всі учасники збройних виступів проти большевиків і агенти проти большевицьких формувань повинні бути негайно видані большевикам. Стався великий переполох — люди жахалися можливої видачі. Стрибали до шхуни, як стояли, і не тільки медичного майна, а навіть власний багаж покидали. Без хліба й іншого харчу попливли до Царгороду. По дорозі мотор шхуни зіпсувся. І на шхуні міг початися бунт. Урятував зустрінутий кубанський кооперативний пароплав, який трохи нагодував і напоїв подорожних і частину їх, головним чином Комітет, перемістив до себе, а шхуну взяв на буксир. В Самсуні залишився Султан Шахим Гирей рятувати медичне майно, яке йому так і не видали. Скоро за цим порядним черкесом і слід пропав. Пізніше була про нього чутка, що з голоду помер десь у Туреччині. Решта допливла до Царгороду й козаки розлізлися, а політики різними шляхами добралися до Праги Чеської. Так ліквідувалися кубанці в Грузії, над якою замавав червоний з серпом і молотом прапор.

33. З діяльності кубанських політиків в Європі

За кордоном діяли у ту пору: делегація Л. Л. Бича в Парижі, делегація, вислана до уряду УНР у Варшаві, в ній же був торговий агент і деякі вислані Денікіним члени Ради до Царгороду. Ця остання група на початку літа 1920-го року, коли Денікіна ліквідували як головнокомандувача, почала роз'їздитися. Далекозоріші попрямували на Захід. І. Макаренко по дорозі до Варшави зупинився в Відні, в той час чи не найбільшому центрі української еміграції з певною перевагою галичан, серед яких у цьому місті ще так недавно були галицькі депутати до парламенту, багато було по вищих школах галицьких студентів, уряд диктатора Петрушевича також примістився в Відні. Отже, місто було повне українців. І. Макаренко на всіх зборах виступав, як представник Кубанщини, не пропускаючи ні одної нагоди, де можна прилюдно виступати. Залежно від обставин, він голова Крайової Ради, то Крайовий контролер, то проводир Кубанських повстанців, але в усіх комбінаціях — щирий

друг і прихильник України й українців. Кращим свідченням про нього є дані опубліковані українським тижневим журналом «Воля», де Макаренко почав містити свої дописи під назвою «Кубань». У числі 7 за 1920-й рік надрукована на 260 сторінці така примітка:

»По волі народу Кубані і в силу обставин, авторозі прийшлося брати участь в роботі Тимчасового Кубанського Комітету (лютий-березень 1917 р.); бути делегатом від Кубані на першому Всеросійському З'їзді представників козачих земель (кінець березня 1917 р.) і бути головою делегації того З'їзду, котрій було доручено безпосередньо ознайомитися з тим, що з себе уявляє Петроградський Совіт Робітничих і солдатських депутатів (склад і напрямок взаємовідносин з Тимчасовим Урядом); бути членом всіх народніх представничих Зібрань Кубані 1917, 1918 і 1919 рр.; бути членом Кубанського Вищонавчого Комітету до дня його розпаду (квітень, травень, червень і перші числа липня 1917 р.); бути товаришем Голови Кубанського Військового Уряду (квітень-вересень 1917 р.); а потім Головою того ж Уряду (жовтень — перші числа листопада 1917 р.); бути старшим заступником (фактично майже завжди головувати) Голови Об'єднанного Уряду Південно-Східного Союзу і стояти на чолі його управління по справах фінансових, шляхів і зовнішніх зносин і в той же час (друга половина листопада 1917 р. — листопад 1918 р.), згідно конституції Південно-Східного Союзу членом Кубанського Крайового Уряду; бути членом всіх конференцій представників народів Південного Сходу (1917 р.); брати участь, яко делегат Кубані в державній нараді в Москві (серпень 1917 р.); бувати на засіданнях і брати участь в дискусіях Великого Донського Круту (кінець серпня — половина вересня 1917 р.), коли тимчасовий Уряд оголосив Дон «мятежним»: брати участь в кубанським льодянім поході (28-го лютого — 5. травня 1918 року); одним з двох голов (другий голова ген. Лукомський є послом ген. Врангеля в Царгороді); Согласительній Комісії, котра розбірала непорозуміння Кубані з Командувачем Добровольчої Армії (листопад 1918 р.); брати участь у всіх сесіях Південно-Російської Конференції (липень-листопад 1919 р.), а також в переговорах з уповноваженими ген. Денікіна і в ролі одного з трьох предсідників Конференції (другі два — В. А. Харламов і В. І. Баскаков) в переговорах з ген. Денікіним; бути кубанським Крайовим контрольором (грудень 1918 р.); бути головою Кубанської Крайової Ради і т. д. і т. д.«.

Під цим стоїть підпис: «Редакція». Там є багато перебільшеного, а найважливіші такі: з контролерства його звільнила Законодавча Рада на початку 1920 р. за бездіяльність, Головою Крайової Ради він пробув 10 днів і про те, що він відмовився йти з Кубанською Армією в останній похід, а виїхав під охороною ген. Вязьмітінова, спеціально призначеного ген. Денікіним, він промовчав. Під враженням успіхів ген. Врангеля в Північній Таврії, не розуміючи настроїв українців у Відні, І. Макаренко пробував їх «посватати» з Врангелем, але скоро і зрозумів, що його розкусили. Через це він подався з Відня далі. До Варшави він уже не насмілювався їхати, бож там була Кубанська урядова делегація. Тому він обмежився листуванням з Г. Білим, головою тої делегації. Білому забажалося утворити Комітет замість

уряду. Але його випередив І. Макаренко в Празі, закривши Комітет. До нього він намовив вступити членів Ради царгородців: С. Ф. Манжулу, Г. В. Омельчинка, О. І. Балабася та В. С. Жука. І. Макаренко вважав, що ці члени Комітету довели свою відданість Кубані і здатність на ролі провідників кубанської політики. Вони всі були поставлені Денікіним під військово-польовий суд. На думку організатора Комітету він (комітет) мусить взяти в свої роки тут, за кордоном, кубанську справу і провадити її самостійно. Головою Комітету обрали І. Макаренка, секретарем — О. Балабася.

Щоб розгорнути якусь працю, Комітет мусив мати засоби. Останні ж, як комітетчики довідалися, можна мати з реалізації валютних товарів, що їх вивіз до Італії інж. Багенський. На цей фонд царгородці, невідомо чому, дивилися як на свій фонд, хоч вони були з Катеринододару забезпечені найкраще з усіх, хто опинився на еміграції. І от у справі реалізації цього фонду та передачі комітетові грошей з того командують до Італії Манжулу. Щоб підвести правні підстави, І. Макаренко називає себе Крайовим Контролером, хоч ще на Кубані він зрікся не тільки цієї посади (на його місце обрано П. І. Курганського), а й будь-якої політичної роботи. Самозваний Крайовий Контролер запропонував Багенському все передати Манжулі. Однак в Італії справа виявилася значно ускладненою. Манжула в Італії спіткав д-ра Ледомського — члена уряду, командированого з Тифлісу урядом і в повному порозумінні з царгородцями, що прибули до Тифлісу, про що вже згадувалося. З другого боку, до цього майна Багенський притяг італійця Рапало, а той втягнув це майно в судовий процес, щоб скористатися самому з нього. Цей італієць був закликаний урядовцем Багенським, що виконував різні доручення в зв'язку з майном.

Ще в Царгороді у деякого з членів Ради виникла думка: з'їхатися однодумцям. зговоритися та утворити якусь групу кубанських діячів. Цю думку знову перехопив І. Макаренко й скликав в Празі з'їзд. Мета з'їзду в запрошеннях визначалася так: «Обсуждение вопросов о политическом и экономическом положении Кубани и о мерах содействия ей в достижении наиболее благоприятных для Кубани всестороннего развития условий».

Коли повернувся Манжула з Італії, він з'ясував, що поза плечима уряду одержати майна в Італії мабуть буде неможливо. Тоді почали вживати заходів, щоб притягти на з'їзд членів уряду, які були в Варшаві й Італії. До членів уряду писали відповідно зрадаговані листи, посилалися

телеграми, навіть обіцяли повернути подорожні видатки. І як не приховували ініціатори з'їзду в офіційних запрошеннях його дійсні наміри, всетаки не могли сховати і то тут, то там правда пробивалася наверх. Наприклад, Білий, Івасюк і Сулятицький 19-го листопада одержали з Праги таку телеграму: «Манжула приїхав учора; подає факти особливої ваги. Через два дні приїдуть до Праги Безкровний і Бич. Події в Римі вимагають негайного вирішення. Телеграфуйте. Омельченко, Макаренко».

10. грудня запрошені почали з'їздитися до Праги. З Парижу приїхав Бич (Савицький і Намітоков, хоч і мали запрошення, зігнорували його), з Риму — Ледомський, який був в Італії ще в 20-х числах листопада, і Багенський; з Варшави Білий, а через декілька днів — Івасюк, Сулятицький і Безкровний (саме тоді був у Варшаві). Крім цих осіб, на з'їзді були: П. Макаренко, І. Макаренко, Омельченко, Манжула й Жук.

До початку з'їзду, поки не всі з'їхалися, відбувалися взаємні інформації. Бич ознайомлював присутніх з дипломатичною роботою паризької Місії, Білий пристрасно й суб'єктивно розповідав про Тифліс і Варшаву. Ці інформації всю невдачу Варшавської місії звалили на в. об. Отамана. За ним виходило, все було гаразд аж до севастопільської угоди, а після неї хто ж стане розмовляти з представниками Іваниса? Навряд чи й сам Петлюра, який так прихильно ставився до кубанців, захотів би розмовляти тепер з в. об. Отамана. Бич також не скупився на забарвлення, щоб з'ясувати, який зроблено злочин підписанням Севастопільської угоди з Врангелем. З його слів виходило, що якби не підписав цієї угоди в. об. Отамана, то Франція ніколи б не визнала Врангеля.

Щодо Кубанщини, то ще хто його знає, як би на це тоді дивилися Франція і взагалі Антанта. Прямо Бич не говорив, як би тоді склалося, він думав лише про рідний Край. Впадаючи в демагогію, Бич, не соромлячись, надзвичайно перебільшував роль Кубанщини. Треба було догадуватись, що якби в. об. Отамана не підписав Севастопільської угоди, Франція визнала б Кубанщину і їй, а не Врангелю дала свою велику (такої взагалі не було) допомогу.

Інформування продовжувалися ще декілька день після приїзду всіх. Івасюк розповів про фінансовий стан уряду, Сулятицький про похід на Чорноморщину, а Ледомський про перебування в Криму і про умови, в яких підписана Севастопільська угода, про історію ген. Фостикова і про останнє перебування в. об. отамана в Грузії. Інформації членів уряду мали характер допиту свідків у справі обвинувачування проти в. об. Отамана в зраді та в диктаторських ухи-

лах. Дехто, коли запитував, виявляв велику нервовість. Між іншим, Бич розповідав, що на Кубанщині було таке проти Іваниса за угоду з Врангелем, що під час десанту по-ршковані соціалістичні кола в Катеринодарі ухвалили резолюцію підтримувати советську владу в її боротьбі проти десанту. Судячи за тим, як коротко відбувалися десанти на Кубанщину, можна ручитися, що за такий короткий час соціалісти не встигли б зібратися. не то що резолюцію вносити. І ті, що виїхали з Кубані після 1920 р., оповіли, що в Катеринодарі про десанти довідались значно пізніше, ніж вони відбулися й провалилися.

Головою з'їзду обрано Бича, а секретарем без обрання був І. Макаренко до 25. грудня, а після цього член уряду П. Сулятицький, який зв'язав себе й не міг брати активної участі в нараді. Цю свою помилку він сам пізніше визнав.

На заклик Івасюка берегти конституцію Бич відповів: «Буквою Кубанщини не врятуєш і большевиків не прожинеш».

До офіційних справ з'їзду приступили лише 25-го грудня. На самому початку І. Макаренко висунув питання про можливість присутності на нараді й участі в ній членів того самого уряду та їх помічників, голова якого підписав Севастопільську угоду, коли вони не зазначають якимось певним актом свого негативного до неї ставлення, бо без цього нема ніяких гарантій. що беручи участь в нараді й голосуваннях, вони потім підуть цілком іншим шляхом. З цим питанням І. Макаренко зв'язував свою участь у з'їзді. Якщо вони не виявлять негативного ставлення до акту 4-го серпня, то він за одним столом з членами уряду не сяде. Перед членами уряду постала дилема — залишити збори чи написати про своє ставлення до отої угоди. Зробили перерву, під час якої написано:

»Ми, нижче підписані, заявляємо таке:

1. Умова 4-го серпня 1920-го року, яка складена в супроводі цілого ряду порушень Основних Законів «Кубанської Народної Республіки» (яку сам Бич у 1918 р. заперечив, замінивши на «Кубанський Край», — Автор) і яка є по суті заміною їх для «Кубанської Народної Республіки», її народу й органів його влади, повинна вважатися недійсною і необов'язковою як і всякі зобов'язання й умови, що спираються на неї.

2. Усі спроби керуватися цим актом й здійснювати його в будь-якій мірі і в будь-якому відношенні надалі (?) призведуть лише до нових кривавих жертв, дальшої руїни і повного спустошення Краю». Підписали: Івасюк, Ледомський, Сулятицький, Білий і Батенський.

У цьому рішенні негаразд випало з прізвищем Ледомського, який у виготовленні тієї угоди сам брав участь, докладно знав обставини тієї марудної роботи і, якщо не вийшов з уряду, то очевидно приймав і на себе долю від-

повідальности. Решта також нормально мусіла дочекатись приїзду в. об. Отамана і, якби він не погодився з ними, — тоді йти в відставку й робити такі заяви. Мабуть, кількадедна побічна й зловна інформація більшості учасників вплинула й на їхню психіку.

Взагалі ж безсторонні учасники цього з'їзду твердили, що то була лише свідомо роздута чисто політична балаканина тих, хто свідомо хотів ліквідувати в. об. отамана й уряд, щоб лише мати місце для себе самих. Велику роль, звичайно, відіграло розперезане нахабство І. Макаренка, який ще не всім був відомий зі своєї діяльності після листопадового насильства, про що сказано раніше.

Ще під час інформативної частини з'їзду дехто висловлювався про збереження органів Кубанської влади. Бич гнув до скасування самих інституцій, Отамана й уряду, але більшість таки не послухалась його. Особливих, виразних і обґрунтованих протидоказів Бичеві не виставляли, аніби простодушно більшість потиху говорила: хто його знає, як воно буде з Комітетом, а Отаман і уряд — то інституції з дому, з певною традицією. Краще зіпхнути уряд і Іваниса, а самим сісти на їхнє місце. Цій атмосфері сприяла й позиція членів уряду, які, боронячи інституції від заходів Бича ліквідувати їх, запевняли, що ні Іванис, ні вони не чіпляються за владу і потреби персональних змін не заперечують. Уже був намічений і кандидат на місце Іваниса — І Макаренко, який уже почав формувати кабінет. (Він був так певний у своїй грі, що запропонував Ледомському увійти до складу його кабінету, але той рішуче відмовився). Бич, якому дехто з учасників наради радив самому заступити Іваниса, рішуче заявив, що він вважає для себе абсолютно неможливим приймати владу з рук Іваниса і, не зустрівши співчуття більшості своїм плянам, прихильно ставився до кандидатури І. Макаренка, який не відходив від нього ні на крок, потішаючи його й інших байками про ті зв'язки, які уже встановив у політичних і громадських колах Чехо-Словаччини.

Прихильники І. Макаренка, які становили більшість серед присутніх членів Ради, хотіли б негайно формувати новий уряд. Над легальністю цього питання вони не задумувалися: нехай його призначає або Бич, або нарада. Меншість (Безкровний, Манжула, Балабась) висловлювалися проти порушення спадковості легальної влади взагалі й проти кандидатури І. Макаренка особисто, якого вони знали ще до революції. Меншість доводила, що Іванис за владу чіплятися не буде, треба почекати його приїзду і тоді з додержанням формальности провести персональні зміни в уряді, на яких настоює більшість. Революційний шлях бу-

де лише шкідливим, він позбавить можливості зібрати всі матеріальні засоби. Останні ж конче потрібні зараз для влаштування кубанців, вивезених з Криму, і скріпить позицію лемноського отамана Науменка. Бо яка тоді буде різниця з погляду законности між урядом, призначеним, з одного боку, Науменком, а з другого — Бичем чи нарадою? Однак прибічники І. Макаренка нічого не хотіли слухати, заявляючи: «Де є Іванис і чи захоче він приїхати до Європи і скласти свої повноваження? Матеріальний бік справи не повинен в'язати кубанських патріотів, для яких честь Кубанщини — понад усе. Розпорошений уряд нічого не робить; не можна тратити ні одної хвилини, а треба негайно формувати новий уряд з осіб популярних, які не запламити свого білосніжного одягу ніякими змовами з реакційними силами».

Невідомо, до чого все це привело б, якби не надійшла з Царгороду телеграма від Білашова, що Іванис у Царгороді, що умову з Врангелем він зірвав і їде далі на Захід. Це був грім з ясного неба!

Меншість, користуючись з цього, щоб збити більшість з революційного шляху, 30-го грудня запропонувала таку резолюцію:

»Просити Л. Л. Бича, голову Законодавчої Ради, щоб він звернувся з проханням до в. об. Кубанського Військового Отамана В. М. Іваниса призначити — в тому випадку, якщо Іванис визнає за потрібне скласти свої повноваження — на голову уряду ту особу, на яку вкаже він, голова Законодавчої Ради. Новопризначений голова уряду разом з головою Законодавчої Ради Л. Л. Бичем виробляє список членів уряду, при чому призначений голова уряду приступає до виконання своїх обов'язків за згодою голови Законодавчої Ради. Усі зміни в складі уряду відбуваються тим же шляхом.

Визнаючи за потрібне, щоб діяльність уряду була під контролем, і беручи до уваги ненормальність сучасних умов, вважати за доцільне, щоб контроль цей здійснювався головами Крайової й Законодавчої Рад. Через цю колегію, при участі в ній голови уряду, проходить законодавство, на підставі 57 ст. і головніші питання політичного життя. Контроль цей здійснюється від часу, коли всі зазначені вище персоналі будуть перебувати разом».

Ця резолюція й була прийнята значною більшістю. Щодо легальної спадковості влади та способу збереження її, який пропонувала ця резолюція, багато чого можна було закинути. З погляду Кубанської Конституції дивна була й Контрольна Комісія, бо досить і Крайового Контролера, але тим, хто боронив цю резолюцію, здавалося, що все це буде краще від «революції». Не виключали й того, що особисте побачення Іваниса з Бичем приведе до якогось кращого розв'язання болючої справи, а зараз треба було якось вгамувати революціонерів. Побачивши, що кандидатура І. Макаренка не об'єднала наради, а лише розбурхала пристра-

сті, Бич погодився на цю резолюцію. Було висловлене побажання, щоб Бич дочекався в Празі приїзду Іваниса, але він відмовився від цього, посилаючись на скінчення терміну французької візи й обіцяв знову приїхати, як тільки Іванис прибуде до Праги та виявить охоту піти назустріч резолюції.

І. Макаренко, втративши головування, деяку компенсацію все ж одержав. Трохи раніше під час з'їзду звернено увагу на скоординованість діяльності представників Кубанщини за кордоном. Ніхто з присутніх членів уряду ні разом, ні поодиноці не мав права ні визначати нових, ні звільняти старих. Але нарада висловилася за потребу об'єднання і централізації кубанського представництва за кордоном. Намітила цілий ряд держав, куди вважала за потрібне, по можливості негайно, призначити, представників. За відсутності голови уряду, який відав закордонними справами, при тій нетерплячці, якою були опановані учасники з'їзду, це призначення могло набрати й якихось дивовижних форм. Тому члени уряду й помічники, обмірковуючи цю справу, склали на з'їзді таку заяву:

«Веручи на увагу потребу об'єднання закордонних дипломатичних представників Кубанської Народньої Республіки і практичної праці в тих пунктах, що намічаються нарадою, та вважаючи, що присутня група членів уряду і помічників членів уряду не може взяти на себе права і функцій Ради Уряду, визнає: 1) що зазначене місце перебування центру представництва за кордоном не є доцільним; 2) що з уваги на особливі умови, в яких переживає в цей час Кубанська Республіка і неминучу трудність зносити з Радою Уряду, тимчасові відрядження в пункти, намічені народом, в цілях виконання, мусять походити від повноважних осіб — представника Кубанської Республіки в Парижі Л. Л. Бича і від помічника члена уряду в справах закордонних Г. А. Білого, який перебуває за кордоном, на підставі взаємної їх між собою згоди з тим, що в інструкціях, які будуть видаватися певним особам, має бути зазначено, що вони в своїй діяльності повинні підлягати Л. Л. Бичеві й одержувати від нього належні вказівки».

Нарада, вислухавши цю заяву, ухвалила: «Прийняти до відома і визнати бажаним, щоб питання про те, хто мусить підписувати документи про відрядження представників Кубанщини в те або інше місце, указане Л. Л. Бичем і Г. А. Білим за згодою між ними».

На підставі цього Бич у порозумінні з Білим призначив І. Макаренка представником Кубанщини на Чехо-Словацьчину, Австрію й Швейцарію:

»10-го січня 1921-го року.

Пане добродію!
Глибокоповажаний Іване Леонтійовичу!

Виходячи з уповноважень, що дала мені Рада Кубанського Уряду 9-го червня 1920-го року ч. 441, з свого боку цим уповноважую Вас від імени Кубанського Уряду:

1. Репрезентувати й обороняти інтереси Кубанського Краю перед урядами республік: Чехо-Словацької, Австрійської й Швейцарської.

2. Репрезентувати і вести з зазначеними в попередньому пункті урядом переговори про визнання самостійності і незалежності Кубанської Республіки з прилученням до неї території Чорноморської губ.

3. Складати з ними договори й умови в питаннях політичних, фінансових і ексномічних.

Ці уповноваження належать членові Кубанської Законодавчої Ради Іванові Леонтіювичу Макаренкові, усім заявам якого від імени Кубанського Уряду прошу виявляти повне довір'я. Голова Делегації Кубанської Ради в Парижі й уповноважений Кубанського Уряду Л. Бич».

Слід зазначити, що Бич, рекомендуючи і нараді і членам уряду відкинути термін «Кубанський Край» і вживати лише «Кубанська Народня Республіка» (з цим усі погодилися, підписуючи протокол наради, в якому вимагалось вживати тільки цей термін), — сам на практиці додержувався терміну старого. В уповноваженні ж Макаренкові вжив і «Кубанський Край» і «Кубанська Республіка» (без «Народньої»). Питання про визнання з прилученням Чорноморської губ. свідчить про велику наївність.

П. Білий чомусь видав окреме уповноваження І. Макаренкові. Останній же не марнував часу і ще до одержання цих уповноважень звернувся по гроші до Ледомського з таким листом:

»Представник Кубанської Республіки, член ради І. Л. Макаренко, 7-го січня 1921 року, ч. 2.

До Пана члена Уряду Кубанської Республіки д-ра Ледомського В. Г.

З 12-го жовтня 1920-го року я перебуваю в Празі виключно в справах Кубанщини, в той час як моя родина перебуває в Відні. Протягом цього часу я зробив підготовчу працю до З'їзду, який відбувся в минулому грудні, а також згідно з постановою Комітету членів Ради з 15-го жовтня 1920-го року, студював і підготовляв групи в Чехо-Словаччині для здійснення певних дипломатичних і фінансово-економічних завдань в інтересах Кубанщини. Члени Уряду, помічники членів Уряду Кубанщини, Голова Законодавчої Ради й представник Кубанщини за кордоном Л. Л. Бич, а також члени Кубанської Ради визнали, що зазначена вище робота в Чехо-Словаччині мусить бути продовжена при умові надання мені офіційних уповноважень по Міністерству фінансів і Міністерству Закордонних справ. Як попередня, так і особливо майбутня моя праця зв'язана з видатками, на покриття (?) яких я не маю спеціальних коштів, а тому маю честь просити Вас відпустити в моє розпорядження належну суму з засобів (?), що є в Вашому розпорядженні. Член Ради і представник Кубанщини І. Макаренко».

Ледомський 15-го січня перевів із Риму, всупереч наказові уряду нікому нічого не видавати, 1.000 італ. лір, або 2.777 чеських корон. Уряд ужив заходів, щоб ці гроші не були видані банком, а Ледомський відмінив зроблене розпорядження уряду. Та при допомозі українського посольства І. Макаренко все таки їх одержав.

Щодо фінансового становища й забезпечення себе коштами, то члени наради виявили великий інтерес, і «самопожертва» їх виявилась в матеріальному забезпеченні їх самих та їх родин. Наприклад, П. Макаренко заявив, що він би поїхав працювати на окуповану большевиками Кубанщину, якби йому гарантували, на випадок нещастя з ними, належне виховання дітей до віку 18 років. Погоджувався їхати й Жук, якщо дадуть «денег» (він був самотній). Майже 500 фунт. стерл., які він одержав у квітні в Царгороді, йому, бідолашному, було мало. Відкався й Бич, що може скоро доведеться йому десь на шляху бити каміння. Йому підтягали й інші, хоч усе це були люди, в кишенях яких були десятки й сотні фунтів старл., тоді як у двох присутніх членів уряду було лише по 5 фунтів стерл. і вони мовчали про свій матеріальний стан. При такому настрої висловлювалися бажання зробити позику в Англії, Італії, Чехо-Словаччині та Швейцарії в 1,500 тисяч фунт. стерл. (200,000 фунт. на організацію пропаганди на місцях, 70,000 фунт. на представництво й пропаганду за кордоном, 200,000 фунт. на організацію допомоги біженцям, 30,000 фунт. ст. на друк власних кубанських грошей і 1,000,000 фунт ст. на зброю, амуніцію й провіант). П. Макаренко залишився при своїй думці: що в сучасних умовах позика буде шкідливою для справи визволення Кубанщини.

Далі призначили добові в Парижі, Лондоні, Празі, Варшаві, Римі, Београді, Царгороді по 2,3 й 5 фунт. стерл. на добу. Майже кожний себе вважав як не міністром в Кабінеті І. Макаренка, то послом. П. Макаренко вважав ухвалену систему і дорогою, і обтяжливою. (Все це в дійсності була фантазмагорія. — Авт.)

Вся ця нарада закінчилася ще й такою постановою:

»Тримаючись погляду про захист інтересів кубанців, які перебувають на державній і громадській службі Кубанської Республіки і живуть нині за кордоном, визнати за таку, що заслуговує на безумовне заохочення, — організацію в найбільш відповідних країнах виробничих трудових асоціацій. Такі асоціації повинні бути фінансовані Кубанським урядом у формі позичок чи безповоротних пожертв у тій чи іншій формі. Питання про запровадження в життя справи організації таких асоціацій мусять користуватися всебічною підтримкою Кубанського уряду. Для детального розв'язання цього питання обирається комісія в складі С. Ф. Манжули, В. С. Жука, Г. В. Омельчснка і П. Л. Макаренка. Для опрацювання справи про позик у Празі разом з членом уряду І. В. Івасоком уповноважити І. Л. Макаренка«.

Не забути були нарадою й біженці та евакуовані з Криму козаки. Про це в 1-й день офіційних засідань ухвалено так:

»Визнати за потрібне вжиття заходів у справі перевозу Кубанських військ з о. Лемносу на материк і усунення можливості вико-

ристання їх, як збройну силу як чужоземними державами, так і російськими протибольшевицькими організаціями. Визнати, що найбільш відповідною державою для розміщення перевезених на материк кубанців є Болгарія, а тому негайно почати клопотання про дозвіл перевезти кубанців з Лемносу і про прийняття їх Болгарією. Визнати за потрібне пляномірне (?) розселення козаків і офіцерів на загальних підставах і ведення підрахунку тих і других. Визнати бажаним зорганізувати тих офіцерів, які стоять на платформі самостійности й незалежности Кубанщини, і дати їм можливість вступити в Академію Генерального Штабу та в інші відповідні школи; взагалі всім бажаним учитися допомогти, використовуючи в цьому напрямі перебування за кордоном. Відносно біженців і осіб, не здатних до праці, визнати за потрібне звернутися з закликом до благодійних установ. Кубанських козаків, які опинилися в Польщі, скеровувати в ті місця, де будуть інші козаки. Визнати за потрібне вжити заходів щодо кубанців-емігрантів, щоб вони не розпорозувалися, і допомогти їм підшукати працю та дати матеріальну підтримку тим із них, кому не буде вистачати заробітку. Вжити заходів до скоршого відшукання матеріальних засобів. (П. Макаренко подав до цього окрему думку: добре було б вступити в переговори з совєтською владою про повернення до Росії тих козаків, офіцерів та біженців, які побажають туди їхати)«.

Але найбільшу і найдетальнішу резолюцію нарада ухвалила в справі Севастопільської угоди, хоч усі знали, що її вже анулював в. об. отамана В. Іванис. Ця резолюція була така:

«Російська військово-політична організація, що виникла в кінці 1917-го року на півдні кол. Російської імперії під первісною назвою «Добровольчої Армії», на чолі якої стоїть генерал барон Врангель.

Не зважаючи на повний свій розгром, не покидає своїх намірів здійснити соціально й політичну реставрацію кол. Росії й використати для досягнення своїх цілей озброєні сили Кубанщини на підставі договору, складеного в Криму 4-го серпня 1920-го року генералом Врангелем з отаманами козацьких військ, в тому числі й з в. об. Військового Отамана п. Іванисом.

Ми, нижче підписані члени Кубанської Крайової і Законодавчої Ради, вперше маємо нині можливість зібратися разом і доводимо до відома тих, хто на тих або інших підставах побажав би визначити й установити свої стосунки до Кубанщини на підставі цієї умови, або вже зробив, — таке:

Кубанський народ в 1917-му році скинув з себе разом з іншими народами кол. Росії ярмо своїх гнобителів, маючи право на самостійне й незалежне державне існування, завдяки властивим йому національним, побутовим і соціально економічним особливостям та інтересам. Визнаючи та здійснюючи великі принципи свободи (?) самовизначення народів, 22-го грудня 1917-го року народ через свої Установчі Збори — Крайову Раду — проголосив себе сувереном в межах своєї держави, а 16-го лютого 1918-го року Кубанська Законодавча Рада прийняла формальний акт проголошення самостійности й незалежности Кубанської Народньої Республіки.

З перших же днів свого існування Кубанська Республіка повела боротьбу проти большевиків, які вдерлися в її межі з Совєтської Росії. Примушена військовими обставинами вести цю боротьбу поруч з Добровольчою Армією, чужою й ворожою їй своїми ідеалами і цілями, Кубанщина в той же час мусіла оборонятися й від цієї ор-

ганізації, яка беззастанно робила замах на її права і на установлений волею народу державний устрій. В своєму прагненні підкорити собі Кубанщину не тільки фактично, але й юридично, командування Добровольчої Армії, а потім Збройних Сил Півдня Росії, не перебираючи в жадних засобах, всі свої зусилля спрямовували до того, щоб вирвати від представницьких установ Кубанської Республіки та її виконавчої влади будь-який правний акт, який би ставив Кубанщину в залежне становище.

Убивство 3-за рогу на території Донщини незмінного Голови Кубанської Крайової Ради М. С. Рябовола, віддача під військово-польовий суд особливо уповноваженої на мирову Конференцію делегації Крайової Ради, насильство над Кубанською Крайовою Радою, яке учинив ген. Врангель 6. (19) листопада 1919-го року і пізніше скарання члена Крайової й Законодавчої Рад — це лише окремі характеристичні епізоди діяльності Командування Збройних сил Півдня Росії покрити собі Кубанщину. Всі ці спроби не тільки не дали тих наслідків, яких сподівалися їх творці, а навпаки — загострили відносини з Кубанщиною, війська якої, в наслідок цього, подалися з фронту назад, що й призвело до провалу всього фронту ген. Денікіна.

Ген. Врангель, ставши після Денікіна на чолі Збройних Сил Півдня Росії, продовжував зусилля й прагнення свого попередника заволодіти Кубанщиною. 15-го квітня 1920-го року йому пощастило скласти умову з Кубанським Військовим Отаманом ген. Букретовим, який приїхав на заклик англійського командування на Чорному морі в Крим для участі в переговорах, що тоді відбувалися з більшовиками, і там був спочатку заарештований ген. Врангелем. (Домашній арешт стався після підписання. — Автор). Умову цю, яка була, як на ті часи, порушенням Кубанської Конституції і суперечила волі Кубанського народу, президія Кубанської Крайової Ради і Кубанський уряд визнали нікчемною і до виконання не прийняли, про що й доведено до відома Закавказької Республіки й Західньо-Європейських Держав в особі їх представників у Тифлісі, а отаман Букретов склав свої повноваження (по хворобі, а не через цю умову — Автор).

Не зважаючи на це, ген. Врангель і його співробітники в своїх стремліннях використати для своїх завойовницьких цілей силу Кубанщини, добиваються укладення умови 4-го серпня 1920-го року.

Цілком свідомі своєї відповідальности перед кубанським народом, волю якого ми виконуємо протягом трьох років, і беручи на увагу, що умова ця цілком суперечить неодноразово виявленій волі кубанського народу до самостійного й незалежного державного існування, з формального боку складена з цілим рядом порушень Основних Законів Кубанської Республіки і є по суті підміною їх, ми, констатуємо неконституційний вчинок п. в. об. Військового Отамана Іваниса, заявляємо:

1. Умова 4-го серпня 1920-го року — не дійсна для Кубанщини, ні її народу, ні органів його влади та не має жадної зобов'язуючої сили, як і зобов'язання й угоди, які на неї спираються (Умова вже була анульована Іванисом і тому не існувала. — Автор).

2. Кубанський народ усіма силами буде боротися проти спроб, відкиля б вони не виходили, здійснювати цю умову, а всіх тих, хто спробував би це робити, буде вважати за грабіжників народньої владі.

Це підписали: Голова Законодавчої Ради Бич, члени Ради: С. Манжула, В. Жук, Г. Омельченко, Г. Білий, О. Балабась, І. Макаренко і П. Макаренко.

Коли приймали цю резолюцію, то говорили, що вона буде скоріше, мовляв, лише для внутрішнього вжитку, і потреба опублікування її настане лише тоді, коли Іванис упреться й не погодиться скласти своїх повноважень. Що до другої резолюції, яка була прийнята з приводу обрання на Лемносі ген. Науменка «отаманом», то вона проголошувала цей акт незаконним і шкідливим, а самого Науменка та «раду», яка його обрала, самозванцями. Цю резолюцію мали на увазі негайно опублікувати, щоб ліквідувати Лемносський злочин. Але саме ця остання резолюція й не побачила світу, тоді як перша була вміщена в пресі, не зважаючи на те, що були всі ті умови, які оголошення її не потребували. Все це пророблено до приїзду в. об. отамана.

34. В. об. Отамана покидає Царгород і подорожує до Букарешту, Варшави й Праги

Перебуваючи в Царгороді, в. об. Отамана помітив, що в цьому місті вештаються, здебільшого серед нужденного офіцерства, якісь цивільні. А одного разу й до його кімнати постукали. У кімнату вступило двоє добре одягнених цивільних. Один представився, що він давно знайомий з в. об. Отамана, ще з 1-го крижаного походу; додав, що він — молодший брат матроса Ф. Баткіна, що був при Корнілову, мав відзнаку за крижаний похід і на цій підставі вважає себе кубанським козаком. Поінформував, що з Гначбав р. 1918-го він з братом Федором утік від «чорного» Денікіна і довго тинявся при більшовиках у підпіллі. Потім вони з братом легалізувалися і працювали по різних благодійних советських установах, помагаючи колегам, які попадали в якесь підозріння. Охоче розповів про життя від советами, яке ніби набирає нормального стану. Скоро період військового комунізму там закінчиться і встановиться нова система. Рядовикам, що боролися проти більшовиків, усе прощається і вони можуть безбоязно повертатися до своїх родин. Навіть такий ген. Слащов-Кримський уже написав заяву про повернення до Росії. Ведуться переговори про повернення ген. В. І. Сидоріна й Кільчевського. В. об. Отамана все те вислухав, подякував за відвідини й інформації і візитори вийшли. Ніякої пропозиції вони не зробили, але було ясно, що це агенти більшовиків, які мають завдання деморалізувати білих і по можливості більше повернути до советського «раю».

Це підганяло якнайшвидше перевезти кубанців з Лемносу на материк, у більш людяні умови. В. об. отамана відвідав ще декілька разів українське й польське посольства, просячи якнайскорше виготовити документи для подорожі

до Варшави. Він мав лише рукою писану по-російському посвідку Кубанського уряду, з якою до Європи не можна було їхати. Поляки радо виготовили тимчасову посвідку від посольства, не міняючи прізвища, і п. Йотко запропонував, щоб в. об. Отамана супроводив секретар польської місії, що була в Криму. Позичивши кожух з бобровим великим коміром у свояка М. І. III-го і купивши капелюх, в. об. Отамана 27 грудня поплив човном до пароплава, що вночі мав відійти до Констанци. На пароплаві застав польського секретаря з кримської місії і влаштувався в каюті. На пароплаві ж побачив молодого брюнета років 28, який підійшов і представився, що він — Хунунс, секретар посольства Вірменії в Берліні. Він зазначив, що знає в. об. Отамана ще з перебування в Катеринодарі і Новоросійську, коли був навантажений пшеницею пароплав «Кікапу» для вірменських голодуючих дітей. Новий знайомий був дуже заможний, учився в Європі, володів головними європейськими мовами, ненавидів большевиків, що вже окупували Вірменію, і тепер поспішав до Берліну, де сподівався приїзду Хатісова, довголітнього міського голови Тифлісу до революції й першого президента визволеної Вірменії. Він порадив не показуватися Контрольній Комісії Аліантів, яка кожний пароплав, що відходив з Царгороду, провіряла. Здебільшого так буває, що приїждять три представники (Англії, Франції й Італії), але до них часто долучають і контррозвідка з Добрармії. Хунунс запропонував в. об. отамана віддати йому Хунунсові пашпорт, а самому йти до каюти.

Контроль з'явився по 2-ій год. ночі, перевіряли лише пашпорти, Хунунс представив і пашпорт в. об. Отамана. який нібито дуже швидко закачався й лежить у каюті. Комісія проштемпелювала пашпорти й швидко від'їхала. Хунунс приніс пашпорт і запитав, як у в. об. Отамана з багажем, чи не хотів би він, щоб його не контролювали. В. об. отамана якраз цим журився, бо в чемоданах були архіви і козацьке убрання, тому було краще, якби до того не заглядали. Опікун тоді заспокоїв, що він уже багато разів проходив через митні контролі і зуміє цю справу залагодити до Варшави.

На світанку допливли до рейду Констанци й стали на карантин, в якому мусіли пробути з пів доби. Одначе досить швидко до пароплава підплив катер з митними урядовцями Румунії, серед яких уже був і консул Вірменії. Хунунс поговорив з ними й урядники дозволили зійти на берег кільком пасажирам, між якими був і в. об. Отамана та поляк. На березі оглядали багаж, але чемодани в. об. Отамана відразу похрестили крейдою, не відкриваючи. Пашпорти,

одначе, забрали для перевірки поліцією, звідки їх обіцяли повернути о другій годині. Все це робилося за руминські леї, які вже були знецінені інфляцією, отже треба було все рахувати тисячами. Потяги на Букарешт відходили лише один раз на добу й були дуже переповнені, треба було заздалегідь, прийти на вокзал, щоб упхатися до вагону. Спинулися в якомусь готелі, в якому ще були вільні кімнати. О другій годині поїхали добрим візником до поліції, де Хунунс з консулом «поворожили» і пашпорти відразу видали проштемпельованими. Байдикуючи, увечорі зайшли до якогось бару, де співали й танцювали напівголі жінки й акробати показували досить добрі номери.

На другий день уранці, за годину до відходу потягу, всі були на вокзалі й «чародій» Хунунс домовився з якимось залізничним урядовцем, і той упустив до вагону й переділу всіх трьох, додавши до них молоденького офіцера. Для останнього Хунунс запасся великими плитками шоколаду і до цього переділу ніхто не входив, бо кожний, відсунувши двері й побачивши офіцера, відступав, вважаючи нас за якусь надзвичайну місію. По дорозі у вікно видно було багато зруйнованих селищ, а офіцер пояснював те вдалим словом — «розбой», що означає по-румунському **війна**. Десь опівдні доїхали до Дунаю. Хоч був лютий мороз, потяг був обліплений подорожніми і знадвору і на дахах вагонів. Всю дорогу чути було гру на скрипку, часом непогану. Міст через Дунай був зірваний і ферми провалилися в воду. Перед Дунаєм з потягу висадили всіх пасажирів, які з багажом по льоду переходили ріку і сідали на другому боці на інший потяг, що йшов до Букарешту. Для переправи через Дунай були сани й носії, що допомагали перенести багаж.

За Дунаєм вагонів було більше й можна було вільніше приміститися, вже не потребуючи для охорони офіцера. Музику ж чути було весь час аж до Букарешту. До столиці прибули, коли вже стемніло, 30. грудня. Готелі всі були переповненні: обїздили з десятків їх і місця ніде не знайшли. Нарешті все той же Хунунс відкрив «секрет», як знайти кімнату (треба було порозмовляти з швайцаром, ткнути 40-50 лей — і кімната знаходилась). Зразу в центрі міста, поблизу королівського палацу і в порядному готелі знайшлися кімнати. Повечерявши, розійшлися по кімнатах і досить рано пішли спати.

31-го грудня зраня в. об. Отамана розшукав насамперед посольство УНР і познайомився там з його головою проф. Костем Адрияновичем Маціевичем, генералом Сінклером, полк. Порохівським, журналістом Геродотом (справжнє його прізвище забув. — Авт.). З усіма мило порозмовляв, розпитуючи, чи не можна примістити в Румунії на роботи

якусь кількість кубанських козаків. Всі запевняли, що тут нема таких можливостей, бо країна переживала велику кризу по війні, велику інфляцію грошей, промисловість мало розвинена, в сільському господарстві нема праці для всіх своїх робітників, говорити б можна лише про інтернаціоналізацію, якби це в'язалося з переходом кордону з фронту. У цій країні посольство під своєю опікою мало сотні інтернованих вояків, утримання яких не було легке. Говорити з румунським урядом усі відраджували, бо то було б зайвою витратою часу. Провівши години з три в цих розмовах, гість попрощався, побажавши щасливого Нового року. Проф. К. Мацієвич запросив до Посольства на зустріч Нового Року, але в. об. Отамана подякував і відмовився, не маючи для цього відповідного вбрання.

Повернувшись до готелю, застав польського секретаря, який запросив відвідати його посольство. Хоч було пізно для візиту, але треба було це зробити, бо 1-го січня лаштувався подорожувати далі. У Польському посольстві прийняли привітно і радили якнайскорше побувати у Варшаві, бо справа з Ризьким договором ще не була ясна і можливо, що війна проти советів продовжиться разом з українськими військами. У такій ситуації кубанцям будуть раді. В посольстві ж попередили, що потяги на Чернівці переповнені і щоб сісти на них, треба за годину або й більше з'явитися на вокзал.

1-го січня 1921-го року в. об. Отамана приїхав за півтори години до відходу потяга на вокзал і побачив, що всі вагони переповнені, площадки й буфери обліплені людьми. Увійти дверима не було як. Після солідного хабаря два великі-носії вкинули в. об. Отамана через вікно і його багаж. Знову цілу дорогу чулися цигикання й добра гра на скрипки. Довго довелося стояти, поки значна частина пасажирів походила, до кордону ж населення потяга унормувалося. На румунському кордоні легко вдалося, не виходячи з вагона й не розкриваючи чемоданів відбути митний контроль, поляк супровідник сказав, що «тепер ми вже дома». Однак польські митники зажадали виходу з вагона, а коли побачили коштовніший кинджал, то вчепилися до нього та срібних газирів у черкесці. Але після довгих розмов секретаря та всунутої Хунунсом «лапувки» польськими марками, які мало чим вартіші були від лей, вдалося й цю перешкоду усунути. Здається, на цій станції перейшли до другого польського потягу, в якому вже досить було вільних місць. Через Львів переїхали вночі і там можна було вийти й глянути на вокзал, який вразив своєю архітектурою й солідністю. Це вже була Європа.

До Варшави докотилися підвечір. Вокзал — у тимча-

сових дерев'яних будовах. Запахло... Руссю... По шляху секретар дуже хвалив, здається, Янські лазні в Варшаві. Вийшовши з вокзалу, в. об. отамана з польським секретарем, закликали візника, заїхали на Маршалковській вулиці до поганенького готелю і зайняли одну кімнату, бо секретар поїхав на приватне мешкання. Він пообіцяв знайти Кубанську делегацію, або торгового кубанського агента. На вокзалі в. об. отамана сердечно подякував і попросився з симпатичним Хунунсом, який подорожував далі до Берліну. Залишившись сам, в. об. отамана, хотів вимитись, але в готелі була бруднувата купіль, а тому взяв візника й попросив довести до хваленої лазні. Це був чепурний заклад, але чогось особливого в ньому не було.

Повернувшись із лазні, застав у готелі Петра Івановича Білінського, секретаря Кубанського торгового агента, який перебував у Відні. Ця зустріч дуже порадувала, бо це був старий знайомий — бухгалтер відомства Торгівлі й промисловости, коли ним керував Іванис. П. Білінський був солідний співробітник і добре поінформований у всіх справах у Польщі, серед українців, не говорячи вже про кубанців. Він зразу заявив, що в цьому готелі перебувати не можливо з престижних міркувань та що негайно треба зодягтися в цивільний одяг. Далі він поінформував, що в Празі відбувається з'їзд кубанців, на який виїхала і вся делегація з Варшави. В. об. отамана, довідавшись про цей з'їзд, протелеграфував до Праги, прохаючи П. Сулятицького та К. Безкровного приїхати до Варшави. Викликав людей, яких вважав авторитетними й щирими, яким не властиве було інтриганство. Інформації П. Білінського були всеохоплюючі, oprіч останніх відомостей про з'їзд. Про розмови з поляками він інформував так, що переговори в Ризі подають надію, що мировий договір буде підписаний.

На другий день в. об. отамана переїхав до репрезентативного готелю, а за два дні переодягся в цивільне вбрання, якого досі ще не носив. З Праги скоро приїхав П. Сулятицький, який був учасником, а в останні дні й секретарем з'їзду. Він не тільки подав точну характеристику з'їзду і його учасників, а й привіз усі прийняті на з'їзді резолюції, зачитовані вище. Після цього вирішено, не зважаючи на пертракtaції в Ризі, звернутися до Польського уряду з проханням про дозвіл розмістити в Польщі на працю в лісі й по селах 10 тисяч кубанських козаків. З цим проханням в. об. отамана звернувся до прем'єра Вітоса, голови польської селянської партії. Прем'єр урядовав в оригінальному вбранні: в чоботях, гарному цивільному костюмі, в білосніжній сорочці, але без краватки. Візита відбулася в супроводі П. Білінського, який був і за перекладача. Вітос уважно вис-

ліхав заяву в. об. отамана, прийняв і писану заяву та обіцяв поставити цю справу на засіданні уряду, зазначивши, що він вважає за можливе задовольнити прохання. Але коли мировий договір у Ризі був підписаний, то це питання лишилося нерозв'язаним.

У Варшаві ж в. об. отамана написав і подав меморандум до чужоземних представників, в якому зазначив:

...ніколи, ні під п'ятою большевиків, ні під важкою рукою білих їх ворогів, Кубанщина своєї самостійности й незалежности не відмовлялася і не зречеться.

Борючися за свою самостійність і незалежність, Кубанщина з свого боку визнає самостійність і незалежність усіх держав, що виникли на території кол. Росії.

Щодо цих держав Кубанщина визнає принцип абсолютного невтручання в їхнє внутрішнє життя. Взаємовідносини їх між собою й Росією мусять бути тільки невимушеним порозумінням, яке б спиралося на волю їх народів. Тому ніяка група політичних і громадських діячів, ніяка партія не має права говорити від імені всіх частин кол. Російської Імперії, в тому числі й від Кубанщини, що проголосили себе самостійними і незалежними державами. Усякі заяви, які походять від осіб, не уповноважених кубанським народом і органами його влади з незмінно береженою законною спадковістю, ніякого зобов'язуючого значення для Кубанщини не мають. Кубанщина бореться й буде боротися проти большевиків, але яка б не була тяжка для неї боротьба, вона буде боротися також і проти тих, хто, не визнаючи її самостійности, з'явиться на її територію — хоча б і в ролі помічника в боротьбі проти спільного ворога — Леніна, Троцького, Чернова, Керенського, Мілюкова, Врангеля, Російського Імператора — Кубанський нарід стріне однаково. Кубанщина не проти союзу в боротьбі з большевиками, але союзу рівного з рівним, вільного з вільним, хто вміє поважати волю й незалежність не лише свою, але й її. До цього вона завше прямувала й за це платила життям і волею своїх кращих синів. Але підвладности будь-кому і в будь-якій формі Кубанщина ніколи не прийме»...

Ця нота була першим офіційним урядовим документом, в якому Кубанщина рішуче відгороджувалася від будь-якої Росії. Ця виразність виявилася мабуть через те, що в. об. отамана за всю свою діяльність в Радах, в урядах Кубанщини, а навіть у двох походах натерпівся від самозакоханих та себехвальних росіян. Він не спіткав у великоросів осіб, які б не ставились до кубанців, як до нижчої категорії людей.

35. Спроби української верхівки здобути визнання росіян

У Варшаві в. об. отамана в перші ж дні перебування відвідав місію УНР, головою якої був перед тим Андрій Миколаєвич Лівіцький (пізніший голова уряду й президент), а в той момент заступав голову п. Михайлів. Приймали його в місії шанобливо, титулували Отаманом, чого той дуже не любив, але така встановилася традиція в емігрантів-українців. У місії з першої зустрічі в. об. отамана

докладно поінформували, що в Варшаві перебуває Борис Вікторович Савінков, що є головою Російського Політичного Комітету в Польщі, який єдиний визнає всі новопосталі на території кол. Росії державні формування. На пораду української місії, щоб і Кубанщина з цим комітетом складала договір взаємного визнання, в. об. отамана відповів, що знає Савінкова як терориста, військового міністра уряду Керенського, прихильника ген. Л. Корнілова, а тепер чує про нього як про самозваного голову якогось комітету. Зв'язуватися з таким комітетом було б дискредитацією Кубанщини, яка має обраних на Кубанщині представників влади в екзилі. Такі комітети можуть поставати де завгодно, а уряди — законні, з дорученням народу того чи іншого Краю не сміють в'язатися із самозванцями. Але вперті «хохли» доводили, що навіть УНР склала з цим комітетом договір. На це в. об. отамана відповів, що українці роблять помилку.

Та на цім «сватання» не скінчилося. Одного дня з місії запросили в. об. отамана й П. М. Сулятицького на вечерю. У місії вже був Савінков, людина середнього зросту, вродливий блондин, кутики на білосніжній сорочці пообривані — традиція бойовиків есерів. За вечерю Савінков добре перехилив чарчину, розповідав про інсценізований у Варшаві «з'їзд» представників повстанців усіх країв, на якому виступили випадково прибулі до Варшави два кубанських офіцери, що не мали жадного відношення до повстанців. Один із них — сотник, член Ради Н-ов, а другий полк. Бевов — гарматчик. Вони втекли з Росії, а тепер хочуть їхати на Кубань. Їх комітет Савінкова приголубив і дав від себе відозву — «До вільних козаків Дону, Кубані, Терека. Вільних Горців Північного Кавказу та громадян Ставропільської й Чорноморської губерній». Обидва вони були і у в. об. отамана, який їм не радив поспішати на Кубанщину, тим більше, що самі оповідали, з яким поспіхом членів Ради й старшин вивезено на Північ, на лісорозробки. У відозві комітет писав і таке: «Ми визнаємо державну самостійність за всіма народами, які входили раніше до складу кол. Російської Імперії, звичайно визнаємо її і за вами» . . .

За вечерю говорилося про різні речі, про широко закроене комітетом повстання різних народів. Комітет розраховував на значну підтримку матеріально й зброєю від Франції. Але все це було типове емігрантське говорення.

Ті два офіцери, крім відозви, одержали ще й звернення Савінковського комітету до Кубанського уряду, який — за його відомостями — перебував у Тифлісі. Ось та відозва (український переклад):

«Урядові Кубанської Республіки.

Російський Політичний Комітет, на чолі якого стоїть Б. В. Савінков, вважає за потрібне довести до відома Уряду Кубанської Республіки таке:

Російський Політичний Комітет, заснований у Варшаві в червні місяці 1920-го року, присвячуючи свою діяльність боротьбі з большевицькою владою в Росії, твердо переконаний, що в недалекому майбутньому радянська влада буде скинута в Росії, що це наступить во ім'я дійсно демократичних підстав.

Російський Політичний Комітет вважає своїм обов'язком повідомити Уряд Кубанської Республіки, що, беручи участь в будівництві майбутньої демократичної Росії, він зі свого боку буде неухильно і послідовно провадити дружню політику відносно демократичного Уряду Кубанської Республіки.

Російський Політичний Комітет дозволяє собі сподіватися, що в своїй праці він стріне співчуття з боку Кубанського Уряду.

Голова Російського Політичного Комітету Б. Савінков. Заступник Голови Д. Філософов. Керівник справ А. Смолдовський».

На 2-й чи 3-й день після зазначеної вечереї до в. об. отамана прийшов заступник голови комітету Савінкова Д. Філософов. Він розповів про діяльність комітету і залишив копію щойно наведеної відозви, прохаючи вважати її за оригінал, та що Б. В. Савінков і він охоче підпишуть таку саму умову з Кубанщиною, яку вони мають з Українською Народньою Республікою. В. об. отамана на це не погодився.

За якийсь час у часописах «Руль» у Берліні, а трохи пізніше в «Последних новостях» у Парижі (Мілюков) з'явилися статті, в яких різко писалося, що Іванис від імени Кубанщини підписав договір з комітетом Б. Савінкова. Писаки щедро лили помії на голову Іваниса. В. об. отамана післав в обидві кадетські органи спростовання, заявляючи, що Іванис нічого не підписував та що вони в своєму шовінізмі перестаралися. Ні одна з названих газет отих спростовань не вмістила.

У Варшаві в ту пору існував клуб чи якась організація під назвою «Пшемезі», в якому сходилися переважно різні «екс-люди», що повтікали з різних державних формувань, що їх уже окупували большевики. Були там представники Балтійських, Кавказьких народів, дехто з Козаків, Білорусів та ін. Все це були антиросіяни, які схоплювали кожну вістку з країн окупованих чи таких, що кожного дня могли сподіватися нападу большевиків. Намовили й в. об. отамана відвідати такі сходи. Порозумівалися ці представники переважно московською мовою. В. об. отамана зустріли приязно і звичайно просили поділитися враженнями з Грузії і цілого Кавказу. З великою нехиттю. в. об. отамана розповів коротко про стан, при якому покидав Грузію й Північний Кавказ. В Грузії, на його думку, хоч ще війни не було з большевиками, але кожний день могла вибухнути. Зазначив, що грузини готуються до війни й не

втрачають надії, що вони протримаються довше, а там можуть змінитися обставини. Говорив в. об. отамана без особливого переконання (сам він не мав сумніву, що грузини не витримають і одного місяця навали большевиків), аби, як тоді говорили, «піднести на душі». Враження від того зборища лишилося прикре, як від людей приречених на предовге вигнання.

Одного дня в. об. отамана одержав запрошення на обід від ад'ютанта голови Польської держави маршала Ю. Пілсудського — полковника Виняви-Дгобушевського, який відбувся в ресторані «Європейського» готелю. На обід Винява-Дгобушевський прийшов з керівником тоді 2-го відділу (контррозвідки). Обід відбувся з великим «виночерпством». Ці представники переконливо дораджували підписати умову з комітетом Савінкова, дуже перебільшуючи перспективи праці останнього. В. об. отамана відповідав, що обидва співрозмовники походять з тієї частини Польщі, що не була під окупацією Росії, а через те вони ідеалізують москвинів, не знаючи їх, що сам Б. В. Савінков — може й є, вірніше був, добрим підпільником, хоч і не завжди, а в легальній роботі він виявився банкрутом. Через те легальним, хоч і ексурядам з отим комітетом не слід в'язатися. На цьому закінчили розмову.

Якось у УНР місії в. об. отамана зустрів ад'ютанта Головного Отамана С. Петлюри полк. Доценка, який передав записки приїхати до Тарнова, бо там перебуває уряд УНР і можна ширше про все поговорити. Умовилися про день і в. об. отамана в супроводі П. І. Білінського покотив до Тарнова, де пробули одну добу. Коло 11-ї ранку в. об. отамана відвідав прем'єра А. М. Лівіцького, у якого зустрів С. П. Тимошенка, тоді міністра шляхів. Розмова була з жартами: вони обидва представилися, як ті, що підписали умову з Кубанщиною — покумалися. Кімната, де зустрілися, була мала й досить брудна. Тимошенко був чепурно вбраний, стрункий, високий та вродливий. На відміну йому, Лівіцький більше присадкуватий, нехлюбно одягнений, з маленькими оченятами, з кацапською клином борідкою і з хитрою усмішкою. Розмовляли понад годину, перестрибуючи з теми-на-тему. Конкретних питань не порушували. Коли ж стали прощатися, прем'єр, цєбто Лівіцький, запитав в. об. отамана, чому він не просить грошей. Досі, хто б до нього не приходив, завжди просили грошей. В. об. отамана з жартом відповів, що «УНР винна Кубанщині гроші, які вона позичила вашому послові Красковському в Тифлісі». — «А ви його знаєте?» — перебив Тимошенко? — «А як же. Ще й з найгіршого боку». — впала відповідь. Однак, ні один більше не поцікавився цією справою. Прем'єр лише з ус-

мішкою додав: «То справа міністра закордонних справ А. Ніковського». В. об. отамана збув порушене прем'єром питання жартом, сказавши, що на нього сам Тарнів зробив враження бідної закубанської станиці, лише значно брудніший та що й новопоселенці аж занадто виглядають вбогими, щоб від них вимагати будь-яких сплат.

Звідси гості перейшли до міністра закордонних справ Андрія Ніковського, який оселився окремо, здається на якомусь приватному мешканні. Міністер був одягнений пристойно. Він, здавалося, належав до генерації перших двох. Зустрів він гостя привітно, але обмежився загальниковими фразами без зацікавлення якимись справами. Справу Красковського вислухав, його «альянс» з росіянами Ніковського не зворушив. Про умову, складену з Кубанщиною, також не поцікавився. Відчувалося, що міністер має якісь інші наміри, далекі від справ УНР. Через це розмова не клеїлася і в. об. отамана скоро попрощався.

До кімнати в. об. отамана в готелі зайшов якийсь маляр. Познайомився і дуже просив посидіти декілька хвилин спокійно і він олівцем дуже швидко зробив портрет — надзвичайно вдалий. Цей ескіз маєстро подарував в. об. отамана, який пізніше загубив його.

На 6-ту годину вечора було призначене побачення з Головним Отаманом — Симоном Весильовичем Петлюрою. Він мешкав також у якомусь бідненькому готелі. Кімната простора, але пребідно умебльована і як слід не прибрана. Власник кімнати не видався особливо імпозантним: був у чоботях, одягнений по військовому в френч і штани захисного кольору, добре потерті і навіть засмальцьовані. Головний Отаман середнього росту, чисто виголений і назад зачісаний, лице мав стомлене. Зустрів в. об. отамана й П. Білінського привітно. Білінського перепитав, як йому живеться. Посеред кімнати довгий стіл, коло якого С. В. Петлюра просив сісти. Розмова мала інформативний характер. При чому Симон Васильович посидів недовго, а потім заходив вздовж кімнати, лише інколи присідаючи. В. об. отамана пробував розповісти про останнє перебування в Катеринодарі, останній похід, трагедію на Чорноморському побережжі, про ноту лорда Керзона щодо замирення з большевиками, про повстанців на Кубані, десанти на неї тощо. Все переказати було тяжко, бо С. В. весь час перебивав і ходячи інтерпретував почуте довгими заввагами. Він говорив довго і важко було вставити слово. Говорив він ніби переконливо, складно й красномовно. Він порушив питання умови з Кубанщиною, підкреслюючи, що деякі кубанські діячі йому написали, що пора прилучитися до України і скласти новий договір. В. об. отамана відразу відпо-

вів, що таке міг написати лише І. Макаренко, людина, що збанкрутувала ще на Кубані, і коротко переказав про останню діяльність, утікання під охороною добровольців, чинність в Царгороді і т. д. Після цього почув від С. В., що «То він аж такий апельсин...» В. об. отамана зауважив, що за кордоном, без своєї землі й контролю парламентом, переробляли умову не доцільно. Це б викликало лише глузування ворогів та декого зі своїх. В підтвердження переказав деякі резолюції й устремління Л. Л. Бича на з'їзді в Празі. Ще пригадав Симонові Васильовичу про ура-козаків на Кубані, яких він мусить добре знати. Для них Україна — це вигадка німців, а Росія — то «настояща» держава, за яку варто й голови покласти.

»Отой «апельсин», як Ви сказали, — продовжував Іванис, — Йоткові представився, як прем'єр Кубані, яким ніколи не був, одержав всіляку підтримку для поїздки до Варшави, а зупинився в Відні, де серед галицьких кіл грав ролю найщирішого українця. А тоді перекинувся до Праги закладаючи там спершу Кубанський комітет, а згодом скликаючи «Всекубанський з'їзд». Одночасно в Празі цей Ваш кореспондент увійшов у близький контакт з есерами Зензіновим і В. Черновим, представляючись кубанським соціалістом-революціонером. З такими апельсинами, яких мають всі народи, слід поводитися обережніше і їхню писанину без перевірки не брати«.

Уже світало, коли гості самоходом поспішили на вокзал Тарнова, міста першого етапу української інтелігенції на вигнанні. Сумно їхалось знову до Варшави. Все бачене не бйщувало чогось доброго. Всі вже змучені і не видно, де б вони могли відпочити. Насувалася вигнанська недоля. А це ж тільки початок, а як довго те тягтиметься? Чи багато хто доживе до визволення Батьківщини і бодай кістки складе на своїй землі? Настрій П. І. Білінського був також прибитий, бо він мав більше знайомих в Тарнові і довідався ще про гірше.

Повернувшись до Варшави, в. об. отамана був запрошений на вечірку з польськими політичними діячами. Було їх до 30 самих чоловіків. За вечерею лилися протиросійські промови з підкресленням великих завдань не-російських народів і великої ролі тих росіян, що визнають право на відокремлення різних національних країв, а таким є лише комітет Савінкова. До спілкування з останнім закликали всі промовці. Прослухавши більшість говорунів, в. об. отамана мусив в довшій промові навести багато прикладів з пережитої боротьби і поводження російських демократич-

них елементів, що теоретично ніби годилися на відокремлення, але коли доходило до практичної реалізації, то вони йшли на поводи ген. Денікіна. Вони були за укоськання кубанських самостійників. Так робив відомий народник Чайковський, це ж підтримав соц.-демократ донець Агеєв чи соціаліст Гнилорибов або монархіст П. Краснов і т. д. А де бойовик есерів Б. Савінков був, коли Україна оголосила автономію або коли Корнілов вислав армію ген. Кримова на Петроград? Так і з цього натиску польських демократів нічогосінько не вийшло. Лише змарновано ще один вечір.

Зайшов з візитою до в. об. отамана старий професор міжнародного права з Київського університету О. Ейхельман, а в ту пору він був радником місії УНР у Варшаві. Розговорилися. В. об. отамана запитав його, як фахівця, про договір із комітетом Савінкова, який є в тому сенс. Старий професор, який ніяк не міг опанувати української мови, відповів московською: «Здесь все зависит от доверия сторон друг к другу и веры в то, что это приведет к победе; кто верит, что это поможет, заключает договор взаимного признания, а когда нет доверия, то договор не поможет». Ця відповідь заспокоїла в. об. отамана і він вирішив переїхати до Праги — Чеської.

Поінформувавшись про зміст резолюції Празької наради та взагалі з тим, що там діялося, в. об. отамана ще в Варшаві погодився з усіма рішеннями і тому протелеграфував Бичеві до Парижу, що виїздить до Праги і просить його прибути туди також. Після цього разом із Сулятицьким виїхав до Праги.

Про приїзд в. об. отамана до Праги Бича поінформував хтось раніше і дуже швидко. 8-го січня 1921 року в Празі одержана телеграма в. об. отамана з Варшави, а з листа Бича з 12-го січня до одного з учасників з'їзду видно, що він про це вже знав. Невідомо, з яких причин, чи то через відповідні інформації з Праги, чи чого іншого, але Бич приписав і перебуванню в. об. отамана в Варшаві за велике лихо.

»Мене дивує, — пише він у згаданому листі, — що Іванис не захотів роліше, ніж зробити ті чи інші кроки практичного значення, порадитись хоч би з тими пражаками, ідучи до Варшави, спочатку заїхати до Праги, а не ставити всіх нас перед фактом договору, як це було зроблено 4-го серпня. Це вже щось подібне на самодержавіє та на якусь систему. Звичайно, людей треба було вирвати з паскудних рук єдинонеділимців (але хто ж туди їх віддав?) та тільки не для того, щоб кинути їх у другі чужі руки, може ще гірші, що видно буде лише потім. Чи це може бажання прийти на Кубанщину на чолі «переможних войск» як не через Крим, то хоч через Польщу».

Приїхати до Праги й побачитись з в. об. отамана Бич не бажав. Коли ж його почали просити деякі члени наради

з числа меншости, то він відмовився, посилаючись на недо-
стачу грошей та великі видатки при першій подорожі до
Праги.

36. Перебування в Празі

В. об. отамана, прибувши 1-го лютого до Праги знову,
протелеграфував Бичеві:

»Грудні Константинополі січні Варшаві подав державам ноти роз-
риву Варнгелем і прохання вважати кубанців біженцями. Копія пе-
реслана Вам грузинами. Розміщення біженців Польщі не певне. Бол-
гарії, Сербії моїм уповноваженням турбується Гордієнко. Коли
придете Прагу Іванис».

Не одержавши відповіді, в. об. отамана 5-го лютого ще
раз протелеграфував Бичеві:

«Будьте ласкаві написати. Укажіть будь-яку особу на Ваш розсуд.
Безумовно передам під Вашу моральну відповідальність. Зволікання
шкодить справі. Довго чекати не маю можливости».

Цього ж дня в. об отамана написав Бичеві листа, навівши зміст
обох телеграм:

»Повідомляючи Вас про це, прошу не відмовити в приємності дати
мені відповідь щодо змісту висланої телеграми якомога скоріше. бо,
згодьтєся, моє перебування в такому стані, з якому перебуваю зараз,
позбавляє всякого сенсу.

Крім того, дуже прошу Вас про ласку. Справа ось у чому: 'я' не
вважаю за можливе допустити, щоб І. Л. Макаренко щось робив від
імени колективу, на чолі якого стою.

З такою своєю думкою я знайшов підтримку в колективі й 4-го
лютого на підставі його постанови, Г. А. Білому доручено одержати
від І. Л. Макаренка як усі документи й справи, так і гроші. які, як
виявилось, переказав йому В. Г. Ледомський з Риму. Маючи легкі
підстави думати, що І. Л. Макаренко не підпорядкується вимозі ко-
лективу і не поверне документів з доброї волі, та маючи також по-
важні підстави припускати, що він може зловжити тими докумен-
тами, але вважаючи, що все таки він, І. Л. Макаренко, прихилиться
до Ваших вказівок, то прошу Вас дати йому їх (вказівки), щоб ко-
лектив мав можливість не вживати примусу, єдино можливого в по-
дібних випадках, і до якого неминуче довелось би вдатися в разі
відмови І. Л. Макаренка покоритися постанові, хоч і дуже хотілось
би уникнути шкідливих для справ ускладнень і неприємностей».

6-го лютого була одержана така телеграма від Бича:
»Ваша телеграма перекручена, нечітка. Повторіть по-фран-
цузькому. Мій від'їзд до Праги неможливий. Бич». Йому
телеграфовано ще раз, що тексти телеграм відіслані ще й
листом. І знову мовчанка. 2-го лютого в. об. отамана запи-
тує, коли ж, нарешті, він відповідь, на що 3-го лютого
одержано: «Ваш лист одержав. Відповідь надіслав 10-го
лютого. Бич.»

Нарешті від Бича надійшов і лист такого змісту:

»Цим підтверджую одержання Вашого листа з 5-го лютого ц. р.
Так само підтверджую, що з листом Л. В. Білашова я одержав ко-

пії Ваших заяв, поданих у грудні місяці в Царгороді чужоземним місіям і ген. Врангелеві. На підставі цих заяв я з свого боку звернувся спочатку усно, а потім з заявою на письмі до новопризначеного комісара Франції в Царгороді ген. Пелле. Прохаючи його вважати вивезених з Криму решток Кубанської армії за біженців, яких взято з підлеглості ген. Врангеля, та дати цим громадянам Кубанщини, як і всім іншим, свою оборону й підтримку в справі розміщення їх на території Болгарії або Румунії. Копію своєї заяви я своєчасно надіслав І. Л. Макаренкові, котрий, припускаю, вже ознайомив Вас з її змістом (І. Макаренко цієї заяви не показав В. Іванисові. — Автор).

Щоджо Вашої заяви про готовість передати повноваження тільки тій особі, яку я укажу, право організації, то цю заяву я прийняв до відома. Для мене тільки незрозуміло, чому Ви вважали за потрібне згадати в цьому випадку про моральну відповідальність, бо, здається, не може бути двох думок, що кожний з нас несе свою долю відповідальності і моральної, і всякої іншої за акти, які він учинив.

На превеликий жаль, я в цей час не маю можливості виконати Ваше прохання про скорше розв'язання даного питання, бо вважаю для себе за безумовно потрібне довідатись у цьому питанні про думку Тифліської групи членів Ради і в цьому напрямі я зробив певні кроки.

Вам добре відомі труднощі сучасних сполучень, а тому, видима річ, розв'язання цього питання трохи затягнеться, можливо на місяць, на два.

Доводжу до Вашого відома, що незабаром я виїжджаю з Франції і, мабуть, на досить довгий час. Подорож моя буде мати зв'язок з питанням, що трактується вище, про що я Вас повідомлю додатково на адресу К. Я. Безкровного.

Щоджо долі Вашої заяви про те, що не вважаєте можливим, щоб І. Л. Макаренко діяв від імені колективу, на чолі якого стоїте Ви, і тому Ви просите моєї допомоги в тому розумінні, щоб І. Л. Макаренко повернув усі документи, справи й гроші, то мушу довести до Вашого відома, що це рішення колективу мене дивує своєю несподіваністю, бо всі члени колективу (за винятком Вас) брали участь у Празькій нараді членів Ради й уряду і тоді ніяких заяв проти того, щоб п. І. Макаренко репрезентував Кубанщину в Празі не зроблено; більше того, при участі членів колективу і, нехай так, їх голосами п. Макаренко був обраний (як уже зазначено раніше, І. Макаренка не вибирали — Автор) секретарем наради і, таким чином, йому нібито було висловлено навіть особливе довір'я. І взагалі під час тієї наради не було наведено ніяких даних, і не було зроблено ніяких рішень відносно того, що І. Л. Макаренкові не слід вірити.

На цій підставі й тільки тому, що І. Л. Макаренко за час свого недовгого перебування в Празі виявив найбільшу активність, я з свого боку вважав за потрібне і для справи корисне оформити його позицію, як тимчасового представника Кубанщини, через що й видав йому 10-го січня уповноваження (копію до цього долучаю), при чому на цей раз (і це єдиний випадок) я користувався уповноваженням, яке дав мені Кубанський уряд, 9-го червня 1920-го року.

Нині ж, з уваги на Вашу заяву, я шкодую, що мені довелося навіть з цього єдиному випадкові використати уповноваження, які дав мені Кубанський уряд, на чолі якого стоїте Ви. Я, звичайно, не забарюся написати Макаренкові, щоб він уповноваження з 10-го січня вважав анульованими, а також буду просити його повернути Вам або Г. А. Білому всі документи, які йому будь-хто видав з колективу. Я це зроблю, сподіваючися, що в Празі буде колективом організоване представництво Кубанщини, яке цілком відповідатиме своєму призначенню.

У всякому разі, попробую зробити все, що в моїх силах, щоб Вам не довелося вживати заходів, які, як Ви самі пишете, будуть шкідливі для справи ускладнення і неприємності, що, можливо, даний випадок, якщо йому не надавати значення перебільшеного особистими відомостями, буде мати найменші наслідки.

Нарешті, щодо уповноважень Кубанського уряду, наданих мені 9-го червня 1920-го року, то було б цілком натурально, щоб я їх Вам повернув. І якщо я цього не роблю, то тільки тому, що в цьому документі, крім уповноважень, є й повідомлення про відновлення Радою Паризької Делегації в її правах, що для нас, членів делегації, має велике значення. У всякому разі, ці уповноваження я вважаю анульованими і ними користуватися не буду.

Голова Паризької Делегації — Бич».

Після цього незабаром Бич виїхав до Тифлісу, але довівся лише до Батуму. В останньому скоро зустрівся з членами Ради, що перебували в Грузії і з ними разом помандрував до Самсуну в Туреччині й далі до Царгороду, про що докладніше вже згадувалося. При зустрічі з Тифлісцями Бич, як він написав до К. Я. Безкровного 15-го лютого 1921-го року, інформував, що «Іванис дуже гостро ставиться до І. Макаренка та до інших. Навіть не хоче говорити про меншість; не хоче сказати, що він зробив, і вислухати, що зробили інші». Ця інформація, до деякої міри, була вірна, але ж поведінка І. Макаренка й деякого інших у Празі була каригідна.

І. Макаренко, наприклад, не вдовольнився випрошеними уповноваженнями і одержанням від д-ра В. Ледомського грошей, а почав, спираючись на резолюцію наради, клопотатися про одержання позички в Празі. Для цього він умовив члена уряду в фінансових справах І. Івасюка видати йому ще й від себе уповноваження. Однак І. Івасюк спохватився і того ж дня попросив І. Макаренка повернути його уповноваження, хоч той відмовився це зробити. Довелося подати офіційну заяву про анулювання того уповноваження. Перед самим приїздом в. об. отамана І. Макаренко, познайомившись з довірливим секретарем посольства УНР у Празі О. А. Бочковським (пізніше доцент Укр. Академії в Подєбрадах), упросив його попередити п. Нечоса, особистого секретаря президента Т. Г. Масарика, що «до Праги приїздить кубанський денікінець Іванис і також члени Кубанського уряду і треба вжити заходів, щоб Іваниса не прийняв президент чи д-р Е. Бенеш, міністер закордонних справ Чехо-Словацької республіки. Бочковський, послуховавшись поради з послом УНР Славінським, цього не зробив, а попередив щойно прибулого в. об. отамана. Крім того, до готелю «Беранек», де спинився в. об. отамана, першого ж дня по приїзді (увечорі) прийшов інж. Б. О. Новак, що працював лаборантом на феноловому заводі, яким керу-

вав тоді Іванис. Вони разом проробили 1-й Крижаний похід, а пізніше в Катеринодарі В. Новак був представником президента Т. Г. Масарика при ген. Денікіні й кубанському урядові. Новак сам запропонував допомогти, якщо чого потрібе в об. отамана. Цього мало. В редакції російського місцевого часопису «Воля России», яку видавали ес-ери, появилася досьє, в якому подавалося зміст резолюцій наради і характеристику кубанських діячів, а саме: монархісти — Скобцов, Науменко, Фендриков; соціялісти-федералісти — Ів. Макаренко, Омельченко, Жук; ура-українці — Іванис, Безкровний, Манжула. Автора було неважко впізнати. Про все це довелося сказати згаданому приятелеві-чехові, а той потиху попередив кого слід, щоб «діяльний» І. Макаренко не міг нашкодити.

Хвалькуватість І. Макаренка дійшла до того, що коли йому реєстратор з канцелярії президента Масарика написав, що його заява одержана, то пустив чутку про визнання чеським урядом представника Кубанщини, цебто його, І. Макаренка та що ніби він почав переговори про прийняття 5 000 козаків до Чехії.

Після таких «яскравих» виступів, цей «представник», не рахуючись з елементарною етикою, в день приїзду в об. отамана прислав такого листа:

»Високоповажаний Василіо Миколайович!

Я повинен негайно (?) переговорити з Вами про деякі невідкладні питання, надзвичайно важливі (наприклад, про улаштування наших «лемносців»), а також поінформувати Вас про саме істотне й важливе.

З огляду на зазначене мною, прошу Вас призначити час і місце нашої з Вами зустрічі. З свого боку, якщо це для Вас не буде в будь-якому відношенні утрудненням, я просив би Вас прибути до місці Української Народ. Республіки на вищезазначену адресу, в час, який Ви призначите. В Місії я буваю щодня з 10-ти до 14-ти год. і з 17-ї до 22-ї год.»

В. об. отамана, уже поінформований про все це й про історію з уповноваженнями, відповів, що коли визнає за потрібне зустрітись, то повідомить.

Така зустріч не відбулася.

Щоб покласти край різним містифікаціям і можливим зловживанням різними уповноваженнями, 4-го лютого в Празі уряд ухвалив: всі уповноваження, крім тих, які видані Ледомському, Багенському, Бичеві, Гордієнкові й Білашову, анулюються, а Г. Білому, як помічникові голови уряду, доручено відібрати від І. Макаренка уповноваження, які він одержав від Білого та Івасюка, а також діловодство й видані йому гроші. Але 7-го лютого Білий, не виконавши доручення, подав прохання про відставку. Тоді 2-го лютого доручено це зробити П. Сулятицькому. На вимогу Суля-

тицького до Макаренка — здати все, той відповів, що п. Білий повідомив його про постанову уряду з 4-го лютого, додавши, що ця ухвала нікого й ніякою мірою не зобов'язує. Потім І. Макаренко пообіцяв, що над цим ще подумає. На другий день Білий таки передав, але лише ним видані уповноваження І. Макаренкові. Інші члени Ради повернули уповноваження: Балабас, Безкровний і Манжула, а решта — Жук, П. Макаренко й Омельченко ухилилися від здачі цих документів. Білий обіцяв повернути після подорожі до Варшави, але обіцянки не дотримав і документ залишив у себе, не склавши звіту й про діяльність місії, головою якої він себе вважав.

У Празі в. об. отамана зустрівся з М. Ю. Шаповалом, кол. міністром хліборобства УНР. У той час Шаповал був голова Українського Комітету в Празі. Це була людина ініціативна і надзвичайно активна. Він саме обмірковував справу заснування вищесередньої чи й вищої школи для української молоді, якою пізніше стала Українська Господарська Академія в Подєбрадах. В. об. отамана просив В. Шаповала, щоб до цієї школи прийняли бодай з 50 кубанських юнаків, коли вона відкритється. Шаповал пообіцяв прийняти 40, а фактично через Академію пройшло 42 кубанці.

У Празі ж до в. об. отамана звернувся п. Зенінов з пропозицією побачитись і домовитись про співпрацю. Та цей соціаліст був і махровим єдинонеділимцем, тож не могли кубанці з ним співпрацювати. На другий день до «Беранека» зайшов В. М. Чернов, голова Російських Установчих Зборів, що їх розігнав матрос Залізник, з яким кубанці говорили більшим гуртом (Балабас, Безкровний, Іванис, Івасюк, Сулятицький). Це були інформаційні побачення. Із слів цього та інших російських соціалістів довідалися, що вони мають близький контакт з кубанськими ес-ерами: І. Макаренком, Жуком і Омельченком, яким вони допомагають і матеріально.

У Празі ж із посольства Німеччини заходив урядовець, пропонуючи дипломатичну візу та повідомляючи, що в Берліні в. об. отамана чекає якийсь німецький радник. В. об. отамана подякував, але від візи й подорожі до Берліну ухилився.

Відповідь Л. Бича поставила в. об. отамана і весь уряд у непевний стан, бо переформування уряду відсувалося на неозначений час. Умови ж, у яких опинилися евакуйовані кубанці, вимагали від уряду негайних рішучих кроків. Але чи можна було сподіватися на якийсь успіх, коли в. об. отамана й Голову уряду намагалися якнайдужче скомпромітувати темні сили на Лемносі й Балканах і комітетомани в

Європі? Морально найбільше дошкуляли останні, бо вони ще недавно писали до в. об. отамана, називаючи себе — «ваші друзі», цебто ніби ідейні однодумці. Тепер вони на Празькій нараді рішають публікувати резолюцію з приводу Севастопільської угоди лише тоді, як в. об. отамана не погодиться з постановами наради. Коли він відразу погодився, то з якимся поспіхом 15-го лютого 1921-го р. в числі 129 «Воли Росии» з'явилася ця резолюція з відповідними коментарями, але з замовчуванням факту, що в. об. отамана сам анулював цю угоду і перший офіційно звернувся до представників чужих держав, щоб кубанських козаків вважали за звичайних біженців. Бич у своєму меморандумі лише повторив сказане Іванисом. Про Лемноське самозванство хоч і постановили негайно опублікувати, але фактично про те ніде ні гу-гу. Так наче б нарада погодилась із Лемноською аферою.

Щоб вирішити, як діяти далі у зв'язку з листом Л. Бича, в. об. Отамана 15-го лютого скликав на нараду наявних членів уряду (І. Івасюка і П. Сулятицького) та членів Ради (О. Балабася, К. Безкровного й Манжулу), які не стояли за ліквідацію державних інституцій з заміною їх на комітет. Зійшлися в готелі «Беранек». Після короткої інформації й прочитання листа Л. Бича члени уряду однозгідно висловилися, що після такої відповіді Бича в. об. Отамана повинен вважати питання про передачу ним своїх повноважень вичерпаним, а себе від даної ним згоди про передачу обов'язків — вільним і виконувати потрібну можливу працю далі до скликання правосильної Крайової Ради, перед якою він лише й є відповідальним. Члени Ради були тієї думки, що треба таки зачекати виразної відповіді Л. Бича, коли він повернеться з Грузії. До того ж часу уряд мав би обмежитися мінімумом поточної праці, бо брати Макаренки, Білий та інші своїми виступами продовжуватимуть дискредитувати все, виносячи все до чужої преси. В. об. Отамана прийняв рішення більшості за слушне в тих обставинах. Пізніше ж член Ради О. Балабас виклав свою думку писемно, приєднуючись до думки Івасюка й Сулятицького. Але рішення було прийняте і його в. об. Отамана міняти не захотів.

Після такого рішення й після категоричної відмови видати візу на в'їзд до Югославії й Болгарії, в. об. Отамана рішає переїхати до Відня, звідки ближче до козаків і де дешевший прожиток, бо в Австрії була інфляція, при якій на твердшу валюту можна було прожити з меншими витратами. У Грузії ж усе так складалося, що можна було припускати, що ця державка протримається ще з пару міся-

ців. Через те рішено члена уряду І. Івасюка лишити представником у Празі, а П. Сулятицького вислати до Грузії через Відень і Італію. Так в. об. Отамана з Сулятицьким виїхали до Відня. Тут у готелі перебули лише одну добу, а далі в. об. Отамана знайшов приватну кімнату на Бельведер вул. ч. 7, а Сулятицький деінде. Скоро газети сповістили, що Грузія вже окупована большевиками. П. Сулятицький виїхати не встиг. Відень тоді дуже бідував: всі харчові продукти видавалися на картки.

37. В стані темних неділимських комбінаторів.

Скоро була одержана вістка, що кубанців, які не були в військових частинах, перевезено з о. Лемносу до Югославії. Серед них були: члени Ради, члени уряду на чолі з полк. Винниковим, інваліди й біженці. На Лемносі затримано самих військових, але юнаків з військової кубанської школи також перевезли до Болгарії, де й відновлено навчання.

Офіційні вожді донського й терського та самозванні кубанського козацтва пригадали утоптану стежку союзу козацьких країв і почали її гальванізувати. 14-го січня 1921-го року створили в Царгороді «Об'єднану раду Дону, Кубані й Терека». В декларації цієї ради ще раз написали, що козацтво давно мріяло про об'єднання між собою і твердо вірить у швидке відродження Росії, яку вони собі в майбутньому уявляють демократичною і побудованою на федеративних підставах та що рада вважає за доцільне продовження збройної боротьби з советською владою при повному об'єднанні всіх російських сил і збереженні єдиного військового командування. Ці творці писали:

»1. Донщина, Кубанщина й Терщина, зберігаючи недоторканими свої конституції, (?) з приводу питань зовнішніх зносин військових, фінансових, економічних і загально-політичних, діють об'єднано.

Примітка: До повернення в рідні краї піклування про влаштування біженців є також предметом спільних зусиль.

2. Усі питання, згадані в пункті 1, розв'язуються в Об'єднаній Раді Дону, Кубані й Терека, до складу якої входять Військові Отамани й Голови урядів.

3. Усі зв'язки, які походять від Об'єднаної Ради Донщини, Кубанщини й Терщини, здійснюються одним з Отаманів на уповноваження Ради.

4. Розвиток цієї умови відбувається шляхом додаткових окремих угод.

5. Ця умова має бути внесена на затвердження Військових Кругів і Крайової Ради, але набуває сили відразу після її підписання.

Щодо Кубанщини, то ця умова не мала ніякого значення. Крім того, що від імени Кубанщини підписали її такі особи, які не мали ніяких законних уповноважень, хоч і ти-

тулували себе «Кубанським Отаманом» і «Головою Кубанського Уряду», умова ця порушувала ту саму конституцію, про збереження якої говориться в пункті 1. Передача Об'єднаній Раді питань зовнішніх зв'язків, військових, фінансово-економічних і загальнополітичних було обмеженням суверенітету Кубанщини. Таке обмеження має право робити лише Кубанська Крайова Рада, а не уряд, хоч би і законний, а не тільки самозваний.

Опріч офіційних вождів демократичну федеративну Росію забажали творити й неофіційні провідники козацтва, що трималися російських соціалістичних кіл. Ще в грудні 1920-го року ці представники, переважно члени козачих парламентав, заснували «Союз Відродження Козацтва». Основоположниками його стали: донці — Уланов (калмик), Дудаков, Шапкін, Васильєв, Булацель, Дю-Шойля. кубанці — Білашов і Аспидов та терець — Фальчиков.

Ці союзники вважали, що попередня співпраця демократичного своїм еством козацтва з Денікіним і Врангелем була ненормальна, морально нездорова і політично потворна. Від Врангеля й тих, хто його підтримує, треба рішуче відмежуватися і назавши покінчити з ідеєю військової диктатури однієї особи. До федеративної демократичної Росії, в якій козацтву було б забезпечене вільне автономне існування, треба йти від вільних, державно й економічно зміцнених периферій. Лише міцні морально, здорові політично, перейняті демократичним духом козацькі республіки-штати врятують від повторення большевизму й монархізму.

Новотвори «Союз Відродження Козацтва» і «Об'єднана Рада» з погляду й інтересів Кубанщини, як окремого державного і соціально-економічного організму, були однаково від'ємні. І в тому й другому випадку її налігачем тягли знову до «об'єднання козацтва на лоні матушки-Росії». За козацтво взагалі, а Кубанське зокрема, боролися між собою різні політичні течії російського громадянства. Воно їм було потрібне, як знаряддя в досягненні своєї мети. Через деморалізуючі елементи козацтва вони підпорядковують і підтримують ту чи іншу організацію. Бурцев хоче одного, Мілюков — другого, Чернов — третього. А кожний з них хоче мати «своїх козаків». Козаки ж, не дивлячися на свої політичні симпатії, не вважаючи на те, до якого табору себе зараховують, в більшості залишаються все ще «козачками» й ніяк не можуть позбутися станової психології.

«Союз Відродження Козацтва» утворив «Загально-козацьку сільсько-господарську спілку». Хоча у вступі й зазначалося, що ініціатори його — козаки, уродженці ко-

зацьких країв, або навгородні, але пов'язані своєю діяльністю з козацькими краями.

Цей Союз виробив свій статут (Устав Комітета «Казачья помощь». Константинополь, 1921, ст. 3-5), в 1-му пункті якого говориться: «Комітет утворюється для допомоги козакам-біженцям». Однак завдання (пункт 2) в першу чергу: а) «Представництво й оборона спільних інтересів козацьких біженців за кордоном...» і т. д.

Цей «Союз» ніби мав би конкурувати з «Радою», але він скоро зачах, а його організатори почасти пішли під крило всепожираючої советської Росії, а решта знайшла притулок в різних емігрантських установах або й в чужо-державних закладах, як бібліотеках тощо.

Не зважаючи на «обґрунтування» легальності Лемноського «отамана» й «уряду» відповідними наказами й указами та наказом ген. Врангеля по армії, Скобцов не почував себе певним в самозванському становищі. Він не минає нагоди, щоб доводити свою і Науменковську легальність і 22-го лютого 1921-го року виступив у часописі «Presse du Soir» з таким листом:

»В 37-му числі Вашого часопису вміщена нотатка під загсловком: «Приїзд ген. Науменка». Трохи раніше, сповіщаючи про обрання Кубанською Радою І. Г. Науменка Військовим Отаманом, часопис трактував це обрання, як рішучий поворот Ради в напрямку її політики в бік «Єдиної Неподільної Росії», тепер же, вважаючи чомусь (?) ген. Науменка «другим Кубанським Отаманом», редакція повідомляє, що обраний він на отамана фронтовиками-козаками, а Кубанською Радою нібито обраний в Криму на Військового Отамана п. Іванис. В інтересах правди вважаю за потрібне повідомити про таке:

Кубанська Рада ніколи й ніде не обирала на Військового Отамана п. Іваниса. Після того, як кубанські козаки були покинуті на Чорноморському побережжі ген. Букретовим й примушені були в переважній більшості здатися большевикам, сам ген. Букретов, тодішній Військовий Отаман, заховався в Грузії, передавши булаву п. Іванисові, якого той же Букретов призначив раніше Головою Кубанського Уряду. Пан Іванис, всупереч прямій вимозі Кубанської Конституції, залишився тим часом Заступником Військового Отамана більше ніж півроку. За місяць до евакуації він несподівано виїхав з Криму, і тільки з сторонніх джерел Раді стало відомо, що він теж подався до Грузії. Таким чином, евакуація з Криму і перший найтяжчий час перебування на о. Лемносі кубанці примушені були перебути без Голови Уряду і без Голови війська. Кубанська Рада, що евакуювалася з Криму разом з Кубанським Корпусом і біженцями, рішила нарешті, покінчити з періодом цілковитого безладдя. На своєму засіданні 3-го грудня н. ст. 1920-го року вона, прийнявши до себе правильно (?) обраних представників від кубанських військових частин, рішила організувати Кубанську Владу на підставах, які передбачає Конституція. 4-го грудня на Військового Отамана обрала ген. В. Г. Науменка. Усякі балачки про якийсь «поворот в поглядах на державне будівництво» треба вважати дуже шкідливими як для кубанської, так і загальної справи. Майбутню Росію в переважній своїй більшості кубанці уявляли й уявляють, як федеративну демо-

кратичну республіку. Кол. Голова Кубанької Ради, Голова Уряду Д. Скобцов».

Такого безцеремонного поводження Скобцова з Конституцією й загальної неправди в його листі не стерпів навіть Бич, який саме тоді був у Царгороді. Він звернувся з листом до Скобцова 23-го лютого, який був уміщений 5-го березня в часописі «Le Vosphore», такого змісту:

»Пане Добродію!

Прочитав Вашого листа до редакції часопису «Presse du Soir» від 22-го лютого і з свого боку «в інтересах правди», яку Ви безбожно топчите, вважаю за потрібне сказати Вам декілька слів:

I. Уряд п. Іваниса, як би до нього не ставилися (я особисто ставлюся до нього надзвичайно негативно за ганебну умову, складену п. Іванисом в Криму 4-го серпня 1920-го року), цей Уряд був і є єдиним законним Кубанським Урядом. До п. Іваниса цілком законно, на підставі Кубанської Конституції, перейшло звання Виконуючого обов'язки Кубанського Військового Отамана. Ваші вказівки на те, що Іванис всупереч прямій вимозі Кубанської Конституції незаконно залишився тимчасово Заступником Військового Отамана більше пів року, позбавлені всяких підстав, бо Кубанська Конституція вимагає для обрання Отамана скликання Крайової Ради на Кубанщині і, при тій, в повному складі. Ці умови в обставинах цього часу не можуть бути виконаними і тому п. Іванис мусив був залишитися і залишається вик. об. Військового Отамана, хоча б пройшло не пів року, а два й три роки.

II. Вам, Пане Скобцов, добре відомі причини від'їзду п. Іваниса з Криму (потреба організувати допомогу повстанцям). Від'їжджаючи з Криму, п. Іванис залишив там частину уряду (пп. Винникова, Гулигу, Гордієнка, Курганського й інші) і тому кубанці, які знаходилися в Криму, не залишилися без опіки з боку уряду якщо взагалі, залежно від місця й часу, Кубанський уряд міг мати в той час будь-який вплив на хід справ, а в тім часі й на евакуацію кубанців з Криму. Але Ви добре знаєте, що з причин присутності, з одного боку, «диктаторів» і «диктаторчиків» і повної дезорганізації військових частин, з другого, ніякий уряд нічого не міг би зробити. Таким чином, «безвладдя», про яке Ви говорите для того, щоб виправдувати те, чого ніяк виправдати не можна, безвладдя формально не було, бо Уряд був на місці, але він не мав можливості здійснювати владу.

III. Ви кажете про Кубанську Раду, що евакуювалася з Криму, яка «рішила, нарешті, покінчити з періодом цілковитого безвладдя».

Як уже вище зазначено, безвладдя в дійсності не було, і тому Ви покінчили не з безвладдям, а з законною владою, і з нею кінчили саме Ви, а не Рада, бо ніякої Ради в Криму, а також на Лемносі не було й бути не могло, а було лише випадкове зібрання 2-х — 3-х десятків членів Ради, замість 580 членів, що вимагає Конституція Кубанщини. На такій же, якщо не на кращій, підставі можна відкрити засідання таких «Кубанських Рад» у Тифлісі, Празі, Парижі, де також, як і на Лемносі, є члени Ради. І скільки можна було б понаобирати «Отаманів», понапризначати «Голів уряду», подібних Вам і п. Науменкові. Ні, ген. Науменко не Кубанський Отаман і Ви, Пане Скобцов, не Голова Уряду. Кубанський же Отаман буде обраний і новий Кубанський уряд буде створений тільки на Кубанщині, а не на Лемносі, і вибори Отамана будуть проведені не випадковою групою членів Ради, а Кубанською Крайовою Радою, дійсною виразницею волі кубанського народу. І тоді перед цією Радою виник-

не друге питання, а саме: про Вашу відповідальність за Ваші злочинні вчинки, скеровані до скинення Кубанського Законного Уряду. Член Ради Л. Бич».

Коментарів цей лист не потребує, але ні Скобцов, ні Науменко, ні, зрештою, їх співробітники не вважали злочином створене ними або, принаймні, робили вигляд, що не вважають.

Їхня «рада», перебравшись до Югославії, продовжувала свою діяльність уже під головуванням ген. С. Попова. Тут вона намагається своїми постановами надати легальність грабункові Крайової скарбниці, що його (грабунок) учинив Попов, і поставити законний уряд в становище злочинця, який незаконно тримає в руках крайові кошти.

28-го лютого 1921-го року «Рада» в Сіні, Далмація, ухвалила, що вона є Крайова Рада, а при кворумі 25 осіб привласнила законодавчі функції — ратифікувала договір про Об'єднану Раду Дону, Кубані й Терека, затвердила програму Скобцова про слідство над Винниковим, призначила пенсію ген. Філімонову в закордонній твердій валюті й обрала його почесним головою «Ради», про виключення булави із регалій для їхнього отамана і т. ін.

Не подобався «Раді» своєю еластичністю й Крайовий Контролер П. Курганський і вона повела розмови про те, що добре було б замінити його на більше надійного П. С. Сушкова.

Поволі почав знову брати участь в кубанських справах і О. П. Філімонов, який, ясна річ, опинився на боці «законного» отамана Наумека. Але коли йому Винников відмовив виплатити 100 анг. фунтів в рахунок призначеної ще на Кубані пенсії, то він визнав виконуючого обов'язки Кубанського Військового Отамана, тобто Іваниса, законним. . .

Непевність свого становища у Скобцова поділяли й його однодумці в Югославії. Сушков і Попов шукають зустрічі на нейтральному ґрунті через Зверева з представниками, так би мовити, Іванисівського табору — Винниковим і Курганським. 29-го березня вони намовляють останніх до об'єднання, при чому Попов намагається випитати, де і які кошти міг мати уряд Іваниса і доводить потребу зібрати їх до купи. Про шляхи об'єднання говорилося різне, а Курганський з усім годився. Якби була поважніша сконсолідованість проти Скобцово-Науменківських сил, то Лемноську нехитру будівлю можна було вивести на правдиву путь. Та Празькі комітетомани також допомагали самозванцям. Г. Омельченко запобігливо повідомив Попова, що Празька нарада висловила Іванисові догану і він думає, що час йому відійти набік. Трохи ж раніше «соціалісти-федералісти»

Омельченко, І. Макаренко й Жук у відозві до «Братів Кубанців», яку опубліковано з приводу повстання Кронштадських матросів, 9-го березня 1921-го року в часописі «Воля Росії» проголосили Іваниса «колишнім» головою уряду.

Назва колишній викликала у членів Ради Балабася й Манжули обурення і вони 15-го березня до редакції «Воля Росії» написали листа, в якому зазначили, що відозва тенденційно назвала Іваниса колишнім, а це не відповідає правді. Севастопільську угоду Іванис сам розірвав, у свій же час він мусив був іти з Денікіним і Врангелем та іншими самопомазанцями. Та редакція цілого листа не вмістила, обмежившись коротенькою нотаткою в ч. 165 з 30-го березня.

Створення Об'єднаної Ради Врангель сприйняв як бажання отаманів визволитися від нього. Цього автори й не приховували. «Ми тепер визнаємо Врангеля, — казав Донотаман Богаєвський, — тільки як головнокомандувача усіх збройних сил Півдня Росії, а в тім числі й наших козацьких частин.» (Раковський. «В стане Бельх», ст. 234). Зрозуміло, що Врангелеві така емансипація козаків була не до вподоби. Козаки для нього були підпорою більшою, ніж добровольці, і він за всяку ціну хотів їх утримати під своєю владою. А Богаєвський же сам від себе звернувся до Американського уряду з проханням допомогти козакам і він же вислав телеграму до французького уряду, в якій просив не перевозити донців на о. Лемнос. А коли Отамани почали самостійно домагатися від уряду Югославії перевезу козаків до цієї держави, то представник Врангеля Палелог енергійно домагався, щоб їм у цьому відмовили.

Врангель дав відчутти своє незадоволення при творенні дорадчого органу «Русского Совета», до опрацювання статуту якого козаків не закликали, а в складі його козакам дали лише три місяці.

Під час праці над цим Статутом Врангель запросив отаманів і голів козацьких урядів, намовляючи їх відмовитись від окремого представництва. Але на це отамани не пристали. Після цього Врангель закликав Богаєвського і запропонував йому послати трьох представників до «Совету» і там домагатися збільшення представництва. Той від імені Об'єднаної Ради погодився, але інші представники напосіли на Богаєвського, і все кінчилося написанням листа Врангелеві зреченням Богаєвського. Не пішли отамани й на відкриття «Совета». Та й тут знайшовся ренеґат — ген. Фостиков, який вітав «Совет» від усіх козаків, зазначаючи: . . «Наші серця переповнені пориванням іти в Росію, щоб довести всьому світові, що в нас б'ється російське серце, що в наших жилах тече російська кров» . . .

Але преса, інспірована врангелівцями, завзялася цькувати отаманів, обвинувачуючи їх в сепаратизмі. Це налякало Об'єднану Раду козаків і вони виступили з відозвою, в якій казали:

»Всі чутки про розрив козаків з Російською армією не мають ніяких підстав. Об'єднана Рада Дону, Кубані й Терека думає, що умова отаманів і козацьких урядів з Головним Командуванням з 22-го липня (4-го серпня) 1920-го року анульована самим життям, за виключенням точки про єдине командування збройних сил, при чім, і в цю точку мусять бути внесені деякі зміни. В розробці статуту «Русского Совета» Об'єднана Рада Дону, Кубані й Терека участі не брала, свій погляд висловила і рішила мати своє представництво в «Русском Совете» з метою інформації... Прагнути скріпити все козацьке, Об'єднана Рада далеко стоїть від сепаратизму»:

Після цього представника отаманів для інформації ген. Апостолова на засідання «Русского Совета» Врангелі не впустив.

У відповідь на це Об'єднана Рада трохи ступила шляхом самостійних зовнішніх зносин. У справі вирішення долі евакуації козаків вона висилає ген. Богаєвського до Београду і звернулася до комісара Франції в Царгороді з такою заявою:

»Дізнавшись про намір Французького уряду приступити до негайної дислокації російської армії, пропонуючи їй без усякої гарантії, під загрозою припинити харчування, вибирати між советською Росією і Бразилією, Об'єднана Рада Дону, Кубані й Тереку вважає за свій обов'язок звернути увагу Французького уряду на згубні наслідки такого кроку.

Ми зараз у тяжкому становищі: до нас легко тепер ужити примусу, але не завжди ж так буде. Лицемірна легенда про добровільне визнання большевиків російським народом — неправдива. Зараз він повстав і пробує скинути ярмо, проти якого козаки поруч з російськими протибольшевицькими силами три роки боролися при поважній підтримці великих держав-союзниць.

Може спроба російського народу на цей раз буде придушена, але не далека година визволення. Політична ситуація в Росії така, що організована військова сила легко могла б вирішити долю комунізму. Довго чекати цього не доведеться. І в такий критичний момент, коли в душі козацтва, твердо упезнених в скорій перемозі його ідеалів, усяка спроба розпорозити армію і примусити до повернення під ярмо ненависної влади зробить перелом у свідомості народу, який звик бачити у великій Франції близького друга.

Об'єднана Рада Дону, Кубані й Терека, маючи дружні почуття до Франції, просить Вас, Пане Головний Комісар, відхилити згубну помилку. Об'єднана Рада просить зберегти російські збройні сили, більшу частину яких становлять козаки, до вирішального моменту — повалення комунізму.

Об'єднана Рада знову просить припинити відправку козаків у Сепедію. На випадок невдачі, Об'єднана Рада докладе всіх зусиль, щоб розгашувати козаків у Сербії, Болгарії, Чехо-Словаччині й Угорщині. Для особистого представництва перед Сербським урядом виїхав до Београду Донський Отаман ген. Богаєвський.

Об'єднана Рада гарантує, що всі видатки по утриманню козацької

армії й біженців будуть повернуті найближчим часом після повернення на свою територію.

Об'єднана Рада просить Вас про все тут сказане довести до відома французького уряду. Одночасно з цим Об'єднана Рада подає цю відозву до відома представників усіх держав-союзниць у Царгороді. Оригінали підписали за уповноваженням Об'єднаної Ради: Заступник Донського Отамана Голова Донського Уряду ген-майор Апостолов, Заступник Кубанського Отамана Голова Кубанського Уряду Скобцов, Терський Отаман ген-лейтенант Вдовенко».

Ця заява підкреслила бажання отаманів єдиноділимців клопотатися не тільки про долю козаків, а й російської армії, нерозлучною частиною якої вони далі вважають своїх козаків. Якби вони не намагалися гальванізувати козаків, як військо, а перевели їх у біженців, як прорив в. об. Отамана Іванис, то зайвою була б і ця нота, зникла б і загроза передачі козаків у «Совдепю».

Відгукнулася на цю безглузду заяву й ще нерозмагнічена «Кубанська Крайова Рада» такою нерозважною ухвалою в січні місяці:

«Кубанська Крайова Рада з опублікованими в пресі («Общее дело», ч.ч. 268 і 269) документами й повідомленнями офіційних осіб про ті тяжкі моральні й фізичні випробування, які створено для кубанських частин, зосереджених на о. Лемносі, французьким командуванням з метою скоршої дислокації, при чім французька влада не спинилася перед примусовою відправкою значної частини кубанських козаків до Советської Росії, прирікаючи цим введених в оману деморалізованих людей на певну й безславну загибель в советських чрезвычайках, і висловлюючи цілковиту солідарність з постановою Об'єднаної Ради Дону, Кубані й Тереку («Общее Дело», ч. 272), ухвалила:

Приєднати свій голос протесту проти таких дій французької влади, що були непередбаченим і незрозумілим поворотом в історії франко-російських відносин. За весь час світової війни з Німеччиною, а потім у тяжку добу громадянської війни, коли, перейнятий ідеєю світового панування, большевизм намагався покорити собі знесилену Європу, кубанські частини в складі загальноросійських збройних сил з самопожертвою й лицарством вели нерівну боротьбу з червоними арміями, polegшуючи через те союзникам здійснення їх політичних завдань в Європі й допомагаючи встановленню загальноєвропейського миру. Пам'ятаючи про це, кубанці й після вимушеного залишення рідної землі вважали, що вони, як і інші частини російської армії, мають право сподіватися матеріальної й моральної підтримки від тих, чий політичні успіхи були в значній частині оплачені їх кров'ю й кров'ю їх бойових товаришів. І те, що сталося зарез на о. Лемносі, та продовжує робитися на водах Босфору, Кубанська Крайова Рада, являючи собою голос і совість тієї частини російської землі, де завше високо цінили заповіті вірності й військової честі, не може розглядати інакше, як глибоко ображаюче заперечення французькою владою права Російської армії на допомогу союзників, права щедро оплаченого кров'ю пролитою за спільні інтереси».

І тлінна «Кубанська Крайова Рада» старанно дбає щоб їй не закинули сепаратизму. Вона, як Об'єднана Рада, так і

тулиться до Росії. Та Врангелю не хотів терпіти й такої Об'єднаної Ради козаків.

Для порозуміння з Козаками була створена комісія під головуванням проф. Алексінського. В ній козаки вимагали перегляду статуту Руського Совета і ґрунтовних змін його. Це не сподобалося руським людям і 11-го травня «Русский Совет» ухвалив:

»З уваги на те, що повторні спроби Головнокомандувача й «Руського Совета» переконати Отаманів і Уряди бути вірними договорів були даремними, зняти з ген. Врангеля обов'язки, які він прийняв на себе перед козацькими організаціями умовою 22-го липня 1920-го року й дозволити Головнокомандувачу зноситись з козацтвом, поминаючи Отаманів і уряди«.

Це був не розрив, а повернення від самообмеження до самодержавства, до цілковитої диктатури. Цим Врангелю захопив цілком у своє необмежене розпорядження реальну силу козаків.

Сам Врангелю про це висловився так:

»Який же тут конфлікт? Я командую козацькими частинами, переселюю їх на Балканський півострів та на о. Лемнос і повірте, в так званому козацькому питанні я зараз міцніший, ніж коли-будь раніше. Яке тут рівноставлення сил? По суті за мене — все, а за них, що маленьку групуку, — нічого. Боротьба явно неперівна. А на самостійників я просто не звертаю жодної уваги, і то тим більше, що, коли б Ви знали, після цього славетного конфлікту я одержав таку масу вдячних листів від своїх козаків, що я ніяк не турбуюся про дальше майбутнє. Коли б я захотів, то заваз всі протестанти з радістю прийшли б до мене, але я цього не хочу«.¹³⁾

У цю пору в Царгороді перебував В. А. Харламов, який при розколі к-д партії, приєднався до Мілюкова, стаючи в нього експертом у козацьких справах. Саме в ці часи Мілюков змінив свою політику в справах Добрармії і почав атакувати Врангеля. Видимо й Харламов у Царгороді заграв на припиненні інтервенцій. 28-го квітня 1921-го року в часописі «*Presse du Soir*» з'явилася така розмова з Харламовим.

»Російські політичні кола течії проф. Мілюкова вважають, що утворенням зовнішнього фронту не можна розбити советської влади. Ніякі експедиції ззовні її не зруйнують. Вся робота проти большевизму мусить вестись всередині краю і може дати позитивні наслідки тільки при умові введенні таких інших сил, які вживали б інших засобів, в порівнянні до тих, що застосовувались за попередньої доби боротьби. Для всіх, крім лише деякого, було ясно з самого гочатку, що Кримську армію, як організацію з усіма її штабами й установами, зберегти було неможливо. Спроби Царгородської Військової групи, що вперто працювала в цьому напрямку, не знайшли слівчуття в політичних і громадських колах і питання про дальшу долю армії не може бути вирішено способом, бажаним для її ко-

¹³⁾ «Беседа с Врангелем». «Послѣднія Новости». 25. вересня 1921 року, ч. 443.

мандного складу. Утворення «Русского Совета» в Царгороді та підготовка в Парижі так званого «З'їзду Національного об'єднання» викликала до себе серед більшості політичних діячів саме негативне ставлення. Елементи, які відгукувалися на ці обидва явища, самі по собі не здатні дійти до того єднання, про яке вони так говорять. Попередній період громадянської війни ясно показав, що праві елементи нашого громадянства не могли й не можуть позбутися ні своєї ідеології, ні способів праці. Справді демократичні елементи разом з ними йти не можуть... Щодо козаків, то в «даний момент потрібна емансипація від зв'язку з правими й лівими реакційними елементами. Тепер козацтво не буде тим гарматним м'ясом, яке досі вживалося для чужих козацтву цілей». І далі: »Ми, козаки, — сказав Харламов, — не хочемо далі відігравати ролі трампліну, з якого мають стрибати люди, які не могли зрозуміти нарід та вести його».

Це була влучна відповідь хвалькуватуму Врангелю, але чому Мілюков і Харламов аж тепер отак заговорили? Чому вони на іншу ноту співали в Катеринодарі? Духовим убивцею М. С. Рябовола був не хто інший, як голова Донського Кругу Харламов. Через труп Рябовола переступив Харламов і всією силою втягав козацтво під чобіт Денікіна! А хіба не Харламов був дорадником, коли готувалася розправа над Кубанською Радою? Хіба не він й пальцем не поворухнувся на захист о. Кулабухова, якого через добу повісили? Цей політичний хамелеон порозумнішав аж на водах Босфору.

Харламов же з приводу розриву з Врангелем, який у свій «Русский Совет» закликав від козацтва крайніх опортуністів — ген. Хвостикова й Калініна, трохи пізніше заявив:

»Розрив з Врангелем, на жаль, лишчається фактом. 8-го травня Примиренча Комісія вирішила почекаати приїзду з Сербії Донського й «Кубанського» Отаманів, а 11-го «Русский Совет» виніс своє блискавичне рішення, яке, разом з листом і наказом Врангеля, внесло дезорганізацію в ряди простого козацтва. Наказ про призначення командирів корпусів «представниками козацтва» в «Русский Совет» — це лише демагогічний маневр і погроза, яка не має реального значення. Політика хапання за горло зазнала цілковитого фіяско, і авторитет Отаманів і «Об. Ради» стоїть в очах козаків на попередній висоті. Головні приччини, які перешкоджають можливості порозуміння зрозуміли: Врангель стоїть на позиції військової диктатури, а козаки не хочуть повторювати спроби в 5-й раз. Чи можливо приирити обидві діаметрально протилежні погляди і чи можливе порозуміння, поки одна із сторін не відмовиться від своєї позиції. Звичайно, що ні». («Послѣднія Новости». Париж. 15. VI. 1921 г. ч. 355.)

Аж надто еластичний ген. Богаєвський, як Голова Об'єднаної Ради», про це висловився значно лагідніше:

»Я приїхав до Царгороду з Балкан на екстренний виклик і з метою та щирим бажанням залагодити непорозуміння. «Русский Совет», на мій погляд, стоїть на такій позиції, яка не зовсім точно відповідає настроям козаків. Поривати з Росією і Головним Командуванням ми не збиралися. Поспіх «Русского Совета», який звільнив Головнокомандувача від його обов'язків перед Отаманами, дуже

сумний. Якщо ми висунули свої побажання, то це не означає ще розриву. Непорозуміння, яке зараз має місце, це наша внутрішня справа, і в ім'я загальної цілі, до якої ми всі прямуємо, ми будемо й далі діяти разом з Головнокомандувачем. Ми, як і давніше, є дітьми Єдиної Росії й ніякої самостійної держави утворювати не збиралися.

Спроба покликати виборних від козацтва представників до «Русского Совета», поминаючи нас, — глибока помилка. Цим самим вибивається з-під ніг ґрунт також і в Головнокомандувача. Нас, виборних отаманів, ігнорувати не можна. Правити можна лише при нашій згоді». («Донской Атаман о конфликте с Врангелем». «Последняя Новости», 7. VI. 1921 года, ч. 348).

26-го травня 1921-го року Об'єднана Рада винесла ухвалу, в якій, поминаючи Врангеля, виступила проти «Русского Совета», на який звалює всю моральну відповідальність за розрив. Ще раз підкреслюючи, що отамани й уряди Дону, Кубані й Терека ніколи не думали відокремлюватись від Росії й утворювати незалежну козацьку державу, Рада заявляє, що козаки ніколи Головнокомандувача правителем не визнавали, вважаючи себе рівноправною стороною... Об'єднану Раду створено з метою успішної боротьби проти большевиків, а не сепаратизму. Право зовнішніх зносин лише тимчасово надано Головнокомандувачеві, але після того, як виявилось, що його органи брутально топчуть інтереси козаків, Об'єднаній Раді довелося самій виступати перед чужоземними урядами і т. д. І в цій постанові отамани й уряди всіма силами доводять, що вони руські люди. Були ще й інші постанови, в яких отамани підкреслювали свою руськість.

Врангель же через своїх агентів по козацьких таборах провадив агітацію проти отаманів і урядів і заборонив доступ до них агентів Об'єднаної Ради. На захист отаманів виступив і Харламов, у розпорядженні якого був часопис «Последняя Новости» в Парижі. В цьому часописі 14-го червня з'явилася така телеграма:

»Сьогодні В. А. Харламов виїхав до Парижу. Настрої козацької Ради залишаються незмінно прогресивними і злиття з «Русским Советом», здається, не буде. Група Бича думає скликати Всекубанську Конференцію і в цьому питанні бере участь і ген. Шкуро«.

Дехто міг дивуватися, що в такому на той час поважному органі, як «Последняя Новости», і при участі такого знавця козачих справ, як Харламов, містилися всілякі небиліці про самостійників. Але для Харламова, як і історика Мілюкова, Скобцов-Науменко були близькими руськими людьми і через це вони прижмурювали очі, що то самозванці, а не перебираючи в засобах, компромітували самостійників. Таку поведінку засвоїли собі всі закордонні російські часописи — від чорного «Нового Времени» до червоного зміновіхівського «Нового Мира».

9-го серпня в ч. 87 «Нового Времени» власний кореспондент з Царгороду телеграфує:

»Кубанська скарбниця порожня. Але вся сировина після Новоросійської катастрофи була вивезена з Кубанщини і реалізована агентами п. Іваниса в Італії. Також пропали ліки, які послав з Парижу кубанський представник д-р Долгополов і які потрапили після втрати Новоросійська до рук голови Верховного Крута Тимошенка і його товаришів».

11-го вересня 1921-го року в цій же газеті надрукована під заголовком «Работа самостійників» така інформативна перлина:

»В козацьких таборах під Царгородом знову з'явилися агітатори-самостійники. Більшість агітаторів надіслано з Відня, Праги й Варшави, де міцно звили свої гнізда пп. Макаренки, Бичі, Іваниси, Гнилорібови. Агітатори Бича мають великі кошти. Як відомо, величезні кошти Кубанського Уряду опинилися в Бича і Ко. Їм пощастило захопити медичне майно, яке було призначене для армії, і реалізоване в Грузії. В рзпродажі кубанського добра близьку участь брав також Голова Верховного Крута Тимошенко. У Варшаві перебуває й Кубанський Отаман Іванис, який у свій час уклав мир з більшовиками і видав Кубанську Армію на Чорноморщині — весною 1920-го року. Тут Гнилорібов та Іванис сходяться, звичайно, з Савінковим, який підписує з ними договір про самостійність Донщини й Кубанщини».

Бурцев ще раніше, 29. березня 1921-року, в «Общем деле» в статті «Не расчленяйте Россії» з бодем повідомив: «Савінков від імені російського Комітету уклав умову з Кубанським Отаманом Іванисом про визнання Комітетом незалежності «Кубанської Республіки».

А. Яблоновський 5-го березня 1921-го року в «Рулі» також вважає «договір» Іваниса з Савінковим фактом. Цей же часопис 17-го серпня 1921-го року від кореспондента з Царгороду повідомив:

»Голова самостійників кол. Отаман інж. Іванис, який склав у Сочі відомий мировий договір про капітуляцію кубанської армії з більшовиками, і в Грузії — з грузинами, не здає влади і виїхав з Варшави до Риму, де його співробітники ховають суми, вивезені з Кубанщини».

26-го травня 1921-го року «Последнія Новости» під заголовком «Изгнание Савинковцев из Польши» таке понаписували:

«Советська делегація в Варшаві добилася від Польського Уряду висилення кол. командирів окремих частин Добровольчої Армії, що об'єдналися коло політичного Комітету Савінкова. Мусять бути виселені: ген. Булак-Булахович, Пермкін, гр. Пален, осавул Яковлев і Кубанський Отаман Іванис», а трошки згодом поправили це, демонструючи доказ свого знання кубанських справ: «Нас просять повідомити, що нотатка «Изгнание Савинковцев из Польши», що з'явилася в «Последних Новостях» в ч. 338, не точна. В числі вигнаних

поіменований п. Іванис, який з упертістю маніяка іменує себе Кубанським Отаманом і під цим високим званням виступає в різних «толицях європейських держав. Влада Кубанського Отамана ґрунтується на народному обранні. Обраний Кубанським Отаманом є В. Г. Науменко, який в цей час зайнятий упорядкуванням у Сербії кубанських біженців і військових частин Кубанського Корпусу з острова Лемносу» («Последнія Новости», 15. VI. 1921 року, ч. 355).

Заспівав і пробольшевицький «Новий Мир» 16. VI. 1921-го року під заголовком: «Ликвідація Петлюровщини» (Лист із Варшави). Обливши як слід помями Петлюру, ця рептилька пише:

«В травні втворила висока політика У. Н. Р. Уже після офіційної ліквідації Петлюрівщини газети повідомили про складення конвенції між політичними організаціями України, Росії, Донщини, Кубанщини для об'єднаних виступів проти большеви́ків. Високі сторони, що договорювалися, були представлені такими особами: Петлюрою, Савінковим, Гнилорибовим та Іванисом. Слідом за утворенням чергового союзу, стався такий неминучий у всіх таких випадках крок: до Парижу була надіслана делегація для одержання підтримки з боку Антанти».

Отакі нісенітничі писали російські газети всіх мастей, повчаючи всі не-російські народи, а зокрема українців, як слід діяти. Спроби спростувати були марні — ні один часопис не вмстив спростовань.

38. Ліквідаційні настрої й дії.

Коли група членів Ради з Тифлісу, зустрівшись з Л. Л. Бичем у Батумі, відбула кашмарну подорож до Самсуну й далі до Царгороду, то вже була доведена до тяжкого морального стану. При такому настрої здебільшого починають «переоцінювати цінності»: ідеї, якими жили ще вчора, відкидаються й захоплюються без глибокого розважання чимось новим, частіше цілком протилежним до вчорашніх думок.

Таке сталося і з тифлісцями, які несподівано опинилися на березі Босфору в Царгороді. Через декілька днів перебування в Царгороді ця група відбула ліквідаційне засідання «Комітету Визволення Кубанщини», який працював на засадах збереження Конституції й установлених нею державних інститутів: Рад, Військового Отамана, Уряду, Крайового Контролера, тощо. Раптом, на самому початку емігрантського життя Конституція і її установи почали здаватися зайвими, навіть шкідливими.

Л. Л. Бич, авторитет якого стояв ще дуже високо, запропонував ліквідувати всі інститути влади, передбачені Конституцією Кубанського Краю, цебто відкинути основні закони буття кубанського народу, який на своїй землі одержав нові норми, а пару десятків тисяч емігрантів-кубанців

можна задовольнити «Кубанським Біженським Комітетом». Останній мав постати на з'їзді кубанців. У цей спосіб ліквідуються як законні інституції, так і самозвані, обрані на о. Лемносі. Все здавалося дуже легким для здійснення і більшість погодилася на таку розв'язку. Єдиний член Ради І. В. Горбушин заявив, що насамперед треба знати думку всієї тифліської групи, як також осіб, що перебувають в інших країнах, не кажуче вже про те, що треба запитати Іваниса, Скобцова, Науменка, як вони думають. На цей запит була дана відповідь, що це само собою розуміється.

В наслідок такої по суті приватної наради (протоколярної ухвали не було) Л. Л. Бич 26-го квітня 1921-го написав Іванисові, як виконуючому об. Військового Отамана, такого листа:

»В додаток до мого листа з 8-го лютого ц. р. з Версалю, маю честь повідомити Вас про таке: Протягом часу, що минув, відтоді як я послав Вам попереднього мого листа, я маю можливість установити контакт з групою політичних діячів, які перебували у Грузії, і нині, після завоювання Грузії советською Росією, перебралися до Царгороду. Ця група, перебуваючи ще в Грузії, принципово поділяла точку погляду наради членів Ради й Уряду, що відбула в Празі в грудні минулого року з приводу питання реорганізації Кубанської влади. (До речі, повідомляю, що таке ж було наставлення й Паризької делегації). Але події, що потім сталися і які ствердили найгірші припущення про хибність кавказьких держав, на території яких можна було б сподіватися закласти базу для організування боротьби за визволення Кубанщини від советської влади (головним чином, шляхом пропаганди й організування спротиву большевизмові всередині), як і організування та очікування широкого повстанського руху в середині Центральної Росії, що не спрацювало, привели групу, що була в Грузії, до переконання, що боротьба проти советської влади повинна затягтися на дуже довгий час. (Цю думку я особисто висловлював ще на Празькій нараді). Затяжний характер боротьби примушує групу думати, що попередні методи боротьби мусять бути відкинуті, що треба перейти до інших способів і системи її і що, нарешті, ті органи її, які раніше стояли на чолі цієї боротьби, а саме державні Інституції, що були на території Кубанщини: Ради (Крайова й Законодавча), Отамани й Уряд в дальших нових умовах мусять бути визнані дуже обтяжливими й невідповідаючими вимогам обставин боротьби, що знову витворилися. Мало того. Група думає, що ці установи, відірвані на дуже довгий час від рідної землі, переставши жити живими соками зносин з народом, поволі будуть завмирати в тяжкій обстанові емігрантського життя, де дуже небезпідставно, а то просто й бридко та часто-густо відкрито, на перший плян висувуються питання особистого існування, клопоти про завтрішній день, про кусок хліба й дах. Почнуться суперечки й брехні, сварки, запідозрення, поділ на групи й течії, боротьба за неіснуючу, уявну владу, наклепи, зловживання одним одним на негарних вчинках — чи дійсних, чи таких, що лишень здається — та інше паскудство. І може до цього неминучого й надто неприємного явища не можна ставитись дуже суворо, бо незабезпечене емігрантське життя завше витворювало й витворює для цього сприятливі, але дуже нездорові, умови. У всякому разі, ми не можемо сподіватися, що кубанській еміграції пощастить уникнути цього. Навпаки,

ми вже тепер можемо сказати, що вони не уникли цього: все це розпочалося серед них досить у широких розмірах, а з часом ці негативні явища ще дужче розвинулися й розквітуть дуже пишним квітом. Звичайно, це насамперед негативно відіб'ється на державних установах, які до цього часу, протягом більше трьох років — чи добре, чи погано — вели боротьбу за незалежність Кубанщини й жористувалися хоча б відносною популярністю серед кубанського народу. Ці державні інституції були утворені самим кубанським життям, самим народом і з часом після звільнення Кубанщини, на думку групи, вони повинні бути знову грати в житті Кубанщини дуже значну організаційну роллю. І вже з однієї цієї причини їх авторитет треба всіяло шанувати.

Але це безперечно, що в цей час досить здискредитоване ім'я Ради виступами відомої Вам групи членів її в Криму, на Лемносі, а в останній час і в Катаро... Ледве чи буде хто сперечатися, що для престижу Ради було б значно краще, якби не було цих нещасних «Рад» кримських, лемноських, катарських. І взагалі слід визнати, що ідея примусити функціонувати Установчі Збори (Крайову Раду) в умовах еміграції, на чужій території, далеко від своєї землі і від свого народу, ця нещасна ідея сама по собі є протиприродною, абсурдною. І особливо це стає яскраво видним, коли взяти на увагу, що на місце Ради пробували поставити новеличкий її відламок, ледве одну десяту частину її законного складу.

З'ясувати все це можна лише бажанням деяких кубанських «діячів» використати титул Ради для цілей, які не мають нічого спільного з інтересами Кубанщини, або навіть намагаються пошкодити їй. Звання Отамана, як Президента Кубанської Республіки, ще на Кубанщині було досить втоптане в болото, як Вам добре відомо, через діяльність ряду «вибранців», які тільки ганьбили Кубанщину своїм сервілізмом до різних авантюристичних генералів своєю полохливістю і цілковитою зрадою інтересів кубанського на користь «самопомазаників». І тому вже на Празькій нараді цілком натурально виникло питання про те, що слід ззагалі, в майбутньому, після визволення Кубанщини, збереження цього престижу старовини, що так не виправдав себе за нових умов життя.

І, звичайно, перебування за кордоном, на еміграційному становищі Отамана, або — що ще гірше — декількох ворожих між собою отаманів, не в силі збільшити його (або їх) престижу. Навпаки. В постійній ворожій обстановці, у взаємних суперечках та плітках буде втрачена як у своїх, так і в чужих всяка повага до цього звання, яке зробиться просто предметом посміху й знуцання, як це вже можна спостерігати й нині. Майже те саме можна сказати й про уряд.

Вам особисто зовсім не треба заплющувати очей на те, що уряд, на чолі якого Ви стоїте і який, на мій погляд, є єдиний законний, не користується ніяким авторитетом чи симпатією. Мої спостереження безумовно підтверджують це. Ваш уряд фактично вмер ще в Криму або може ще й раніше на Чорноморському побережжі. Зовсім смішно було б говорити про законність, про будь-який авторитет чи значення Кубанського уряду п. Скобцова, як і «Отамана» Науменка, що не дускають навіть на Лемнос до своїх (нібито) виборців. Потім, здається, теж в кожного з них є самостійні «Отамани й Уряди», які вважають, що Ви є «в невідомій відпустці» і тому також здійснюють повноту влади...

При такому невідрадному стані речей, при відсутності надій на можливість усунути розпад і розпорощення так званих державних інституцій, що так яскраво викристалізувалося, було б нерозважливою і, у всякім разі, не в інтересах Кубанщини продовжувати стоя-

ти на точці погляду потреби збереження за всяку ціну цих інституцій під час перебудовування невеличкої, порівняно до загальної кількості населення Кубанщини, групи кубанців за кордоном, як вільних, так і невільних біженців. Не розумно тому, що всі ці установи по суті вже мертві, це ходячі трупи, які затроюють все живе, що до них доторкається. А якби всупереч всяким сподіванкам ці установи змогли проявити життєздатність, змогли б за кордоном активно діяти, то насамперед вони виступили б один проти одного, всіляко ганьблячи один одного і, що гірше всього, тріпали ім'я Кубанщини, виставляючи його на загальне осоромлення й глум.

Збереження цих установ за кордоном також не є в інтересах майбутньої праці на Кубанщині тому, що коли вони будуть існувати, все більше й більше буде дискредитуватися ідея, вкладена в них, а ті сили, які можна було б направляти на відшукування інших, більш дійсних форм і способів боротьби за визволення й незалежність Кубанщини, будуть витрачатися на взаємну боротьбу і пожирання конкуруючих між собою установ, доки їх хтось безславно не поховає й не заб'є в них осикового кілка. Не виключене і те що в шуканні засобів до існування ті або інші з цих установ будуть кидалися в різні боки і будуть вважати себе щасливими, якщо їм пощастить на «утримання» будь-якої політичної чи фінансової організації централістичного «єдинонеділимського» типу, або якщо вони добуться субсидії від чужоземних урядів.

Само собою зрозуміло, ніхто дурно грошей не дасть, а тому в майбутньому будуть вимагати послуг за рахунок Кубанщини.

Залишати діяльність таких установ без контролю, звичайно, не можна, а контролю за даних умов майже не можливо здійснити.

На підставі всіх цих міркувань група прийшла до висновку, що дані умови диктують потребу вжити заходів до скасування всіх існуючих нині за кордоном Кубанських Державних Установ, а також іменуючих себе державними установами: Рад, Отаманів, Урядів і всяких делегацій.

Разом з цим треба було б визнати, що, з одного боку, при тому стані речей, який утворився на території Росії, і при даному наставленні Антанти до протибольшевицьких сил, з другого, чекати наслідків у сфері політики від діяльності кубанських (як і інших) закордонних організацій не може, і тому, здавалося б, в цей час найбільше уваги слід було звернути на залагодження долі біженців, зараховуючи до їх числа головним чином війська (доцільність і навіть можливість збереження, а тим паче утворення нових військових частин за кордоном цілком виключається, і тому всі зусилля мусять бути направлені в цей бік).

З метою оборони правних і матеріальних кубанських громадян, на думку групи, потрібно організувати Центральний Біженський Комітет, до складу якого мусять увійти представники головних кубанських течій і біженських організацій. Орган цей повинен бути сполітичний і головним своїм завданням мусять поставити піклування про матеріальний стан біженців й емігрантів. В той же час це не означало б остаточного припинення політичної праці кубанців, але праця ця мусять іти у формах звичайних політичних організацій (партій, комітетів, рад тощо), які не прикриваються формою державних установ з тим, щоб піти на Кубанщину відновити державні інституції цілком чи почасти і, по можливості, чистими від емігрантських наклепів та бруду.

Таке розв'язання даного питання дало б, з другого боку, можливість приступити нарешті до групування кубанських політичних сил, як тут за кордоном, так і згодом на Кубанщині, за ознаками програмовими і без того, щоб групувати за принципом територіальним людей, які політично один одному протилежні, а іноді і воро-

жі, але зосередилися навколо певного інституту, або навіть навколо особи з причин чисто випадкових, часто-густо грубо матеріальних.

Урядові кошти, якби такі опинилися в тієї чи іншої організації, мусять бути передані, на думку групи, до скарбниці Центрального Біженського Комітету. Але, здається, це питання не завдасть труднощів тому, що наврод чи в будь-якої з сучасних урядових організацій є будь-які кошти. Мабуть, може сказати, що коли й є щонебудь, то це копійки. Але ці копійки багатьох кубанців вводять в оману, живлять їх нездійсненими надіями на допомогу з боку численних державних інституцій і тим самим перешкоджають їм улаштувати своє власне життя власними силами, ослаблюють їхню енергію в підшуканні праці, яка б дала можливість фізичного існування на час вигнання, яке може затягтися на ряд років.

Виходячи з викладених вище тверджень, кол. Тифліська група, яка має в своєму складі Президію останньої Кубанської Крайової Ради, яка функціонувала на території Кубанщини, рішила звернутися з пропозицією до всіх кубанських державних інституцій і представництв, а також до груп і осіб, які претендують на такі звання:

1. Приступити до одночасної і якомога швидшої ліквідації їх та до утворення шляхом зговору Об'єднаного Кубанського Біженського Комітету.

2. Поставити в обов'язок Комітету тільки дбання про правні й матеріальні інтереси кубанських громадян, які через різні обставини і причини опинилися за кордоном.

3. В розпорядження Комітету передати всі урядові кошти, які є за кордоном.

4. Комітет повинен всіма способами допомагати, щоб звільнити кубанські військові частини й повернути їх в стан біженців, яким мусить бути дане право самим вільно вирішувати свою долю.

В той же час група рішила запропонувати своїм однодумцям організувати Кубанську Політичну Партію, поклавши в основу її програми — вимогу повної незалежності Кубанщини й проведення широких політичних і соціальних реформ у всіх галузях життя, виходячи з положень, що їх продиктувала революція 1917-го року і які вже почасті здійснені протягом останніх 4-х років.

У виробленні викладених в цьому листі тверджень я особисто також брав участь і з ними цілком погоджуюся.

Ознайомившись з обставинами на Кубанщині (із слів тих, що прибули звідтіль), побувавши в Грузії й Царгороді та ознайомившись на місці з настроями кубанських політичних емігрантів і біженців, я прийшов до висновку про неможливість й недоцільність виконувати Рішення Празької наради з приводу питань про реорганізацію Кубанської влади, а тому цілком зрікаюся права, даного мені цією нарадою і Вами — указати Вам кандидата на посаду Голови Уряду.

Водночас із цим вважаю себе зобов'язаним повідомити Вас, що якщо Ви поділяєте вище зисловлену думку, кол. Тифліська група просить Вас вступити в зносини з усіма кубанськими установами з метою їх ліквідації й організації Центрального Біженського Комітету.

Копію цього листа (за винятком абзаца про утворення партій) разом із цим надсилаю п. п. Тимошенкові, Науменкові, Курганському. До цього долучаю до Вашого відома, копію мого листа на ім'я ген. Науменка.

Цими днями від'їжджаю з Царгороду. Адресу подам К. Я. Безкровному».

Царгород, 26-го квітня 1921»

Підкреслення в листі зробив автор. Лист написаний від імені Тифліської групи. В ньому «Кубанський Біженський Комітет» мав би стати таким авторитетним, що перед ним умить упокоряться всі інституції (законні й незаконні), діючі на основі Конституції.

Незрозуміле й те, що завдання кубанських членів Ради зводяться лише до опікування біженцями, віднімається від них право провадити політичну протиокупантську роботу. Зрештою, лист дуже теоретичний, не враховує, що завдання політичної еміграції, отже й членів Ради, — провадити якнайширшу і найактивнішу пропаганду проти нових займанців-більшевиків.

Як міг написати такого листа Л. Л. Бич для в. об. Отамана і по сьогодні не є зрозумілим.

Копія листа Л. Л. Бича до ген. Науменка мала такий зміст:

»Пане добродію, Вячеславе Григоровичу!

Ваш лист з 14-го березня я одержав у квітні після свого повернення до Царгороду, в той час коли Ви вже виїхали до Сербії, і тому наша зустріч не могла відбутися, як Ви мені пропонували. Збираючись в найближчі дні виїхати з Царгороду, я вимушений замість побачення з Вами обмежитись відповіддю на письмі на Ваші заклики «чесно й полюбовно розібратися й зазначити шлях, яким кубанці можуть вийти з неможливо тяжкого сучасного становища».

Для того, щоб дійсно чесно розібратися в різноголосицях, на мою думку, насамперед, не треба-перекладати всю вину за те, що сталося, на інших, як це робите Ви в своєму листі: «треба бути дійсно відважним і чесним політично насамперед з самим собою, а потім справедливим до інших». . . Ви заявляєте, що серед загальної руїни, яку ми зараз переживаємо, Ви особливо тяжко відчуваєте відсутність єдності серед кубанських політичних діячів.

Але скажіть одверто, поклавши руку на серце, чи не є Ви, Вячеславе Григоровичу Науменко, нарівні з п. п. Скобцовим і Сушковим, одним із головних винуватців цієї «відсутності єдності»? Хто, як не Ви, коли Ви були кубанським військовим міністром, зробили все, щоб не допустити створення окремої Кубанської Армії? Вся Рада (і Крайова, і Законодавча), цебто всі свідомі діячі Кубанщини, єдності яких Ви тепер дуже бажаєте, вимагали від Вас її створення, бо якщо не розумом, то здоровим інстинктом вони відчували, що в цьому єдиний порятунок Кубанщини. Ви тоді не вважали себе зобов'язаним бути в згоді і в «єдності» з ними. Ви йшли проти них, бо за своєю спиною відчували другу силу, силу відроджуваної реставрації в особі ген. Денікіна і його «славетних сподвижників». Вам тоді потрібна була єдність з ними, а не з кубанськими політичними діячами, і Ви працювали для них, а не для Кубанщини. Будучи формально виконавчим органом Ради — Кубанського Народного Представництва, Ви в дійсності були виконавцем волі поневоловачів, завойовників Кубанщини. Це не перебільшення, не гіпербола, бо Ви, мабуть, добре пам'ятаєте наказ по Добармії про вживання на Кубанщині законів, установлених для завойованих Країв, з чого, як і з усієї поведінки добровольців виходило, що для цих панів Кубанщина була лише завойований Край, військова здобич. І цьому Ви допомагали. Якщо воля кубанського народу виявлялася в Раді й через Раду, то Ви йшли проти народу, проти його інтересів і змагань. Тоді Ви чи-

нили державний злочин, користуючися званням Кубанського Військового Міністра...

Минули дні чаду. Зів'яли мрії про московський малиновий передзвон. Прийшли години жорстокої розплати, якої заслужила Добровольча Армія і ніяк не заслужила Кубанщина. Кубанці вимагали розриву з Денікіним, і знову їх погляди звернулися з надією до думки про створення своєї Кубанської Армії, як до єдиного порятунку, хоча час для цього вже проминув, був утрачений. І саме тому, і тільки для цього був обраний Отаманом ген. Букретов: Сподівалися, що саме йому пощастить зробити те, чого не захотіли зробити Ви — створити армію. Я не буду захищати ген. Букретова, який зовсім не виправдав надій, які покладалися на нього Радою й народом. Він просто опинився не на місці. Не зрозумів свого становища й завдань, які йому треба було виконати.

Але що зробили в цей час Ви та інші кубанські генерали, які командували корпусами, дивізіями й бригадами? Полетіли Ви хоч трохи йому рятувати Кубанщину? Чи допомогли Ви йому хоч чим-небудь у створенні Кубанської Армії? Аджеж він був законним Кубанським Отаманом, а Ви всі були зобов'язані йому повним підпорядкуванням. Раз Ви вважали себе кубанцем, — Ви завше це повинні були пам'ятати. Ви ж про це зовсім забули. Ви, мабуть, не були тоді кубанцем, бо влади Отамана Букретова не визнавали. Ви влаштовували генеральські мітинги. Ви бунтували проти законної Кубанської влади. І Ви не тільки не виконували розпоряджень Військового Отамана, Ви не визнавали Ради й її постанов. Ви не визнавали Кубанського Уряду. Ви брали з фронту кубанські військові частини і вели їх туди, куди наказував Вам ген. Денікін, який тоді вже був у стані цілковитої прострації, і тим давали повну можливість большевикам захопити і Раду, і Отамана, і Уряд. А знаєте, хто був лояльним відносно Кубанської Ради? Це були генерали не-кубанці. Це були ген. Шефнер-Маркевич і Морозов, а не Ви, що нині сумуєте за «відсутністю єдності серед кубанських політичних діячів».

І тепер Ви з легким серцем пишете мені, що «складений ним (ген. Букретовим) уряд із більшості Ваших (цебто моїх) наслідків під головуванням п. Іваниса закінчив перший період своєї діяльності важкою катастрофою на Чорноморському побережжі». А Ви не ставили собі питання, чи могли інакше розвинутися події при даному ставленні до законної Влади з боку Військових начальників? Хоч Ви й думаєте, що я не в повній мірі й далеко не всебічно поінформований, але запевняю Вас, що мої інформації досить повні, щоб мати повну можливість оцінити події та заявити Вам, що Чорноморська катастрофа, головним чином, зобов'язана Вам і генералам Улагаєві, Шкуро й Бабієву, нині покійному. Якби не тепер, а тоді виявили Ви поривання до єдності, якби Ви, як і інші кубанські генерали, відчули себе кубанцями, події пішли б зовсім інакше і, можливо, Кубанщина потрималася б зайвих 2-3 місяці — до початку війни большевиків з Польцею, тоді б вона з честю вийшла б з свого важкого становища. Звичайно, кінець і тоді міг би бути нещасливим, але у всякому разі не було б тієї ганьби, якою вкриті кубанці тепер. І в усякому разі не було б того розколу і розпаду серед кубанців, що нині мають місце.

Нарешті, прийняття Вами звання Кубанського Отамана за вибором лемноських кубанців.

Я ніколи не думав, що Ви погодитесь на такий крок в подібних обставинах. Адже ж цілком ясно для кожної неупередженої людини, що існує законний Кубанський Уряд на чолі з п. Іванисом. Добрий він, чи поганий — це питання зовсім інше, але він є єдиний законний уряд. І от невеличкою групою членів Ради, політичних во-

рогів цього уряду, поведена агітація. Уряд цей проголошено позбавленим повноважень, обраний новий Отаман, складено новий Уряд і... діло готове. Вийшло ніби то дуже просто. Ви погоджуетесь зайняти посаду Отамана тоді, коли є другий Отаман. І Ви напевно думаете, що таким чином Ви створюєте обставини для єдності серед кубанських політичних діячів.

З приводу законності Лемносько-Кубанського Уряду я вже висловився в публічному листі на ім'я Скобцова і тому тут повторюватися не буду. Скажу лише, що і в даному випадку виявлено «бунтарство», правда в умовах менше відповідальних, ніж це було на Кубанщині, бо взагалі на закордонну діяльність усяких урядів, що втекли з Батьківщини, я дивлюся досить байдуже, і думаю, що ці організації призначені на безславне завмирання, а Кубанщині від їх існування чи смерті не буде ні тепло, ні холодно.

В усякому разі, я радий, що нарешті й Ви, позбувшись, здається, гіпнозу генералів-авантюриків і взагалі й «єдиноподілімців», станувитися **«Кубанцем»** не лише іменем, а й духом та починаєте відчувати весь тягар відсутності єдності серед кубанців, яким болить душа за долю Кубанщини.

Нарешті, Ви згадали про нашу спільну працю в перший період боротьби з большевизмом, коли Ви виступили, як технічний робітник в організуванні кубанських протибольшевицьких сил, і коли наша праця, «сперта на свідомість повної єдності кубанської мала успіх». Запевняю Вас, що вона мала б успіх і пізніше, якби в наше коло не ввійшла третя, ворожа нам сила і якби частина кубанців не пішла до цієї сили.

Я особисто, як може Вам відомо, завше стояв і продовжую стояти на тій точці погляду, що при єдності кубанських сил на Кубанщині можна було б багато зробити, а головне при відсутності втручання сторонніх сил, чи будуть це большевики й єдиноподілімці чи врангелівці. При всяких умовах і політичних можливостях Кубанщина, за моїм глибоким переконанням, мусить пройти через **самостійність** і тільки тоді вона означить своє місце та свої відносини до сусідів. З причин об'єктивних даних, які нині утворилися для людей, викинутих з Кубанщини, їх політична праця мусить бути скорочена принаймні на час, і мабуть довгий час, до мінімуму. І тому головне піклування мусить бути звернене на улаштування біженців і емігрантів.

При такому стані речей, здавалося б, нема особливо серйозного об'єкту для продовження серед кубанців емігрантів незгод і сварок, які виникли протягом 3-х останніх років. Ця ж обставина підказує думку про потребу приступити до ліквідації кубанських державних установ, що опинилися за кордоном. З цього приводу я написав листа до В. М. Іваниса, в якому виклав думку групи членів Ради, яка раніше була в Грузії. Копію Вам надсилаю. Шляхом, що зазначений в цьому листі, я думав можна було б скласти групи для створення деякої єдності серед кубанців, і разом з тим для зменшення тієї незгоди й розходжень, які означилися нині й можуть далі все й більш поглиблюватися. Я думаю, що в цей час великим плюсом для кубанців був би факт припинення активних незгод і взаємної ганьби. Якщо Ви поділяєте точку погляду, висловлену мною в листі на ім'я п. Іваниса, то думаю, що можна було б зговоритися й прийти до певних позитивних наслідків.

Цей лист, хоч ніби й «розносить» ген. Науменка, але сенс його безумовно скерований проти Іваниса, бо щоб Бич припускав, що спілка Науменко-Скобцов погодилася на скасування їх самих себе, була неймовірною. Так досвідчений голова міста Баку, Бич, думати не міг. Вістря його ле-

жить в останньому абзаці, в інформації Науменка й Ко про те, що уряд Іваниса не спирається на більшу групу членів Ради, що Паризька делегація також проти нього. Була це й неабияка допомога для влади Советів, яким у ту пору йшлося про те, щоб якнайменше лишалося отих екзильних урядів, а не комітетів. Остані росли, як гриби після дощу, але скоро й зникали, як пухирі з мила. Ці листи йшли цілком у площині прагнень большевиків, які тоді розвинули величезну кампанію зміновіхівства.

Лист Бича від 26-го квітня з копією листа до Науменка, щойно цитованого, в. об. Отамана одержав із значним запізненням, хоч було відомо, що Бич уже повернувся з «війни» в Грузії. Через це Іванис, чекаючи на відповідь Бича, вислав до Царгороду йому таку телеграму:

»Зволоження з розв'язанням справи шкодить справі. Умови, що втворилися, прирекли мене й колеґ до бездіяльності. Ми покладаємося на Ваше рішення про потребу в інтересах справи, швидкого рішення. Прошу терміново телеграфувати на адресу Безкрозного. Кому передати. Іванис«.

Не одержавши відповіді на цю телеграму, в. об. Отамана 5-го травня 1921-го р. за ч. 144 написав Бичеві, як Голові Законодавчої Ради, такого листа:

»Прибувши до Праги 1-го лютого 1921-го року, я мав можливість докладно ознайомитися з працею наради 9-ти членів Ради, що відбулася там же, в Празі, в кінці грудня 1920-го року під Вашим головуванням, і переконався, що вимоги деяких осіб, які бажали б тим чи іншим шляхом ліквідувати законний уряд, знайшли підтримку і з боку Празької наради.

Празька нарада визнала — відповідно до інтересів Краю взагалі й зокрема з метою дати Вам можливість з більшим успіхом працювати в Парижі — за потрібне позбавити повноважень існуючий уряд разом з виконанням відповідних формальностей для збереження інституту легальної влади. (Лише випадкові обставини перешкодили Празькій нараді учинити акт, якого раніше dokonали члени Ради на о. Лемносі.-Автор)

З метою заміни існуючого уряду новим, на якому не тяжило б обвинувачення в співпраці з Денікіним і Врангелем, Празька нарада доручила була Вам вибрати відповідну особу, якій я й мусив би передати свої повноваження.

Ви прийняли на себе доручення членів Ради і працю про обрання цієї особи.

Не визнаючи ні Вас, ані інших членів Ради з Празької наради за таких, що мають моральне право заявляти до мене претенсії з приводу моєї вимушеної співпраці в минулому з контрреволюційними силами, в обійми яких кинули Кубанцяну безпосередньо Ви і Ваші однодумці значно раніше, ніж я і мої колеґи з'явилися на політичній арені, і вимушені були закінчувати справи не нами розпочаті, але, керуючися насамперед інтересами справи й Краю і беручи на увагу:

1. що уряд у сучасному складі не зможе продуктивно працювати на користь Краю при потребі боротьби його з декількома групами членів Ради, які іноді виступають під проводом злочинців з точки пот-

ляду наших законів, які не зупиняються, щоб досягти своїх цілей навіть перед спробами утворити на еміграції нову владу шляхом обрання «Отамана»;

2. що нерозголошення моїх повноважень особі, яку Ви укажете, відверне здійснення спроби «обійти» Отамана і групою Ваших однодумців;

3. що уряд, зформований Вами, буде поставлений в умови кращі в порівнянні до тих, в яких перебуває існуючий, бо новому урядові доведеться відбивати удари лише однієї групи членів Ради, на чолі якої стоять пп. Науменко й Скобцов, бо група членів Ради, яка підтримує існуючий уряд, не буде домагатися повалення Вами зформованого уряду, що безперечно тільки полегшить його працю,-

я погодився передати повноваження особі, яку Ви виберете, кладучи, звичайно, моральну відповідальність на Вас, як на того, хто дійсно надхнув заміри ліквідувати уряд і заміни його Комітетом-Директорією.

Про своє рішення я сповістив Вас телеграмою 1-го лютого 1921-го року і листом 5-го лютого 1921-го року до Парижу, і Ви визнали за потрібне повідомити мене, що Ви «прийняли до відома» моє повідомлення, і що Вам потрібно один-два місяці для реалізації Вашої думки.

Проїшло три місяці, але і я, і мої колеги все ще перебуваємо в очікуванні Вашого повідомлення. Нам навіть невідомо, як довго ще протягнуться Ваші пошукування особи, яка «не заплямована співпрацею з контрреволюційними силами», а разом з тим, як довго протягнуться й наші очікування, хоч я й мої колеги в свій час дозволили собі сподіватися на визнання з Вашого боку, у всякім разі, терміновості, якщо вже інші умови Ви і Ваші однодумці не вважали обов'язковим, **нерозголошення в інтересах справи**; на підставі моєї згоди, яку я дав виключно Вам (голосові Празької наради я не надавав значення) передати повноваження, не слід було б призначеним Вами проголошувати сучасний уряд «колишнім», бо це вода на млин існуючого науменківсько-скобцовського. Швидкість у вирішенні питання потрібна в інтересах справи.

У цей час я і мої колеги поставлені в повну неможливість не тільки працювати, а навіть реагувати на виступи п. п. Науменка, Скобцова й Ваших однодумців п. п. Макаренків, Жука, Омельченка, які використовують висловлену мною Вам згоду передати повноваження для цілей, які не мають нічого спільного з інтересами Краю.

20-го квітня я надіслав Вам до Царгороду через Прагу телеграму такого змісту: (вище вже наведена ця телеграма).

Не одержавши відповіді на телеграму, цим прошу Вас повідомити мене, нарешті, як довго ще, на Вашу думку, може тягтися перебування моє і моїх колег в становищі, в якому ми опинилися, завдяки нашому бажанню не допустити повторення другого Лемносу.»

Припускаючи, що Тимошенко буде на цей раз більш послідовним і не зрадить позиції Тифліської групи, в. об. Отамана 5-го травня 1921-го року за ч. 145 написав йому:

»Долучаючи до цього копію мого листа до Л. Л. Бича, з якої Ви довідаєтеся про причини бездіяльності Кубанського уряду за останні три місяці, прошу Вас зі свого боку спонукати Л. Л. Бича покласти край зволіканню розв'язання відомого Вам питання. Про одержання цього, будь ласка, повідомте мене.»

А ще раніше, 11-го березня, в. об. Отамана написав Тимошенкові відповідь на його листа, як голові Кубанської Ради, такого листа:

«Листа підписаного Вами й іншими членами Ради з Тифлісу з 31-го грудня 1920-го року, я одержав 7-го березня 1921-го року з таким підписом: «Високоповажаний Пана добродію, Василю Миколайовичу! На прохання й за вказівками Л. Л. Бича, надсилаю при цьому листа Л. Л. Б. Прийміть і інш. А. Дю-Шайля».

Яким чином опиписав він у п. Дю-Шайля і яке відношення мав до нього Л. Л. Бич, мені нічого невідомо.

Переходжу до листа. Ви пишете про переїзд усіх бажаючих працювати до Тифлісу. Так, це було б добре, але до цього прямує лише О. І. Балабас, який саме дістає візу. Щодо останніх, то вони вичікують. П. Л. Макаренко заявив на нараді й мені, що **ризикувати собою він може лише в тому разі, коли його дітям буде забезпечене виховання їх і т. д.**

Постанова уряду про позбавлення всіх уповноважень була зроблена по приїзді до Праги, але практично це пощастило зробити з чесними людьми, які погодилися негайно повернути документи, що мали на руках. Варшавська місія також ліквідована, крім Г. А. Білого, який не все повернув, — відмовився. Уповноваження добровільно й негайно повернули: С. Ф. Манжула, О. І. Балабас і К. Я. Безкровний, а решта відмовилася, мотивуючи тим, що з цим урядом вони не рахуються, але в той же час, очевидно, вважаючи корисним для себе користуватися уповноваженнями, що видав цей же уряд.

Відносно І. Л. Макаренка, то довелося писати заяви різним урядам, що він не є представником Кубанщини, яким його зробили Л. Л. Бич, Г. А. Білий та І. В. Івасюк ще до мого приїзду до Праги. Але І. В. Івасюк офіційним листом ще до мого приїзду просив І. Л. Макаренка повернути виданий ним документ, але той відмовився.

Щодо С. І. Багенського, то на підставі звітів Ледомського, який був увесь час в Римі, це зробити тепер, без шкоди для справи, неможливо, бо питання з шкурами вже розбиралося на суді, де уповноваженим від уряду виступав Багенський, і рішення суду було для нас сприятливе.

Введення тепер нової особи, якщо не провалить справи, то, на думку юристів, дуже ускладнить. Взагалі за даними Ледомського, С. Ф. Манжули та К. Я. Безкровного, які були в Римі, поведінка там Багенського не мала будь-якого серйозного значення для Кубанщини. Шкоду ж вони запсечуть, крім, звичайно, деякого марного витрачання грошей.

До Берліну надіслана виписка з постанови уряду з проханням повернути документи. Практично з Багенським може бути покінчено після ліквідації шкір.

Щодо «особливої уваги» до члена Ради Безкровного, то я думаю, що у Вас є неправдиві або напевно брехливі інформації. Уповноваження він повернув, як тільки вийшла постанова уряду про це. Його подорож до Варшави, як мені доповіла Варшавська місія, була наслідком триразового запрошення його місією. Остання ж у цей час думала одержати позичку від Українського уряду і сподівалася моральною підтримки К. Я. Безкровного, який мав великі зв'язки як з С. В. Петлюрою, так і з більшістю його уряду: узагалі українці ставляться до К. Я. Безкровного з повним довір'ям. Крім того, місія рішила використати його, К. Я. Безкровного, для розв'язання римських справ, як такого, який мав документи, згідні з постановою уряду, на Італію ще з Катеринодару торгового агента Кубанського уряду, а тому його й командували до Риму.

Одержати кошти від Українського уряду К. Я. Безкровний категорично відмовився, не пояснюючи причини. Мені ж він при зустрічі доповів, що не зробив цього тому, що голова місії Г. Білий, в момент переговорів з українцями, висловлював думку про утворення Комітету замість Уряду, а тому він, побоюючись, що позичка, одержана

на підставі уповноважень Уряду, може бути зужита проти нього ж (Уряду) й на шкоду йому, залишився пасивним.

Щодо Риму, то слід також мати на увазі, що за тими бідолашними шкурами Празький Комітет: І. і П. Макаренки, Балабас, Омельченко і т. д., відрядив С. Ф. Манжулу, який одержав від І. Л. Макаренка листа, що він, як Крайовий Контролер, може приїхати до Риму і накласти резолюцію про видачу всіх коштів С. Ф. Манжулі (як уже нераз згадувалося, І. Макаренко зрікся Контролерства ще в Катеринодарі, а на його місце обраний П. І. Курганський, — Авт.). Тільки одночасне перебування К. Я. Безкровного і С. Ф. Манжули урятували нас в Римі від ще більшого грабунку з боку авантюристів.

Щодо питання організації Комітетів, то тут також, очевидно, не про все Вам відомо, бо у Відні ніякого Комітету не було, а був він у Празі, організований І. Л. Макаренко та іншими; міг би бути у Варшаві, та йому перешкодив К. Я. Безкровний; міг ще бути у Вас, у Тифлісі, як відомо з листа Л. Л. Бича до Ф. К. Воропінова, але результати його мені невідомі.

Ви вказуєте на потребу мого побачення з Л. Л. Бичем. Я до цього прямував, але цього не захотів Л. Л. Бич, який, від'їжджаючи з Праги, заявив, що як тільки я приїду, телеграфувати, і він приїде до Праги. Все було точно виконано, як Ви потім довідаєтесь з листування, але Л. Л. Бич не приїхав і не призначив місця, де ми могли б побачитися. Крім того він поставив мене в пасивне становище в Празі, призначивши представником І. Макаренка, з яким, на думку всіх тифлісців, працювати не можна було.

Після з'їзду в Празі, комітетів за кордоном уже офіційно не існувало, бо на цій нараді винесено рішення зберегти інститути уряду, що мусіло б бути опубліковане, але цього не зроблено, як не опубліковано і протесту проти «Лемноської Ради», не зважаючи на те, що таке рішення було винесено.

З приводу питання про об'єднання всіх, вироблення загальної програми й діяння єдиним фронтом, я, не бажаючи резонерувати, скажу — на це питання більша частина дивиться дуже різно, бо не може здолати свого честолюбства.

І дійсно, як можна продуктивно працювати, скажім, мені з Лукою Лаврентійовичем, коли в нас різні елементарні поняття про людей. Я з авантюристами, як у цьому переконався, працювати не можу, він же вважає це можливим... Приклад І. Л. Макаренко, якого навіть Жук на вечері в присутності Луки Лаврентійовича й десятки людей характеризував, як авантюриста, і ніхто цього не заперечив. А сам Лука Лаврентійович у розмові з В. Г. Ледомським дає характеристику І. Макаренка, як енергійного чоловіка, який в особистих справах не розбирається в засобах, а врешті — І. Макаренко одержує від Бича призначення бути представником у Празі. Г. В. Омельченко, позавчорашній об'єднувач іногородніх з козаками, вчорашній погромник їх, вчорашній українофіл, сьогоднішній с-р., каже, що І. Макаренко має дуже багату хиб, але на Кубанщині нема людей і тому треба його підтримувати. Я за одну енергію і брак людей з авантюристом працювати не вважаю можливим, бо тоді моїми друзями мусіли б бути Івани, Петри, Жуки, Омельченки, Фендрокони і т. д. і т. д. — як найбільш активні.

У справі добування коштів можу сказати, що з Риму та інших місць навряд чи буде що одержане. На Лемносі все попало до рук Науменка і Ко, а позичок я робити не можу в наслідок заходів Л. Л. Бича...

Про поліпшення становища козаків я можу лише просити, але й цьому перешкоджають свої ж.

Оце все по суті Вашого листа. Свого погляду на майбутнє не по-

даю, бо думаю, що Ви на підставі інформацій Л. Л. Бича, встигнете винести рішення, з якими моя думка може розійтися».

Твердо ступаючи стежкою ліквідаторства, Бич, щоб вирвати у в. об. Отамана ґрунт з-під ніг, проголосив і Тифліську групу «колишньою». Як написав Тимошенко до Івасюка 15-го серпня, він перед тим пропонував Бичеві взяти на себе обов'язки Голови уряду й автоматично в. об. Отамана. Той відмовився, мотивуючи це тим, що за таких обставин цим він втратив би добру репутацію. А ще 7-го серпня 1921-го року І. В. Горбушин написав до в. об. Отамана, що вони дуже здивувалися, коли прочитали лист Бича, що їх група (Тифліська) рішила ліквідуватися. Такого нічого не було і їх група, всупереч твердженню Бича, продовжує існувати. Таке вперте стремління Бича до ліквідації всіх груп, які твердо стояли на позиції збереження легальних інституцій Кубанщини в той момент мало хто розумів.

Тифліська група, коли довідалася, що її члени Адамович і Аспидов вступили до Союзу Відродження Козацтва, в якому Л. Білашов був раніше, скликала збори. Білашов до цього нікому не говорив, що він, без порозуміння з групою, увійшов до Союзу, і був присутній на цих зборах. На розгляд було поставлене питання, чи існує група. Одногосно, oprіч Білашова, питання це зняли з порядку денного, як зайве, бо ніхто групи не ліквідував і навіть про це не було мови. Правильність програми цієї групи — останні події підтвердили. Один лише Білашов заявив, що ніякої групи не існує, і він більше в ній участі не братиме. Така заява викликала знову розмову, після якої ухвалено продовжувати розпочату працю в Тифлісі, а Білашову, Адамовичу й Аспидову запропонувати утриматися від сепаратних виступів, або виступити з групи.

Але антикомітетський фронт Бич уже надщербив. Він піддав ідею скликати Загально-Кубанську Конференцію. Створив Ініціативну Комісію по скликанню названої Конференції на 18-е травня 1921-го року в Царгороді. На голову Комісії поставлено енергійного Тимошенка, а в члени її увійшли: М. Адамович, Воропінов, Л. Іванченко, С. Крикун і секретар Л. Білашов. Про своє народження Комісія повідомила відозвою до кубанських урядових, громадських і політичних організацій та установ, до всіх політичних і громадських діячів Кубанщини за кордоном.

39. Загально-Кубанська Конференція

Згадана Ініціативна Комісія почала з констатування стану, в якому кубанці перебувають, якнайбільше згущуючи барви: що кубанці опинилися на чужині в атмосфері

повного безправ'я, без ніякого матеріального забезпечення, без єдиного авторитетного органу, що нема над ними догляду, що надіятися їм нема на кого, а допомогти собі вони можуть лише самі. Комісія заявляє, що створення декількох рад і урядів за кордоном, які сперечаються між собою, дискредитувало ідею влади Кубанської Республіки і тому ні уряди, ні ради не можуть нічого зробити в справі оборони матеріально-правних інтересів кубанських біженців за кордоном. Урятувати може лише Кубанська Закордонна Конференція. Порядок денний її Ініціативна Комісія проектує такий: 1. Доповідь Ініціативної Комісії. 2. Інформації з місць про становище кубанців за кордоном. 3. Про єдине представництво в справі оборони матеріальних і правних інтересів кубанських біженців. 4. Практичні заходи щодо запровадження в життя постанов Конференції.

Місцем конференції намічено Прагу, Чехо-Словаччина, а час — не пізніше кінця червня поточного року.

Ніяких обмежень в представництві Комісія не поставила, бо була переконана, що доведеться вирішувати головні питання на Конференції не персональним голосуванням присутніх, а їх зговором і порозумінням.

Мета цієї конференції цілком ясна — це ліквідація уряду. Це поспішили пояснити й тим, хто ще не розумів цього у Празі. В «Воле России» ч. 225 з'явилася нотатка під заголовком: «Доля кубанців». З яких кіл виходило це роз'яснення, до повної міри було відомо.

Такі виступи перешкоджали будь-якій праці уряду і через те член його І. Івасюк, який ще вірив у чесність Бича, пише до нього 19-го червня листа, в якому просить

»Ужити можливих заходів, щоб припинити ту «роботу», яка позитивного абсолютно не може дати, а шкоди кубанській справі може багато наробити. . . Я звертаюся, каже він, до Вас, як член уряду в справах фінансових. Ми маємо за кордоном наших людей, яким потрібна матеріальна допомога принаймні на те, щоб вони фізично вижили. Для цього потрібні кошти, яких у нас нема, треба їх шукати, позичати. Позики ж узагалі даються тим, як відомо, кому вірять і хто має право зобов'язуватися. Уряд повинен кошти знайти. Але на який тут успіх можна надіятися при тих обставинах, які витворюються нашими ж таки людьми, які вирішили замінити собою парламент. Кубанщина має за кордоном майно, за яке вона зараз повинна боротися, щоб одержати можливість ним розпоряджатися. Перше, що потрібне для успіху в цій справі, — це цілісність, єдність представництва Кубанщини і легальність його. Я не можу цього твердження обґрунтувати перед Вами так само, як не можу висвітлювати, які наслідки для даної справи можуть мати «питання» на зразок тих, про які я вище згадую, бо то було б з мого боку нетактовно. Я думаю:

1. Який би не був уряд, він менше може зробити для наших людей за кордоном, коли буде працювати лише сам, без допомоги організацій самопомочі. Отже, такі організації дуже й дуже потрібні.

2. Уряд повинен підтримувати ці організації, як лише може й чим зможе.

3. При організаціях в їх роботі уряд нічим не може перешкоджати. (Я собі не уявляю, чим ці організації й уряд можуть один одному шкодити, коли такі організації не будуть брати на себе прав парламентару, або прав представництва від імени держави або народу). А тому, й нічого хвилюватися з приводу того, що існує уряд«...

Звичайно, цей лист також був у порожнечу. Бич, поставивши на рейки ліквідації уряду енергійного Тимошенка, сам виїхав до Болгарії, нібито ставши осторонь. А в цей час верзлися найфантастичніші чутки взагалі проти самостійників і Бича з боку Науменківсько-Скобцовської 'компанії та різних руських людей. Як уже згадувалось серед еміграції не вгавали чутки про великі кошти й майно, що його вивезли самостійники за 'кордон і Іванис все реалізує через своїх агентів. Ці поголоски приписували відповідну ролю й Бичеві, долучаючи сюди й американське майно. До всього цього треба долучити й наказ Науменка з 12-го липня ч. 6, в якому дезінформувалося:

«Повна відсутність будь-яких коштів (а загарбані на о. Лемносі?— Автор) в моєму розпорядженні робить мене безсилим чимнебудь допомогти бідуючим кубанцям, у той час як великі суми Кубанського Війська є на руках різних осіб, які раніше стояли при владі, та в їх агентів. З уваги на це звертаюся до всіх, хто має на руках кошти Кубанського Війська, і прошу передати їх у моє розпорядження, щоб Кубанський уряд міг негайно приступити до надання допомоги тим з кубанських козаків, які приречені на голодну смерть, або на потреби повернутися до советської Росії. У разі невиконання цього наказу, я буду примушений проголосити імена тих, хто, скористувавшись випадком, захопив військові кошти і не бажає з ними розстатися в найбільш критичний момент життя козацтва».

Це була демагогія самопомазаника, підбита великою дозою нахабства. Це було прання 'брудної білизни тих, що самі були брудні й нечесні.

Одержавши 'цитованого листа Бича з дня 26-го квітня 1921-го року в якому він пропонує ліквідувати всі інститути Кубанського Краю, в. об. Отамана коротко 'відповів Л. Л. Бичеві:

«Доводжу до Вашого відома, що думки, висловлені в Вашому листі з 26-го квітня 1921-го року про потребу ліквідації інституту уряду, я не можу поділити».

Як слід було сподіватися, цей лист лишився без відповіді. Зрозуміло, що після цього уряд після 4-місячного загальмування мусив був розпочинати активнішу працю, але втрачений час надолжити було важко. Занадто гаряча була пора. Все 'бігло й хотіло закріплювати свої позиції. Починалися сірі-пресірі будні...

Треба було, бодай листовно, реагувати на прерізні ви-ступи засліплених чи аж занадто далекозорих людей у

своїх власних інтересах. На останній лист в. об. Отамана І. Тимошенко відповів довжелезним листом, у якому захоплено описав події в Грузії, одісею до Царгороду, картини з останнього аж до створення уже згаданої Ініціативної Комісії по скликанню Конференції кубанців. У цьому листі розкрилась душа автора. В ньому багато повторень, згадок про вже не раз згадувані події, демагогічних вихваток, свідомої чи наївної неправди. Переповідати оте все недоцільно, але типовіші місця варто навести. Датований лист 2-им червня 1920-го року місто — Царгород. Головніше з нього таке:

»Вибачте, що досі не відповір на Ваші листи. Причина цього — надзвичайно тяжкі переживання останнього часу, які спонукали мене «переоцінювати цінності кубанські». Тепер для мене багато з'ясувалося, і я можу відповісти на всі болючі питання, порушені в Ваших листах...

У Тифлісі наша група мало-помалу організувалася, і я був переконаний, що вона через два-три місяці, зміцнена в своєму складі новими членами — як місцевими, так і приїжджими (з тому числі Вами й «западниками»), стане міцно на ноги і зуміє пережити внутрішні тертя, що мене нервували. Ми напружено працювали над нашою політичною програмою, готувалися до видання свого друкованого органу, взялися пильно за реєстрацію й улаштування біженців. Організувавши ряд підприємств економічного характеру, думали там їх улаштувати...

Ми добилися від Грузинського уряду передачі кубанської біженської справи до наших рук, урегулювали наші відносини з горцями і виступили з протестом перед чужими місіями в пресі проти узурпації влади п. п. Науменко-Скобцовим і Ко, підтримуючи всіма засобами Кубанську владу.

Наша організаційна праця була перервана нападом большевиків на Грузію. Це не було несподіваним для нас, які ще не зовсім міцно з'єдналися, а головне не встигли зв'язатися з Кубанщиною, — війна прийшла передчасно. Але життя вимагало такої чи іншої діяльності. Ми виступили в вигляді «Комітету Визволення Кубанщини, організованого президією Крайової Ради...

Грузія пережила те, що спочатку пережила Донщина, а потім Кубанщина за рік перед тим, цебто цілковитий психологічний розвал і масове «непротивлення» большевизму. Героїчні зусилля і вершків організованої грузинської інтелігенції ні до чого не довели. Події розвивалися таким швидким темпом, що ми не встигли опам'ятатися.

26-го лютого ми переїхали до Сухуму, 3-го березня єдиний раз брали участь у бою, а 11-го березня сиділи в Батумі і вирішували питання, куди евакуюватися.

Рішили осісти на землю в Анатолії — Самсуні, бо ніхто не бажав їхати до Царгороду. Одначе й це не вдалося, і в перших числах квітня, після надзвичайно тяжких і часом трагічних скитань потрапили до Царгороду.

Л. Л. Бич з'явився в Батумі в той критичний момент, коли ми переживали перелом в наших діях і настроях, тобто поверталися з незалежних від нас причин, які були страшенно болючими, — спиною до Кубанщини...

...Підсумки були зроблені групою і тепер Ви вже маєте офіційне повідомлення, яке зробив на доручення Л. Л. Бич.

Мушу додати, що підсумки з'явилися лебединою піснею і надмогильним пам'ятником не тільки всім офіційним установам Кубанщини за кордоном, але й самої Тифліської групи, яка, samozрозуміло, хоча про це й не було офіційного повідомлення з жалобною окрайкою в часописах, — умерла й більше не воскресне. . .

.. Те, що написав Вам Бич на доручення групи, є компромісом, на який я погодився. . .

.. Адже заховавшись у Відні під чужим пашпортом Кубанського Отамана. . . Ви тим самим даєте простір для виступів від Кубанщини всім, кому не ліньки.

Особливо мене дивує, що Ви, прищиплені рішенням Празької нагади, не прийшли до Царгороду тепер, куди доля закинула Ваших однопумців. А це тут серед голодуючих і розлючених кубанців викликає неприємні для Вас балачки. . .

.. Козацтво в революції опинилося в найнейтральнішому становищі. Приймаючи з гріхом пополам політичні новини революції, воно ніяк не хотіло визнати соціальної новини, ні за що не могло поступитися далі своїми соціальними звичками. Звідциль ура-козацький демократизм та псевдоклясицизм, або вірніше, архаїчні форми козацької політично-соціальної творчості: Рада, Отаман, козацькі привілеї й першенство, okozачування некозацького населення. . .

.. Все що перебуває зараз за межами Росії, зокрема Кубанщини, все це — сміття, виметене революцією. . . В цьому стані можуть випадково бути й дорожочні каміння, перлини, але в масі це сміття. Воно гние по задвірках Європи і смородом своїм отруює повітря.

Справжня ж Росія, справжня Кубанщина — не в Парижі, Відні, Празі чи Царгороді, не на Лемносі чи Катарро, а на Кубанщині. Там твориться зараз велике діло організації сил, здатних визволити Край від гніту большевизму і здатних налагодити нове життя. Там перебуває під гнітом тиранії і козак, і горець, і іногородній. Вони горнутья докупі і, відбившись від большевизму, не захочуть його повернення, реставруючи поїдені міллю в закордонних коморах крайові установи. Там будуть утворені і Парлямент, і уряд з місцевих людей, які витримали хуртовину большевизму і загартувалися в боротьбі. Там, а не тут, буде знайдена відповідна формула оборони інтересів Кубанського Краю, як території без оживлювання мерців. . .

.. І якими дивними й мізерними видаються мені наші закордонні уряди, коли вони нездатні полагати навіть біженські питання. Вони пишашоються, надуваються й чекають, коли в своїй «величі й славі вони повернуться княжити й володіти Краєм».

Чому їм не приходить в голову найпростіша думка: а чи пустять їх узагалі дсдому на другий день після перевороту? Чи не доведеться добувати Кубанську візу так, як зараз французьку або англійську? . . .»

.. Звичайно, міркуючи ось так, я зводжу політичні завдання нашої еміграції до одного: хто любить свій Край, хто не хоче сидіти, склавши руки — пов'язуючи з ним, іди туди, якщо можеш, а коли не можеш — допомагай у тій праці, яка ведеться там, збирай із тутешнього сміття здорові зерна і не давай їм задихнутися в смороді емігрантського багна. . .

Цей наш обов'язок ми повинні виконати найдоцільніше, цебто організовано. На підставі цього міркування я головним чином і настоював на створенні єдиного Кубанського Уряду. Зараз, коли моя думка не знаходить підтримки, я вважаю за потрібне настоювати на створенні єдиного Кубанського Біженського Органу. В цьому в мене є однопумці, і ми організували Ініціативну Комісію, яка поставила за своє завдання скликати Загальнокубанську Конференцію для створення аполітичного центрального Кубанського Біженського Ко-

мітету. Пощастить нам це, чи ні, але я свій обов'язок відносно біженців виконаю до кінця...

Щождо мене особисто, то я думаю переїхати з Царгороду найближчими днями до Парижу, де спробую добути коштів на видання часопису, що обслуговував би козацьку закордонну демократію, а також для видання матеріалів з історії козацького громадянства.

Досі я терпеливо чекав коштів на часопис від Кубанського уряду, але тепер, позбувшись міражу цього уряду, постараюся дістати кошти, використовуючи свої зв'язки приватним шляхом, бо цей шлях вважаю за більш зручний, ніж улаштуватися на утримання до будь-якого чи то свого, чи чужого уряду. В Парижі я, мабуть, довго не затримуюся й переїду до Праги, де й думаю осісти...

...З цього листа до Вас я не роблю секрету і в копії познайомлю з ним наших кубанців...

Лишати без відповіді цей гостро-прокурорський і самоопльований лист в. об. Отамана не міг і через те 10-го червня він написав І.Тимошенкові:

«Лист Ваш з 2-го червня я одержав. Починається він так: «Вибачте, що не відповів досі на Ваші листи»... , а кінчається так: «З цього листа до Вас я не роблю секрету і в копії познайомлю з ним наших кубанців».

Беручи на увагу останню Вашу заяву, вважаю за потрібне просити Вас виправити деякі неточності, які закралися до Вашого листа з 2-го червня, й ознайомити з цими Вашими виправками тих осіб, яким Вам угодню було надіслати копію цього листа.

Ви пишете: 1) «Заховавшись у Відні під чужим пашпортом Кубанського Отамана» і т. д. 2) «Особливо мене здивувало, що Ви прищиплені рішенням Празької наради...» 3) «Якими мізерними й дивними видаються мені наші закордонні уряди, коли вони і т. д., коли вони пишуться, надуваються й чекають, коли в своїй «величчій славі» вони повернуться княжити й володіти Краєм». «Чому їм не приходить в голову простіша думка: а чи вистат їх узагалі додому на другий день після перевороту? Чи не доведеться добувати Кубанську візу так, як зараз французьку або англійську?»

З моїх листів до Вас, Іване Петровичу, не можна бачити, що я заховався під чужим пашпортом у Відні і т. д., що прищиплений рішенням Празької Ради, і що я пишачуся й надуваючися чекаю, коли в свої величчій славі і т. д. Не можна цього бачити, бо я про це Вам не писав, та все це й невідповідає дійсності, бо живу я в Відні (як члени уряду в Празі, Римі, Варшаві), під своім пашпортом, в якому прописано моє ім'я. Празька Рада мене не прищипнула. Уряд без усякого пихкання й надування, не мрючи про величчій славу, думає про скромніші речі. Це і все.

І все це, звичайно, дрібниці, але ми живемо в обставинах, коли створено легенду про чотири з половиною тисячі фунтів стерлінгів крайових коштів які є у Вашому розпорядженні... А та ж особа створила легенду про 1000 фунт. стерл., які нібито я маю і т.д. і т.д. (І про те, й про друге маю писемні документи).

Ми живемо на еміграції з її принадами, і тому не вважайте зайвим моє прохання внести поправки в копії Вашого листа, про який я говорю. Це, звичайно, між іншим.

Дякую Вам за довгий лист. Ви дуже докладно окреслили перебіг подій (починаючи з Грузії) і довго зупинялися на аналізі причин, що привели нас до розбитого корита. З деякими твердженнями (в аналізі причин) погодитися не можу і думаю, що коли при особистій зустрічі ми повернемося до цього питання, то Ви, взявши до уваги

обставини, які випустили з ока, погодитесь, що, як тут кажуть українці, я маю «рацію»... Але не можна не визнати вірними й Ваші вказівки на загальну причину нещастя.

Звичайно ж вершки (козацтво) творили Вандеою й виготовляли не торжество демократичних ідей, а клясове або, вірніше, станове «благополуччя» однієї частини населення; прагнули до закріплення непопушности панівного стану і до придушення, а в кращому випадку — до невиразности «биття» другої частини населення, так званих городовиків. В цьому винні і старшини й ура-козацькі проводирі. Вину за наслідки я ніяк не можу звалювати з хворої голови на здорову, а саме — на козацтво в його масі, на народ... На жаль я, не був на Кубанщині з перших днів революції (в кубанських справах я почав брати участь з кілця жовтня 1918-го року), але за тими матеріялами, що є в моєму розпорядженні, я можу судити про дійсні настрої козацтва як у перші дні революції, так і за часів першого большевицького володарства, і я мушу сказати, що козаки не винні в гріхах, що їх багато людей хоче звалити на них. Так, козаки винні в тому, що довірили й довірилися своїм проводирям сліпим, але все ж відповідальність повинні нести останні, а не ті, що повірили їм...

Пригадайте страхиття, що їх творили козаки над навгородніми після повернення уряду з першого походу. А хто ж штовхнув населення на страшне діло? Хто спровокував його? Пам'ятаєте наказ і розпорядження, що впали на голову навгородніх? Так бліднуть перед цими заходами розгони демократичних дум.

Я кажу: вина вся мусить упасти виключно на голову проводирів (і, звичайно, — кров десятків тисяч людей). Рядове козацтво пішло б на найрадикальніші реформи. Я в це вірю і хочу, щоб і Ви в це вірили.

А були Ви в Раді в той час, коли розв'язувалося земельне питання та коли наші ура-козаки дсагоги тягли за волосся козацтво до війська?... Зразковий приклад! Адже ж так завжди й у всьому було. І Ви і я пізно виступили на політичну арену, і тяжко було там не тільки не залутатися, але навіть не робити того, чого не слід було робити...

Створення того Кругу найбільшого, в якому Ви грали не останню ролу, умова 4-го серпня, та й цілий ряд великих і малих помилок, содіяних і мною, і Вами, і багатьма, може й невільно, не можна звалювати на плечі козацтва в його масі, а треба взяти їх проводирям сміло на свої плечі. Раніше за нас були люди, які визначили політику Краю, увесь її напрямок, і ті люди мусять прийняти ту частину вини, яка їм припадає, на свою совість. Але поділивши всі прегріхи перед народом поміж проводирями, я, по совісті, не можу приписувати найменшої частини їх рядовому козацтву. Більше того, воно, рядове козацтво, мусить виступити в ролі судді, і тільки судді, а підсудними мусять бути і Філімонов, і Бич, і Сушков, і Букретов, і Іванис, і Тимошенко, і всі, хто був проводирем, хто так невдало, нерозумно задав політичний тон і дав напрямок політиці Краю та вів Край з козаками, з городовиками, з горцями до руїни, до неволі...

І дай, Боже, щоб наряд потягнув нас до відповіді. Той або інший ступінь можливости такої вимоги з його боку та відповіді від нас визначить і те або інше існування Краю. Коли він буде вільний — потягне й покарає чи помилує сліпих проводирів його справи, а задушений большевиками чи ким іншим, то накладе носити нам з Вами прегріхи на нашій совісті до більш щасливого часу...

Але ще раз: маса, більшість козацтва не винна в прегріхах перед Краєм. З цього бачите, що я вважаю меншість, яка подалася до Будьонного і йому подібних також заблудила... Я думаю, що і ця активна меншість, як і друга, яка командувала Непокупного на мо-

нархічний з'їзд, стоять на позиціях, ворожих і козакам, й навгороднім, і горцям. Тепер ми біля розбитого корита.

Дома царствує Москва. Тут страждає маса біженців, розкладаються громадські сили нації... Біженців багато. Громадянство слабе. Уряд без коштів з репутацією угодовців і контрреволюціонерів, ліквідований Царгородською нарадою, скинутий Лемноською «радою» і т. д. і т. д. Нічого перед нами... Наше громадянство сподівається створення, в момент повалення большевиків, влади Кубанщини, намагається підсумувати, переоцінити цінності й призначити політичні об'єднання. Крім того, хоче створити Комітет для піклування біженцями.

І треба лише привітати прагнення проводирів до переоцінки цінностей, до повного прозріння і зречення помилок і до створення організації за іншими ознаками, а не за територіяльними (і не по Бичевському й Філімоновському, як цілком вірно Ви говорите). І само собою розуміється, потрібно виявити максимум зусиль в організації допомоги біженцям. (На жаль уряд, очікуючи зо дня на день реалізації почину Празької наради Л. Л. Бича і призначеного ним же представника уряду І. Л. Макаренка, якого проголосив уряд ліквідатором, — був позбавлений можливості багато зробити).

Лист Л. Л. Бича каже теж про потребу організації комітету і т. д. Дай, Боже, успіху! Цілком погоджуюся, що біженський комітет міг би бути дуже й дуже корисним. Але, звичайно, говорити серйозно про заміну комітетом уряду — не доводиться... .

Як Вам відомо, я згоден був відійти, але при умові збереження інституту влади. Взагалі ж неможливо ліквідувати все і вся! Та на це я ні за яких умов не піду. Але до цього питання повертатися не буду, а в зв'язку з цим хочу тільки сказати, що уряд не може і не бажає робити комубудь перешкод в організації комітетів для біженців, і при всякій можливості буде вважати себе зобов'язаним бути корисним. Але якщо від імени Краю виступить чи Скобцов з Науменком, чи комітет, хто в ньому не був би, уряд, звичайно, вживе заходів до анулювання цих виступів.

Ви говорите про комітет для біженців, що коли не пощастить організувати допомогу біженцям, Ви будете знати, що все ж робилися зусилля для цього. Вам, таким чином, зрозумілі й мої міркування: якщо і не пощастить ліквідувати спробу большевиків віддати (концесії на Кубанщину (400 000 десятин в Кавказькому, Лабінському й Таманському відділах) — совість буде все ж більш спокійна.

Це приклад. До того ж я вважаю наївними людьми тих, хто звертається до Науменка й Скобцова з гарними побажаннями та з резовами про їх помилки. Та що там Науменко й Скобцов! При всіх їх якостях, вони не підуть на злочин такого порядку, на який підуть особи, які чекають ліквідації законного уряду, який їм стоїть на заваді.

Отже, посилаю Вам найщиріші побажання з приводу організації Біженського комітету. Коли закінчите вироблення програми Вашої політичної групи, не відмовте надіслати і мені для ознайомлення. Організація політичних груп, — це ази, що їх, на жаль, наша козацька інтелігенція не засвоїла в свій час!.. Ви маєте рацію, кажучи про те, що на факт розкладу козацтва не звернули відповідної уваги в свій час.

Ваша група, таким чином, є другою групою лівого крила. (Перша організована в Празі в січні, здається. Чув, що працює. Адептів своїх має вже серед наших біженців у Сербії, Болгарії й Польщі). Але праве крило теж не дремає: Непокупний та інші організують монархічну групу, як кажуть. Кажуть, що з кол. самостійників та республіканців-федералістів дехто теж прилучився до них. Не знаю, чи це з переконання, чи перестраховуються «страха ради іудейського».

Якщо в цій царині почне працювати думка нашої інтелігенції, яка перебуває за кордоном, то виповниться й Ваше бажання зібрати елементи, здатні до творчості, до діяльності, використавши помилки минулого не для того, щоб їх повторювати. Цілком згоден з Вами, що серед мотлоху, який викинули події, є й елементи, які заслуговують на увагу.

А Ви себе особисто, значить, думаєте присвятити журналістиці? Це дуже добра думка! Але насамперед: не робить напасти на мене і на уряд: «Чекав, чекав від уряду коштів», пишете Ви... «Хіба ж так таки й не можна було продати майно? А я, признаюся, на Вас дуже покладався. Думаю, маху не дасть!».

Та й справді, чому не продали? Не встигли. Себе лайте й на себе парікайте. А як би дійсно зараз було зарто видавати часопис!..

Коли Ви виїдете до Парижу? Коли приїдете туди, подайте свою адресу, та тільки дуже не баріться.

Про багато дечого не пишу Вам зараз, бо не певний, що лист мій ще застане Вас у Царгороді. Повідомте ж, коли виїдете та, до речі, напишіть, чи Ви лише думаєте скласти свої повноваження, чи вже теж склали їх. Якщо вже склали, так для порядку повідомте про це мене скремою.

На цього листа Тимошенко відповів з Парижу коротенько:

»Тільки що одержав від Л. В. (Білашова. Авт.) з Царгороду Ваш лист з 10-го червня. Хочеться внести до нього, в свою чергу, поправки, але думаю, що особисте побачення дало б можливість скоріше порозумітись, ніж десятки листів, тому поки що подаю Вам лише свою паризьку адресу«.

В Парижі Тимошенко, який потім доповідав Празькій Кубанській колонії 14.-15.-го серпня, встановлює зв'язки з представниками горців, грузин. Шукає і моральної і матеріальної підтримки, скрізь доводячи в розмовах, що Кубанська влада дезорганізована за кордоном — один уряд законний, а другий незаконний. Ні той, ні другий не спіраються на значні кола. Тільки на конференції з'ясується, хто може говорити від імени уряду Кубанщини, а тому треба підтримувати конференцію.

Говорив Тимошко і з Мілюковим, який запропонував йому сторінки свого часопису для висвітлення кубанських справ, але що це все мусить іти через В. А. Харламова.

Як потім Тимошенко розповідав у Празі, зустріли його в Парижі спочатку стримано, але в наслідок розмов і пояснень, які він подавав, ставлення змінилися. Кавказька конфедерація прагне втягнути до себе й Кубанщину. Соціалісти-революціонери, з якими він, Тимошенко, колись співпрацював, просять підтримувати російську демократію. Українці собі чипляються за Кубанщину (його вираз. — Авт.). Розмовляв з усіма лівими, які просили далі воювати, але він заявив, що козаки далі своїх кордонів не підуть. Їх обурювало ім'я Бича, але він, Тимошенко, переконав їх, що це непорозуміння. Що в єдиному меморандумі, що його оголосив Бич, вимагається самостійності для Кубанщини умов-

но, на випадок визнання советської Росії. Французи стоять за Кавказьку Федерацію, але без Кубанщини їй великого значення не надають. Бріян (міністер закордонних справ Франції. Авт.) сказав, що один полк кубанських козаків вартий неменше за всю кавказьку армію. Симпатизують генералові Шкуро. Взагалі можна працювати над кубанською справою, а потрібні кошти можна одержати з фонду, який є в розпорядженні ради російських послів. (Тим часом дістав від грузин близько 250 фунт. стерл. на справу конференції). Переманив на свій бік Намітокова, який робить спробу посватати Скобцова й Науменка з Іванисом і Конференцією.

Коли Скобцов приїхав до Парижу, Намітоков (з делегації Бича. Авт.) зараз же зустрівся з ним, щоб виявити його ставлення до конференції. При першому побаченні Скобцов прихильно поставився до конференції, давши згоду взяти в ній участь, якщо прийдуть представники всіх течій Кубанщини і наперед не буде складена програма. Але через декілька днів Скобцов, скажім, після відповідної обробки в редакції «Последние Новости» чи інших якихось російських демократичних колах, почав співати на іншу нуту, та таку «високу», що навіть елястичний Намітоков не міг інакше його поведінку назвати, як маневром.

Трошки згодом, 16-го серпня, Скобцов написав Намітокову:

«Наше роз'єднання особливо шкідливе зараз, коли, з одного боку, потрібно напружити всі сили для улаштування біженців, — бідуючих на вигнанні кубанців, з другого боку, коли неминуча в найближчому майбутньому сама тяжка боротьба на два фронти при загальній господарчій руйні Краю, а головне при крайньому занепаді загального морального рівня. Від цієї боротьби, я глибоко в цьому переконаний, ми не можемо й не маємо права відректися.

На одному фронті ми стрінемося з нашими старими ворогами — большевиками, сили яких явно ідуть до занепаду; з другого боку, ми стрінемо іншу картину. З часу революції наші вороги справа — монархісти — трималися потайки, тепер вони підносять голову і виходять на поверхню. З ними в нас буде боротьба і на Кубанщині, але в інших умовах, як то були досі,

Потреба єдності демократичного фронту тут відчувається особливо гостро.

Виходячи з цих тверджень, я звертаюся до Вас з великим проханням вдатись до мене особисто і просити про це осіб, яких Ви презентуєте, з усією повагою і об'єктивно до засад кубанського згвору, які я наводжу:

I. Загальні обставини. Обставини згвору мусять бути такі, щоб вони не привели до більшого поглиблення розколу і взаємної ганьби.

II. Дві стадії переговорів. Тому неминучі дві стадії переговорів: а) попередні й б) останні.

Щождо першої, то вона не потребує велелюдності, зайвого афішування і навіть особливого оголосу роботи. Але в цій стадії мусять бути продебатовані всі теми згвору і тут же мусить бути намічена єдність рішень. Друга стадія — остаточна може і повинна бути пер-

сонально поширена. На ній мають бути обмірковані наслідки роботи попередньої стадії. Санкція її положень надала б їм більшого авторитету й стійкості.

III. Персональний склад. Тому що найважливіша частина праці має бути пророблена таким чином у першій стадії, то в ній повинні взяти участь особи, які несуть морально чи формально весь тягар відповідальності за те, що твориться. Іншими словами, до неї мусять бути притягнуті, з одного боку, Л. Л. Бич та В. М. Іванис, з другого боку, я особисто цілком погоджуюся взяти участь в ній. Думаю, що не відмовиться від своєї участі в ній також і В. Г. Науменко.

Якби погодилися поділити працю Ви і Ф. С. Сушков, то я вважаю би персональний склад цієї стадії вичерпаним, бо притягати до неї, скажім І. П. Тимошенка і Фендрикова з багатьох міркувань мені не видається бажаним.

IV. Місце переговорів. Місце побачення, принаймні на протязі першої стадії роботи, не повинно бути дуже віддаленим від головного місця перебування кубанських біженців. Інакше я і В. Г. Науменко будемо позбавлені можливості приділяти належну увагу конференції, бо в даний момент ми більше, ніж коли, зв'язані поточною працею. Для нас було б бажаними: Білгород, Софія, Царгород.

V. Головні теми переговорів. Основними темами переговорів мають бути: а) Організація боротьби за визволення Кубанщини і об'єднання сил для цієї боротьби. б) Єдина Кубанська влада, зміцнення її й надання їй потрібного авторитету. в) Програма політичного й економічного Крайового будівництва. г) Південно-Східне Об'єднання.

Якщо Ви і група, яку Ви репрезентуєте, згодні з цими засадами, то дуже прошу Вас повідомити мене про це і тоді можна буде умотивитися відносно часу першого З'їзду й остаточно визначити його місце».

Всі підкреслення — автора листа.

19-го серпня Намітоков відповів Скобцову, що накреслений ним плян конференції не підходить для кубанців через ті ненормальні умови, в яких вони тепер перебувають, і через деякі надзвичайні обставини. Ініціативна комісія зараз уже працює над скликанням конференції і припинити цю працю перед самим з'їздом значило б завалити всю справу. На його думку, попередні переговори могли б відбутися в тій же Празі за декілька днів до скликання конференції негласно й неофіційно, що заощадило б і час і кошти. На прохання Скобцова той же Намітоков обіцяв пропозицію Скобцова повідомити Бича й Іваниса. Намітоков, пишучи до Іваниса, просив відповісти, як Іванис ставиться до пропозицій Скобцова. Намітоков хотів ще знати, яке взагалі ставлення Іваниса до конференції.

На такий запит в. об. Отамана 31-го серпня коротенько написав Намітокову, що до можливості «зговору й порозуміння» з пп. Скобцовими й Науменками він ставиться з принципових мотивів негативно. А в справі конференції в. об. Отамана вважав передчасним ставити крапки над і.

Скоро Скобцов виявив у «Последних Новостях» (3-го вересня 1921-го року, ч. 424. «Среди кубанцев». «Из беседы с представителем Кубанского Правительства Д. Е. Скобцо-

вым»). Ставши сміливішим по розмові з Намітоковим, Скобцов ствердив, що:

»Розкол між кубанськими політичними діячами стався не тому, що одні с.-р., другі с.-д. чи к.-д. І ті, і другі, і треті с серед кубанських угруповань, але залежить все від того, якої «орієнтації» тримаються більше: суб'єктивно-української чи загально-російської. Останнім часом, ще за перебування на Кубанщині, почав припливуватися ще й елемент самолобців і честолюбців; почалися приписування чужих і своїх гріхів своєму ворогові... Настане час, коли можливо буде відверто сказати про впливи окремих моментів кубанської різногоспидії на долю Кубанщини і її демократію. Особливо тяжко все це було спостерігати, коли були на о. Лемносі. Тут кубанці враз опинилися без усякої ознаки звичної для них своєї влади — ні врангелівської, ні союзницької, а головне ні своєї Кубанської влади.

Носій високого звання Заступника Кубанського Військового Отамана, відступаючи від прямої вимоги Конституції, п. Іванис знаходився невідомо де для кубанської маси. (Якщо маса дійсно й не знала, то дуже добре знав про це Скобцов і при бажанні міг її поінформувати. Авт.). Призначені ним особи не виявили себе на висоті свого становища. Постала сильна течія за потребу самоорганізації в формах, указаних Кубанською Конституцією: Отаман, уряд і т. д. ще до повернення на Кубанщину, та скликання нової Ради. (Цю течію Скобцов почав творити ще на пароплаві в дорозі з Криму до Царгороду, а Лемноська «Рада» була самоорганізацією у формах, які були грубим порушенням Кубанської Конституції. Автор.); особисто я дуже добре уявляв, які труднощі чекають цього Отамана й цей Уряд в умовах емігрантів, при неможливості передбачати, коли всьому цьому настане край, і при відсутності потрібних коштів, бо від кубанських «багатств» до цього часу залишилися або тільки крихти або тільки спомили.

Маючи за собою додугу, як у не багатьох, практику політично-громадської роботи на Кубанщині (Тимошенко напевно мав більшу, бо рахував її з 16 років життя, очевидно від першої політичної брошури, і вважав Бича молодшим за себе політиком, а різниця віку між ними — 18-20 років. — Авт.), я до певної міри уявляв, чим загрожує мені особисто з боку моїх ворогів моя участь в цій справі... Момент був такий, коли треба було утворити хоча б психологічно центр, якому б люди повірили та прийшли до висновку, що про них хтось дбає і вживає відповідних заходів щоб виручити їх з острівної в'язниці. Наслідок, якого добилися, звичайно, не такий великий, але за даних умов нічого більше не можна було зробити. Як для справи впорядкування біженців, так і для підтримки зв'язку з Кубанщиною, потрібно було працювати єдиним фронтом.

На превеликий жаль, звести всі кубанські течії в один водостік досі не пощастило.

Лише через досить довгий час з дня евакуації кубанців прибув до Царгороду п. Іванис (Менше ніж через місяць. Авт.). Стрінувшись з фактом усунення його від високого звання Виконуючого обов'язків Військового Отамана, він не захотів з тим рахуватися. Проживши дуже недовго в Царгороді, він зробив заяву французькому Головному Комісарові з проханням прийняти кубанських біженців «під свою опіку», сам виїхав у невідомому для біженців напрямі, оперуючи скрізь своїм попереднім званням... Щодо Празької конференції, то зміцнення ідеї кубанського звору він вітає. Якщо справа піде шляхом Ініціативної комісії, то може статися, що рішення конференції будуть або неповними, або рішенням невеличкого кола осіб, закликаних на конференцію шляхом спеціального підбо-

ру учасників. На його думку, серед останніх мусять бути й представники козацького офіцера. День об'єднання кубанців був би найщасливішим днем його життя.»

Але, мабуть, п. Скобцову об'єднання не діждатися, про що свідчить його друга стаття — «Голос козацтва», вміщена в ч. 462 «Последних Новостей», в якій вилізла дійсна фігурка Скобцова, як містечково-російського політика демократа, який, не знаючи української справи, але десь і щось лише чувши, з виглядом її знавця і з висоти своєї величчя представника панівної нації, в запалі самозакоханости, характеризуючи українську справу, він висловлює таку тираду:

«Перед нашими очима за короткий, порівняно, час пройшли: і А. Скоропис-Слтуховський, і Павло Скоропадський, що безбарвно пройшов свій гетьманський шлях, і Василь Вишиваний — ізгой австрійського Габсбургського Дому, що живе якимись незрозумілими надіями, і, нарешті, не втрачаючи надії колишній скромний народний учитель Симон Петлюра, якому фортуна одного разу запаморочила голову. (А чого йому тратити надію? А чому так цупко вхопився за сладу-надію недоук, Скобцов, якому теж фортуна 6-го вересня 1919-го року цілком запаморочила голову? — Авт.)

А далі «аналіза»: «Елементи чисто анархічні переплелися тут з елементами одвертого зрадництва та послуги чужим інтересам, а також з елементом цілком безпринципного провінціального маккіявелізму, який намагається всіх і вся обдурити.

Майбутнє козацтва, на думку Скобцова, у взаємному єднанні демократичної державности й федерації. Натуральним треба визнати прагнення козаків до державної самоорганізації, коли немає вірного державного існування всієї держави.

Здоровим чуттям була підказана думка про оголошення своєї тимчасової незалежности, але козацька самостійність при дійсно демократичній Росії, — це химера, задля якої злочинно було б кликати до пролиття нових потоків крови».

Перший абзац цієї аналізи є дзеркалом самого пана Скобцова, його хоч і не дуже довгої, але завжди зрадницької роботи. Кубанським українцям (чорноморцям) натурально не було й ніколи не буде з ним по дорозі. А через те, що на Кубанщині залишилось більше українців, то Скобцову навряд чи доведеться «побачити найщасливіший день в його житті».

Тимошенко ж не втрачав надії здійснити свою мрію з утворенням комітету, і важко було відгадати, чи сам він вірив у те, що казав, чи, як звичайно, дунив своїх співрозмовників, але висловлювався він категорично, що всі повинні виконати постанови конференції, а хто буде проти, тих треба просто «пустити в расход», бо ради інтересів тисяч можна пожертвувати одиницями. (З листа члена уряду І. Івасюка до в. об. Отамана від 15-го серпня 1921 р.) Звичайно, така балаканина нікогісінько не вражала. Всі проходили повз неї байдуже.

У Празі цей голова входить у контакт з есерами і кінчає свої зв'язки проханням, щоб допомогли йому грошми. Ес-ери відповіли, що кубанці свою пайку вже одержали. Це було болюче для Тимошенка, що його хтось випередив у такій справі, як добування грошей. Почав допитуватись, коли й як це сталося. Відповіли, що І. Макаренко одержав на працю серед кубанців 30 000 чеськ. корон. (І. Макаренко, одержавши ці гроші, не зовсім справедливо поділився ними з соціялістами-федералістами, які стояли за ним, і зробився українським соціал-демократом. Через таку метаморфозу він за допомогою українських соц.-демократів, власне за допомогою Остапчука, одержав посаду в банку на Підкарпатській Русі в Ужгороді). Ес-ери все ж запропонували Тимошенкові одержати 10 000 чеськ. корон, але той, мабуть, образився такою малою сумою і взяти їх відмовився. Його ставлення до есерів відтоді прохололо.

Велику енергію Тимошенко витрачав після цього на те, щоб якнайгучніше й бучно відбутти конференцію. Для цього він силкується відновити Ініціативну комісію, надати їй імпозантности, не зупиняючись для цього перед підробкою.

23-го серпня видали відозву до всіх кубанців за кордоном, підписану вже таким складом Ініціативної комісії: голова — Тимошенко, члени — Щербина, Савицький, Аспідов, Білашов, Намітоков, Балабас, П. Макаренко, Адамович, Омельченко. Але Савицького, Аспідова, Білашова, Намітокова й Адамовича не було зовсім тоді в Празі — підписи їх зфальшовані. (Савицький і Адамович не були й на конференції, а підписи Балабася й Аспідова поставив, не запитавши, навіть, їх згоди. Коли ж Аспідов запротестував, то Тимошенко спокійнісінько відповів, що зробив він так з тієї причини, що вважав його прихильником ідеї конференції, а робити це треба було швидко.) (Лист Аспідова до Іваниса з 2-го вересня 1921-го року).

Новою відозвою визначено скликання конференції на 10-е вересня і пояснено, що на неї закликаються, з одного боку, особи, до яких ще на Кубані Крайова й Законодавча Ради виявили своє довір'я, а з другого боку, ті, «хто в даний момент намагається здійснити владу Кубанського уряду за кордоном», а саме: Президія Кубанської Народньої (цього терміну на Кубанщині не було. Авт.). Крайової й Законодавчої Рад, члени пармляментських делегацій Паризької і Закавказької, виконуючий обов'язки Кубанського Військового Отамана й Голова Уряду та обрані на о. Лемносі Отаман і Голова Уряду. Крім того, представники найбільших колоній (подали список 20-х осіб, закликаних на конференцію).

Порядок денний Конференції намічено такий: «1) Доповідь Ініціативної Комісії. 2) Доповідь з місць про становище кубанців (біженців) за кордоном. 3) Питання про організацію єдиного представницького органу за кордоном для: а) впорядкування біженців, б) допомога голодуючій Кубанщині й Росії.»

У третьому пункті порядку денного говориться про потребу єдиного органу за кордоном, який би боронив інтереси як біженців, так і голодуючої Кубанщини, що свідчить про справжню мету ініціаторів конференції — утворити не лише біженський комітет, а й орган, який би заступив уряд у всіх відношеннях. Згадка про велелюбних кубанців і про Росію, як і склад оголошеного списку запрошених осіб, виявляли підстави для більш-менш певного висновку, що кубанців знову тягнуть на... московський шлях. І справді, за винятком 3-4-х осіб, всі останні старанню, як могли, працювали над притяганням кубанців до Москви. Лише одні тягли до монархічної, неподільної, а другі — до демократичної, федеративної.

Взагалі склад списку дивовижний. Творці й ініціатори конференції нібито ще в Царгороді почали свій похід ліквідації кубанських державних установ з самоліквідації, позрікавшись там, у запалі самопожертви (нічим, однак, цього не зафіксували) своїх високих завдань. А в Празі не тільки знову вживають ці звання, а надають собі ще більше, ніж їм наділено на Кубанщині повноважень. Наприклад, І. Тимошенко з заступника Голови Крайової Ради стає її головою. В становому відношенні склад конференції — чисто козацький. Затисався лише один городовик — Гордієнко, та й той лише як член Законодавчої Парляментської Делегації в Тифлісі. Другого городовика — Адамовича впустили навіть до Ініціативної комісії, але він був поза межами Чехії.

23-го серпня в. об. отамана одержав від Ініціативної комісії листа ч. 042 (такого ж змісту листи надіслали Бичеві, Винникову, Науменкові й Скобцову):

»Ініціативна комісія по скликанню Загальнокубанської Конференції, закінчивши попередню працю, призначила скликання конференції на 10-е вересня цього року в Празі.

Ініціативна комісія Вам, як і іншим закликаним кубанцям, надіслала вже опубліковане повідомлення Ініціативної комісії, з також право на в'їзд до Чехо-Словаччини, яке виклопотала від чехо-словацького уряду. Незалежно від цього, Ініціативна комісія вважає за потрібне звернутися до Вас з цим листом.

Вам, більше ніж кому небудь, відомий той ненормальний стан, у якому опинилися кубанці за кордоном. Доводити всю згубність цього стану як для кубанських біженців, так і для самої Кубанщини, не випадає. Цілком зрозуміло, що перед кожним кубанцем стоїть питання: де ж вихід?

При чому, найактивніші кубанці знаходять його самі, не достосовуючи особистих, чи групових, чи інших інтересів до загальних інтересів Кубанщини й кубанців.

Пора припинити цю анархію в кубанських справах. Ми навіть у цей тяжкий час бредемо різними шляхами, без єдиного авторитетного органу, який захитав би кубанські інтереси. Ініціативна комісія, складена з представників різних течій і угруповань політичної й громадської думки, в цілях ліквідації кубанської анархії за кордоном, стала на шлях скликання Загальної Кубанської Конференції й закликає на неї всіх тих, хто має юридичне й моральне право говорити від імени Кубанщини.

Можна сперечатися з приводу питання про склад конференції, але не можна не визнати, що ухвалений Ініціативною комісією склад — найдоцільніший і практично легко здійснений.

І якщо навіть є хиби в методі складення конференції, то вони анулюються цілком попередньою ухвалою Ініціативної комісії, що всі питання будуть вирішуватися зговором і порозумінням, а не голосуванням присутніх.

Щождо програми праці Конференції, то з тактичних міркувань, не бажаючи нав'язувати конференції ту чи іншу програму, Ініціативна комісія склала порядок денний в такій загальній формі, що в неї конференція може вкласти який завгодно зміст. Особливо Ініціативна комісія старалася не висувати на перший план питань політичних, які можуть з самого початку внести пристрасті і повести до ускладнень в роботі конференції.

Усе таки Ініціативна комісія не заплющує очей на те, що ці питання постануть перед конференцією, а тому, з свого боку, вживає всіх заходів до того, щоб в ці питання не були внесені зайві пристрасті й нетерпимість.

Такі інтенції й мотиви Ініціативної комісії.

Наше завдання — усунути хаос і анархію в кубанських справах. наша ціль — добитися єдності кубанців.

Ніяких інших мотивів і спонукань у нас немає, і це дає нам право вимагати від усякого кубанця, особливо від тих, хто говорить від імени Кубанщини, уважного ставлення до конференції та участі в ній.

Тому ми звертаємося до Вас з найпокірнішим проханням взяти в конференції участь і, якщо Ви будете вважати для себе можливим, приїхати раніш до Праги, щоб шляхом попередніх інформацій сформулювати основні положення конференції.

Відмовившись відгукнутися на наш заклик, Ви візьмете на себе моральну відповідальність за неуспіх в справі досягнення єдності кубанців. Голова Ініціативної комісії — І. П. Тимошенко, Секретар — П. Л. Макаренко».

Майже одночасно Тимошенко написав до в. об. отамана такого листа:

»На мого останнього листа з Парижу Ви не відповіли. Можливо, що це пояснюється якимись технічними причинами. Так хочеться думати. По матеріялах, які при цьому надсилаються, Ви можете судити про перебіг приготування до конференції.

Крім офіційних звернень, я вважаю за потрібне з свого боку просити Вас відкинути всі особисті почуття, поставитися об'єктивно до цього крайнього і остатнього способу створити єдиний кубанський фронт і приїхати скоріше до Праги, щоб в особистій розмові з'ясувати наперед багато дечого. Зірвати конференцію можна, але слід твердо врахувати наслідки цього зриву. Значить, об'легшую себе надією одержати від Вас згоду приїхати на конференцію».

В цьому листі відчувається вже тривога, що в. об. отамана може не приїхати на конференцію.

29-го серпня 1921-го року (лист ч. 206) в. об. отамана на заклик Ініціативної комісії відповів:

«У відповідь на Ваш лист з 23-го серпня за ч. 42, цим доводжу до Вашого відома, що в разі мого неприбуття до Праги на конференцію до 10-го вересня, дані про фінансовий стан уряду, який може цікавити конференцію у зв'язку з обміркуванням питання про поліпшення становища кубанських біженців, подасть п. І. В. Івасюк».

І того ж дня в. об. отамана так відповів Тимошенкові:

«На мій останній лист з Парижу Ви не відповіли... так Ви пишете в листі з 24-го серпня. А я отже думав, що навпаки, Ви не відповіли на мій лист до Вас. Справді бо, з Парижу ж Ви подали лише свою адресу та про те, що в Празі припускається відбуття конференції, чому я звесь час і чекав від Вас відповіді на деякі питання...»

Річ ось в чім. Мене в свій час повідомили з Царгороду, що на конференції кубанців, яка мала місце там же в квітні місяці ц. р., Ви як заступник голови Крайової Ради, а п. Бич, як голова Законодавчої Ради, склали свої позноваження... Бажаючи встановити правду, я й звернувся до Вас з проханням повідомити: чи відповідають правді одержані мною відомості. Ви, звичайно, знаєте моє негативне наставлення до ліквідації наших установ з метою... найвірнішого забезпечення інтересів єдиномедлімців і зміцнення їхніх позицій «отамана» й «голови уряду», обраних на Лемносі (як іменує Ініціативна комісія, п. п. Науменка і Скобцова), чому повідомлення про Вашу з Бичем самоліквідацію мене дуже схвилювало. Не одержуючи від Вас відповіді, я, признаюся, був припустив, що і Ви, і п. Бич дійсно рішили доставити насолоду п. п. єдиномедлімцям (не бажаючи, звичайно, цього), і тільки відозва до кубанців за Вашим підписом, вміщена в ч. 286 «Воли Росии», в якій Ви іменуєте себе головою Крайової Ради, а п. Бич головою Законодавчої Ради, дала мені можливість прийти до висновку, що чутки про Вашу з Бичем самоліквідацію не відповідають дійсності.

Отже, дозвольте питання про те, хто кому відповів, і хто кому не відповів, вважати вичерпаним. Користуючися випадком, я все ж не можу висловити свого задоволення з приводу того, що повідомлення про складання Вами повноважень Заступника Голови Крайової Ради, як виявилось, брехливі.

Не криюся, я почуваю себе дуже ніяково перед Вами за своє припущення подібного з Вашого боку кроку. І якщо на моє запитання про правдивість одержаних мною відомостей Ви не бажали відповісти тільки тому, що прийняли для себе за образу припущення з мого боку будь-чого подібного, то я вважаю своїм обов'язком заявити: 1) я не мав найменшого бажання скривдити або образити Вас, а хотів знати справжній стан речей. (Протоколу Конференції я, на жаль, не одержав). 2) Одержання листа від п. Бича з повідомленням про те, що Царгородська конференція постановила ліквідувати всі кубанські установи і відомостей про нібито Вашу (й п. Бича) самоліквідацію, могло належати до подібного припущення. В усякому разі, я сподіваюся, що моє занепокоєння, бажання добитися правди від Вас, Ви не зрозумієте як бажання зробити Вам прикрість.

А тепер декілька слів про майбутню третю конференцію.

Ви пишете в листі з 24-го серпня: «Я вважаю за потрібне з свого боку просити Вас, відкинувши всякі особисті відчуття, поставитися

об'єктивно до цього крайнього й останнього способу створити єдиний кубанський фронт.»

Дозвольте мені, Іване Петровичу, писати Вам у цьому приватному листі одверто, що я думаю про Вашу спробу створити єдиний політичний фронт з Скобцовим і Ко.

Я думаю, що спроба Ваша буде невдалою. Судилося Вам, Іване Петровичу, пережити зневіру в спритності п. п. Скобцових... Я певен, що п. Скобцов не використає нагоди, яка підвергається, щоб «вийти сухим із води» та можливості зробити... навіть красивий рух, зрікшись своїх повноважень для того, щоб уже «єдиним кубанським фронтом» зайнятися ліквідацією Кубанських Установ на радість неділимців... Так, Скобцов, не знаючи докладно взаємовідносин між його ворогами, не піде на створення видимості єдності... Та й з принципових міркувань зін цього не зробить. Не знаю, що Ви про нього думаєте, як Ви його собі уявляєте, а я вважаю його переконаним політичним діячем, здатним для досягнення своїх політичних цілей піти навіть на Лемноске обрання, на привласнення крайових коштів. (Ви ж знаєте, що у п. Винникова... п. «Отаман і голова Уряду», обрані на Лемносі, відібрали гроші.)

Важливим є той факт, що Скобцов зробив все це не для створення свого власного добробуту, а для досягнення своїх політичних цілей. (Може на Ваш погляд ці цілі не варті уваги, але в цьому саме і справа). Скобцова я вважаю переконаним ворогом Кубанщини, як вільного й незалежного Краю, а не колонії Москви. П. Скобцова я вважаю своїм політичним ворогом. Ряд вчинків з його боку свідчать про те, що він не є чесний політичний ворог. Беручи все це на увагу, я не можу позбутися «особистого відчуття» й брідливості, щоб з п. Скобцовим творити єдиний фронт.

Так я думаю, як приватна людина, а як людина неприватна, скажу, що Ваша спроба зговору і порозуміння з Скобцовим доведе до протилежної цілі: Ви досягнете того, що спробою «зговору і порозуміння» зміцните позицію самопомазаників. Ви «зговором і порозумінням» підводите підвалини під існування отамана й уряду, обраних на Лемносі. (За моїми спостереженнями, ніщо так не підбадьорить Скобцових, як відомий Вам лист п. Бича до п. Науменка і заклик Ініціативної Комісії до Скобцових піти на «зговір і порозуміння.»)

Але забудьмо про скобцових і будемо говорити взагалі про створення єдиного фронту. Я думаю, що з наших політичних діячів не можна створити єдиного фронту. Дійсно, яким чином Ви зможете об'єднати монархістів, республіканців, єдинонеділимців, федералістів, самостійників, соціалістів?... Прибічників орієнтації на Москву (через Південно-Східній Союз, через «козацьке залізо»), на Київ, на Кавказьку федерацію?

Нема підстав для припущення, що Ви будете більш щасливі, ніж Бурцев, якому також не пощастило з об'єднанням на російському фронті.

Ініціативна комісія в листі до мене говорить: «Особливо Ініціативна комісія старасться не висувати на перший план питання політичні, які можуть з самого початку внести пристрасть і повести до ускладнень в роботі конференції. Все таки Ініціативна комісія не заплююче очей на те, що ці питання постануть перед Конференцією, і з свого боку вживає заходів до того, щоб в ці питання не були внесені пристрасть і нетерпимість»...

Дуже важливо, що вживання Ініціативною комісією заходів в напрямі недопущення «пристрастей» буде дійсним, але ж річ не в тім, щоб не допустити до биття стільців, плювання один на одного (що, кажуть, було 14-го серпня на зібранні російської колонії в Празі), а в правдивості думки про створення єдиного фронту. Я думаю, що ко-

ли доведеться дбати про недопущення пристрастей між політичними ворогами, то мріяти про створення єдиного фронту не слід. .

Ви пишете: «Зірвати конференцію можна, але слід тверезо урахувати наслідки цього зриву. А вони можуть бути такими, яких ніхто не чекає».

А Ініціативна комісія пише мені: «Відмовившись відгукнутися на наш заклик, Ви візьмете на себе велику моральну відповідальність за неуспіх у справі досягнення єдності кубанців»... .

Признаюся, тут я багато дечого не розумію. Мені здається, що на Конференцію з'їдуться всі, хто вірить у можливість створення єдиного фронту. Хто ж може перешкодити громадянам Кубанщини переконуватися на досліді, чи можна, чи ні Іваниса об'єднати з Скобцовим, п. Намігокова з Науменком, п. Павлоградського з Бичем. І з другого боку, якщо монархіст Павлоградський не захоче стати поруч з республіканцем Бичем, а п. Аспидова не захочеться об'єднуватися з мною, чи з Вами, то хто може покласти на п. п. Павлоградського, Аспидова, на мене, на Вас будь-яку відповідальність?

Я в чудеса не вірю і кажу: спроба Бурцева створити єдиний російський фронт видно для деяких громадян Кубанщини не є показова. Ну що ж, нехай вони на власному досвіді переконуються в тому, що кубагці вже вирости з станових пелюшок, які ще так недавно їх об'єднували. І от за те, що я не вірю в можливість створення такої кубанської єдності, коли єдинонеділимець з самостійником «взлюблять один одного», мені говорять: «ти відповідаєш». Щось тут не так.

Крім єдиного фронту, Ініціативна комісія ставить перед конференцією завдання «покласти край анархії в кубанських справах і розв'язати питання про полегшення долі біженців».

Щодо ліквідації анархії, то визнаючи це завдання поважним, я все ж думаю, що чи можливо буде людям, які щиро боліють душею через наше безладдя, разом з анархістами ліквідувати анархію?.. Ледве чи можна розв'язати це питання на еміграції. Річ у тім також, що шляхом «зговору» та «порозуміння» нічого не зробимо там, де треба дати прокуророзі книжки в руки. . Спробуйте довести Фендрикову, що він анархіст, чи Скобцов, що він Хлестаков, «зговоритися» з ним — не робити анархії, і Ви побачите, що не буде мати успіху. . Ці панове (та чи тільки ці) почувають себе поза межами досяжності і використовують своє становище так, як їм до вподоби, а на Ваші усовіщання рукою махнуть. .

Питання про біженців. . Єдине питання, до якого ставлося з усією серйозністю і, на випадок моєї відсутності на Конференції, Іван Васильович Івасюк повідомить про стан ресурсів Кубанського уряду на цей час і перспективи на майбутнє.

Ви закликаєте мене «приїхати скорше до Праги, щоб в особистій розмові з'ясувати наперед багато дечого»... .

Ви знаєте тепер мою точку погляду на Вашу спробу створити єдиний фронт із Скобцовим і Ко. Скажу Вам одверто, що мені більш усміхається можливість стояти осторонь і дивитися, як Ви будете здійснювати своє завдання. І, можливо, це буде краще. Я ніскільки не шкодую, що не був на першій конференції в Празі, де вирішувалося питання про збереження кубанських установ, а також на другій конференції в Царгороді, де вирішено ліквідувати всі установи. . Думаю, що не доведеться мені пошкодувати і про те, що я не буду свідком Вашого об'єднання з монархістами і єдинонеділимицями.

«Де вихід»? питає Ініціативна комісія в листі до мене. Не в єдиному фронті з монархістами, авантюристами й хлестаковими, хоча і на козацькому ґрунті.

Кубанські єдинонеділимиці, поклонники «козацького заліза», вихід знайшли на Лемкосі з «Раді Об'єднаного Козацтва» в «Південно-

Східньому Союзу)... Не-єдинонеділимці шукають і покищо знаходять його в спробі «зговору» та порозуміння з своїми політичними ворогами.

Але я вірю, що переживши зневіру, прихильники «зговору і порозуміння з єдинонеділимцями» прийдуть до нормального висновку, якщо вони, звичайно, серйозно вважають за потрібне боротися за краще майбутнє Краю».

Перечитавши цього листа, Тимошенко, вважаючи, що в. об. отамана може не приїхати на конференцію, а тому весь задуманий чи й підказаний спектакль ліквідації Кубанських установ може лягнути, втратив зовсім рівновагу й відповів 5-го вересня ні на що не подібним листом:

«Одержав Ваш лист, відповідь, — пише він, — не заклик на конференцію. Признаюся, він мене вразив. Попірити, що Ви серйозно розцінюєте нашу конференцію за аналогією з Бурцевським «Національним Зіздом», що Ви серйозно розцінюєте наші прагнення, як прагнення досягти єдності кубанських монархістів з кубанськими соціялістами, — повірити в це дуже тяжко. Адже ж Ви хоч трохи навчилися політичної грамоти за цей час. Адже ж Ви мусите знати, що на конференціях, політичних засіданнях засідають звичайно вороги політичні, а не друзі, і Ви не є вередлива жінка Скобцова, яка робить сцену резности чоловікові та тікає з-за спільного столу, а політичний діяч, та ще й виконуючий обов'язки Кубанського Отамана, і роля невідповідальної позиції до тих, хто не хоче сидіти, склавши руки, Вам не личить».

Ірландський провідир де-Валеро вважає можливим сісти за один стіл з душегубом і катом Ірландії Ллойд Джорджем, а В. М. Іванис не вважає цього можливим щодо своїх політичних ворогів.

Та якби Ллойд Джордж з де-Валеро почали свої балачки не з того, що потрібне зараз для Англії й Ірландії, а з того, хто, скільки й коли натворив злочинів і дурниць, — наврод, чи можна б було розраховувати на задовільний наслідок їх побачення.

Ви береге на себе ролю судді кубанського громадянства, ролю, якої ніщо не виправдує, забуваючи при цьому головне — ніхто й ніколи не може бути суддею у власній справі.

Адже ж якщо лишити на боці Вашу, мою й інших «діячів» типу Скобцова особистості, то не тільки серед друзів Скобцова, але й серед Ваших друзів, які зараз є для Вас підпорою в змінній долі, є не політичні, навіть, а кримінальні злочинці.

Тому не будемо, Василю Миколайовичу, ставити на хідлі (з них легко підсковзнутися і впасти в брудну воду), а будемо робити, як реальні політики, ставлячи та виконуючи завдання нинішнього часу в інтересах не монархістів, соціялістів Іванисівців, Бичівців, а в інтересах кубанців, виключно кубанців. В цих інтересах я буду сидіти з ким завгодно за загальним столом, буду старатися, щоб об'єднати все те, що мусить бути об'єднаним, і щоб Об'єднаний орган бу визнаний, примусив би визнати себе, як виразчика інтересів Кубанщини і монархістами й соціялістами Кубанщини. А для цього треба на конференції створити широкий кубанський фронт, слід притягти до неї якомога більше кубанців різних напрямків.

Є багато бажаючих зірвати конференцію, багатьом вигідно «стояти осторонь» (нічого казати, завидна доля активного політичного діяча), але це не вдасться. Конференція відбудеться і тим гірше для тих, хто її буде ігнорувати.

Рішення конференції можуть бути обов'язковими лише для тих, хто зговорився, — це, здається, ясно й ухилитися від участі в кон-

ференції Вам було б не слід, хоч би для того, щоб використати її у Ваших власних інтересах

Відписка через урядовця, пояснення на конференції Вашого уповноваженого — це те, що остаточно дискредитує законну владу, яка сидить у Відні.

Якщо Ви до цього прямуєте, тоді продовжуйте робити те, що Ви зараз робите.

Але не думаю, що Ваша роль вередливої людини принесе користь Кубанщині.

Ви приймаєте тих, хто безумовно визнає Вашу безгрішність, хоча б це були кримінальні злочинці, і не приймаєте не тільки Ваших ворогів, але й тих, хто, вважаючи себе грішниками, пробує усумнітися у Вашій безгрішності та пробує знайти вихід з кубанського глухого кута.

Самотність може бути річчю високою й поважною, але все таки роллю диктатора Штокмана за Ібсеном Вам грати в кубанських справах не час і не місце.

І моя Вам щира порада, якщо Ви серйозно думаєте, що Ви носите Кубанську владу, — вийти з стану віденського анабіозу і взяти активну участь у справі врятування нещасних загибалих кубанців, яким від Ваших сентенцій легше не буде.

Під кінець нагадає Вам, який любить посилатися на непослідовність думок кубанського громадянства, одну цікаву обставину. В Тифлісі Ви мотивували доцільність альянсу з Врангелем потребами 6 тисяч козаків, які перебували без догляду в Криму. А от у Відні Ви не поспішаєте рятувати 20 тисяч кубанців, які потяглися в свій час за Вами з Тамані в Крим. Тут теж не видно послідовності. Не можна ж припустити недоладну думку, що Вам легше було їхати в Крим змовлятися з Врангелем, ніж до Праги змовлятися з Тимошанком, Щербинною, Намітоковим та іншими.

Кинемо, Василю Миколайовичу, прати кубанську білизну та візьмімося до діла. Інтереси Кубанщини й кубанців того вимагають. У Скобцову Ви не помилилися. Він розумніший від Вас: пробує використати конференцію для своїх плянів. Але й ми не дурні. Ми будемо старатися теж дещо використати».

На такого роздратованого листа можна було лише сказати: «Юпітере, сердисься — значить, ти не маєш рації» . . . і припинити листування з головою Ініціативної комісії, бо ні особисті, ні офіційні відносини не давали останньому права ні на загальний непристойний тон, ні на окремі слова дивовижного листа людини, яка носила високе звання заступника Голови Кубанської Крайової Ради і Голови Верховного Кругу Донщини, Кубанщини й Терщини. Але щоб вияснити справу з конференцією до кінця, в. об. отамана 7-го вересня і на цей лист відповів так:

»У відповідь на мій лист з 29-го серпня, Ви, Іване Петровичу, виявили багато роздратовання. Між іншим, Ви пишете: «Повірити, що Ви серйозно розцінюєте наші прагнення, як прагнення досягти єдності і т. д. повірити в це дуже тяжко. Адже ж Ви хоч трохи навчилися політичній грамоті за цей час» і т. д.

З листа Ініціативної комісії до мене з 23-го серпня видно, що конференція скликається для: 1) створення єдиного фронту Кубанського і 2) для усунення анархії в кубанських справах та 3) Організації допомоги біженцям.

А Ви в листі 24-го серпня писали: «Я вважаю за потрібне просити Вас поставитися об'єктивно до цього останнього способу урятувати єдиний кубанський фронт».

Згодьтеся, що я мав усі підстави для того, щоб серйозно розцінити Ваші прагнення, як прагнення досягти єдності... А ставлячися так до Вашого завдання, я й висловив сумнів у його успіх. Ваш сумнів у тім, що я серйозно розцінив Ваші прагнення, тепер свідчить нібито тільки про те, що в дійсності Ви не вірите в таку можливість. А якщо ще так, то ми розходимося ось у чому: Ви, не вірячи в створення єдиного кубанського фронту, все таки вважаєте за можливе шляхом «зговору і порозуміння» спробувати усунути анархію в кубанських справах. Я ж вважаю цілком недопустимим для себе «зговори і порозуміння» з п. п. Хлестаковими.

В цьому наше розходження по другому пункту.

На мій сумнів в успіх цього почину, Ви говорите: «Адже ж Ви мусите знати, що на конференціях політичних засідають звичайно вороги політичні, а не друзі, і Ви не вередлива жінка Скобцова, яка робить сцену ревності чоловікові і тікає з-за спільного стола, а політичний діяч»...

І на доказ можливості для мене «зговору і порозуміння» з Хлестаковими, Ви указуєте, як на приклад, на переговори між Ллойд Джорджем і де-Валерою.

Я думаю, що цей приклад до даного випадку не підходить. П. Скобцов, наприклад, не є проводир народу, який прямує до національного визволення.

Ви кажете: «не будемо стівати на хідлі (з них легко підсковзнути і впасти в брудну воду), а будемо робити, як реальні політики». І далі — .. я буду сидіти з ким завгодно за спільним столом.

Якщо Ви вважаєте для себе можливим сидіти з ким завгодно за спільним столом, то це свідчить про те, що Ви дійсно більш реальний політик, ніж я. Але й тільки. А тому для мене залишаються незрозумілими дальші Ваші зауваги: «Ви берете на себе роль судді кубанського громадянства, роллю, якої ніщо не виправдує, забуваючи при цьому головне — ніхто й ніколи не може бути суддею у власній справі. Адже ж якщоц лишити на боці Вашу, мою особу, то не тільки серед друзів Скобцова, але й серед Ваших друзів, які зараз є для Вас підпорою в змінній долі, є не політичні, навіть, з кримінальні злочинці»...

В чім річ? Роль судді кубанського громадянства я на себе не беру, а тільки вважаю для себе недозволеним зговорюватися й порозуміватися з Хлестаковими. Кого ж Ви вважаєте за кримінального злочинця, про це Ви не говорите, а я здогадів робити не буду, тим більше, що не розумію, до чого Ви це говорите і яке має все це відношення до обміну думками з приводу питання про те, чи слід, чи не слід ставати на шлях «зговору й порозуміння» з авантюристами, цебто бути, як Ви кажете «реальним політиком».

Щоб переконати мене в доцільності «зговору й порозуміння», Ви говорите: «Ухилятися від участі Вам було б не слід хоча б для того, щоб використати її у Ваших власних інтересах».

Мені пишуть земляки-кубанці, які живуть як у Празі, так і поза нею: «Хоча ми і не віримо в конференцію, але думаємо, що Ви обов'язково мусите бути на ній, щоб не дати можливості вшати на Вас собак».

Я відповів їм: «Треба дати повну можливість відмінити моє ім'я у всіх відмінках. Моя присутність може перешкодити цьому».

Вам же скажу: Хай буде факт моєї відсутності на конференції красномовним свідченням того, що я не думаю про особисті інтереси і вважаю безсоромним використовувати її в особистих цілях.

Значить, ми розійшлися з Вами в поглядах на питання реальності в політиці: що Ви вважаєте для мене можливим, те я вважаю для себе цілком недозволеним. Хто з нас має рацію, покаже життя.

Я писав в питанні про стан наших фінансів зробить звіт І. В. Івасюк.

Ви говорите з цього приводу: «Відписка через урядовця, пояснення на конференції Вашого уповноваженого — це те, що остаточно дискредитує законну владу. Якщо Ви до цього прямуєте, тоді продовжуйте те, що Ви зараз робите».

Признаюся, я зле Вас розумію. На конференції припускається обговорення заходів до поліпшення становища біженців. Думуючи, що кубанців можна зацікавити питання про ресурси уряду, я й написав Вам, що І. В. Івасюк (член уряду в справах фінансових) зробить потрібне повідомлення. Що ж саме може дискредитувати законну Владу, для мене незрозуміло.

Далі Ви говорите: «Не думаю, щоб Ваша роля вередливої людини принесла користь Кубанщині... Самотність може річ висока і поважна, але все ж ролю диктатора Штокмана грати Вам... Є багато бажаних зрвати конференцію... Киньте прати кубанську білизну, візьмімося за діло»...

Погодьтеся, що все, що Ви тут сказали, не має жадного відношення до порушеного питання

Я думав і думаю, що справа стати «на шлях зговору й порозуміння» з авантюристами утворює лише зайву плутанину в головах біженців і надасть крик Хлестаковим. Ви думаете інакше.

І якщо Ви думаете, що моя «вередливість», непримирність, які примушують мене стояти осторнь, обіцяє мені самотність, то що ж робити? Така вже, значить, моя доля. Чи розумніший Скобцов, чи розумніші Ви від Скобцова, чи пощастить п. Скобцову використати конференцію в його інтересах, чи вдасться Вам «децю», як Ви кажете, на конференції використати, може й дуже цікаві, але вони мене не цікавлять.

Мене цікавить питання про те, чи переконаються на конференції всі ті, хто не приймає Хлестакових, в тому, що з ними ні за яких умов не можна ставати на шлях «зговору й порозуміння». Якщо це станеться, то ми трохи наблизимся до можливості ліквідувати анархію в кубанських справах.

Я навмисне оминув без усяких заперечень Ваші докази в оборону Вашої позиції, які були продиктовані роздратованням, сподіваючись, що в майбутньому Ви вже не будете їх вживати».

Заздалегідь Ініціативна комісія розіслала кубанським колоніям в Чехо-Словаччині, Сербії, Болгарії і Польщі відозву, заохочуючи взяти участь в конференції і зазначаючи, що ця комісія по скликанню Загальної Кубанської Конференції закликає на конференцію: президії Кубанської Надзвичайної Крайової й Законодавчої Рад, членів парламентської делегації Кубанщини Паризької та Закавказької, виконуючого обов'язки отамана й голову уряду та обраних на о. Лемнос отамана й голову уряду. Ця ж Комісія визнає доцільним запросити до цього списку й представників біженських кубанських мас.

Кількість представників від біженців Ініціативна комісія визначила таку: від біженців Польщі, Чехо-Словаччини й Болгарії — по одному, а від Югославії — сім.

Та хоч із кубанських колоній і від видатних діячів надійшли листи до Ініціативної комісії, які вітали добрий почин («Воля России» з 6-го вересня 1921-го року, ч. 298), але ні делегати від колоній, ні окремі особи, з-поза меж Чехо-Словаччини не приїздили. Тоді Ініціативна комісія 7-го вересня в ч. 299 «Воли России» проголосила: «Ініціативна комісія по скликанню Загальної Кубанської Конференції подає до відома всіх кубанців, що відкриття конференції з технічних перешкод пересувається з 10-го вересня на 1-ше жовтня цього року».

Тимошенко продовжував писати до в. об. отамана коротші, але з уразами листи, припускаючи, очевидно, що ними він таки переконає — і той приїде на конференцію. В листі з 10. IX. є такий абзац:

«Якщо ж Ви невмісно не хочете зрозуміти наших стремлень до того, щоб рятувати Кубанщину, спокійно сидючи у Відні, — тоді тим більше не варті балачки і всі послання»...

А на новий запит в. об. отамана з 11-го вересня, чи дійсно він (Тимошенко) і Бич склали в Царгороді свої уповноваження, Тимошенко 14-го вересня роздратовано відповів:

«Ваш неспокій, Василю Миколайовичу, з приводу складення мною й Л. Л. Бичем наших високих звань — даремний. Ні я, ні Лука Лаврентійович своїх звань не склали і не будемо складати, бо наші звання були одержані не шляхом призначення, а шляхом вибору. І нема такої установи чи інституції, якій би ми могли передати наші повноваження голів Установчого й Законодавчого органу...

На Царгородській нараді йшла мова про припинення діяльності наших офіційних інституцій за кордоном, бо ця діяльність в тому анархічному вигляді, в якому вона зараз провадиться, крім шкоди, нічого не дає.

Припинення ж діяльності наших Крайових інституцій за кордоном неможливе без створення єдиного представницького органу кубанців за кордоном, що може бути здійснене тільки за згодою більшости кубанських політичних і громадських течій.

Як буде називатися цей новий орган — спадково, зі збереженням інституцій чи інакше — це питання, яке повинні розв'язати самі кубанці. Моєю думку з приводу цього питання, яку я боронив на Царгородській нараді, я Вам уже подав у першому великому листі».

Як вірити Тимошенкові, то все, що сталося в Царгороді, було ні більш ні менш, як маневром, яким кубанські парламентарії хотіли ліквідувати органи виконавчої влади. Не маючи формальної й законної можливості впливати на них, вони намагалися стати на їхнє місце, але не у відповідальній ролі цих органів, а в формі ні перед ким і ні перед чим не відповідального біженського комітету. Високі ж звання приховуються на всякий випадок... Вони тільки одно «забули»: коли їм нема перед ким складати свої повноваження, так не було перед ким це зробити й тому ж в. об. отамана, але щодо нього вони не були такими формалістами

і легко погодилися б самі на роллю узурпаторів отаманської влади.

До думок і намірів Ініціативної комісії ставилися скептично і деякі кубанці, які перебували в той час у Чехо-Словаччині.

28-го серпня 1921-го року член Ради І. В. Горбушин написав до в. об. отамана:

»Плодотворність конференції ми ставимо в залежність від вихідних її пунктів. Цими вихідними пунктами ми вважаємо **Конституцію Кубанського Краю**, бо все інше ні до чого не приведе і для багатьох ніякого значення не буде мати, бо бути членом Ради і не визнавати законів Кубанщини — абсурд. Стати ж на другу точку, цебто невизнання Конституції, можна лише зрікшись всього, що було — і Ради, і Отамана, і Уряду і т. д., зробитися емігрантом-революціонером і розводити тоді «революцію» в Празі, Парижі і хоч на північному бігуні.

Ми ніяк не можемо зрозуміти (лист з 15-го вересня), як це ініціатори хочуть «зговорювати» законний уряд з загарбниками влади, які підлягають, за Кубанською Конституцією, тільки одному «зговорюванню» — лаві підсудних«.

Намічена на 1-ше жовтня конференція не відкрилася, бо не набралось мінімуму бажаних узяти в ній участь. Аж 6-го жовтня Ініціативна комісія протелеграфувала до в. об. отамана: «Приїхали Конференцію Бич, Воропінов, Намітков, Білашов, інші. Науменко відмовився приїхати. Відповідайте, чи приїдете Ви?»

Не зрозуміло, чому згадано про Науменка. Того ж дня в. об. отамана відповів телеграмою Тимошенкові: «Ні».

Така телеграма чомусь усіх, а особливо Тимошенка, приголомшила. На здивування багатьох, що сподівалися від в. об. отамана «фінансового чуда», яке забезпечило б насамперед членів Ради, як то було при виїзді з Новоросійська, в Царгороді й Тифлісі, а тепер — оте «ні». Тимошенко з прибічниками заметушилися. Рішили післати до Відня сотн. Кульченка, що короткий час був ад'ютантом в. об. отамана, — щоб намовив приїхати. Тимошенко, випроваджуючи Кульченка, сказав: «Глядіть же привезіть нам в. об. отамана. Не може він допустити, щоб кубанські діячі пішли тесати каміння!» (зі слів Кульченка). Відкриття конференції відсунули ще на 16-го жовтня. В. об. отамана пояснив Кульченкові, що він (в. об. от.) не сміє брати участі в Конференції, що намірилась ліквідувати Конституцію і все, що з нею пов'язане, не може він і сидати поруч із політичними провідниками, як того домагалися організатори конференції.

В Югославії підбадьорені невдачею конференції енергійно гальванізують свою «раду». 2-го жовтня в Новому Саді відкривається ще одна сесія «Крайової Ради», перед якою Науменко урочисто складає отаманську присягу, а «парламент» ухвалює таку постанову:

«Кубанська Крайова Рада, вислухавши 2-го й 3-го жовтня ц. р. в місті Новий Сад (Югославія) на прилюдному засіданні звіт голови Кубанської Ради ген. Попова і Кубанського Військового Отамана ген. Науменко про діяльність так званої Празької групи кубанців, які привласнили собі найменування Загально-Кубанської Конференції, що зібралася в Празі ніби то для створення єдиного представницького органу для всіх закордонних козаків, і, беручи на увагу:

1. що єдиним правосильним органом для виявлення думок і настроїв всіх кубанських козаків на підставі положення про утворення Кубанського Краю може бути, і в цей час дійсно є, Кубанська Крайова Рада, що складається з евакуйованих з Росії членів Ради і уповноважених від станиць, поповнена представниками від стройових козацьких частин;

2. що вищим Кубанським Крайовим Виконавчим Органом, який представляє в потрібних випадках кубанський народ і захищає його інтереси, є обраний Радою Кубанський Військовий Отаман ген. Науменко;

3. що спроба Празької групи створити новий орган для управління кубанців спрямований до неминучого руйнування традиційно-історичних підстав козацького життя і до створення двовладдя, а тому і до роз'єднання козаків;

4. що особи, які входять до складу так званої Празької Кубанської Конференції черпають свій авторитет і право на вплив у козацьких справах не з волі кубанських козаків, від яких вони відірвані часом і віддаллю, а з старих повноважень, які втратили силу, та з різних їхніх звань, одержаних ними в умовах цілком іншого часу і для цілком інших цілей;

5. що у відповідному листі ген. Науменка на ім'я Голови Ініціативної Комісії І. П. Тимошенка дана цілком вірна оцінка всієї вигадки тих козаків, що відкололися від загальної маси,

Рада одногосно ухвалила:

1. Діяльність Кубанських козаків Празької групи визнати за шкідливу і таку, яка веде до роз'єднання козацтва, а постанови цієї групи, якщо вони будуть зроблені, вважати за такі, що не мають ні для кого зобов'язуючої сили.

2. Всякі угоди й умови, складені від імені Кубанського Краю без участі Кубанського Військового Отамана ген. Науменка й Уряду з представниками чужоземних держав і приватними особами, вважати не дійсними.

3. Наведену постанову негайно оголосити серед російської еміграції в пресі і в копіях послати п. Президентові й Раді Міністрів Чехо-Словацької Республіки».

У цій постанові багато віддано уваги Росії: «...евакуйованих з Росії членів Ради», а не з Кубанського Краю, ... «оголосити серед російської еміграції...»

Зміст цієї резолюції ясно свідчить про страх Новосадської Ради перед майбутніми конференціями і про непевність свого становища, про неприємне вичікування якогось удару з Праги. Такий удар можна було зробити, коли б новосадським самозванцям протиставити законний уряд, але в Празі продовжували йти визначеним шляхом ліквідаторства саме законних установ.

15-го жовтня в. об. отамана одержав такого листа:

«Ініціативна Комісія
по скликанню Загально-
Кубанської Конференції
м. Прага, ч. 103
13. X. 1921.

Члену Кубанської Крайової
Ради Виконуючому об. Вій-
ськового Отамана Василю
Миколаєвичу Іванису

Ініціативна Комісія просить Вас не відмовити прибути на нараду членів Ради, які перебувають у Чехо-Словаччині. Нарада має відбутися 16-го цього жовтня о 9-й год. ранку в готелі «Беранек» в м. Празі.

Голова Ініціативної Комісії І. П. Тимошенко. За секретаря
Кульченко».

Таким чином, замість на Конференції вже скликали лише на нараду членів Ради. В. об. отамана того ж дня відповів голові Ініціативної комісії:

»Сьогодні, 15-го жовтня, я одержав листа Ініціативної комісії по скликанню Загально-Кубанської Конференції, датованого 13-го жовтня ч. 103, яким мене запрошено на нараду членів ради, які перебувають у Чехо-Словаччині, яка (нарада) відбудеться в Празі 16-го цього жовтня.

На превеликий жаль для мене, я не одержав програми наради, яка має відбутися, що не дає мені можливості визначити своє ставлення до неї. До того ж, одержання запрошення напередодні наради в усякому разі не дає мені можливості прибути до Праги своєчасно.

Не відмовте в ласці надіслати мені копії постанов наради, а також повідомте, коли відбудеться Загальна Кубанська Конференція».

Відповідь на цей лист була така:

»Ініціативна Комісія по
скликанню Загально-Ку-
банської Конференції
21. X. 1921. М. Прага.

Панові В. М. Іванисові.

У відповідь на Ваш лист з 15-го жовтня ц. р. маю честь повідомити, що сталося непорозуміння. В. об. секретаря Ініціативної комісії надіслав Вам помилкове запрошення на нараду членів Ради, які перебувають у Чехо-Словаччині, замість повідомлення про відкриття Конференції, яке рішено надіслати Вам, не зважаючи на Вашу категоричну відмову приймати на Конференцію. Конференція відбулася 16.-21. цього місяця.

Звіт про неї своєчасно буде Вам надіслано до відома. Голова Ініціативної Комісії Тимошенко».

Оцей документ розминувся з правдою. Тимошенко все пояснив помилкою секретаря, але ж і він той лист на нараду членів Ради підписав. А насправді сталося таке: з уваги на мізерність кількості учасників Конференції, про яку так багато оповіщалося, виникла була думка обмежитися нарадою членів Ради. Тільки пізніше ухвалено відбути таки конференцію, але не пишну Загально-Кубанську, а більш скромну — конференцію кубанських політичних і громадських діячів. Тимошенко ж посоромився признатися в порвалі своєї вигадки і не зазначив, яка то була конференція.

Загально-Кубанська Конференція так 'таки й не відбулася тому, що, як виявилось із звіту Ініціативної комісії, відмовилися прибути на неї особи, які претендують на роллю Кубанського уряду — Науменко, Скобцов, тому що не було Іваниса, а ще й тому, що багато делегатів не приїхало через брак віз на в'їзд та грошей на подорож.

Визначаючи велику вагу й потребу об'єднання кубанських демократичних сил і виявлення позицій кубанської демократії як щодо загального становища Кубанщини, так і щодо цілої низки поточних справ, Ініціативна комісія запропонувала тим, хто приїхав, визнати, що Загально-Кубанська Конференція не може відбутися, а замість неї слід відкрити Конференцію кубанських політичних і громадських діячів у складі присутніх членів Кубанської Крайової і Законодавчої Рад. Ця пропозиція Ініціативної комісії була прийнята одностайно.

Як видно із звіту про модифіковану конференцію, участь у ній узяли такі особи: 1. Л. Л. Бич — голова Законодавчої Ради й Паризької делегації, 2. І. П. Тимошенко — Заступник Голови Крайової Ради й Голова Закавказької парламентської делегації, п'ять членів Президії Крайової Ради: Ф. Т. Аспидов, Л. В. Білашов, Ф. К. Воропінов, В. І. Нальотов і Г. В. Омельченко. 8. А. А. Намітоков — член Паризької парламентської делегації, вісім членів Крайової Ради: О. І. Балабас, І. В. Горбушин, В. С. Жук, С. Г. Крикун, П. Л. Макаренко, А. П. Міщанінов, Г. П. Сокіл, Д. С. Якунін і 17-й — Ф. А. Щербина — член Ради й Військової делегації в Сербії.

Головою Конференції обрано Л. Л. Бича. З привітаннями виступили представники: України, Білоруси, Грузії, від Донців, Терців, російських ес-рів.

Почалася Конференція з великої доповіді голови Ініціативної комісії І. П. Тимошенка. Зміст доповіді такий:

»Дезорганізованість кубанських громадських і політичних сил, відсутність у кубанців єдиного органу, який би міг піднести голос в обороні Кубанщини і кубанських біженців, які опинилися в гіршому стані, ніж хто інший, — все заставляє подумати, як можна зібрати кубанські сили й створити єдиний представницький орган, який з повним правом і переконанням у правдивості справи, міг би боронити інтереси кубанців. У травні місяці в Царгороді створилася Ініціативна Комісія по скликанню Загально-Кубанської конференції, яка повила роботу в надзвичайно тяжких умовах, але не спасувала перед труднощами. У серпні в Парижі я добув деякі кошти на скликання Конференції, яке прискорено відомостями про організацію в Царгороді реакціонерами-монархістами цілого ряду десантних операцій з Царгороду на Кубанщину. Ці відомості спонукали виступати на конференції і з питаннями політичними. На конференції вирішено закликати Президії Крайової й Законодавчої Ради, членів парламентських делегацій, всіх претендентів на Кубанську владу, а також пред-

ставників біженських колоній. Проти конференції повели атаку російськи й кубанськи монархісти, а російська демократія не дала кубанцям тієї підтримки, яку могла дати. «Воля Росії» не вважала навіть за можливе виявити своє ставлення до конференції, обмежившись лише вміщенням інформативного матеріалу про неї.

Іменувачий себе кубанським отаманом Науменко 10-го вересня надіслав телеграму, що не прийде. Скобцов, коли був у Парижі, виставив умови свого приїзду, які Ініціативна комісія прийняла, але й він не прийшов.

Конференція 10-го вересня не відкрилася й була перенесена на 1-е жовтня, а 17-го вересня Щербина одержує повторний заклик прибути й закликати інших членів Ради на засідання Кубанської Крайової Ради в Новому Саду 2-го жовтня, а 24-го вересня Науменко листом до Ініціативної комісії закликає прибути для переговорів до Сербії. В той же час Науменко робить кроки, які виявляють його позицію. Сербія відмовляє делегатам на Конференцію у візах.

З урядом Іваниса в нас не було раніше істотних політичних різногослиць. Сам Іванис вийшов із лона кубанського громадянства.

Але влада, очевидно, має особливу магнетну силу, бо яка б вона не була мрійна й ефемерна, носії цієї влади набувають якихось властивостей, яких не буває у простих смертних. Це можна цілком прикласти й до уряду Іваниса. Цей уряд, на підставі йому одному відомих міркувань, засвоїв собі думку, що за кордоном немає кубанського громадянства, а є лише уряд Іваниса. Він здійснює кубанську владу, він захищає кубанські інтереси. Один з членів уряду п. Іваниса надіслав до Ініціативної комісії цілий трактат, позичений з лексикона покійного П. А. Столипіна, в якому доводить, що поря кубанському громадянству перестати за кордоном займатися політикою, а слід безумовно підтримувати уряд Іваниса. (Лист був написаний членом уряду Сулятицьким, але не на ім'я Ініціативної комісії, а на ім'я п. Тимошенка, і в тому листі Сулят. доводив потребу підтримувати не уряд Іваниса, а збереження самого інституту уряду, який Тимошенко намагається ліквідувати. Тимошенко обізвав Сулятицького провокатором, приписавши йому те, що робив він (Тимошенко) сам. — Авт.)

Від участі в цій Конференції цей уряд ухилився (його й не закликали. — Авт.). П. Іванис офіційно повідомив, що не буде на конференції, але доручає подати потрібні відомості в фінансових та інших справах членові уряду Івасюкові. Всіма способами намагаючись довести до якнайбільшої єдності, Ініціативна комісія звжила щодо п. Іваниса всіх заходів, щоб притягти його на конференцію, але все було марне і, нарешті, у відповідь на наставлене запрошення прибути на конференцію Іванис надіслав телеграму «Ні. Іванис».

Щождо простих біженців, то ідея скликання конференції стрінула серед них найприхильніший відгук. Серед великої маси листів, що одержала Ініціативна комісія, нема ні одного, який би говорив проти скликання конференції чи критикував би принципи скликання. Тільки так звана Кубанська влада стала у войовничу позу й відмовилася від участі в конференції.

Із 21-ї особи, які мають право на участь у конференції, відповіли згодом 16, але, на жаль, з причин несодержання віз та браку коштів приїхали не всі. З тих же причин не прибули й представники від біженців. Навіть коли б усі 16 прибули до Праги, то все таки Загально-Кубанська Конференція не могла відбутися: при відсутності претендентів на владу нема можливості шляхом звору й порозуміння усунути многовладдя. Нікчемне чіпляння за мрійну владу призводить до того, що Загально-Кубанська Конференція не може відбутися.

Але кінечність об'єднати кубанські громадські сили і відмежуватися від російських та кубанських реакційних сил, потреба виявити позиції кубанської демократії як щодо загального стану Кубанщини, так і в питаннях біженському, десантному та інших — все це примушує Ініціативну комісію пропонувати даному зібранню визнати, що Загально-Кубанська Конференція не відбулася й оголосити відкриття Конференції кубанських політичних і громадських діячів у складі присутніх членів Кубанської Крайової й Законодавчої Ради. (За звітом про конференцію в ч. 12 з 16-го листопада 1921-го року «Голоса Казачества»).

Центром уваги на Конференції, звичайно, був відсутній Іванис, уряд якого не був закликаний на конференцію. Промовці навипередки спішили перемити всі кісточки Іваниса, стараючись нічого не забути такого, що, на їх думку, компромітувало б його. А ті, що не виступали й мовчки сиділи, слухали безглузді вибрики людей, які якось забували, що вони себе зараховують до поважних політичних і громадських діячів. Оці мовчазні учасники сиділи, зацікавлені спостерігаючи те, що робилося, але знаючи добре неправдивість говорунів.

Л. Білашов, стукаючи кулаком об стіл, годинами з обуренням розповідав, як його уповноважив Іванис від імени Кубанської Народної Республіки. «Де він узяв ту Республіку? Ніякої республіки я не знаю, бо є лише Кубанський Край». Він забув про те, що в Тифлісі сам підписався під актами, які Край звали Республікою. Забув і про те, що ця назва прийнята на початку 1918-го року Кубанською Радою, отже найавторитетнішою інстанцією, що складалася з усього населення (наполовину з козаків і наполовину навгородніх). А Голова Бич, який з Парижу влітку 1920-го року проповідував, що скрізь треба вживати слова «Республіка» і на Празькій нараді, рік тому, доводив те ж саме і сам підписував протоколи, в яких вживався лише цей термін, тепер ні разу навіть не спинив Білашова. Мовчки слухали цей вибух Тимошенко, Аспидов, Горбушин, які також у Тифлісі підписували акти, в яких вживали терміну «Кубанська Народна Республіка». Мовчали Омельченко, Жук. Макаренко, які слухали в минулому грудні місяці проповіді Бича і з ним підписували протоколи, де говорилося про Республіку. Одним було приємно, що ганьбили Іваниса, а другі не мали мужності піднести голос. Лише один Балабас пробував навести на путь істини людей та куняючий дідусь Щербина щось невиразне заговорив про «особое мнение». Таке було наставлення до всіх справ, де лише згадувалося ім'я Іваниса.

П'ять днів лилися промови, які закінчилися прийняттям ряду резолюцій. Автори виступали як суворі судді, старанно оминаючи все, що могло викликати сумнів у їхній справі, що могло зробити і їх підсудними.

В резолюції «Наші завдання» говориться, що «боротьба за незалежність Кубанщини є наш головний обов'язок і наше перше завдання»... «ми будемо продовжувати нашу працю по визнанню *de facto* і *de jure* незалежності Кубанщини.» При чім це обґрунтовують минулим Кубанщином з моменту революції, згадуючи такі акти, як проголошення в 1918-му році Кубанщини Законодавчою Радою «Кубанською Народною Республікою», і оминаючи такі, як Новодмитрівська умова, як рішення в Новочеркаську, як проголошення в грудні того ж року Кубанщини складовою частиною федеративної Росії.

В резолюції про становище кубанських біженців, мішаючи Іваниса з Науменком-Скобцовим, дорікають, що «Претенденти на ролю Кубанського уряду дуже мало виявляють турбот про біженців», не згадуючи, що один з претендентів перший став на шлях розв'язання кубанських військових частин, вихоплення їх із-під впливу та розпорядження Врангеля і трактування їх як біженців і лише пізніше про це подав заяву Бич а ще пізніше таку ж ухвалу винесла конференція. Далі проводирі конференції зробили все, щоб дискредитувати Іваниса й унеможливити тим самим його практичну роботу в цьому напрямку (Лист Бича до Науменка, публікації у «Воли России», виступ Тимошенка в Парижі).

Ці проводирі попрацювали майже рік над зміцненням позицій Науменка-Скобцова шляхом найогиднішої дискредитації в. об. Отамана Іваниса. Вони на конференції прийняли резолюцію: «Про ставлення до існуючих Кубанських установ (урядів)», а саме:

»Заслухавши й обмірковуючи питання про діяльність п. Іваниса, якого призначив Отаман Букретов Головою Кубанського Уряду і який після демісії Отамана спадково приступив до виконання обов'язків Кубанського Отамана, констатуючи в ній діяльності такі факти, як:

1. Подорож у Крим й підписання 4-го серпня 1920-го року умови з ген. Врангелем, який не тільки порушував Кубанську Конституцію, але й видавав Кубанщину в повне розпорядження ген. Врангеля, всупереч категоричній постанові Крайової Ради про цілковитий розрив з Добровольчою Армією

2. Ізольоване становище щодо політичних і громадських груп Кубанщини і невідповідальна праця в царині політичній і фінансовій.

3. Повне ігнорування представників законодавчих установ Кубанщини і відмова взяти участь в Конференції разом з президією Крайової й Законодавчої Рад і Парламентських Делегацій.

Конференція Кубанських Громадських і Політичних Діячів визнає такі вчинки п. Іваниса такими, які суперечать формі й духові Кубанської Конституції, а дальше перебування п. Іваниса на посаді в. об. Військового Отамана і Голови Уряду шкідливим для інтересів Кубанщини.

У цій резолюції багато є такого, що цілковито не відповідає дійсності. Ніколи Крайова Рада не ухвалювала розриву з Добровольчою армією. Це зробила лише приватна нарада, ухвала якої могла мати тільки моральне значення. Про це добре знали присутні на конференції члени Ради: Тимошенко, Аспидов, Білашов, Горбушин, Крикун, Сокіл і Якунін, яким указувати, як на хибну, на умову 4-го серпня не личило б, а тим паче Крикунові, який радив її підписати.

Говорити ж про ізолюваність серед такого громадянства, яке сьогодні погоджується на певну програму, твердити про конечність виконання її, називає себе друзями, а завтра ганьблять того, хто цю програму виконує, — не доводиться. Після виїзду з Тифлісу в. об. Отамана нічого не зробив, щоб порушувало програму групи, бо саме ця група зламала його під головуванням Бича в Царгороді.

Щодо ігнорування представників парламенту, то тут виступає суцільна неправда. Перед виїздом з Новоросійська не хто інший, як Іванис, забезпечив матеріально висиланих членів Ради до Царгороду. Він же перед останнім походом подбав про виїзд до них родин і вислав по 500 фунт. стерл. кожному, залишаючи цілий уряд із сумою, меншою за 1000 фунт. стерл.

Починаючи з Катеринодару, Іванис не минав випадку, щоб не поінформувати членів Ради в справах політичних і фінансових, роблячи все це особисто і через членів уряду.

Члени конференції, які були в поході, знали про наради в Саратовській і Кутаїській станицях, с. Єлисаветинському і м. Сочі і хто, як не Іванис, уможливив виїзд парламентській делегації до Тифлісу. А скільки в тому ж Тифлісі відбув Іванис нарад з членами Ради, про це всі знали дуже добре, про що не раз уже подані раніше відомості. Навіть «Теодосійську Раду» на доручення Іваниса інформував член уряду ген. Захаров. Празьку нараду й конференцію Іванис не ігнорував; на першій було 3 члени уряду, які інформували вичерпно, на другій мав виступити член уряду Івасюк. Голова конференції Бич двічі пропонував вислухати Івасюків звіт, а члени конференції криком «не треба» відмовились від вислухання. Відсутність самого Іваниса на конференції була виснена зарані в листуваннях з Бичем і Тимошенком. Завдання конференції було ліквідувати Конституцію Кубанського Краю, а Іванис не міг бути присутнім при ліквідації основних законів сімнадцятьма членами Ради, хоч би й якими б високими титулами вони не пишались.

Резолюцією про потребу контролю над кубанськими грошовими сумами й товарами конференція викликала всі-

лякі непотрібні чутки серед біженської маси про долю кубанського майна й грошей, вивезених з Кубанщини. Конференція вимагала опублікувати, які грошові суми й товари мають у своєму розпорядженні уряди п. Іваниса і так званого уряду Скобцова та їх агенти. Це ж сприяло тому, що контрагенти уряду почали з своїми зобов'язаннями ухилятися від сплати, бо, мовляв, вони не знають, кому платити, який уряд законний і т. інше. Важливе ж було ще й те, що більшість із 17 учасників конференції самі розпоряджались певними ресурсами, і мусили давати звіти, а вони і не думали про те.

Так, Бич і Намітоков мусили опублікувати звіт про витрачені 500 000 франц. франків, одержаних ними від уряду на делегацію; за Тимошенком числилося три мільйона рублів, одержаних по Крайовій Раді й Верховному Кругу, Аспидов не склав звіту за десятки фунт. стерл., що їх Іванис лишив йому для Тифліської групи: Білашов одержав від Іваниса близько сотні турецьких лір залотом у Царгороді, Воропінов — мав мільйони груз. рублів за продане в Тифлісі майно від «Золотого Руна», Крикун не склав звіту з сотню тисяч рублів грузинською валютою, видані йому урядом на організацію повстанських загонів на Кубанщині; у Щербини було 50 фунт. стерл., які він одержав від Винникова на видання книжки і т. д. Убравшись у тоги суддів, зробивши Іваниса підсудним, 17 членів Ради насамперед повинні були самі скласти звіти урядові того ж таки Іваниса, уможливіючи йому робити збірний звіт. Та це було їм не вигідно й тому вони все звалили на Іваниса. Останній же міг лише відповісти: «Лікаре, ви лікуйся сам».

Нарешті конференція згадала й про голод на Кубанщині і ухвалила звернутися до кого слід з проханням про допомогу неселенню Кубанщини.

Таким чином, завдання, яке поставили перед собою ініціатори конференції — ліквідація інституцій уряду і створення єдиного біженського комітету — лишилося не виконаним. Справу звели переважно до персональної атаки проти Іваниса, а питання про уряд обминули... Гора породила мишу!..

Однак конференція ухвалила багато дечого такого, що треба було виконати. Для цього конференція обрала комітет, до складу якого увійшли: Бич, П. Макаренко, Воропінов, Тимошенко й Намітоков. Стало відомо, що комітет, складений з соли землі кубанської, ні одну з постанов конференції не виконав. Якось так сталося, що оточення Бича й Тимошенка не виявило працездатності. Крім неправдивих та лицемірних резолюцій, це оточення не виявило

громадянської, а навіть особистої моралі. На цій конференції розквітли дрібне політиканство, крутіїство, боягузство, самохвальство, самозакоханість і корисливість — це «чесноти», які так яскраво вилізли на світло Боже при малій кількості учасників.

40. По Кубанській Конференції

На конференції дала себе відчутти відсутність будь-якої організованої групи. Програму якоїсь групи почав ще влітку 1920 року розробляти Білашов (у Царгороді). Варто згадати, що ні Л. Л. Бич, ні А. А. Намітоков, ні ціла група, вислана до Царгороду, не вважали за потрібне зайнятися цією справою.

І от, після закінчення Конференції, без якоїбудь підготовки скликали Установчі Збори «Демократичного Союзу Незалежної Кубанщини». Ці збори ухвалили тимчасовий статут Союзу, в якому вказано на потребу виробити програму й сталий статут на підставі резолюцій відбутої конференції. Члени Союзу могли бути кубанські громадяни, які визнають програму, а також згодні з усіма резолюціями конференції 16.-20. жовтня 1921-го року, про що мусять подати заяву на письмі. Таким чином, створилася група змовників, ворожих до Іваниса, Скобцова й Науменка.

Всі, що брали участь у цьому зібранні, oprіч Балабася й Воропінова, ставали членами-фундаторами Союзу. Виконавчим органом, що йому доручено і виріб програми та статуту, стало бюро «Демократичного Союзу Незалежної Кубанщини». Складалося це бюро з П. Макаренка, Білашова. Намітокова, Омельченка й Тимошенка.

Так закінчилася гучно й бучно оповіщена Загально-Кубанська Конференція. Свято 17-ох кубанських громадських діячів промайнуло, а почалися сірі, робочі будні, для яких нічогосінько не приготовано.

А. А. Намітоков заїхав до Відня, ніби до К. Я. Безкровного, але зараз же запросили туди й в. об. Отамана. Прибулий докладно ознайомив з перебігом конференції в Празі, передавши й резолюції. Намітоков, як культурна людина, відчув парубоцький характер всієї тієї конференції, де більше зводилися якісь дрібні особисті порахунки, а не обговорювалися поважні проблеми. У цих розмовах відчувалося, що верхівка тієї конференції хилилася більше вліво, обходячи гострі місця проти Московської диктатури.

Конференція обтяжила й без того вже дуже тяжке становище уряду, підсилила Науменківсько-Скобцовську кліку та окремих уповноважених, яким доручено реалізацію майна ще з Кубані. Вони вхопилися за такі пояснення,

як невідомо якому уряду слід підлягати, а тому краще зачекати повернення на Кубанщину. Кол. міністер Кубанщини В. П. Родіонов заїхав по дорозі з Риму до Праги у Відень і дуже обвинувачував інж. Багенського, який відсунав його від реалізації шкір і робив щось з італійцем Рапалло. А тим часом усі повноваження на ту шкіру мав якраз Родіонов. Тепер він став на «руську плятформу» цілковито й їхав на запрошення росіян на кооперативні курси до Праги, де вони мусіли постати з дозволу й допомоги Чехо-Словацького уряду. Це був уже російський патріот, для якого ніяких Україн, Кубанщини, Грузій і т. д. не існувало. Від будь-якого письмового звіту Кубанського уряду він відмовився, бо він уже визнавав лише Росію.

Через те, що конференція не чіпалася Кубанського уряду, а на Конституцію навіть спиралася, виступаючи лише проти особи в. об. отамана, то останній рішив ще раз спробувати зняти з себе цей тягар і відійти від уряду. Припускалося, що новій людині може легше буде здобути авторитет для боротьби з самозванцями і всілякими агентами, що почали крутити. У всякому разі, нова людина не матиме фронту з боку учасників у конференції.

41. Нова спроба в. об. отамана скласти повноваження

Звертатися треба було знову до Бича, бо він мав найбільше титулів (голова Законодавчої Ради й Паризької делегації, голова Празької і Царгородської нарад і нарешті голова останньої конференції в Празі).

5-го листопада 1921-го року в. об. отамана звернувся до Бича з таким листом:

»З уваги на те, що дві основні групи кубанських політичних діячів, які перебувають за кордоном (група Скобцова-Науменка і група так званих «самостійників», що об'єднуються навколо Вас), виявили повну однотайність у своїх відносинах як до мене особисто, так і до уряду в сучасному складі, я керуючись бажанням дати повну можливість працювати в інтересах Краю Вашій групі й на Ваш розсуд виявив у свій час згоду на самоусунення шляхом передачі своїх повноважень особі, яку Ви укажете, згідно з побажанням I-ої конференції кубанців у Празі в кінці грудня 1920-го року і згідно з Вашою згодою указати наступника для передачі повноважень. (Телеграма і мій лист до Вас з 5-го червня ц. р.).

Прийнявши на себе труд підшукати мого наступника, Ви на підставі рішення 2-ї конференції кубанців у квітні 1921-го року в Царгороді, яка вже стала на шлях повної ліквідації уряду, запропонували мені (Ваш лист з 24-го квітня 1921-го року) допомогти ліквідації всіх наших установ (уряду, президії, Рад, представників) з причини їх, як Ви тоді писали, непотрібності з тим, щоб замість ліквідованих установ, був створений комітет представників нашого громадянства, на який Ви думали покласти всі клопоти кубанських політичних діячів за кордоном — піклування біженцями. З такою пропозицією Ви звернулися й до ген. Науменка.

З Вашою пропозицією я не міг погодитися, чому, між іншим, не міг взяти й участь в 3-й уже Загально-Кубанській Конференції в

Празі, скликаній Ініціативною комісією для практичного здійснення постанови 2-ої Конференції (Програма опублікована в «Волі Рос-сии», ч. 286).

Я вважав і вважаю, що ліквідація наших законних установ була б лише в інтересах кубанської політичної групи, що об'єдналася навколо Скобцова. Здається, і Загально-Кубанська Конференція (третя) зрозуміла це та стала на точку погляду I-ої Конференції, де то негативно поставилася до мене, але визнала потребу затримання установ. Якщо моє припущення відповідає дійсності (офіційно я поки що не маю резолюцій Загально-Кубанської Конференції), і якщо Ви вважаєте тепер за потрібне затримання наших установ, то я, керуючись тими ж міркуваннями, знову виявляю свою згоду негайно передати свої повноваження Вам або Намітокову.

До цього мене спонукає, особливо після 3-ої конференції, як розуміння потреби дати групі кубанських політичних діячів, які об'єднуються навколо Вас і п. Намітокова, певну можливість віддати більше сил на дійсно корисну роботу, так і, очевидно, безвиглядність спроб уряду в сучасному складі зробити щонебудь в інтересах і біженців і Краю при потребі відбивати напади і Скобцово-Науменківські і з боку фронту «Демократичної Незалежної Кубанщини».

У разі Вашої згоди, чи згоди п. Намітокова прийняти мою пропозицію, лишаю Вам вибрати спосіб найскоршого здійснення винесеного рішення. Зі свого боку думаю, що для оформлення акту передачі повноважень неконечна наша зустріч.

Самозрозуміло, що, подаючи згоду передати повноваження Вам чи Намітокову, я цим не хочу сказати, що я не передам їх і третій особі, яку вкажете Ви й п. Намітоков з умовою одержання від Вас і п. Намітокова заповнення в тому, що ця особа дійсно стоїть за збереження наших установ і є Вашим і п. Намітокова однодумцем (Звичайно, неділимцеві в широкому розумінні цього слова, із зрозумілих, сподіваюся, для Вас причин, я примушений буду не передавати повноважень).

Набутий досвід примушує мене установити термін для одержання відповідних від Вас, так і просити Вас оголосити мою пропозицію тільки в разі позитивного вирішення Вами питання (якщо в цьому взагалі буде потреба). Думаю, що часу до 20-го листопада 1921-го року цілком вистачить, щоб Ви і п. Намітоков прийняли або відхилили мою пропозицію».

14-го листопада Бич відповідь:

«Стверджуючи одержання Вашого листа з 5-го листопада ц. р., я мушу зазначити, що він щодо тону, і щодо змісту вимагав би серйозних поправок. Не роблю цього тому, що це спричинило б зайву полеміку.

Щодо суті поставленого Вами питання, то вважаю за потрібне повідомити Вас про таке:

1. Я не погоджуюся прийняти від Вас повноважень, бо не вважаю за можливе ставати Головою Кубанського Уряду і вик. об. Військового Отамана за кордоном в умовах емігрантського існування, як і ніколи не приймавав до цього на Кубанщині, коли були для цього реальні дані.

2. А. А. Намітоков, якого я повідомив про Ваше бажання передати йому повноваження на випадок моєї відмови, також не погоджується прийняти ці повноваження з інших мотивів, про які він, мабуть, повідомить Вас окремим листом.

3. Ніколи більше пропозицій я не робив, бо Ви висловили дуже виразне бажання, щоб Ваш лист лишився суто конфіденціальним. Обговорювати його в тій чи іншій колегії, чи з тими або іншими

особами (крім Намітокова) та ставити питання про передачу Вами повноважень при таких умовах, без Вашої спеціальної на те згоди, я не вважаю за можливе. Хоча я думаю, що подібні питання не можуть розв'язуватися нішком, бо кожен, хто згодився б узяти ці повноваження, мусить бути наперед гарантованим, що він буде мати підтримку певної політичної групи, і буде мати можливість притягти до праці бажаних для нього співробітників. Для цього потрібне попереднє обговорення такого кроку і ясно визначена обіцянка співробітництва з боку однодумців.

4. Щодо мене особисто і А. А. Намітокова, то ми думаємо, що Ви могли б передати повноваження К. Я. Безкровному. При цьому припускається потреба узгодження діяльності уряду з думкою громадських угруповань, які стоять на позиції незалежності Кубанщини, або в усякому разі попередній обмін думками з приводу найсерйозніших питань і згода з головами Рад Крайової й Законодавчої, бо самостійні виступи представників виконавчої влади, навіть в умовах емігрантського її існування, недопустимі з багатьох міркувань.

Ми думаємо, що таке розв'язання поставленого Вами питання дало б можливість прибічникам незалежності Кубанщини, в тому числі й сучасній урядовій групі, створити єдиний фронт проти кубанської єдиноділимської чорної сотні типу Науменко-Скобцов.

Особисто від себе мушу додати, що я не стояв і не стою на тому, що Ваша група є ворожим фронтом для групи Празької.

Повідомляючи Вас про це, прошу мене повідомити: а) чи згодні Ви передати повноваження К. Я. Безкровному? б) у випадку негативного рішення з Вашого боку, чи з боку К. Я. Безкровного, чи згодні Ви, щоб Ваша пропозиція про передачу повноважень була поставлена на спільне обговорення Комітету (Конференції та Бюро «Союзу Незалежності Кубанщини»)?

При цьому я мушу заявити, що, звичайно, не можу гарантувати позитивного вирішення питання (умова поставлена в Вашому листі з 5-го листопада як і не можу взяти на себе ніякої перед Вами відповідальності за кандидата, якщо такий буде намічений вище згаданою колегією, бо думаю, що за рішення колегії тільки вона сама може бути відповідальною перед Краєм«.

Виглядало так, що нібито Бич уникає всяких кроків, які б вели до збереження інституції уряду. Щоб нарешті розв'язати це питання, в. об. отамана 21-го листопада написав Бичеві:

»Ваш лист від 14-го листопада цього року я одержав. Здається, що неясно викладена в моєму листі до Вас з 5-го листопада думка про нерозголошення моєї пропозиції Вам і Немітокову послужила приводом до зволікання позитивного розв'язання справи наступника повноважень. Мені здавалося, що в розголошенні моєї пропозиції не могло бути потреби в тому разі, якщо Ви і А. А. Намітоков не захотіли б узяти на себе місії рекомендувати особу, якій я, на Вашу думку, міг би передати повноваження. Самозрозуміло, що якби на це була Ваша згода, Ви і А. А. Намітоков повинні мати повну можливість обговорити мою пропозицію з особами, яких Ви вважаєте за потрібне притягти до розв'язання справи про організацію нового уряду. Так я думаю і так продовжую думати.

Виходячи з того, що я сказав, і стверджуючи готовість негайно передати повноваження особі, яку Ви і А. А. Намітоков мені порекомендуєте, заявляю, що я не маю ніяких підстав бути проти того, щоб Ви повідомили як про мою пропозицію, так і про завдання, що стоїть перед Вами, тих осіб і організацій, які Ви і А. А. Намітоков визнаєте за потрібне притягти для витворення найсприятливіших

умов для праці майбутнього уряду. Це Ваше право, яке виходить з моєї пропозиції передати повноваження особі, яку порекомендуєте Ви і А. А. Намітоков.

Мушу ще сказати, що я писав листа 5-го листопада ц. р. до одержання постанов конференції і запропонував Вам і А. А. Намітокову дати мені заповнення в тому, що особа, яку Ви укажете, є Вашим і А. А. Намітокова політичним одиодумцем. Тепер, після ознайомлення з працею й резолюціями конференції, довідавшись, що члени «Демократичного Союзу Незалежної Кубанщини» є Вашими й А. А. Намітокова одиодумцями, і до того припускаючи, що вибір Ваш упаде на члена вищезгаданої організації, я вважаю за можливе спростити свою пропозицію до таких тез:

1. Ви і А. А. Намітоков, жививши всіх заходів, на Ваш погляд потрібних для найкращого розв'язання питання про наступника повноважень, подасте мені прізвище особи, якій я можу, на Вашу і А. А. Намітокова думку, передати повноваження, але не дасте мені не тільки будь-яких гарантій та будь-яких заповнень, але навіть не повідомляєте про мотиви, з яких Ви зупинили свій вибір на тій або іншій особі.

2. Особі, яку Ви і А. А. Намітоков мені порекомендуєте, я передаю повноваження без зволікання і в тому випадку, якби кандидат і не належав до групи «Демократичного Союзу Незалежної Кубанщини» (цебто будь-якій особі, яку укажете Ви і А. А. Намітоков).

3. З викладеного виходить, що я знову звертаюся з пропозицією указати наступника повноважень тільки до Вас і до А. А. Намітокова, а особу, яку Ви укажете, я буду вважати кандидатом, якого рекомендували Ви і А. А. Намітоков. (Щоб не робити приводу до зволікання справи, я утримуюся від викладу мотивів, з яких я звертався не до Бюро Конференції «Демократичного Союзу Незалежної Кубанщини», а до Вас і А. А. Намітокова).

Бажаючи якомога скорше покінчити з розв'язанням питання про передачу повноважень, дуже прошу не баритися з відповіддю. Думаю, що до 5-го грудня ц. р. Ви і А. А. Намітоков зможете указати наступника повноважень, а до 10-го грудня я зможу надіслати Вам чи тому, кого Ви укажете, відповідні документи.

Р. С. Хоч я і знав думку К. Я. Безкровного з приводу питання про організацію нового уряду, але все ж, виконуючи Ваше бажання, я ознайомив його з Вашою й А. А. Намітокова пропозицією, на що одержав від нього категоричну відмову входити в її обговорення. Про причини своєї відмови він, мабуть, Вас повідомить».

На цього листа, в якому Бичеві давався карт-бланш з вибором наступника, він ніякої відповіді не прислав. Не зробив він цього, очевидно, тому, що лишався ще зі своєю ідеєю ліквідувати всі органи влади. Він був притиснутий цим листом до муру і йому нічого не лишалося, як назначити кандидата. Коли ж останній прийняв би повноваження, то цим затримувався б уряд надалі, бо виступати проти нього було б ніяково. Більше того, щоб бути послідовним, треба було його ще й підтримувати. Лишаючи ж старий уряд, можна було спокійно дивитися на його завмирання, а при нагоді ще й штурхнути, щоб не барився звільнити місце комітетові. Щоправда, пізніші події могли б висунути й інші припущення про це ухилення, але про це буде мова далі.

42. Тяжкі початки влаштування еміграції

Про страшні умови життя військових кубанців на о. Лемнос було урядові добре відомо, але вирвати їх з рук Врангеля, який ще мріяв про нові походи було складною проблемою. З самого початку намічено плян розриву з Головнокомандувачем, позбавивши його усякого права розпоряджатися козаками. Тоді останніх, уже як біженців, вивезти в ті країни, які погодилися б їх прийняти й дати ту чи іншу працю. Така розв'язка давала змогу не голодувати і діждатися, коли можна було повернутися додому, не ризикуючи життям. Тодішні надії були такі, що большевицька система за рік-два мусить луснути. Головне ж, що представники правих течій не хотіли чути про те, що на заході думалося цілком інакше: захід уже прилаштувався гандлювати з «узурпаторами» російської влади, особливо Великобританія, прем'єр якої Ллойд Джордж кинув у парламента фразу, що «торгувати можна й з людожерами»...

Щоб допомогти розселенню і вояків у вигляді біженців, треба було мати більші кошти і таке становище уряду, щоб ніхто не конкурував з ним і тим не ослаблював його авторитету як в очах союзників (тоді передусім Франції), без допомоги яких тяжко, коли не неможливо, було б налагодити переїзд козаків, так і в очах держав, у яких сподівалися зручніше розселити кубанців.

Якби уряд мав однастайну підпору з боку кубанців і вразні скрізь заяви, що нікого не хочуть визнавати, крім свого уряду, то ні у французів, ні в кого іншого не було б ніяких підстав підтримувати Врангеля та видавати йому козаків на поталу. В дійсності ж появилися панове Науменко й Скобцов та Лемноська «Рада» з усім тим, що вони натворили. Вони перші інсценізували підтримку військових елементів, які становили більшість евакуйованих кубанців, і своїми демагогічними виступами паралізували всяку діяльність. Ніхто не мав охоти розібратися в нюансах Кубанської конституції й вирішувати, який уряд був законний, а який самозваний. До того ж Науменко-Скобцов також були за збереження військової системи і готувалися разом з Врангелем до походів за визволення не самої Кубанщини, а Росії. А в ту пору більшість військових козаків ще мріяли про походи із зброєю й не уявляли, як можна лишитися без головнокомандувача. Самопомазаники ще цупко трималися Врангеля й його ілюзій про похід. Лихо було ще в тім, що козаки не могли собі уявити праці наймитами на чужій території. Уряд робив спробу розкрити самозванство Науменка-Скобцова й тієї «ради», що їх обрала. Крім вищенаведеної ноти, що була подана в Царгороді 25-го грудня

1920-го року, представникам європейських держав у Відні були подані ще такі дві ноти:

»Прошу довести до відома Вашого Уряду про таке: «У Царгороді створився так званий «Об'єднаний Козачий Совет» і підписано договір про об'єднання Дону, Кубані й Терека. Особи, які підписали цей договір від імені Кубанщини — п. п. Науменко й Скобцов — та іменують себе перший — Кубанським Військовим Отаманом, а другий — Головою Кубанського Уряду, насправді ними не є й ніяких повноважень від законного Кубанського Уряду, створеного ще на Кубанщині, до окупації її більшовиками й існуючого на точних підставах Кубанської Конституції — не мають.

Таким чином, Кубанщина у вищезгадане об'єднання не входить і «Об'єднаний Козачий Совет» Дону, Кубані й Терека не має права ні сам, ні в особі своїх уповноважених репрезентувати Кубанщину, робити будь-які заяви й зобов'язуватися від її імені».

Французькому ж та Сербському урядам була послана нота такого змісту:

»Прошу Вас, Пане После, подати до відома Вашого Уряду, що група кубанських громадян-біженців — членів Кубанської Крайової Ради, які перебувають нині в Сербії (а раніше були на о. Лемносі), які ухвалюють всякого роду резолюції, декларації й протести від імені Кубанської Крайової Ради, ні в якій мірі, ні за будовою, ні за духом Кубанської Конституції Кубанською Крайовою Радою вважатися не може, і всі її вчинки позбавлені всякого законного значення».

У цей час відгукнувся з Сербії Крайовий контролер П. І. Курганський. У листі до в. об. Отамана він написав і такі рядки:

...»Головна пружина, що надає духу й напрямку істеричним вигукам, є п. п. Скобцов і ген. Попов, голова «Ради» і він же член уряду в справах біженців... Я не згоджуюсь з тезами Луки Лаврентійовича (з приводу листа його до Науменка) і думаю, що законна наша влада мусить бути збережена, як зберегли її донці й терці. «Раду» вважаю випадковим невеличким збіговищем кубанців, хоч би й членів Ради, хоч би й почесним Головою цієї «ради» був і А. П. Філімонов»...

Уже зазначено, що за браком коштів уряд ні сам не міг поїхати до Царгороду, ні послати туди будь-кого. Користуючись же прибуттям із Грузії Білашова й не знаючи, що він уже вийшов з Тифліської групи й ігнорував її постанови, а опинився серед поборників творення комітету, в. об. Отамана написав йому уповноваження і просив, щоб він поклопотав в Царгороді перед представниками відповідних держав у справі перевозу кубанців з Лемносу. Просив його потурбуватися і про молодь, яка бажала учитися, а для цього скласти списки й надіслати йому. Але Білашов останнє прохання цілком оминув і перше також з... «Формальних причин» не виконав і уповноваження не повернув, але в той же час просив грошей.

З досвіду знаючи, що з усієї групи, яка тоді ще перебувала в Царгороді, приїхавши з Грузії, практичну справу

можна доручити лише Білашову, в. об. Отамана просив свого заступника в Югославії полк. Винникова із решток кубанської скарбниці, яку він зумів у себе притримати, вислати 50 фунт. стер. Білашову. Винников цього не виконав, бо вже почав хитатися і «самостійно» діяти. Він також відмовився видати 116 фун. стерл. на організацію артилей козаків, які опинилися в Болгарії, не захотів підсилити делегатів при військових регаліях. Натомість видав пенсію ген. Філімонову, допоміг «Товариству Взаємопомочі козаків» в Новому Саду, яке складалося головним чином з офіцерів та генералів єдинонеділимського толку, субсидував сотками тисяч дінарів якогось Стамбурівського, видав Ф. А. Щербині 50 фунт. стерл. на видання шкідливої книжки про «Російську федерацію» і т. д. Взагалі Винников подався психічно.

Кошти з реалізації шкір та іншого майна уряду, що припливло до Італії, в Катеринодарі доручено В. П. Родіонову (кол. член уряду), а він все передав інж. Багеньському. Останній же допровадив цю справу аж до суду, вплутав у цю справу італійця Рапало і в суді виграв. За в'ясненням цієї справи до Італії був посланий член уряду Ледомський, з Варшави й Праги приїздили члени Ради С. Ф. Манжула й К. Я. Безкровний, але уряд з цього нічого не одержав. Понад 4 000 фунт. стерл. валюти уряду затримав через банк в Катеринодарі член Ради кадет Літовкін, який відмовився повернути їх урядові, помагаючи в той же час Науменкові, як писав, робив це шляхом приватної благодійности. У Парижі було майно якоїсь фірми, реалізувати яке через делегацію в Парижі не пощастило. Не одну тисячу фунт. стерл. винні були урядові фірми в Англії, але за ліквідацію цих боргів взялися були Тимошенко, Отаман Букретов і член уряду Голуб. Вони уповноважили якогось цілком випадкового п. Вілінського. За вивіз поташу з Кубанщини нафтова фірма в Майкопі видала чек на 10 000 фут. стерл. для уряду. Цей чек був висланий для реалізації Л. Л. Бичеві до Парижу. На жаль, Л. Л. Бич зразу цього не зробив, пропустив термін, а через 2 роки повернув чек в. об. Отамана. З цим чеком було дуже багато клопоту. З ним їздив до Лондону К. Я. Безкровний (маючи для цього доручення в інших справах), але реалізувати не пощастило.

Отже всі грошові суми, які мав уряд за кордоном, попали в руки людей, ніби порядних на Кубанщині, але які за кордоном найрізнішими способами ухилялися від повернення власникові — урядові. Двовладдя й комітетство надзвичайно сприяли отому несумлінному поводженню з урядовими коштами. У наслідок усього цього уряд опинився за

кордоном з готівкою, меншою 200 фунт. стерл. Зрозуміло, що з таким капіталом в переселенчій справі багато вдіяти було неможливо. Пощастило урядові допомогти справі перевозу козаків до Болгарії. Ще в січні місяці 1921-го року у Варшаві в. об. отамана відвідав тамтешнього болгарського посла Мандторова і просив про прийняття кубанських козаків на поселення в Болгарії. Посол прихильно поставився до цієї справи і писав до свого уряду. У квітні виїздив Мандторов до Софії, з ним бачився член куб. уряду д-р Ледомський і одержав запевнення, що буде говорити в цій справі з відповідними урядовими чинниками. У цій же справі Л. Л. Бич, відвідуючи Болгарію, і Лисенко, що вже мешкав у цій країні, клопотали про перевіз козаків.

У висліді цих клопотань Болгарія погодилася на в'їзд 1,000 козаків і Кубанської Військової школи, з якою приїхав і ген. Болховітинов. Цей переїзд дуже занепокоїв Врангеля, який мав плян розселення козаків зі збереженням військової організації. Ці заходи і клопотання покірних Врангелєві донських генералів ледве-ледве не закінчилися перевозом донців, замість кубанців. Треба відзначити в цьому випадку й працю Л. В. Білашова, який переборов великі труднощі, а добився, що до Болгарії перевезли таки кубанців. Прибулий до Болгарії ген. Болховітинов швидко пов'язався з в. об. отамана і часто писав, радячи перепровадити якнайбільше молоді до Чехо-Словащини, де б вона могла продовжувати навчання у вищих школах. Пізніше переїхало сотні кубанської молоді, в тому й абсолювентів військової школи. Багато з цих мандрівників мали візи лише до Австрії і у Відні заходили до в. об. отамана по пораду. Він їх скеровував до Чехо-Словащини за «зеленими візами» (нелегально) на Братиславу чи прикордонну станцію Зноймо. У цих місцях пореходили кордон і сідали на наступній станції — уже в Чехо-Словацькій державі й котилося до «Златої» Праги. Дехто (небагато) попадався чеській прикордонній сторожі, яка їх повертала назад, але здебільшого самі ж підказували, коли й як треба переходити кордон. Не було випадку, щоб хтось не перейшов кордону.

Головна ж маса кубанців не вирвалася з-під «опіки» барона Врангеля і за його пляном була розселена переважно в Югославії. Науменко й Скобцов лише називалися помічниками ген. Врангеля і дбали про вигляд, що щось роблять у цій справі. Але робити вони могли лише те, що потрібне Врангелєві. Наприклад, коли козаків почала охоплювати стихія розпорошення, то дехто з відчаю хотів повертатися додому, а були охочі їхати і в далеку Бразилію, то боротись із цим Врангель запропонував отаманам і урядам.

Ці й поїхали на о. Лемнос і сумлінно виконували дане доручення. Наведена стихія розігралася не лише в наслідок тяжких фізичних обставин, а й моральних умов життя на о. Лемносі.

При виборі «Отамана» взяли участь і військові через своїх представників, що на якийсь час їм заїмпонувало. Та скоро вони все ж відчули, що обрана своя влада щось робить для цивільного населення (переселює їх до Югославії), а вони мусять далі підлягати наказам Врангеля. Порядкували в них далі ненависні картузники та старшини-кубанці такі, як ген. Фостиков, що продовжували вислужуватися перед довіреними головнокомандувача. Тому кубанське старшинство розкололося: частина, що сама вважала війну закінченою, не зважаючи на погрози, ставала набік, домагаючись для себе переведення до табору біженців, друга ж група ще трималася разом з козаками військової організації. Однак і останні не були однієї думки. Меншість за традицією вважала неетичним покидати козаків при яких би то не було обставинах і тому рішила лишатися з ними до кінця, а більшість старшин з козаками харчувалася і сподівалася, що цей стан триватиме далі. Ця безініціативна, пасивна група, згідна служити чи Врангелеві, чи іншому неділимському генералові, аби лише паразитарно жити біля козаків.

Та й серед козаків активніші почали самотужки шукати виходу. Вони дізнавалися, що дехто з їх колег зумів по дорозі здебільшого в Царгороді, утекти на берег і тепер улаштувався при англійських чи американських базах або ще деінде. Ці козаки, не зважаючи ні на які погрози й перешкоди, утікали з острова і виїздили, куди хто міг. Одна з груп пробилася на схуні до грецьких Атен. Тут їх без особливих труднощів прийняли й улаштували на працю, що забезпечувала їм прожиток. Скоро цих відважних кубанців можна було спіткати по всіх країнах Європи, а пізніше й за океаном. Однак сміливі, навіть відчайдушні козаки становили меншість.

Козацька ж маса збилася до купи, голодувала, спостерігаючи, як частенько пило й гуляло начальство під полкову музику, і терпеливо ждала кінця, про який мусить поклопотатись начальство. Останнє ж здебільшого при всякій нагоді ще й обкрадало козацтво при видачах пайків тощо. За таких умов ширилось багато чуток, може й перебільшених, про ліри, які ген. Фостиков не роздав офіцерам і козакам, а купив собі в Сербії млин, гомоніли про неправильний поділ нагородних для офіцерства і т. д. і т. ін.

Декому спадало на думку вибратися нелегально додому, на роботу в Баку тощо, хапалися за чутки про тих, що

втекли туди раніше, але вони не були радісними. Скоро більшість козаків зорієнтувалася, що сподіватися добрих наслідків від «Лемноського Отамана» не доводиться. У таких обставинах цей «отаман» захопився реформою уніформи Кубанської Олексіївської юнацької військової школи. Спочатку, щоб не колов докором старий запорізький малиновий колір, «отаман» звелів замінити малинові башлики й верхи на шапках на білі. Трохи згодом і цим не задовольнився, а вирішив надати юнкерам цілковито «общерусский военный вид». Черкески через це були не до вподоби, а грошей на заміну їх не було. Для цього наказано заощадити на харчуванні юнкерів. Цією оощадністю спромоглися на кителі, а на голову наділи червоні картузи і в цьому вигляді вивели на парад, в якій брали участь і донські та кубанські військові частини в своїй споконвічній уніформі. Козаки, дивлячись на оце переодягання школи, виключно до її начальника ген. Лебедева (лише один полк. Соколов був у черкесці й папасі, бо він заявив Лебедеву, що він ні за що не одягне червоного дурацького картуза) хитали головами й казали, що серед них почали вже заводити й кадетів. Була спроба почепити юнкерам остроги, але це натрапило на такий спротив, що здійснити цього не вдалося.

Серед російської ж еміграції почалася ціла «війна» за козаків... Кожна російська політична течія намагалася мати їх по своєму боці, кожний прагнув розпоряджатися на всякий випадок «своїми» козаками. Есери тягли їх до себе, друкуючи в своїй пресі з приводу козацьких потреб і загальних справ статті, направлені як проти Врангеля, так і проти кубанських самостійників. В них вони вимагали звільнення козаків від опіки барона. Майже тої самої думки трималися «Последние Новости» Мілюкова зі спецом по козачих справах В. Я. Харламовим, який намагався «Об'єднану Раду» отаманів орієнтувати в бажанім йому напрямку. Правий часопис «Новое Время» проповідував з'єднання козаків і включення їх до складу «русской армии», як того бажав «Русский Совет». За ним, з деякими відмінами, ішов і берлінський «Руль», хоч він загально не захоплювався особою «вождя». У Німеччині працював відомий полк. Карташов, який, переїхавши з Царгороду, деякий час працював у чужоземній контррозвідці. У цій розгромленій державі він уже співдіяв з кол. донським отаманом Красновим, маючи навіть особистого ад'ютанта (Про це писала «Воля России» в ч. 209 з 22-го травня, ч. 186 з 24-го квітня і ч. 215 з 29. травня). Згодом Карташов почав видавати «Козачий Сборник».

Б. Савінков у Польщі втягав й обробляв на свій копил козаків за допомогою донця полк. Гнілорибова та вже не

раз згадуваного кубанського члена Ради Г. Білого, які й почали видавати часопис «Казачий Голос» на гроші, що приділяв їм Б. Савінков. Походження та напрямок цього часопису яскраво виявлено в його ч. 14 під заголовком «Казачья точки над и». На запитання: «Хто ж ті чесні союзники козацтва в майбутній новій боротьбі за визволення Батківщини, в майбутньому будівництві держави, в щасливій і важкій праці відродження, автор статті (полк. М. Фролов) відповідає: «Ні, союзник є, і союзник виглядає дужим і значним своєю темпераментною волею до свободи, своїм новим сприйняттям і реальним урахуванням здобутків революції, своїм логічним життєвим підходом до соціальних ідеалів російського народу — це російська політична група Бориса Савінкова, ідеолога й трибуна «Третьої Росії». Кожному козакові в Польщі відоме це ім'я і дружба надхненного борця за свободу для козацтва. Кожний козак поза межами Польщі мусять виразно уявляти собі своїх друзів, бо чесних друзів у нас не так багато». І далі автор доводить, що козакам варто творити бльок з групою Савінкова. І Дон, і Кубань мусять бути самостійними Народними Республіками (іногородні, які жили там до війни, зрівнюються в правах з козаками), але ця самостійність їх проклятується не без деякої поблажливості: «Козацькі самостійники адже ж не ставлять ціллю за всяку ціну відгородитися непереможним муром від Росії і взагалі від своїх сусідів. Навпаки, можливі в майбутньому різні договори й концесії: митні, поштові, залізничні й інші, можливі союзи, нарешті можна домовитися до союзу рівноправних держав». (ч. 2 з 21-го серпня, «Сущность казачьей самостийности») Іноді й просто висловлювався сумнів, чи самостійна Донщина й вільна Кубанщина зможуть самостійно існувати без сторонньої допомоги, особливо в перший період відновлення своїх зруйнованих війною Країв. (ч. 3 з 11-го вересня, «Будущее Казачества»). Між Доном і Кубанщиною мусить бути союз. «Потрібний єдиний демократичний фронт кубанців та єдиний демократичний фронт донців. Потрібний союз між ними далі мусить шукати союзників насамперед серед тих, чия доля подібна до його, з ким є і будуть в майбутньому спільні інтереси», — пише кубанець Петро Роценко (ч. 5 з 18-го вересня «Необходимый единый фронт»). А донець полк. Гнилорибов у тому ж числі («Будущее Казачества») висловлює побоювання, що на Донщині й Кубанщині є течія за федерацію з Росією, що знайдуться донці, які вважатимуть за краще самостійну Донщину, ніж федерацію з Україною. Все таки треба прямувати до здійснення ідеї союзу самостійних України, Дону, Кубані й Грузії. Ідея ця цілком не виключає союзних відносин між тими російськими силами, які не на

словах, а й на ділі визнають право кожного народу розпоряджатися своєю долею так, як він забажає» (ч. 8 з 9-го жовтня, «Очередные задачи»).

«Самостійницький» «Голос Казачества» не минув і Іваниса та його уряду. Головачі цього органу (Гнилорибов, Білий) дуже добре пам'ятали Іваниса ще з Катеринодару. Тепер Іванис — претендент на владу (ч. 3, за 28. серпня, «Среди Кубанцев»). якої він прагне за всяку ціну позбутися і це добре відомо Білому. В статті ж пишуть: «Іванис, що осів у спокійному й зручному Відні, відмовився приїхати до Праги як і Науменко, який збирає в Сербії на 2-е жовтня «свою» Раду. Обидва, очевидно, хоч і з різних мотивів, які сходяться, правда, в одному — в бажанні зберегти кожним з них за собою владу (вірніше, видимість її), прямують до зриву конференції (ч. 8 за 9-е жовтня, «Кубанцы в Чехии»). «Дуже тяжке враження справила на нас, — так нібито пише козак з Београду, відмова Іваниса прибути на конференцію. Взагалі тяжко зрозуміти дивну роллю цієї людини, яка почала кар'єру в Добровольчій армії, колишнього Голову «Самостійницького Уряду Кубанщини», який уклав умову з Врангелем, на яку не пішов ніхто з його попередників, а тепер, здається, створює «Першу Кубанську Соціалістичну Партію» у Відні. (Там же, «Дела Кубанские»).

«Русские Казаки» в «Казачьих Думах», які видавалися за кошти Донського уряду, намагаються не випустити кубанців з свого кола, щоб не потягли вони часом в інший бік від Росії. (В цьому відношенні донці зробили навіть перші кроки. Наприклад. 23-27-го травня 1922-го року в Пловдиві (Болгарія) вони відбули Загально-Козачий З'їзд. На нього прибули 59 донців, 9 кубанців і 1 терець. Пропонувалося проголосити З'їзд «Донський», але щоб не образити кубанців та зробити постанови зобов'язуючими й для них, оголосили його Загальнокозачим. Та цікава у всій цій затії загальна риса. Скрізь старанно оминається національне питання, особливо щодо кубанських козаків. Про те, що вони являють собою в національному відношенні — ніде ні словечка. Боротьба за них відбувалася виключно на політичному ґрунті. Правителі про «Исконную преданность казачества Царю и Отечеству».

Коли росіяни намагалися затягти кубанських козаків у сферу своїх впливів, то різні табори їх шукали собі помічників поміж впливовішими таки козачими інтелігентами. Мілоков мав надійного донського козака Харламова, в Сербії правим колам допомагають Філімонов, Попов, Науменко, есдек Скобцов, есер Сушков, у Польщі як відданчих на довгий час Савінков знайшов в особах: кубанця Гната Бі-

лого, донців Гнилорибова, Фролова, а в Чехо-Словаччині П. Макаренка, Аспидова, Мельникова, донців Глазкова, Полякова, які мали більші чи менші стосунки з місцевою есерівською організацією «Земгором». Росіяни в Югославії, Польщі, Чехо-Словаччині дуже швидко знайшли стежки до урядових допомогових фондів, а вже від них крихти падали на інші неросійські народи і серед них на козаків. Коли б козача інтелігенція не була така падка на оті крихти, то доступ до козаків не був би такий легкий.

В Чехо-Словаччині, слід визнати, найбільшу матеріальну допомогу — переважно кубанській інтелігенції — пощастило організувати Петрові Макаренкові та його співробітникам. Він використовував більше українців (Допомоговий Комітет М. Шаповала й інш.), не відкидаючи й переважно лівіших кіл росіян (Черново-Зензиновські кола й Земгор).

Уже влітку 1921-го року в Празі заснували Макаренко з іншими кубанцями Товариство Кубанців у Чехо-Словацькій Республіці, фундаторами якого стали: П. Макаренко, Омельченко, Балабас, Жук, Залеський, Зарубін, Івасюк, Родіонов, Тимошенко, Щербина й Тищенко. Очолив т-во П. Макаренко. Останній зручно використовував зацікавленість, особливо на початку, козаками з боку місцевих російських демократичних організацій і великі симпатії до кубанців з боку українців. Лавіруючи між тими й другими, він двоєручно добував кошти і досить швидко справу діяльності Товариства поставив на реальні рейки допомоги кубанцям. Товариство не відмежувалось також і від інших козацьких організацій, ввійшовши в місцеве Загально-Козацьке об'єднання. З часом, коли П. Макаренко з товаришами почав червоніти, ставши на ґрунт просоветський, частина членів виступила з Товариства (переважно лінійці) і заклали свою організацію.

Цьому Товариству, як і новоутвореному, пощастило розгорнути широку діяльність. Особливо цьому сприяло прибуття до Чехо-Словаччини кубанської молоді, яка хотіла закінчити свою освіту. Багато кому з тієї молоді Товариство дало допомогу, що було дуже цінним, особливо в перші дні перебування в Празі. Але треба визнати, що видавалася ця допомога не цілком безсторонньо, а тенденційно.

Правління першого Товариства складалося з таких осіб: П. Макаренко — голова, члени — Омельченко, Щербина, Балабас і Горбушин. А до ревізійної комісії увійшли: Тимошенко, Нальотов і Кульченко.

Мета Товариства була так означена: Організація взаємодопомоги кубанців, які проживають у межах Чехо-Словацької Республіки і були членами Товариства на ґрунті

трудових і культурних інтересів. У точці ж 7-й статуту Т-ва зазначено, що «Членами Товариства можуть бути кубанці у віці не менше 18 років, які не заплямовані судом».

Можливо, що й тут кубанське громадянство могло б зробити більше, якби не звичайні претенсії його провідників, які спричинилися до нового розколу навіть цього невеличкого гуртка, що здавалося об'єднався на конференції.

Як і можна було сподіватися, першим почав бунтуватися нетерплячий і темпераментний Тимошенко. Деякий час він плавав на хвилях шелесту, що створила конференція. Він продовжував студіювати українську мову і залицятися до українців. На прилюдному диспуті з приводу національного питання на Сході Європи, який (диспут) був улаштований в листопаді місяці 1921-го року в Празі, Тимошенко палко доводив, що Кубанщина мусить бути самостійною, щоб не стати «яблоком роздора» між Україною й Росією. Остання до цього часу лише визискувала кубанських козаків. «Ставлення Кубанщини до України, — говорив Тимошенко, — було дуже прихильне і треба сподіватися, що буде таким і далі тому, що Україна сама була гнобленою нацією і не до кого не виявляла імперіялістичних тенденцій. На півдні Україна буде тим центром, навколо якого гуртуватимуться й об'єднуюватимуться всі менші новоутворювані держави.

Для нас кубанців, — вів далі Тимошенко, — питання самостійности ясне. Український нарід не заспокоїться доти, доки не здобуде собі самостійности. Коли ми, кубанці, й говоримо про свою самостійність, то нас москалі простувато запитують: «А разве Вы не русские?» Видно, не зовсім. Національний склад населення Кубанщини такий: 47% українців, 42% москалів, а решта інші народи. Ми не можемо прилучитися ні до Росії, ні до України, побоюючись національного тертя, страшної внутрішньої громадянської війни на Кубанщині».

Між іншим, на цьому ж зібранні й П. Макаренко обстоював самостійність Кубанщини, зазначаючи, що він українець (це за звітом часопису «Українська Трибуна»).

Трохи згодом нібито запахло 6-м кубанським походом. Австрійський король Карл спробував повернутися на угорський трон. Чехів це дуже стурбувало. Натурально, що така подія занепокоїла представників України, Білоруси, Грузії й Кубанщини (зокрема Бич). Названі представники вважали, що «відновлення монархії на Угорщині стало б величезною загрозою як для Чехо-Словаччини, так і для інших республік Середньої й Східної Європи. В цьому числі і для України, Білоруси, Грузії й Кубанщини», представники

яких рішуче заявили, що «громадські сили названих дружніх народів готові стати пліч-о-пліч з чехо-словацьким народом для боротьби за республіку всіма можливими способами, до організації військових відділів включно («Вперед», ч. 203 з 4-го листопада 1921-го року, «Проти монархізму»). Бенеш (міністер закордонних справ Чехо-Словащини, подякував з підкресленням, що хід подій не виключає творення добровольчих частин на Чехо-Словацькій території («Новый Мир», ч. 238 з 9-го листопада 1921-го року).

Та Карлові не повелося — і все заспокоїлося. Продовжувалося буденне життя з його емігрантськими злиднями. Запроваджувати в життя резолюції конференції, як виявилось, не так легко, а головне — в дечому, як наприклад, в постанові про рахункові звіти, треба було починати від себе. Виробляти програму Демократичного Союзу Незалежної Кубанщини також було далеко важче, ніж виголошувати безвідповідальні промови. В Кубанському Товаристві запанував П. Макаренко, який ревно оберігав свій престиж від спроб якихбудь конкуренцій. Тимошенко ж був усунений на пасивну роль до ревізійної комісії, якій тимчасом нічого було й ревізувати.

Повіяло холодом до Тимошенка з боку есерів, які, довідавшись про те, що він вивчає українську мову, стали косявати на нього дивитися. На згаданому вище диспуті есер Архагельський прилюдно й мужньо заявив: «Кожний, хто будує державу, не завжди має чисті руки, не заплямовані імперіялізмом», що «при самостійності завжди будуть сварки про національні кордони, а соціялісти не повинні підбюрювати одну націю на другу, а намагатися довести справу до полагодження». Тимошенко ж у своєму виступі на тім диспуті занадто протиставляв Україну Росії, викликавши незадоволення есерів.

Переорієнтовуватися на есдеків не було сенсу, бо вони були вбогі тоді у всіх відношеннях. Вони не були при владі, не могли створити значніших партійних коштів і за кордоном опинилися в значно меншій кількості, ніж есери. Есдеки не могли за кордоном конкурувати з есерами, гучна діяльність і бундючні виступи для них були непосильні. В такій ситуації мав пукати Тимошенко притулку. Повернутися до правих кіл йому також уже не було можливо, бо занадто він відкотився вліво. Та направо були товариства здебільшого з «блакитною кров'ю», усякі генерали (військові й цивільні), професори, — взагалі люди дипломовані. Серед такої публіки учневі Катеринодарської фельдшерської школи, хоч і вправленому в демагогії, обертатися було важкувато. Треба було горнутися ще лівіше, де було значно

більше спорідненого елементу. Отож з початком нового 1922-го року трибун Тимошенко почав ставати на старий шлях, широку московську дорогу під яскраво червоними прапорами. Він мняє свої політичні віхи, харкає на Кубанщину, яка винесла його на імпазантне становище, виявляє своє дійсне обличчя. На цей шлях він став після відповідних пертрактацій з представниками большевиків, після гарантій і запевнень, яким тоді ще багато людей йняло віру. Повернув він у кооперативну атмосферу — в лоно рідного йому Центросоюзу, який уже працював за большевицькими директивами. Очевидно, він подав заяви про вихід з емігрантських організацій, опублікувавши в зміновіхівській пресі, що «визнав свою помилку...»

Він зразу був призначений представником Центросоюзу в Чехо-Словацькій Республіці.

Свій крок Тимошенко пояснив так:

»Козацька демократія затиснута з кліщі між реакційними силами, що захопили в полон після жовтневої революції козацькі землі, та советською владою, яка в перші роки після революції не рахувалася з особливостями побуту й психологією козаків, вела посильну боротьбу направо й наліво, боротьбу, яка закінчилась повним крахом.

Опинившись за кордоном, десятки тисяч козаків потрапили в тяжкі умови Врангелівсько-Кутепівського режиму. Від цих умов декілька тисяч людей повтікало до советської Росії. Ті, що залишилися, втративши віру прийти додому «із зброєю в руках», мріють (особливо після закінчення епохи військового комунізму) про повернення додому, до землі й праці, від якої були одірвані цілі роки.

Лише жахливі форми громадянської війни на козацьких землях та дуже негативне ставлення до советської влади тримають козаків в руках Врангеля і так званих «Отаманів».

Перед проводирями козацтва постало питання про впорядкування козаків за кордоном, але ніякі зусилля в цьому напрямку не дали наслідків. Натурально напрошувалася думка, що кращий вихід є організоване повернення козаків при найкращих гарантіях з боку советської влади. З цього приводу окремі представники козацької демократії вже почали переговори з советською владою.

Голод, що вибух у Росії, і страхіття, зв'язані з ним, похитнули козацькі емігрантські кола. Робляться спроби тим чи іншим шляхом прийти на допомогу голодуючим і особливо своїм близьким землякам Дону, Кубані й Терека.

Щождо мене особисто, то я старий співробітник Центросоюзу, при умовах, що витворилися, вважаю для себе не тільки можливим, прийнятним, але й обов'язковим принести свої знання й досвід на діло відродження економічного життя Росії й близької мені зруйнованої Кубанщини.

А тому, що і Кубанщина, і Росія, і кооперація є в Росії й на Кубанщині, й належать советській владі, то натурально, що я мусів був увійти в розмови з советською кооперацією. За що мені вже не мало перепало від закордонної білої преси від «Нового Времени» до «Воли Росии» (відносно останньої ще так недавно Тимошенко скаржився, що вона не звертає належної уваги на його й Бичів витвір — Кубанську Конференцію. — Авт.) («Новый Мир», ч. 50/331 з 28-го лютого 1922-го року, «Беседа с И. П. Тимошенко»).

Це інтерв'ю говорить про таку нісенітницю, як відроджувати Кубанщину через Центросоюз московський, який за всіх режимів лише визискував її. Згадка, що якісь «представники демократії» вже почали переговори з советською владою» свідчить, що хтось уже раніше протоптав стежку до советського представництва в Празі, а може ще й раніше. Від людей із такою мораллю можна сподіватись, що й «ідея конференції» та її перебіг диригувалися спритною Москвою.

У всякому разі, на це інтерв'ю перший відповів А. А. Намітоков, що зразу виступив з комітету, складаючи відповідну письмову заяву. Трохи пізніше із складу членів конференції й фундаторів «Демократичного Союзу Незалежної Кубанщини» виступили, подавши письмово мотиви: Аспідов, Нальотов, Якунін, Міщанінов, Горбушін. Із заяви останніх виявилось, як на конференції її режисери будували зовнішній вигляд самостійної Кубанщини. Ці способи висували самостійну Кубанщину не як кінцеву ціль (так було за Кубанською Конституцією, але без пресловутої декларації Бича), а лише як тимчасову фазу до здійснення великої російської федерації, про що й подали заяви як при голосуванні за резолюцію «Наші завдання», так і при підписанні протоколів конференції. Але про це комітет конференції замовчав, можливо тому, що не хотів псувати самостійницького вигляду. Та це інтерв'ю було лише квіткою, а ягідки прийшли трохи згодом...

Згадані Тимошенком розмови представників козацтва очевидно продовжувалися. З Тимошенком заявою в пресі згодилися Крикун і Сокіл, але деталей цих переговорів в'яснити не вдалося. Відомо лише, що визначну роль в переговорах мав кол. член Ради, слідчий на Кубанщині — Савицький, про якого вже згадувалося. Він оселився в Москві, мав там посаду і звідти почав писати листи, які з пропагандною метою в зміновіхівській пресі публікувалися.

14-го березня 1922-го року Савицький прислав два листи: один до Тимошенка, а другий до всіх кубанців закордоном. Тимошенкові він писав, що життя на Кубанщині після приходу червоних спочатку було таке гарне, що ми шкодували, що наші брати кубанці мусять поневірятися десь за кордоном. Однак потім наступили часи, коли ми зазрили нашим закордонним скитальцям... Тепер становище знову значно змінилося на краще... Сучасна політика советського уряду мало чим відрізняється від політики самих кубанців і тому чим скоріше кубанці повернуться додому, тим більше вони виграють.

На питання, чи можуть кубанці повернутися на Батьківщину і що їх чекає, Савицький відповідає: амнеція четвертих роковин советської республіки.

Всі рядові козаки й салдати можуть повертатися додому й зайнятися вільно своїми професіями. Щодо офіцерства, урядовців та інших, то потрібні колективні чи окремі прохання, які будуть розглядатися в тому ж розумінні, як і перші. Я подав заяву про наше офіцерство, — це козаки, яких взято від плуга, тому в даному разі ледве чи може бути яка різниця.

Щодо членів Ради, висланих Денікіним, а також членів Паризької делегації не може бути ніякого сумніву, вони можуть вільно повертатися на Батьківщину.

У другому листі Савицький написав з приводу чуток про інтервенцію під проводом Врангеля. Він окреслив, як поводитися Врангелю на Кубанщині, перестерігав кубанців від участі, бо це йде проти інтересів російського народу («кубанський самостійник», за якого дома вважали Савицького, тепер особливо дбає про російський нарід). «Багато зараз мирних турбот у російського народу і горе тому, хто перешкодить в цьому йому... Треба шукати інших виходів із того становища, що витворилося для російських емігрантів... інтервенція не є вихід». Очевидно, що це писала людина за указкою й під цензурою Чека. З цього попередження було видно, що большевики знали про спроби Врангеля й його співробітників організувати нову інтервенцію і її до якоїсь міри боялися. Населення тоді щойно пережило голод, розміри якого далеко перевищували те, що дуже рідко траплялося за царизму.

Ці листи Савицького, які друкувалися в змінювільській пресі, ніби підготували виступ визначних діячів Кубанщини на еміграції — і 4. червня 1922-го року в часописі «Накануне» ч. 57 з'являється лист до кубанських біженців, в якому їх закликають повертатися додому.

Листові до редакції попередувало звернення редакції до козаків білих армій. Все, звичайно, писано російською мовою. Найпікантніші місця звучать так:

«Чотири роки Революційна Росія буде нове життя. Цьому будівництву перешкоджали всі, хто жив і сподівався далі жити потом і крав'ю російського народу.

Орди царських генералів: Денікіна, Колчака, Юденіча, Врангеля намагалися здушити Революцію, а разом з нею й російський нарід. Обманом і насильством вони затягли до боротьби проти російського народу південно-російське козацтво...

... І на чужині Врангелю та його прибічники хочуть стримати козаків від їх повернення додому й готують із них гарматне м'ясо для нової боротьби з російським народом.

А в цей час Советська Росія, Советський Дон, Кубань і Терек, покінчивши з жахом громадянської війни, мужньо борються з голодом, що стихійно насувається на Поволжя й Південний Схід Росії...

Амністія Всеросійського Центрального Комітету з 21 листопада 1921 р. пустила в непам'ять усі злочини проти советської влади ря-

двох усіх білих армій. На підставі цієї амнестії ми звертаємось до всіх козаків білих армій і пропонуємо їм повернутися додому, разом зі своїми станицьниками розпочати мирну працю.

Для всіх козаків, що забажають вернутися додому, ми гарантуємо:

1. Вільний вибір місця проживання;
2. Ніяким переслідуванням за попередню боротьбу проти советської влади той, хто повернеться, не підлягає;
3. Особи, роки яких мобілізовані на військову службу, одержують звільнення на шість місяців для влаштування своїх справ;
4. Вивіз на батьківщину буде зроблений партіями коштом советського уряду, в супроводі представника советської влади.

Щождо осіб командного складу (офіцерів), то ті з них, що забажають повернутися додому, можуть подати заяви, які будуть розглядатися індивідуально і розв'язуватися на місці: при чому, кому дозволиться повернутися, то на нього поширюються згадані умови«...

«Лист» до редакції був такого змісту:

»Лист до кубанців-біженців.

Уже два роки, як ви, кубанці переживаєте всі неприємності й тягарі життя в чужих країнах, відірвані від своїх родин, господарств й рідних станиць.

Два роки поневірянь, недостач, часто голоду й грубих знущань... І не раз, змучені тугою за батьківщиною, ви ставили перед собою й іншими питання: Чому це все так сталося? Коли прийде кінець усім мукам? Де вихід із тяжкого становища? Чи побачимо й коли нашу рідну Кубань?

Так, чому все так сталося?

Три роки Кубань боролася за право трудового народу бути повним господарем на своїй землі, за право незалежно улаштувати своє життя. Багато пролито крові, багато загинуло в цій упертій жорстокій боротьбі. Кубань не хотіла підкоритися советській владі, яка приносила з собою чужий, неприємний нам, кубанцям, господарський уклад життя і вимагала цілковитої собі підлеглости в ім'я ідей комунізму. Ми були переконані, що той устрій принесе нашому квітучому краєві руїну і тому вступили в збройну боротьбу проти советської влади, що послалала на Кубань Червоні армії.

Ми також прагнули нового устрою життя, за виробленням і прийняттям обрахунками нашого народу, а не нав'язаного нам Петербургом чи Москвою, які, як і за царів, не знали наших умов життя, наших потреб, устремлінь і сподівань. Ми нікому не хотіли нав'язати своєї волі й своїх порядків: ми їх бажали лише для себе й для свого краю.

У цій важкій боротьбі ми повинні були шукати собі тимчасових союзників, бо боротьба нам одним була не під силу.

Ці союзники в вигляді Добровольчої армії самі прийшли до нас, спочатку запобігаючи, говорили надхненню-фальшиві слова про свободу, Республіку, про Установчі Збори та інші здобутки Революції. Але як тільки відчули свою силу, вони перестали прикидатися й брехати і відкрили своє справжнє обличчя — звіряче обличчя мстивої кровожерної контрреволюції. В міру поширення території, яка підлягала владі Денікіна, його співучасники — Врангелі, Покровські, Кутепови насаджували скрізь дореволюційних губернаторів й справників, повертали на свої місця поміщиків, відбирали землю у трудящих, приносили з собою для робітників і селян шибениці, батоги й нагаї, руйнували й палили села, а співучасники Шкуро, Мамонтов та інші «герої» грабували всіх і все, що попадалось під руку.

Ведучи війну проти советської влади, кубанці одночасно з цим мусяли почати боротьбу і на другому фронті — проти всеросійської контрреволюції.

Тепер уже «союзники» не посоромилися оголосити Кубань «покореною країною» і відкрито хотіли нав'язати їй свої порядки і свою волю. У цьому їм заважала Кубанська Рада і вони не завагались по-зрадницькому, із-за рогу, вбити першого охоронника інтересів Кубані, Голову Ради — М. С. Рябова. Вони зробили збройне насильство над самою Радою, арештували 12 членів Ради і казнили одного з них — мужнього захисника незалежності Кубані О. І. Кулабухова.

Такі «союзники» стали для нас, Кубанців, гірше ворогів. І справді, вони були, е й будуть лютішими ворогами Кубані, її трудового народу, ніж е вони й найлютішими ворогами і для цілої Росії.

У насильствах і знущаннях Кубані їм очоче помагали кубанські ж яничари, контрреволюціонери й «єдиногодильці» — Філімонови, Скобцови, Науменки й інші помічники генералів-авантюриків.

З отакими союзниками не можна було лишатися на одному фронті, і кубанці покинули фронт. Але війни на два фронти Кубань не могла витримати: вона підпорядковувалася советській владі.

Ми вважаємо, що збройна боротьба Кубані проти советської влади скінчилася в травні 1920 р. капітуляцією на Чорноморському узбережжі більшої частини Кубанської армії і залишенням Ради. Рештки пішли на вигнання і терплять тепер долю біженства.

Зроблені після цього десанти й повстання наперед були приречені на неуспіх і промайнули, як злісна провокація супроти кубанського населення: вони тягли за собою лише масові розстріли, недоцільне руйнування й розгроми станиць, сіл і аулів, погіршуючи і без того важке становище населення. Цьому раз на завжди треба покласти край. Участь у подібних авантюрах для кожного кубанця е найтяжчий злочин і смертельний гріх перед Кубанню.

Сенс і виправдання нашої боротьби, сполученої з такою кількістю жертв, полягав єдино в стремлінні досягти для Кубані незалежного стану, права вільно розпоряджатися своєю долею. Помагати ж авантюрикам всілякого розміру і всіляких політичних барв у їх стремлінні полонити російський нарід і відновити попередній ненависний йому лад — це зовсім не наше завдання й не наша мета, і сини вільної Кубані до цього злочину руки своєї не прикладуть.

До цього часу російські генерали та їхні кубанські прихвостні тримають більшу частину вас, кубанських біженців, у своїй підлеглості погрозами голоду і всіляких покарань. Вони тримають вас у своїй військовій організації, яку чомусь називають «руською армією» (ви знаєте, що справжня руська армія — в Росії), для того, щоб мати можливість вести свою темну політику, щоб «під вас» одержувати засоби для свого безбідного існування і щоб при зручній нагоді втягнути знову вас у свої злочинні авантюри, які для вас, але не для них, закінчатся загибеллю. Вас можуть нацькувати на ваших же братів кубанців, які лишилися дома на Кубані і які не стали за цей час комуністами, але з властивою кубанцям відданістю й хоробрістю будуть захищати Кубань від нападу Врангеля, бо це принесло б нашої батьківщині тяжку біду й пролиття нових рік крові. Коли ж цього не станеться, то вас можуть продати за добрі гроші на будь-який інший фронт: недарма ж так цупко чіпляються за вас.

Ви повинні твердо й рішуче сказати собі й іншим: «Досить крові. Не хочемо бути гарматним м'ясом в руках генералів, що будують своє благополуччя на наших кістках. Пора додому, до мирної праці».

Ми закликаємо вас це зробити.

І коли ви це зробите, в цьому буде відповідь на всю вашу решту тяжких запитів.

Ми не будемо вас обманювати і не станемо вас запевняти, що там дома, на Кубані, все добре, що там жити легко, що в советській Росії земний рай. Ні, це не так, це ви самі добре знаєте. Ви добре знає-

те, що там недостача на все. Але ви будете дома серед своїх. Ви помагаєте своїй батьківщині пережити тяжку годину, що випала на її долю. Ви будете працювати і, можливо, там доведеться нести тяжку роботу, ніж тут, але ви будете знати, що ви працюєте на себе й своїх рідних і близьких, на батька, на матір на дітей на сестер і братів. У вас буде сенс і ціль життя, тоді як тут, на чужині, ви тільки курай (перекотиполе), ви нікому, крім генералів не потрібні, ви тут зайві... І ваша робота, ваші руки особливо потрібні будуть на Кубані, можливо у цьому році, коли передбачається добрий врожай, як повідомляють у листах з Кубані.

На підставі багатьох даних, ми думаємо, що життя на Кубані, як і в усій Росії, починає унормовуватися, що смуга катастрофічних потрясень уже пережита, що коли не буде збройних нападів і втручання збоку, цілковите замирення життя наступить швидко і що особиста безпека буде гарантована тим, що повертаються додому. Але над цим останнім питанням нехай кожний подумає сам і нехай рішає його на власну відповідальність, критично перевіривши всю діяльність за роки революції й боротьби. У всякому разі, ми знаємо, що за службу в білих арміях советською владою дана повна амністія для рядових.

Ми віримо, що той, хто захоче повернутися, зробить це не з почуття злоби і бажанням помсти кому б то не було, а зі щирим рішенням зайнятися мирною плодотворною працею, що в серці своєму він принесе додому почуття горячої любови до Кубані, посилене довгим примусовим перебуванням далеко від неї. Ми віримо, що страждання й недостачі, яких вони зазнали в боротьбі за право народу Кубані бути вирішувачем своєї долі, не були марними і у свій час принесуть бажані наслідки.

Нарешті, ми хотіли б вірити також, що центральна советська влада зрозуміє свою помилку перед Кубанню і надасть їй найбільшу незалежність, нарівні з іншими Советськими Республіками, бо в цьому буде основа успіху в боротьбі з контрреволюцією і припинення тих повстань-протестів, які роздирають і розоряють Кубань і довго ще будуть перешкоджати їй взятися за мирну працю й будівництво.

З братерським привітом.

Прага. 20 квітня 1922 р.

Л. Бич, Ф. Воропінов, Петро Макаренко, Л. Білашов.

Заява кол. членів Кубанської Крайової Ради С. Г. Крижун і Г. П. Сокола.

Цим маємо шану заявити, що ми цілковито приєднуємося до листа Л. Бича й інших кубанців. Прага 20. квітня 1922 р. С. Крижун, Г. Сокол.

Особливих коментарів цей лист не потребує. Він русофільський і підлабузницький до советів, як і заява І. Тимошенка. Сумне те, що це зміновіхівство зробили обидва голови Крайової й Законодавчої Рад. Багато в листі лицемірства.

Тієї весни взагалі еміграцію охопила хвороба «зміновіхівства». Багато хто з різних національних груп почав каятися і повертатися до большевиків, початок цій ганебній дії, на жаль, дали кубанці. І хоч все змішалося до купи: Бич, Моркотун, Ніковський, Винниченко, Гнилорибов, мало знані терці Безкий, Немцов, Черкасов і т. д. («Накануне», ч. 59 з 8-го червня 1922-го року, «На новий путь»).

Але більшість цих змінівіхівців зраджували попередні ідеали потиху, не чіпаючи інших, індивідуально, а кубанці з цього зробили великий галас, закликаючи кубанських козаків і біженців. Большевики, звичайно, таку перемогу своєї агентури використали найповніше. Всі листи з цього приводу були надруковані в супроводі відповідних відозв. Скрізь по Кубанщині в містах, станицях, аулах і хуторах по парканах розліпили відозву Бича і Ко. На Кубанщині ж, дома, цьому спершу не повірили, вважаючи, що це нова вигадка большевиків. Коли ж довідалися, що то правда, що то таки твір Бича, чухали потилиці, крутили головами й казали: «Ну, пішов собі до большевиків, і хай собі, але навіщо ж нам наплював у душу?..» Однак це на емігрантську масу мало вплинуло. Повернулися лише невеликі групки кубанців.

У цю пору серед козацтва почав розвиватися «Союз Возвращения на Родину», що з допомогою большевиків виловився з «Союзу Возрождения Казачества», який був заснований «Загально-Козацьким Сільсько-Господарським Союзом», серед засновників якого був і Л. Білашов, який тепер уже був представником кубанської змінівіхівської групи в Празі. Як дуже активний, фінансований уже большевиками, Білашов старанно пропагував ідеї «бичівської» відозви. Апостоли ж її спокійно ще сиділи в Празі чи взагалі в Чехо-Словаччині. Противники ж цієї відозви відверто стали домагатися, щоб ті, що підписали відозву, послужили прикладом і їхали самі під большевиків. Так 13-го серпня в Празі на зібранні Товариства кубанців О. Балабас запропонував, щоб ті, що підписали відозви, перші їхали додому. На це П. Макаренко так відповів: «Я не ідіот і не дурний, щоб їхати огривати якусь Костромську губернію, або сидіти за дротом. Адже ж Чернов не їде, то чому ж я гірший від нього?» Такий цинізм багатьох обурило, але П. Макаренко був певний себе в Празі, де «братушки»*) вже толерували «Руско»*) і під большевиками.

В період розвитку змінівіхівства відбувалася Генуезька Конференція. На неї в об. Отамана з Урядом подали довгий меморандум через міністра Закордонних Справ УНР О. Я. Шульгіна. В ньому рішуче поставлені були крапки над «і» щодо відносин Кубанщини до Росії та зазначено шляхи політики, які могли б, на думку уряду, вивести Край на шлях нормального розвитку його сил. Це змінівіхівство в об. Отамана та його уряд прийняли з сумом, бо частина кубанської еліти відчахнулася від Кубанщини. Поставало питання, для чого ж скликалася Загально-Кубанська Кон-

*) Чехи **) по-чеському-Росія.

ференція? Чи в тому вже тоді не запляновано все Москвою? Справа роботи на еміграції ставала ще тяжчою і вже без надії комусь передати повноваження.

А тим часом отим новим зміновіхівцям дав відомий про-большевик на Кубанщині Н. Н. Юшкевич («Накануне», ч. 71 з 22-го червня 1922-го року, «Казачество и Россия») відповідь. Він рішуче заявив:

»Демократично організоване в межах свого замкнутого кола, взяте в загальноросійському плані козацтво було спочатку антидемократичним, виключно консервативним. Революція мусить стерти економічну упревліюваність козацтва і його психологічну відчуженість від Росії. Порівняно об'єднуюча тенденція революції вирішує і питання про козацьку автономію й об'єднання на підставі визнання особливостей, що історично склалися. Це питання є центральною точкою контрреволюційної психології. Питання автономії мусить бути розв'язане виключно з погляду господарських й національних інтересів цілого. Ця автономія буде виходити зовсім не з тих засад, за якими йшли Рябовол і Кулабухов. Козаки, які повернуться додому, почують присуд історії, голос неминучого, кінець милого серцю минулого, яке вже не вернеться. Треба зрозуміти, що невблаганна логіка історії, яка відбирає зараз те, що колись давала, жертвує частинами в ім'я цілого«.

Відозва Бича викликала великий неспокій в стані самопомазаників, які уявили, що все козацтво посуне, а вони лишаться самі. З переляку вони виступили з лайливою контрвідозвою, в якій говорили, що всю цю кампанію повели большевики через кубанських зрадників, щоб показати світові, що козаки змінили свій погляд на советську владу. А це їм потрібне тому, що вони зазнали поразки на Генуезькій Конференції, бо Об'єднана Рада Дону, Кубані й Терєка подали протест, у якому заявила, що козаки ніколи не визнають советської влади, ніколи з нею не замиряться, і тим звернула увагу державних людей всього світу на непохитність козаків та їх державну прозорливість.

Об'єднана Рада Дону, Кубані й Терєка 7-го липня 1922-го року також виступила з своєю досить довгою відозвою, в якій між іншим були й такі місця:

»Вам добре відомо, що зробила советська влада з ваших станиць і хуторів за ті два роки, коли ви не перешкоджали їй панувати, припинивши й не ведучи проти неї боротьби. Говорити вам про це — означало б повторювати ту правду, яка всім відома.

І от тепер у цей советський «Рай» вас знову заманюють і посилають добре вам відомі п. п. Бичі, Тимошенки, Гнилорібови, Багалії, Немцови, намагаючись грати на вашій хворій душі тугою за Батьківщиною.

..Вони кличуть на збір урожаю і на відновлення зруйнованих господарств, до мирної праці й родинного спокою на Дону, Кубані й Терєку, але самі сидять у Празі та збираються їхати не туди, куди посилають вас, а в Москву, де сидить зрадник, советський козак Петро Савицький, тому що в Москві покищо не їдять людей і на вулицях не валяється трупи померлих з голоду людей.

Спокушають же вони вас їхати до Радянської Росії не тому, що бажають вам добра чи допомогти Батьківщині, а з багатьох причин особистого характеру й особистого розрахунку: одні з почуття помсти, бо були усунуті геть за свої лихі діла від справ урядовою владою; другі — з-за дрібного честолюбства, бо не задовольнялися скромною долею біженця та бажають і в умовах біженського життя за всяку ціну грати роллю проводирів; треті — нерозважно й злочинно з міркувань грубої користі, не думаючи про наслідки, легко піддаються обіцянкам з боку советських агентів, які розкладають російську еміграцію...

...Вам треба повернутися додому лише з хлібом і одежею, щоб нагодувати й зодягти голодних і роздягнутих. Треба повернутись з усім потрібним для відновлення ваших власних куренів та й наших країв у цілому...

Коли ж це буде?.. Але хто може з певністю визначити час, коли настане цей радісний день? Є багато даних, що вказують на його близькість...

Ваші Отамани й Ваші Уряди, стоячи на своїх постах, пильно стежать за поточними подіями і все, що треба, роблять, щоб його зустріти. Вірте, що в потрібний момент, вони вам скажуть старе козацьке слово: «З Богом, вперед!».

На шлях такого обдурювання козаків обіцянками, що ось-ось можна буде повернутися додому, Науменко й Скобцов ступили значно раніше. Щоправда, вони не самі його вигадали, а потупцювали в слід за Врангелем, який, щоб підіграти настрої російської армії та втримати її від розпрошення й повернення додому, час-від-часу пускав різні чутки, які баламутили й тих людей, які починали пакуватися, щоб їхати додому.

Щоб утриматися на поверхні емігрантського життя, Скобцов і Науменко старанно роблять вигляд, що вони пильно працюють над поверненням додому та над упорядкуванням життя біженців. Вони їздять і до Парижу, і до Царгороду, і до Софії, і до Београду в різних комбінаціях з іншими членами Об'єднання, про щось з кимось говорять, а потім пускають у маси, що «ось-ось». А люди тоді були дуже легковірні й збиралися їхати додому, не влаштуваючись як слід. Філімонов навіть подав рапорт «Кубанському Військовому Отаманові» про організацію влади на Кубанщині, в якому доводив, що від доброго добору отаманів відділів залежить тривкість влади й ладу на Кубанщині («Казачьи Думы», ч. II з 2-го квітня 1922-го року).

Гучною була мандрівка Скобцова, Богаєвського, Вдовенка й Апостолова навенсі 1922-го року до Парижу. Спочатку вони хотіли побувати на Генуезькій конференції, але Італійський уряд не впустив їх. Вважаючи, що про роллю козаків у боротьбі проти большевиків ніхто на заході не має правильної уяви, цей «квартет» вирішив звернути увагу на козаків маніфестацією покладення вінків у Парижі на могилу Невідомого Вояка під Тріюмфальною аркою.

Ця маніфестація відбулася 7-го травня о 11-й год. ранку, як оповідав голова Донського уряду ген. Апостолов («Казачьи Думы» ч. 36, з 29-го червня 1922-го року). Покладений вінок привернув увагу. Майже весь Париж чув, як оповідали учасники. На церемонії був присутній член французького парламенту. Про цю процедуру написали 12 паризьких часописів, а в двох уміщені й фотографії. Таким чином, увага до козачої справи викликана.

Як доповідав ген. Апостолов, другою ціллю було вишукування засобів для допомоги біженцям... Всього, що делегація запланувала зробити, не вдалося здійснити, але дещо зроблено... Конкретно: пощастило отримати від кол. сенатора Денисова, донського козака, 30 000 франків.

2-го квітня 1922-го року Скобцов таке сказав співробітникові «Последних Новостей» у Парижі («Посл. Нов.» ч. 603, стаття: «Совещание представителей казачества»): «Серед козаків — самостійників майже нема. Збереглася лише група Бича . . . , що складається з 17 осіб, але зараз і вона розпалася. Бич залишився майже сам і хоче зовсім припинити політичну діяльність. Козацтво не бажає відновлення старого ладу і воно на завжди лишиться з Росією» . . .

А за кілька місяців перед цим у журналі «Красная Армия», що видавався Науково-Військовим Товариством (грудень місяць 1921-го року, ч. 9), в статті, присвяченій повстанському рухові на території Північно-Кавказької Округи, говориться, що «Основа всіх повстанських рухів є самостійна течія серед козацтва, яка не ставить собі ширших завойовницьких завдань, а обмежується лише прагненням звільнити свої краї від большевицького ярма і утворення автономних республік на принципах буржуазно-демократичних та самоврядуванням з різними паперовими свободами, що більш усього приходяться козацтву по душі» . . . «Самостійники ганьблять і білогвардійську агітацію і завзято борються проти неї» (підкреслення автора).

Щоб пожвавити свою діяльність, Науменко-Скобцов ще пробують скликати «Раду» й давати перед нею звіти. Так 20-25-го лютого 1922-го року в Новому Саді відбулася сесія «Ради», на якій Скобцов виступив з довгим звітом на тему: «Що зроблено в справі улаштування кубанських біженців; про основне завдання уряду в підготовці до повернення на Батьківщину і звільнення її від насильників-большевиків; коли й яким шляхом ішов Уряд і думає йти далі, і які перспективи на майбутнє». З доповіді вийшло, що для біженців зроблено дуже мало. Натомість перспективи дуже рожево малювалися після одержання боргів,

спеціально особливого боргу Головного Командування Російською Армією в сумі 81,500 англ. фунтів стерлінгів.

Щодо діяльності в справі повернення додому, давалося зрозуміти, що розповідати про таку делікатну й важливу справу не можна, але все йде гаразд і... ось-ось...

«Рада» похвалила діяльність «уряду», а дії «пражан» визнала ганебними й злочинними для кубанського козака. Визнано, що вчинки цієї групи мають у собі ознаки зради Батьківщини й підлягають судові Кубанської Крайової Ради, яка збереться після відновлення влади на Кубанщині. Тим членам Ради, які підписали резолюції жовтневої конференції в наслідок нерозуміння або недостатнього продумання, запропоновано подати про це відповідну заяву голові «Ради».

Позитивну нотатку про це засідання подав кореспондент «Последних Новостей» (ч. 595 з 24-го березня 1922-го року, «Кубанська Рада»), що «Засідання Ради пройшло при загальному піднесенні. Весь час її засідань почувалось однудушність її основного ядра. Рішення ухвалювалися або одноголосно, або при незначній кількості, що утрималась. Спроби деяких депутатів, окремих Красновських станиць, зятягти козацтво на шлях Райхенгала одержали належну відповідь і ніякого успіху не мали».

А як написав кореспондент «Голоса России», то однудушність ця була лише уявною, бо піднесли голови праві на чолі з ген. Ледовським, Поповим і Філімоновим, які почали крутитися навколо ген. Врангеля. Вони брали участь в зустрічах, коли Главнокомандувач об'їздив урочисто колонії. Праві кола розпочали атаку проти Науменка й Скобцова, а особливо останнього. Зв'язок його з «Последними Новостями» Мілюкова ця група трактувала, як есерівську небезпеку.

Деякий успіх «Союза Возвращения на Родину» занепокоїв і Скобцова та Науменка — і вони спробували нейтралізувати діяльність Білашова там, звідкіля він одержував підтримку, цебто в Празі. Для цього обоє поїхали до Праги, де вони сподівалися знайти підтримку у лівійців. Однак Горбушин і Аспидов лишилися вірними своїм позиціям відносно Лемносських самозванців.

Опозиція до Скобцова й Науменка зростала. Не рахуючись з заборонаю «отамана» Науменка, опозиція в серпні 1922-го року скликала з'їзд станичних отаманів — з організованих у Сербії станиць (козацьких колоній). На з'їзді ухвалили Статут «Про зібрання станичних і хутірських отаманів», які мають вести праву політику наперекір лівій політиці Об'єднаної Ради, яку з'їзд кваліфікував, як ненормальну щодо Врангеля, якого з'їзд рішуче підтримував. Єдиним

виходом із катастрофи з'їзд вважав монархію, яка буде встановлена волею народу й спиратиметься на нарід, а не на кляси чи партії...

Цей з'їзд дав Попову підстави для створення загальнокозачої організації, яку він очолював. В Управління й Раду організації від кубанців увійшли: Філімонов, Ткачов, Ледовський, Звягінцев, Осавулов і Чумаченко.

Підготувавши психологічний ґрунт, опозиція почала вимагати скликання «Ради». «Отаманові» й «урядові» це скликання не подобалось, і вони почали зволікати під різними приводами. Призначене скликання на 18-е серпня перенесено на 2-е вересня, потім на 18-е вересня, а нарешті Науменко видав наказ про скликання на 20-е вересня для того, щоб поставити питання про вибір нового голови «Ради», щоб позбутися головування Попова. При чому Науменко попередив, що коли звичайна сесія не буде скликана 20-го вересня, то уряд подасться до демісії. Тоді Попов скликав чергову сесію на 18-е вересня, а коли була відкрита чергова, то на ній ухвалили: 20-го перервати чергову сесію і відкрити надзвичайну, а вже після неї продовжити чергову.

І от, не зважаючи на всі зусилля опозиції (Попов привіз навіть характеристику членів Об'єднаної Ради Дону, Кубані й Терека, яку дав Врангель: Скобцов — авантюрист, який грає першу скрипку в Об'єднаній Раді, Донський Отаман — порожнє місце, Терський отаман — порожнеча, Кубанський отаман — добрий командир полку, але який же він отаман, коли всі справи веде авантюрист Скобцов), саме відкриття «Ради» вже принесло поразку опозиції, бо на голову обрали Сушкова, а не Попова.

На цьому засіданні Скобцов зробив фінансовий звіт, за яким на 1-е січня 1921-го року до скарбниці уряду надійшло: 17,074 ліри 14 піястрів і 19,500 фр. франків, які всі вже витрачено. Відзначив Скобцов і особливу ощадність уряду, якому «Рада» визначила місячне утримання в 1,015 лір, а він витрачав лише 469 л., а крім того за останні 3-4 місяці й нічого не одержав. Звіт він закінчив заявою, що зараз повинні всі нести відповідальність за свої вчинки, бо коли руйнується кубанська справа, то руйнується й загальнокозача справа, а тим самим і справа рятування Росії.

Науменко доповідав про добрий настрій серед козаків, що з дивізії ніхто не виходить. Похвалився, що справа зрушена з мертвої точки і недалекий той час, коли будемо дома. Треба лише, щоб не перешкождали, а перешкоджають не тільки групи паризька, польська, австрійська й інші, а навіть президія «Ради», що ходить за урядом та веде самостійні переговори з Врангелем. Навіть Філімонов виз-

нає Винникова. «З Врангелем, — казав Науменко, нам не по дорозі. Мусимо йти не визволяти Росію, а самовизволятися...»

Попов скаржився, що уряд ігнорував президію «Ради». Філімонов упевняв, що він іде вірним шляхом, а уряд і Об'єднана Рада зійшли на манівці. Що Скобцов залицяється до Бича і Макаренків, а булава в Іваниса і т. д.

Скобцов каявся, що раніше підтримував Філімонова. При обговоренні промов — Скобцова атакували справа і зліва. Гордієнко доводив, що прем'єр задорогий і літає в храмах високої політики, не помічаючи реальних злиднів біженців: на біженців витрачено 100,000 динаріїв, а на самий уряд 500,000 дин. Скобцов пробував відбивати напади, зазначаючи, що він ніколи не збирався йти слідом за Бичем або Філімоновим, але хотів обох їх притягти до платформи уряду, визначеної «Радою». До Врангеля він ставиться неприємно.

Сушков запропонував резолюцію, за якою «Отаманові доручається взяти козаків під свою пряму опіку», але Науменко домагався зм'якшення. Знову напали на Скобцова, але напруженість злагіднив Сушков. Він у промові боронив і хвалив Скобцова, а ще більше помогло те, що по обіді велика кількість членів прийшла дуже весела. За довір'я голосувало 41, проти-18 й 1 утримався.

Після вислову довір'я Скобцов і Науменко, в свою чергу, перейшли в наступ, домоглися прийняття резолюції, якою осуджувалось ген. Ледовського за агітацію проти уряду, а Філімонова й Попова з тактичних мотивів більше не чіпали. Але при цій нагоді не забули ліквідувати і Крайового Контролера П. Курганського, замінивши його вірним Щупляком. Та коли Щупляк звернувся до Курганського з вимогою передати справи, той його не визнав — і на цьому справа зависла назавжди.

Це зборище ухвалило чергову сесію на 15-е листопада не скликати. Президію «Ради» лишити в новому складі — на постійно. Надзвичайні сесії скликати, згідно з Конституцією, за наказом Військового Отамана.

Про ці, можна сказати, передсмертні засідання «Ради» подавалися широкі звіти в «Казачьих Думах» ч. 72, 73, 74 за 13, 14, і 15-е жовтня 1922-го року під заголовком: «Надзвичайна Сесія Кубанської Крайової Ради». Але й самозвана Лемносько-Ново-Садська «Рада» турбувала неділимців і козаків, та не-козаків, а тому після останньої її сесії вони повели кампанію в пресі. Тоді Науменко й Скобцов виступили з відозвами, в яких довільно поводитися з правдою.

Далі вже пішло життя в Югославії, як сірі-пресірі будні.

Конференцію звели до ганебного кінця її чолові кубанські діячі, що закликали до підпорядкування голим кримінальним злочинцям. Бич виявився непослідовним — він сам не поїхав додому, але й не повернув повноважень, що одержав від такого ненависного йому уряду Іваниса. Секретар конференції Петро Макаренко цинічно висміяв, як уже згадано, тих, що радили йому повертатися.

Лише Тимошенко, Воропінов (залишив у Празі дружину з двома малими дітьми), Білашов, Крикун і Сокіл поїхали в Совдепію. Приєднався до них і член Ради Л. В. Іванченко, що не був на Конференції, і кілька інших. Тимошенко, можливо, лаштувався надовго засісти в Празі, але Москва сльозам не вірить і попросила його на розправу до себе. Лише значно пізніше утік з в'язниці Воропінов. Він із зруйнованим здоров'ям пожив у Празі з родиною декілька місяців і віддав Богу душу. Крикун через декілька років почав наїздити до Праги і зустрічатися з деякими колишніми колегами, поки не встановили його агентурної місії (про це в наступній книзі). Про решту змінівців слід пропав.

43. Кубанські військові регалії

З наказу цариці Катерини II-ї від 5-го червня 1775-го року, Другим зруйнуванням Запорізької Січі на о. Хортиці керував ген. Текелій з 40 000-ою армією, до якої входили й 13 полків донських козаків, хоч на Січі в той час було лише 10 000 запорожців (переважно інвалідів і ранених). Армія руїників накинулася усе плюндрувати й грабувати. Але тому, що руйнуюча армія була дикунська, то вона захопилася грабіжем найціннішого майна, як от: позолочених ікон, золотих чаш і риз та інших речей, а на запорізькі архіви, булаву кошового отамана, знамена куренів, перначі й подібні клейноди не звернула уваги. Все це запорізькі недобитки забрали з собою на Дніпровий лиман, потім на землі між ріками Богом і Дністром, а нарешті 25-го серпня 1792-го року Харко (Захар) Чепіга (перший і останній обраний Кошовий), суддя Антін Головатий й писар Котляревський привезли історичні пам'ятки (архів і клейноди) в Карасунський кут ріки Кубані, де й заснували м. Катеринодар. Тут у військовому штабі перебували всі ці реліквії 125 роки до революції 1917-го року. До цього долучалися подарунки царів уже Кубанському Війську (булави, срібні літаври тощо). Коли був призначений Кубанським Наказним Отаманом ген. Малам — українець з Катеринославщини, то він доручив статистикові Ф. А. Щербині написати історію Кубанського козачо-

го війська, починаючи з Запоріжжя і використовуючи запорізькі архіви. Так з'явилися три томи величезної історії альбомного формату по 1 000 й більше сторінок. Там зібрані всі документи з сивої давнини, які потребували ще доброї обробки. Над обробкою запорізьких архівів багато попрацював і полтавський семінарист Симон Петлюра, пізніше Головний Отаман військ Української Народної Республіки і її президент.

Всі клейноди в перші роки по переселенню на Кубанщину в день 1-го жовтня — на Запорізьке Свято Покрови Пресвятої Богородиці — урочисто виносились на площу перед куренями (нежонатих козаків), відправлявся молебінь і відбувалася спільна трапеза. Згодом цей прекрасний звичай не мав уже такої пишності.

З вибухом революції 1917-го року, коли дикі орди, керовані з Москви, почали заливати Кубанщину, виникло питання, як зберегти дорогоцінні пам'ятки з минулого запорізьких та вже й кубанських козаків? Перед Кубанським урядом, що покидав перший раз столицю Краю — Катеринодар постало питання про збереження регалій. Зрозуміло, що лишати їх у Катеринодарі було небезпечно, бо большевицька юрба їх би знищила. Через це потихеньку всі регалії були перевезені до станиці Брюховецької (старокурінної) і там заховано. Коли ж була по 2-ім поході звільнена від червоних наїздників Кубанщина, то регалії повернуто до Військового Штабу в Катеринодар.

Перед останнім ісходом треба було заздалегідь знайти притулок і військовим регаліям. Тепер уже про сховище на Кубанщині не було й мови, бо якось відчувалося, що цей похід буде чи не останній. Ніхто не заікнувся, щоб лишити реліквії в Краї. Тому й рішено вивезти регалії в Сербію. Від уряду Сербії одержано дозвіл, і постало питання про комісію, яка б супроводила регалії складалась із патріотів Кубанщини, щоб не відступила їх комусь чужому і то тим більше, що на деяких клейнодах, як даровані булави, були брильянти та інші шляхетні прикраси. На голову без найменшого застереження обрано Петра Івановича Кокунька, генеральн. штабу ген.-лейтенанта і кол. Отамана Сіського відділу. Він був твердий українець, член І-ї Ради і взагалі бездоганно чесна людина. Коли йому запропонували це головство, він з'явився до голови уряду в парадній уніформі, білоголовий і з вусами, говорив лише українською (як Щербина каже — кубанською) мовою. Була це імпазантна постать (високий і кремезний, як дуб) і без сумнівний нащадок заporожців. Заступником йому призначено найстаршого віком у Раді, що посипав землею голови всіх обра-

*Голова Делегації по збереженню Кубанських
Військових Регалій генерального штабу
ген.-лейтенант Петро Іванович Куконько,
колишній отаман Сіського відділу.*

них отаманів по революції, проф. Федора Андрійовича Щербину. Ці двос були самі живими клейнодами, як жартівливо про них казали. До них дібрано ще двох: ген. Зв'ягінцева (кол. члена уряду у військових справах) і Семикобиліна. Їм виписано чек по 500 фунт. стерл. кожному.

Коли на о. Лемносі зробили переворот і «Рада» ухвалила, щоб для «отамана» Науменка взяти із складу регалій булаву, ген. Куконько не дав її, повідомивши в. об. Отамана, що він дії на Лемносі вважає за кримінальний

злочин. Слідом за цим прислав докладний звіт про перевіз і переховування регалій. Останні він щороку провітрював у теплі літні дні. Сербська влада знала про непорозуміння у голови комісії по охороні регалій з Науменком. Однак ця влада ніякого тиску не робила. Згодом ген. П. І. Кокунько умовився, щоб перевезти регалії до Військового державного музею з тим, що при першій нагоді їх можна взяти й відвезти на Кубанщину. Крім того, Кокунько одержав запевнення від адміністрації музею, що до Кубанських клейнодів допускати будуть лише члени Комісії, призначені ще на Кубанщині. Так усе тяглося з року на рік. Другий член делегації Ф. А. Щербина досить скоро переїхав до Праги — до Українського Вільного Університету, а пізніше й до Української Господарської Академії в Подебрадах. Переїздячи через Відень, він провів добу з в. об. Отамана, але регаліями він дуже мало цікавився, бо писав книжку про федеративну Росію. Один примірник якої передав в. обов. Отамана, а одну подарував кол. сенаторові С. Шелухину, який був членом Місії УНР у Парижі. Експансивний Шелухин гостро обурився на Щербину, побачивши заголовок тієї книжки. В Празі ця книжка також була «не ко двору», як говорять в таких випадках росіяни. Взагалі ж Федір Андрійович мало конкретного привіз з життя в Югославії і перебуваючих там кубанців. Всі в нього були «добрячі» люди. Другі два члени делегації, хоч не цілком погоджувалися з головою, але авторитет його шанували.

44. У Відні

У Відні життя складалося з клопотань переважно про молодь, яка сунулась учитися до Праги й Подебрад. Прага тоді була Атенами для кубанського і взагалі слов'янського молодняка. Однак кубанців більше їхало з Болгарії: їхали такі, що з дому мали середню освіту, і такі, що закінчили кубанську військову школу й сільсько-господарську, хоч ця остання не цілковито відповідала програмі гімназії чи реальної школи і їм доводилося доскладати дещо на матуральних курсах. Так кубанська молодь швидко заповнила контингент більше 40 студентів в Подебрадській Академії, про який (контингент) в. об. Отамана умовився з М. Ю. Шаповалом, головою Українського Допомогового Комітету на Чехо-Словаччину. Більше кубанців училося по чеських вищих школах, також одержуючи стипендію від держави.

Велике листування довелось вести з приводу захоплених Крайових матеріальних засобів, що опинилися в руках різних людей, які одержали доручення від уряду ще з Катеринодару. При цьому, як тільки доходило до кваліфіка-

ції того чи іншого вчинку, так і переставали відповідати. Таке було з інж. Багенським, який зрештою виграв справу в італійському суді, поплатив дрібні рахунки тих, що приїздили до Риму, а решту присвоїв, виїхавши до Болгарії. Винников, як уже згадувалося, відписався, що він не знає, кому слід платити, хоч він був на Лемносі й одержав згадуваного вже листа уряду з заявою про демісію. Тоді він визнавав в. об. Отамана, а в Сербії «втратив» орієнтацію. Одержаний від Л. Л. Бича вигаслий чек на 10 000 фун. стерл. від англійської фірми в Лондоні довелося перевірити, використавши подорожжя К. Я. Безкровного, який говорив з представниками фірми, які не заперечували, що вони відповідний крам встигли вивезти з Кубанщини, але сплатити той борг не поспішали. Довелося шукати поради у А. Д. Марголіна, який скерував до певного адвоката в Лондоні. Адвокат через якийсь час написав, що фірма перебуває в стадії ліквідації, а її голова виїхав надовго до Сполучених Штатів Америки. Він радив особисто з головою побачитись і домовитися миром, щоб бодай якусь частину заплатив. По з'ясуванню особи того голови виявилось, що в. об. Отамана був з ним знайомим ще з Кубанщини. Для подорожі до Америки треба було одержати візу і дістати гроші на переїзд.

Перебуваючи в Відні, переглядаючи часописи й знайомлячись з українцями (часто розмовляв з інж. Сидоренком, послом УНР у Відні і кол. головою Місії в Парижі, заходив до кав'ярні Геренгоф, де сходилося багато українців, і там познайомився з проф. Грушевським, що мешкав у Бадені, куди доїздив трамваем, інж. Чечелем, Павлом Христюком, поетом Олесем (Кандибою), його приятелем Сірим (Тищенко), декілька разів розмовляв з К. Левицьким, міністром закордонних справ Галичини, зустрів Є. Х. Чекаленка, у якого ще раз зустрівся з С. В. Петлюрою, коли він з Прокоповичем з Будапешту переїздив до Швейцарії, зустрічався з Вілнськими й їх племінницею Х. Кононенко, зустрічався тут же з О. Я. Шульгіним, з яким познайомився ще в Празі, багато тоді набув знайомств з галицькими студентами, а серед них і з Є. Храпливим та іншими, які влаштовували різні імпрези), в. об. Отамана відчув, що в багатьох не стає терпцю, і люди впадають у зміновіхівство, намагаючись прикрасити большевиків, що вони вже не ті, що військовий комунізм уже минав і треба лаштуватися до праці дома. Звичайно, було багато й таких, які переконано доводили, що режим большевиків завжди буде проти не-росіян і нищитиме їх нещадно.

Трапився такий випадок. В. об. Отамана з Є. Х. Чикаленком, К. Я. Безкровним, П. М. Сулятицьким і І. В. Іва-

сюком зайшли в простору кав'ярню на Шварценбергплянці проти пам'ятника. За чашкою якоїсь смердючої рідини, що називалась кавою, заговорили про силу большевицького режиму. Євген Харламович тоді сказав, що режим большевиків пануватиме ще довго і кінця його ми не побачимо, хіба може наймолодший з нас Василь Миколайович (мав тоді 33 роки) таки доживе. Його цілком підтримав К. Я. Безкровний, а решта назвала його песимістом. Сьогодні вони всі, крім Вас. Мик-ча, не є серед живих. Говорили очевидно й про самостійність України. Кузьма Якимович зазначив, що після махаметів-большевиків Україна таки дістане повну культурну автономію з навчанням у всіх школах до високих включно українською мовою, а після двох випусків з гімназій (16-20 р.) Україна здобуде повну незалежність. З цією думкою згодився і Євген Харламович. Решта ніяк з таким «ворожбитством» не годилася.

Дуже часто в той період писав з Болгарії ген. Л. М. Болховітінов до в. об. Отамана, де він писав стратегію для Болгарії. Його листи були цікаві. У них автор виявляв багато піклування про молодь, яку енергійно намовляв їхати вчитись до Чехо-Словаччини, і просив для неї всюди допомоги. Але в кожному листі він наводив думки великого князя Миколи Миколайовича (дядька царя Миколи II-го), який сидів у Ніцці й мріяв про відновлення монархії, або Кирила Володимировича, який пов'язався з Ватиканом. Все те Болховітінов висміював. У Болгарії тоді прем'єр Стамбулійський дуже був схильний до большевизму, але в листах Болховітінова це обминалося. Він про все мав нібито ліберальні думки і не припускав повернення до большевиків.

Час минав, а еміграція все «лівіла» і все більше схилялася до змінювництва. Большевики почали видавати і змінювцівський військовий журнал в Берліні і на велике здивування всіх — одним із його редакторів був білий ген. Кільчевський, професор Академії Генерального Російського Штабу, а в революцію начальник Штабу Донської армії, коли головнокомандувачем її був ген. Сидорін. В. об. Отамана досить близько знав Кільчевського і такої метаморфози його ніяк не припускав, бо ж це типовий військовик, що не раз майстерно розповідав про мистецькі атаки кубанської кінноти з малиновими башликами за плечима. І цей військовий барин-сибарит, що не раз говорив, як би він стрілом у рот покінчив із собою в якусь частину секунди, коли попався б у лапи большевиків. І тепер пішов до них в Каносу. Це було неймовірним, але фактом. Щоправда, редагування його довго не потривало. Скоро принесли

газети вістку, що ген. Кільчевський скоропостижно помер. Поширена була думка, що генерала отруїли большевики.

Якогось дня до кімнати в. об. Отамана постукав і ввійшов молодий чоловічина у військовому вбрані з кубанкою в руці. Представився осаулом Хотіним з Кубанського війська і адьютантом ген. Володимира Ілліча Сидоріна, про якого вже не раз згадувано. Прибулий заявив, що приїхав з Београду, з Сербії, що добре знає в. об. Отамана, називаючи деякі місця й моменти, які пригадав собі й господар. Осаул на початку революції був у кубанській дивізії у Фінляндії і яскраво оповів, як та дивізія «парадувала перед Троцьким», а потім пробилась на Кубанщину (див. 180-181 стор. Першої книги «Стежками Життя»). Хотін приїхав з дорученням від Сидоріна (зміст якого не переказав), але шукав Торгпредства ССРСР. В. об. Отамана сказав, що на його вулиці (Бельведер) — в другому кварталі майорить червоний прапор советської установи. Це й було Торгпредство.

Хотін десь поселився і спочатку часто, а потім рідше відвідував в. об. От. Нарешті признався, що шукає зв'язку з большевиками для Сидоріна. В. об. От. просив не компромігувати його своєю місією і Хотін зник на якийсь час. Одного ж вечора він ускочив до кімнати в пошматованій одязі, закривавлений і весь тіпався з переляку. В. об. Отамана дав йому обмитися й заспокоїтися. Після цього він розповів, що декілька разів заходив до Торгпредства, де його ласкаво приймали й вислухували, обіцяючи з'ясувати справу Сидоріна. А цього дня його попросили зайти до якоїсь кімнати в задній частині будинку, яка прилягала до сусіднього занедбаного саду і мала до нього вікно. В цій кімнаті його замкнули і не приходили цілий день. Хотін перелякався і почав шукати рятунку. На щастя, вікно було слабенько зачинене і Хотін, коли стало темніти, виліз через вікно й стрибнув з другого поверху на якийсь живопліт під стіною. Подряпав собі руки й лице і закривавився. Скільки було в цьому правди, важко було перевірити. В. об. Отамана одяг його і випровадив ніби, як він просив, до Югославії. За кілька місяців Хотін знову з'явився з дівчинкою (казав, що то доня), яка з матір'ю також приїхала до Відня. Тепер уже розказав, що був на кордоні арештований сербськими прикордонниками, які його прийняли за шпига, побили й випровадили назад до Австрії. Сюди він перевіз дружину з донькою і збирався їхати до Франції. Та незабаром він зник. З оповідань Хотіна виходило, що й Сидорін збирався виїхати до «товаришів», але йому це не вдалося, і він на еміграції прожив довше.

Коли в Болгарії вибухли великі заворушення, які прямували до державного перевороту в большевицькому напрямку, то листування в. об. Отамана з Болховітіновим припинилося, бо й потреби особливої в тому вже не було — більшість молодих кубанців тоді вже (1923-й рік) перекочувала до Чехо-Словацьких шкіл. Однак революція в Болгарії не вдалася, Стамбулійський був убитий і династія була врятована. Але й ген. Болховітінов застрелився. За всіма ознаками — це сталося через те, що генерал злякався, що його участь в большевицькому рухові в Болгарії виявиться, міг бути судовий процес, який би пошкодив кар'єрі його сина. Але трохи пізніше шпигунську роллю ген. Болховітінова виявив колишній начальник большевицького Північно-Кавказького Военно-Революційного Штабу Володимир Чорний (козак-гімназист ст. Троїцької), який у журналі «Путь Коммунизма», ст. 137, таке написав: «Слід зазначити, що всі наші доручення, зокрема мої, як начальника Північно-Кавказького Военно-Революційного Штабу, що передавались йому в письмовій формі, він, Болховітінов, виконував точно і беззастережно». Щодо кар'єри цього юнака-ентузіяста Чорного, то він з окупацією Кубанщини большевиками переїхав до Москви. Тут він доучився, став навіть професором Комуністичної Академії, а його батьки в станиці Троїцькій померли в 1933-му році з голоду. Коли ж цей професор їздив на відпочинок до Кисловодська, то на Кубанщині йому заборонялося виходити з вагона. А кінець його був натуральний для ентузіястів — його знищили.

До Відня одного разу приїхав голова уряду УНР А. М. Лівницький з Варшави в супроводі військового міністра ген. В. Сальського. В. об. Отамана з членом кубуряду П. Сулятицьким умовилися побачитися. На другий день по 11-й год. ранку візитори, як умовилися, прибули до готелю десь на Маріягільфен вулиці. Однак голова недавно встав і чепурився з пів години, пересипаючи жартами про своїх міністрів та інших співробітників. При цій зустрічі А. М. жартівливо оповідав про різні дрібні пригоди з життя в Варшаві. Коли ж кубанці хотіли попрощатися, то А. М. просив побути довше і разом пообідати. При чому голова любив уживати титули, як отаман, міністер, тощо, чого в. об. Отамана дуже не любив і просив звати його В. М. Це не помагало, бо Варшавські звички дуже міцно прищепилися. За спільним обідом також велася пустопорожня балаканина, яка часом викликала сміх. Якже, нарешті, кубанці рішуче встали відходити, то вже на сходах А. М. з 15-20 хвилин оповідав про труднощі в Польщі, звідки совети вимагають видалення Головного Отамана, поляки скупку відпускають утри-

мання інтернованим українським воякам, про невдачі рейду Тютюнника та інше. В. об. От. й Сулятицького ця «метода» голови уряду УНР трохи здивувала. Як пізніше з ним ближче познайомилися, то мусили при звичаяватись до таких способів поведження, хоч це й було великим марнотратством часу.

Деся у році 1923-му до Відня з'їхалися кубанські члени уряду ще з формування в Катеринодарі: в. об. Отамана, д-р В. Г. Ледомський, П. М. Сулятицький і І. В. Івасюк. Кожний з них мав перед тим доручення і склав звіт, при чому Ледомський привіз добре розроблений проєкт організації охорони здоров'я на майбутній Кубанщині. Заслухали доповіді про закінчені справи в Римі від Ледомського, про польські відносини давав звіт Сулятицький, а про справи в Чехо-Словаччині доповідав з ілюструванням Івасюк. Натурально, виникло питання, що можна і слід робити далі? Всі визнали, що про збройні виступи з метою звільнення Кубанської території з-під окупації не можна покищо й думати. Через те треба при кожній нагоді пропагувати перехід від військового стану козаків у біженський і допомагати культурно-освітньою працею всім кубанцям. Це ж можна було робити насамперед у Чехо-Словаччині й почасти в Польщі. А для цього в цих державах треба мати своїх представників. Отже ухвалили, що І. В. Івасюк переїде до Чехо-Словаччини, а д-р В. Г. Ледомський поїде до Польщі. Окрім цього, Івасюк мав написати короткий економічний нарис про Кубанщину, що він і виконав. Ця праця в р. 1925 під назвою «Кубань» була видана в Празі Українським Громадським Видавничим фондом. П. М. Сулятицький взявся повишукувати матеріали в Віденських бібліотеках і писати про революційні події на Кубанщині. Використанні в цьому відношенні Відень, він мав переїхати до Праги. Всі відчували, що треба прагнути до видання хоч найменшого органу, але ж безгрошів'я... Згадали про 10 000 фунт. стерл. «Російсько-Англійсько-Майкопсько-Нафтової Компанії», проблема його хоч часткової реалізації в'язалася з подорожжю до Америки. Для цього ж треба було одержати візу і мати на переїзд 200 доларів, а в скарбниці уряду вівя вітер. Незабаром після цього засідання Івасюк і Ледомський виїхали один до Чехо-Словаччини, а другий до Польщі.

В тому ж таки році приїхав до Відня кол. член уряду інженер Олександр Максимович Гордієнко, що вже мав поважну посаду, як фахівець, в Дубоекстрактовій фабриці в Хорватії. Його вислала фірма на місяць для удосконалення в лабораторних аналізах гарбникових матеріалів і екстрактів. Він відразу відвідав в. об. Отамана й після

цього частенько зустрічалися. Він детально розповів про Лемноське «дійство» і засідання тієї «Ради» в Катарро, Новому Саді, як і про загарбання всього срібла, турецьких лір та іншого — ген. Поповим. Сам він подав письмовий звіт про всі свої видатки, пов'язані з подорожуванням до Болгарії і Югославії. В. об. Отамана у свою чергу поінформував Олександра Максимовича, що відбулося в Празі і про зміновіхівство, про яке він не мав точної уяви. Одержані листи від члена Ради Джігіля (учителя) з Югославії доповнили картину життя кубанців під проводом хлестакових і про порядки в кубанських і російських чорносотенців.

Відвідували в. об. Отамана й кубанський землевласник Мяснянкін та великий промисловець Аведов (олійниці в Катеринодарі й Армавірі.) Перший закінчив високі школи в Європі, але добре володів і українською мовою. Він і в Югославії вже відкрив торговельне підприємство, задля якого він і приїздив до Відня. В. об. Отамана зацікавився, як то він так скоро зумів організувати підприємство. На це той відповів, що виїхав з Кубанщини заздалегідь і міг вивезти певну суму золота, але не все, бо частину він закопав на Кубанщині. Вивозити все з Краю він вважав аморальним, бо вважав, що здобутий маєток у Краю мусить бодай частково в ньому залишитися. Промисловець Аведов нудьгував у Відні і, довідавшись, що в. об. Отамана є в цьому місті, зайшов відвідати. Він був громадянином Ірану, але не мав там нікого близького і виїздити з спокійного Відня не хотів.

Особливою ж несподіванкою була візита двох братів Зальцманів, що експортували тютюн з Кубанщини до Англії. Постійно вони жили в Лондоні, а до Відня приїздили в комерційних справах. Обидва були висококультурні й порядні євреї. На Кубанщині вони з самого початку вороже поставились до большевиків. Старший уже в початковій організації був скарбником Кубанських загонів. Коли ж ген. Покровський не захотів, щоб його контролювали, він відійшов від цієї функції. Це були євреї, але й кубанські патріоти. Вони також радили з тим чеком якимось особисто поговорити з головою компанії, який був у США.

Під кінець 1923-го року Відень досить швидко почав порожніти: Український Вільний Університет переїхав до Праги, туди ж на якийсь час відїхав проф. М. С. Грушевський із своїми «ад'ютантами», ще раніше виїхали Вілінські з племінницею. В. І. Кедровський, що мав будинок у Бадені, ліквідував його й лаштувався до Америки. К. Я. Безкровний після довгого перебування в Берліні на ревізії ОЦУ-КС-у, також одержав посаду в Юзефово (Чехо-Словаччи-

на), здається, директора школи інтернованих українців і забрав туди дружину. Переїхав до Берліну й диктатор Петрушевич зі своїм урядом. Посол Сидоренко мусив покинути затишний Відень, щоб рятуватися з родиною від злиднів, і прийняв посаду бібліотекаря в щойно організованій Українській Господарській Академії в Подебрадах.

Якось завітав до Відня з Праги В. О. Новак. Зайшов до в. об. Отамана і разом побували в Шенбруні та в зоологічному парку. Він (Новак) уже працював у міністерстві торгівлі й промисловости Чехо-Словацького уряду і тримався підкреслено незалежно, підсміюючись із збіднілих віденців і частенько повторюючи: «Попілі нашеш кровушки»... В. об. Отамана міг би сказати йому про візу до його батьківщини і напевно одержав би згоду, але не зробив цього. Пробувши зо два дні, Новак виїхав додому. Між іншим, він поінформував, що Пешек (перед війною був директором цукроварні в Австрії, а в полоні на феноловому заводі в Парамонові працював хеміком у лябораторії) лишився у війську в ранзі полковника. З ним в. об. Отамана був зійшовся ближче. Довідався також, що ген. Кирій запрошений чеським урядом організувати артилерію і ніби перебуває в Кошицях на Словаччині. В. об. Отамана одержав і адреси, але так нікому й не написав.

У Відні, як і по інших осередках еміграції, почали видавати спеціальні «пашпорти Нансена» на доручення «Ліги Націй». У цих пашпортах усіх емігрантів з кол. Росії спершу називали «русскими». Українці скрізь протестували й вимагали, щоб їм писали «українець». За цю справу було багато тяганини, нарешті добилися, що українцям у цих пашпортах писали «українець-ук-їнка». Такий пашпорт одержав і в. об. Отамана.

Від Української Господарської Академії в Подебрадах одержав з бібліотеки прохання розшукати деякі фахові книжки. В. об. Отамана це задовольнив і вислав книжки до Подебрад.

Почав у цей час в. об. Отамана листуватися з станицею й Телавом. До станиці написав М. С. Спичці, кол. отаманові станиці, який ще з першого захоплення большевиками Кубанщини почервонів. Після першого ж листа одержав від Марка Степановича довгу відповідь, що життя налагоджується, що відбувається аграрна реформа з наділенням землею і городовиків та що вони не забули й Вас. Мик. і на нього лишили пайку землі. Написали листи й сестри, але значно сумніші, що брата Сеню ще в 1920-му році застрелили в очереті, де він ховався, утікши з Темрюцької в'язниці. Тіло його не дозволяли хоронити майже цілий тиждень, що батько у в'язниці в Катеринодарі. Прислали з до-

му всі документи. З Телава ж Ніна прислала декілька листів — дуже одвертих, навіть з лайкою на большевиків. Тоді ще цензура в СРСР була слабенька.

З Царгороду й Балкан (здебільшого Болгарії) білі недобитки почали посилати малі групи козаків шхунами — переважно на Кубанщину — організовувати там повстання. Майже всі ті десанти большевики виловлювали при самій висадці на беріг. То було, звичайно, безумством, а перешкодити цьому не було як. У цих затіях брав участь ген. Л. Покровський, який пізніше, при переході сербсько-болгарського кордону, був заколотий болгарським жандармом.

45. Виїзд до Америки

Думка про реалізацію чека в 10 000 фун. стерл. змусила зайти до консульства США у Відні і запитати про умови в'їзду в цю державу. На здивовання в. об. Отамана, йому сказали, що інженери без перешкод і поза квотою можуть їхати. Коли ж в. об. Отамана подав у консульстві свої документи, то йому відразу написали «Identification» (Нансенівських паспортів США не визнавали і дали візу безплатно, як емігрантові, попередивши, що при виході з пароплава в Нью-Йорку треба показати 25 доларів. Швейцарську і французьку транзитні візи також приклали відповідні консульства без будь-якої затримки. Лишалося «найлегше» — одержати гроші на дорогу. В. об. Отамана продав за 200 дол. подарований кожух з брововим коміром і на дуже дорогому хутрі і єдиний перстень з великим «чистою води» брилянтом. За ці гроші купив квиток на пароплав, що відходив з Шербургу, Франція. Так у травні 1924-го року в. об. Отамана виїхав по «золоту птицю» в США.

Через Швейцарію й Францію прибув до Шербургу, де пройшов лікарський огляд і декілька щеплень, спеціальний огляд на трахому й шкіряні хвороби. Нарешті, сів на один з найбільших пароплавів «Кунард Ляйн» — «Беренгарію» (водотоннажність — 52 000). У цю пору Атлантійський океан був спокійний, лише в Ляманші досить добре покачало. У кінці травня зійшов на берег у Нью-Йорку. На пароплаві після нового контролю, медичного і паспортного, видали квиток з назвою пароплава й датою прибуття, який і став паспортом. Зустріти в. об. Отамана прийшли В. І. Кедровський і І. Г. Базяк, що були «старими американцями», бо самі приїхали на кілька місяців раніше. За яких 15 хвилин «жовте таксі» завезло до «резиденції» — кімнати на 7-й вулиці, де одержав ключ за 50 цент. і кімнату за 7 дол. тижнево. Того ж дня приятелі завели в. об. Отамана на за-

сідання організації, що звалась «Оборона України» і на чолі якої був Циглинський. Засідання відбувалось своєрідно — з багатьма практичними питаннями, пов'язаними з виданням якогось часопису... Нью-Йорк не справив особливого враження. Великий рух самоходів, несамопитий гуркіт повітряних трамваїв та підземних потягів — речі надто прозаїчні. Небосяжних будов багато не було, всі вони були скупчені в одній частині міста, а зате багато хат було дерев'яних.

На другий день в. об. Отамана вислав листа (заготовленого ще в Європі) до голови Майкопської фірми. За кілька днів одержав відповідь: інженер кілька місяців тому мав тяжкий нещасливий випадок на автомобілі, був дуже побитий, відвезений до шпиталю, де і помер. Більше шукати було нічого і треба було думати, що робити далі.

Вертатись до Європи не було защо і 25 дол. надовго не вистачить. Мови не знав. Єдине, що можна було зробити, — це стати до якоїсь фізичної праці. Про все це написав І. В. Івасюкові і сам рішив стати на яку-будь працю на нафтовому підприємстві. За порадою В. І. Кедровського, треба було проглянути оголошення в часописах. За цими оголошеннями приймалися робітники в Стандарт Ойл Ко в м. Бейоні, година їзди від Нью-Йорку. Отже вдвох з Кедровським вибралися підземною залізницею, погід річкою Гудзон доїхали до штагу Нью-Джерзі, а потім автобусом до Бейону. Чи не половину цього міста займали нафтові підприємства: Вакуум Ойл Ко, Тайд Вотер Ко, Стандарт Ойл Ко й можливо ще деякі. Все це стояло вздовж берегів затоки Атлантийського океану, з безконечною кількістю резервуарів, обнесених великими земляними валами, через які — на випадок пожежі — місткість резервуару виливалася, утворюючи озерце з того чи іншого нафтового деривату, який не міг перелитися через земляний вал до сусіднього резервуару.

У відділі кадрів (Employment Office) прибулим сказано, що приймають лише до відділу розливання й пакування готових продуктів. Коли згодилися на це, то керівник відділу запитав, чи бажаючий працювати згоден заявити, що він у майбутньому стане громадянином США, бо без такої декларації робітника-інтелігента фірма не прийме — такі її приписи. «А що для цього треба зробити?» — було запитання. Він пояснив, що в разі згоди, фірма дасть урядовця й самохід, щоб поїхати до Нью-Джерзі до судді, який виконує цю формальність, після чого треба повернутись сюди ж для дальшого оформлення. Телешоном був викликаний службовець і самохід, з'їздили до Нью-Джерзі Сіті, виконали формальність і за 1 1/2

години повернулись назад, де видали картку і направили на лікарський огляд, який уже визначає категорію робітника, означену літерою. Такий лікарський огляд робився в цій фірмі щорічно і всім робітникам. На другий день почалася за 15 хвилин до 8-ї години ранку праця, яка хоч і не була тяжка, але несамовито одноманітна.

У цьому відділі вже працювали три донці — ген. Коновалов, один полковник і один козак, декілька росіян і один кубанський козак І. Нестерко із станиці Катеринівської. Донці не цікавили в. об. Отамана, а кубанець прив'язався і стало бував разом. Щонеділі їздили до Нью-Йорку, де в товаристві пп. Кедровського, Базяка, рідше д-ра Лонгіна Цегельського разом ходили до ресторанів і оглядали музеї, зоологічний парк в Бронксі, бібліотеки тощо. Часто бували на різних українських «імпрезах», частіше в Народньому Домі. Пізно ввечері поверталися до Бейону.

І. Нестерко був фізично дуже міцний, але малограмотний. В. об. Отамана запропонував йому трохи підучитися. Чотири рази на тиждень (по дві години) писали диктанти, читали, пройшли всі дії з арифметики аж до десяткового дробу, пропорцій, потрібних правил тощо. Книжок для цього майже не було і все робилося з пам'яті, і за яких 15 місяців Нестерко опанував програму приблизно за двокласову школу. Восени й зимою двічі на тиждень відвідували вечірні курси англійської мови. Нестерка вчив в. об. Отамана звичайно безплатно, бо він дуже охоче брався за навчання. Все, що було в українській книгарні в Нью-Йорку, він купував і читав. Працював він на найтяжчій праці — на вантаженні скринь з двома бідонами на корабель. Вага тих скринь не була велика, але за вісім годин праці він мусив перекинути понад 2 000 скринь. При чому все йшло конвеєром і не можна було відхилитися, бо то б затримало і різання дощок на скрині, аркушевого заліза на бідони, лютування, наповнення й пакування їх І лише до обіду й по обіді на 15 хвилин приходив запасовий робітник і заступав по черзі. Пів години давалося на обід. По праці Нестерко коло автобуса вже чекав в. об. Отамана і разом їхали до міста і за одним столом обідали в ідальні.

Одного дня біля зупинки автобуса не застав Нестерка. Пропустивши ще два автобуси, а Нестерка не було. Тоді сів і поїхав до ідальні, де теж його не знайшов. Прийшовши ж додому, знайшов на столі картку, в якій якийсь ксьондз просив негайно приїхати до шпиталю Бельв'ю в Нью-Йорку і порадити своєму приятелеві Нестеркові. Переодягся й поїхав з карткою на зазначену адресу. Це був величезний шпиталь. Зайшовши до головного входу, зра-

зу отримав вказівку і ліфтом піднявся до вказаного поверху, де вже знайшов кімнату, в якій був на ліжку Нестерко. Він оповів, що коло 10-ої години він відчув біль у боку. Десятник негайно відіслав його до амбулаторії, а лікар, провіривши, негайно скерував його з медсестрою амбулянсом до берега, там пересіли до спеціального катера, який довів до Нью-Йорку, де вже стояв знову амбулянс, який довів до шпиталю. У шпиталі лікарі виявили грижу у Нестерка й просили його розписатися, що він згоден на операцію, а він заявив, що без згоди приятеля він не може погодитися на операцію. Так був викликаний приятель. Скоро прийшов лікар і пояснив в. об. Отамана, що без операції обійтися не можна і тому згода була дана аж з двома підписами. Операція пройшла добре, але при цьому у Нестерка намацали в м'якій частині кулю, яка заросла в м'язах і також пропонували видалити. І знову викликали приятеля — і цю операцію зробили, при чому всі видатки покрила фірма, а хворому заплатили все до цента, як ніби він працював.

Побував в. об. Отамана і в Нью-Йорку, де познайомився з Єпископом Іваном Теодоровичем (теперішнім Митрополитом). Зустрічався з євангелістськими проповідниками, тепер покійниками, — Василем Кузевим і Павлом Кратом.

З Чехо-Словаччини І. В. Івасюк відповів, що в. об. Отамана в Українській Господарській Академії обрано лектором при Катедрі Хемічної Технології з дорученням викладати хемічну технологію дерева й органічну хемію. Він просив, щоб в. об. Отамана в справі візи написав до своїх знайомих чехів, бо вони зроблять це скоріше, ніж коли це йтиме формальним шляхом.

На це в. об. Отамана відповів, що звертатися до чехів він не буде, а зачекає, поки будуть зроблені всі формальності. Це, на його думку, свідчитиме й про те, як Академія в приїзді лектора зацікавлена. Цей лист викликав багато розмов серед приятелів в. об. Отамана, які дуже хотіли, щоб повернувся і то якнайшвидше, а були, очевидно, серед кубанців і такі, яким хотілося перешкодити цьому поверненню. При тодішніх обставинах не можна було сподіватися якоїсь великої діяльності серед кубанців і для кубанців. Коли одержали листа від П. М. Сулятицького, в якому він повідомляв, що майже закінчив книжку про початки революції на Кубані, то це підганяло щось зробити, щоб її видати.

І. В. Івасюк уже тоді віддав до друку свою «Кубань» — короткий, але дуже правдивий нарис про економіку Кубані. П. М. Сулятицький написав солідний «Нарис революції на Кубані» і вже шукав за видавця, а це не було

легкою справою, бо цього нарису дуже боялися деякі кубанські верховоди, які ніяк не хотіли бачити себе в дзеркалі подій з їх участю. В. об. Отамана декілька вечерів посвятив розмові про цю справу з Л. Цегельським і І. Базяком. Вирішили вдатися до збору грошей — зробити якийсь підприємство в Народному Домі. Саме наближались роковини Т. Г. Шевченка. Переговорювати з представниками тих, що влаштували це свято, взялися д-р Цегельський і І. Базяк. Згодилися, що чистий прибуток віддати на видання цієї книжки. Промовляти на цьому святі безплатно мусили д-р Цегельський і в. об. Отамана. Свято відбулося при великій кількості народу і на видання книжки П. Сулятицького зібрано 200 дол. Цю суму зараз же переказали П. М. Сулятицькому, який жив у Празі і працював в Українському Комітеті. Він переговорив з М. Ю. Шаповалом та Н. Григор'євим, які погодилися до 200 дол. докласти з фонду Видавництва Інституту Громадознавства, щоб книжка побачила світ. Так з'явився в 1925-му році твір П. М. Сулятицького «Нариси з історії революції на Кубані». Мапку до неї намалював в. об. Отамана, як учасник 1-го й 2-го походів кубанців і Добрармії на Кубанщину. Коли виїшла ця книжка, то вона викликала велике зацікавлення, а з боку Л. Л. Бича та його однодумців-зміновіхівців — велике занепокоєння й обурення. Вони видали великий збірник під назвою «Кубань», у якому Л. Л. Бич умістив велику свою статтю про книжку П. Сулятицького. Ця стаття Л. Бича була дуже суб'єктивна, з великою домішкою демагогії. Свою статтю Л. Бич назвав так: «Кубань у кривому дзеркалі». П. Сулятицький відповів Бичеві цілим трактатом (понад 170 сторін), який називався так: «Уперше перед дзеркалом». В ньому автор докладно проаналізував усі закиди Л. Бича. На жаль, на видання цього твору не знайшлося коштів.

Зустрічаючись неділями з І. Базяком і д-ром Л. Цегельським, в. об. Отамана багато разів піддавав думку створити клуб чи іншу організацію, в якій сходилися б представники неросійських народів з кол. Росії. Під фірмою такого клубу поневолені народи виступали б назовні разом, а не вроздріб. Справа ця дуже важлива, а ініціатором її мала стати українська еміграція, що гуртувалась навколо Центру УНР. Цією ідеєю особливо захопився І. Базяк, який тоді лаштувався виїхати до Європи. Вліті 1925 року він виїхав до Парижу і там зустрів С. В. Петлюру, який уже підготовляв ґрунт для такого об'єднання. Так спершу в Парижі постала організація «Прометей». У Парижі ця організація діяла недовго. Її перенесено до Варшави, де очолив «Прометей» проф. Роман Степанович Смаль-Стоцький,

а секретарем довгий час був І. Базяк, який після довгої співпраці покинув це секретарство. Проф. Р. С. Смаль-Стоцький вів цю працю аж до 2-ої світової війни.

Коли в об. Отамана перебував у США, там виступав Кубанський хор у кількості 30 осіб, які були добре зіспівані. Серед них були й добрі танцюристи. Декілька з них приїздили й до Бейону, бачилися з в. об. Отамана. То були здебільшого наймолодші представники першого ісходу. Цей хор побував і в Мексичі та в м. Міямі, де їм влашто-

Хор Кубанських козаків

ували надзвичайні овації. На превеликий жаль, хор цей довго не протримався і розсипався.

На початку вересня 1925 р. в. об. Отамана одержав від чехо-словацького консула з Нью-Йорку повідомлення, що для нього є віза, яку можуть виставити кожного дня в такі то години. Постало питання, на який же паспорт, бо Нансенівський відкинув консул ще в Відні, американське ж свідоцтво було дійсне лише на в'їзд до США. З цією справою звернувся до нотаря, у якого винаймав скриньку для пошти. Нотар відразу запитав, чи пам'ятає в. об. Отамана назву пароплава, яким приїхав до Америки, і може дату приїзду. В. об. Отам. відповів, що має картку, яку видали при виході з корабля в Нью-Йорку. Нотар просив занести до нього цю картку і паспорт видадуть не пізніше як за тиждень. На 4-й день паспорт був у руках за підписом нотаря, суду в Нью-Джерзі, губернатора цього штату й міністра закордонних справ Келлога, кожного на окремому і дуже елегантному папері. Коштував такий паспорт

один доляр. Візу на нього виставлено в чехо-словацькому консуляті безплатно і транзитну візу німецький консул виставив також безплатно.

Цікавий ще такий приклад досконалої адміністрації в США. Сидячи в Бейоні, в. об. Отамана хотів побачитись з полковником Смітом, з яким робив договір у Новоросійську, вимінюючи мануфактуру за пшеницю. Розпитався й написав до військового міністерства, зазначивши лише титул і пароплав «Кікапу». Менше як за тиждень одержав точну адресу. Написав коротенько до полковника більше з цікавості, чи дійсно там живе той полковник. Дуже швидко одержав від Сміта листа, в якому сповіщав, що добре пам'ятає перебування на Кубані, що він давно вже відійшов з армії і просив приїхати до нього. В. об. Отамана подякував, але не поїхав, бо то було дуже далеко й коштувало багато.

У зворотну путь поїхав новим німецьким пароплавом «Бремен» — середньої тоннажності, елегантно улаштований, але не такий багатий, як «Беренгарія». Плавба була бурхливіша до порту Бремен, на якому треба було пересідати на менший пароплавчик, який відвозив каналом до міста. Німеччина після Америки показала пребідною провінцією, хоч від миру після 1-ї світової війни промайнуло вже 7 років. Потяги рухалися дуже повільно, по станціях все бідне, буфети одноманітні. Взагалі в країні відчувалися ще великі недостачі. В Чехо-Словаччині добробут був вищий, але порівняти його з США також не можна. Так під кінець вересня в. об. Отамана прибув до Праги і з вокзалу поїхав до родини Балабасів. Переночував у готелі «Граф», а ранком з Денисового вокзалу покотився до Подебрад (дві години їзди від Праги).

Справи кубанців склалися так, що всі пристосувалися до нових обставин: біженці знайшли працю; військові козаки, хоч уже теж працювали, але більшими групами, зберігаючи організацію дивізії з поділом на полки; молодь училася, хто хотів, в югославських, болгарських, чехо-словацьких школах, дістаючи певні стипендії, на яких можна було скромно вижити. Потроху все ж і кубанська еміграція розлазилася по різних країнах, шукаючи кращих умов життя. Лишалося поле до культурно-освітньої праці. Отже можна оглянутись на пройдений шлях у революційні часи на Кубанщині. Все те з більш-менше детально, з наведенням належних документів, сказане в другій, третій і четвертій книзі праці — «Стежками Життя». Тепер уже можна з пережитого зробити висновки — з періоду 1917-го по 1921-й рік включно.

46. Післяслово до боротьби за суверенну Кубанщину

Викладові цієї боротьби присвячено три книги, як уже зазначено, бо в першій книзі показано лише тло, на якому розгорталися з великою швидкістю всі події, описані автором. Терен цих подій охоплював головню Кубанщину та Ставропольську й Чорноморську губернії, менше Донщину, Україну й інш. території. Два повіти Ставропільщини були відірвані за царизму від Кубанщини, а ціла Чорноморська губернія лише біля 20 років як стала окремою адміністративною одиницею, лишаячись підпорядкованою Кубанському Наказному Отаманові. Всі ці три території культурно й економічно до революції були тісно пов'язані: в Ставропіль уряд царів переніс привезену запорожцями гімназію, перетворивши її в юнацьку пішу школу, головними контингентами якої була кубанська молодь; в цьому ж місті були духовна семінарія і архиерей з консисторією, які обслуговували й Кубанщину; великий новоросійський порт обслуговував весь північний Кавказ, а головне вантажі із і до Кубанщини; великий елеватор цього порту наповнявся й перетримував переважно кубанське й ставропільське збіжжя; цементарні ст. Тунельної постачали високоякісний роман-цемент не тільки на ці три території, а й експортувався в дальші краї й навіть часом вивозився до Європи і т. д.

Почали заселявати слов'янським елементом по всіх трьох територіях запорожські козаки в кінці XVIII століття. Після цього до них приєднувалися переселенці головне з України, найбільше з Полтавщини. Заселення Чорноморщини початково складалося з кубанських козаків-чорноморців. Отже революція застала на цих територіях переважаючу більшість населення походженням з України, переселенців з Донщини, черкеси й карачаєвці, вірмени, греки та інші складали меншість. Населення всіх трьох територій за імперії підлягало великому русифікаційному процесові (школи лише російські, учителя й священники, як правило, з півночі, військо, хоч і зберегло територіальне формування, провадилося московською мовою). Не зважаючи на таку русифікацію, домашня мова по станицях і селах була українська, а побут і звичаї зберігалися, якто подано в першій книзі, чисто українські. Особливо пишлася Кубань своєю козакою ще з Запоріжжя піснею. 38 станиць до революції зберігали назви куренів на Запоріжжі.

Зрозуміло, що на світанку революції всі ці території зразу прагнули б'єднатися навколо Кубанщини: Чорноморщина, як вже наведено в попередніх книгах, весь час

стреміла до об'єднання з Кубанщиною, Ставропільщина, коли ще мала вільну волю присилала до Катеринодару делегацію з бажанням приєднатися. Разом з цим всі ці території на початку зверталися і до України, просячи про приєднання на федеративних, чи автономних началах, вони цілком натурально горнулися до основного пня-України як матері. В тяжкі моменти боротьби очі всіх із цих територій зверталися до України. У 1917 й на початку 1918 років Чорноморщина й Кубанщина висилали делегатів до України за поміччю проти червоної напасти. Під час перебування на Донщині 15. травня 1918 р. Кубанські Рада й уряд вирішили природно за допомогою до Києва, не до Дону, Грузії, Азербайджану, а до України. Грубо помилкове рішення в Новочеркаську 23. червня 1918 р. розглядало питання з Україною чи з Денікіним, інших контрагентів не було. І Україна ні в чому не відмовила, навіть не згадуючи про жадні умови, про якусь плату чи політичну бодай толерантність. Не зважаючи на відсутність якої будь умови з Кубанщиною, вона (Україна) постачала їй, коли командував ворожий ген. Денікін, боеприпаси протягом цілого другого походу до опанування Новоросійськом. Без будь-яких зобов'язань Україна згодилася допомогти Кубанщині звільнитися від советської окупації перекиненням дивізії ген. Натієва на Тамань; реалізація цього не здійснилася через зраду високого урядника в українському уряді, як до певної міри й недбалства тодішніх керівників Кубанщини. При відкритті Кубанської Надзвичайної Крайової Ради в 1918 р. тільки Україна надіслала свою делегацію, яка привітала Кубанщину, як Самостійну Суверенну Державу. Ні Дон, ні Грузія ні інші сусіди навіть привітів не прислали. І єдина Україна прислала свого сталого посла при Кубанському Уряді, якого на жаль останній не спромігся захистити перед напастю шовініста ген. Денікіна.

Делегація Л. Л. Бича при дипломатичних виступах в Парижу історичне право своїх домагань на самостійність Кубанщини базувала на походженні основоположників від Запорожців, що мали свою Республіку з вибраними парламентом і адміністрацією (див. меморандум Л. Бича до Мирової Конференції в Версалі). Це ж саме зробили отаман ген. М. Букретов і голова уряду В. Іванис, коли 30. квітня 1920 р. подали в Севастополі меморандум до всіх перебувавших там місій з приводу переговорів з більшовиками (див. ст. 17-19). Делегація й Місія Кубанщини в Тифлісі також у своїх виступах завжди посилалася на єдинокровність основного населення з українцями.

Нарешті делегація Кубанського уряду до уряду Української Народньої Республіки склала умову в Варшаві

(1920 р.), в якій лише взаємно визнавалися незалежність і спільність боротьби проти московських окупантів. Натяку про якусь залежність Кубанщини в цій умові немає. Взагалі ж відношення між Україною й Кубанщиною завжди були не лише формально приятельські, а і інтимно, родинно близькі.

Уже зазначені три території безумовно склали й творитимуть завжди спільний державний організм, який розшматовували на частини білі й червоні росіяни. Населення цілої цієї території, хоч і підпадало й сьогодні підлягає жорстокій русифікації й асиміляції, але навіть за совєтської окупації був період, 1929-1932 рр., коли було дозволено українцям тут школу. Однак скоро курс окупантів змінився на русифікаційний і... українці паперово «зникли» на цій території, а назви «українець», як і «козак» стали рівнозначними з ворогом народу

Але існують підстави твердити, що і сьогодні на цій території не все населення забуло свою мову й не пам'ятає звідкіль воно походить. Після другої світової війни можна зустріти серед найновішої еміграції патріотів самостійної держави отих земель. Якщо ж звернутися до історичних прикладів, то добре відомо, що ірландці були до такої міри асимільовані англійцями, що майже цілком втратили, а й вони з часом вибороли собі незалежну державу. Очевидно, що і Кубанщина, Ставропільщина й Чорноморщина діждуть часу, коли вони зможуть з успіхом вибороти собі незалежність і стати вільними від зазіхань ненажерливої Півночі. По всіх ознаках більшість з походження й мови тут буде українська, але історія знає приклади держав і з двома й більшою кількістю мов. Із наведеної історії боротьби після революції населення цих трьох територій напрашується висновок, що боротьба 40 років тому Кубанщини за волю була боротьбою не непомнячих свого роду Іванів, а боротьба кубанських українців проти московських збирачів Росії незалежно, чи вони були в личаках з Білокаменної, чи захожі з Донщини, чи навіть кубанські ренегати.

Автор цих мемуарів уважає їх не лише повістю про козаків, а розповіддю про все населення зазначених територій, більшість якого є окремою віткою українського народу. Автор — з діда-прадіда кубанський козак, що гаряче любить свій Край, бажає йому найкращого розквіту, але він певний, що найбільші досягнення здобудуться лише при цілковитій політичній, соціальної і економічній рівності всього населення. Ніяких привілеїв будь-якої частини населення!

Переважає більшість (85%) кубанського населення була хліборобська-консервативна; промисловість тут ледве

починала дибати, робітництва було обмаль, більші міста можна було перелічити на пальцях одної руки. Натурально, що революція застала населення Кубанщини цілковито невідготованим до нових завдань. Усліджені навгородні перші почали домагатись урівноправнення з козаками, а ці останні хотіли далі затримати свої привілеї і не ділитися своєю землею з братами навгородніми. На велику собі шкоду і більшість козачої інтелігенції не розуміла процесів революції, вона частіше не вела маси, а ступала за нею. Замість зрівняти в правах і обов'язках все населення без будь-якого поділу, щоб спертися на однодушний масив, інтелігенція допустила, щоб русифікатори, зайди з півночі, перші створили Обласний Комітет, що оперся якраз на отих навгородніх. Потім довелося вести боротьбу з тим Комітетом. Зрівняти ж навгородніх з козаками на початку було можливо, бо молодше козаچه покоління-фронтовики домагалося того зрівняння (з одного «котелка» кашу їли, вони казали).

Зрештою, 16 лютого 1918 року дійшли разом з навгородніми до одноголосного проголошення «Самостійної Кубанської Народньої Республіки» і то не тимчасової, а назавжди. як це зробили після революції Україна, Польща, Фінляндія, Грузія, Азербайджан, Вірменія, Білорусь, балтійські держави. При чому створили на паритетних началах (козаки й навгородні порівну) Законодавчу Раду й уряд. Це був правильний, здоровий початок Кубанської державности. За таким рішенням треба було зрівняти й економічно у володінні землею. На жаль, 28 лютого 1918 року, при першому залишенні Катеринодару, навгородніх членів Ради й уряду не взяли в похід. Це була велика помилка, бо навгородні почали вважати козаків хитрунами і кинулися шукати оборони в творенні «Таманської армії» на чолі з Ковтюхом, навгороднім ст. Полтавської. З навгородніх же була склалася переважно і вся армія Північного Кавказу з главковерхом Сорокином.

Ця помилка привела до внутрішньої боротьби в краю козаків проти навгородніх, через неї ослабла позиція чорноморців (українців) у керівних органах Краю, бо навгородні були майже всі українці. Виносити ж певні рішення з кубанськими козаками не було важко. Вони були дисципліновані й слухняні і до інтелігенції ставилися з великим довір'ям. Згадаймо хоч би прийняття декларації Бича про тимчасову самостійність (додаток до Конституції). У більшості своїй члени Кубанської Крайової Ради були проти цієї декларації, але на вперте домагання Бича прийняли її.

Друга велика хиба кубанської провідної верстви полягала в невизначенні політичних кордонів. Чорноморщина була лишена напризволяще, хоч вона заселена українсь-

кими козаками і до самої революції адміністративно підлягала Кубанському отаманові. Людність цієї території після революції відразу висловилась за об'єднання з Кубанщиною і, як уже зазначалось, на всіх зборах селяни Чорноморщини ухвалювали постанови про приєднання до Кубані. Коли б таке сталося, то це також підсилило б чорноморців цебто українську течію. Таке об'єднання мало б велике політичне й економічне значення — з цієї території Кубанщина мала б зв'язок з західним світом через поважні порти на Чорному морі — Новоросійськ і Туапсе.

Не вирівняли кубанські політики своїх державних кордонів і на Сході. Не згадали, що в сусідній Ставропільщині два повіти були відрізані за царату від Кубанщини. У Ставрополі був архиерей, духовна семінарія й військова школа, які століттями обслуговували й потреби Кубанщини. Населення цієї губернії було українське, що прагнуло єднання з Кубанщиною, але його протягнута рука зависла, бо брати-козаки зігнорували і цього натурального союзника й національного однопумця. Будівничі Кубанської держави мусили були подбати, щоб у них кордони були не тимчасові, а натуральні — з прилученням Чорноморщини і Ставропільщини. Лише в такому територіальному обсягу «Кубанська Народня Республіка» являла б собою тривкий політичний організм, а не ізольована колишня Кубанська область.

Всі Кубанські Ради мали більшість чорноморську (українську), а тричі отаманами вибирають лінійців — русофілів, які тягли Кубанщину в спілку з Росією і добрармією. Особливо сумні наслідки були з обранням в отамани полковника, а пізніше генерала О. П. Філімонова, який не перебираючи в засобах діяв на користь Росії, а не Кубанщини. Він палац Кубанського Отамана обернув у кубло змовників і зрадників держави, включно з видачею члена Ради Кулабухова на смерть.

Кубанська старшина взагалі прийняла революцію без політичної підготовки, без усвідомлення того, що вона глибоко зачепить життя козаків, офіцерів і навгородніх. Політичні провідники Кубанщини не були тісно пов'язані з своєю старщиною, а через це вони не знали їх і часто довірялися московським займам. Це ж із самого початку викликало незадоволення серед кубанської козачої старшини з політичного проводу. Особливо трагічною помилкою було призначення командувати зародком Кубанської армії капітаналітуна Л. Покровського здатного на найгірші діла. Це з виходом із Катеринодари викликало розкол армії на три групи — на групи Покровського, Кузнецова й Бардіжів. Це ж ослабило кожную групу і спричинило загибель двох остан-

ніх, а Покровського врятувала зустріч з добровольчою групою ген. Корнілова.

Умова кубанських політиків з ген. Корніловим у ст. Новодмитрівській (17. III. 1918 р.) була занадто одностороння, в якій кубанських провідників потрактовано як допоміжну силу: зобов'язано до чогось лише кубанських провідників, але не було ніяких обіцянок з боку ген. Корнілова та реставраторів, які його оточували. Це був надто дилетантський і загальниковий документ. Через 15 днів і цей документ, із смертю ген. Корнілова, вигас. Однак наступник Корнілова, ген. Денікін, уже без ніякої умови поведився з кубанськими діячами, як із своїми підлеглими, а не господарями Кубанщини. У швидкому русі на Дін, з униканням боїв, Денікін все більше ігнорував кубанське самоуправління. Але кубанське населення горнулося до свого уряду й Ради, формально збуваючи добровільців. Яскравим прикладом цього є зустріч з населенням у станиці Успенській.

На Дону ж інтриганство ген. Денікіна дійшло до того, що голова Кубанського уряду й член уряду в військових справах просили у Денікіна захисту від можливої розправи з боку кубанських старшин. Ця ситуація була ганебна для кубанських провідників і вона свідчила про крайню потребу розлучитися з Денікіним і його реакційним оточенням.

Саме сидіння на Дону давало змогу проаналізувати недавнє минуле та пошукати поважніших союзників. Об'єктивний розрахунок виразно підказував, що Кубанщина й інші державні формування можуть стабілізуватися лише тоді, коли Україна вибере собі незалежність, бо єдина вона мала велике населення й найбільші матеріальні можливості. Зрозуміло, що треба було єднатися з Україною не лише ради національного сантменту, а з простого розрахунку, що це був єдиний поважний чинник у боротьбі з червоною і всякою іншою Росією. Єднання в той чи інший спосіб з Україною давало змогу розлучитися з реакційною Добрармією і її Командувачем, які могли спробувати щастя в поході на Царицин і далі на схід. Кубанцям 2-й похід слався не зі Сходу, а з Заходу. Треба було перекинути кубанські полки з Дону через Керч на Таманський півострів, який уже був зайнятий кубанськими повстанцями. На Тамані було досить збіжжя й інших продуктів, за які можна було купити і боеприпаси з України. Тамань була б безпечною базою для Кубанської армії, створення якої було б нормальним, без дозволу Денікіна. Такий варіант дозволив би дуже швидко відкрити вікно в Європу через Новоросійськ, а може й Туапсе. Безболісно до Кубанщини приєдналась би Чорноморщина і відкрився б зручний зв'язок із Грузією.

2 (15) травня на Дону в ст. Мечотинській Законодавча Рада постановила вислати делегацію на Україну — до Києва. Український уряд гетьмана Скоропадського прихильно зустрів кубанську делегацію, обіцяв допомогти військовими припасами і навіть висадити через Керч на Тамань дивізію ген. Натієва. І тільки форми ради загальниково говорилося про федерацію. Після повернення цієї делегації 10 (23) червня в Новочеркаському відбулася нарада 10 членів Ради, голови уряду й брутального добровільця ген. Алексеєва, на якій ухвалено єднатися з Добрармією, а не з Україною. Це було найлихіше рішення, зроблене кубанськими членами Ради. Ця постанова зв'язала демократичну Кубанщину з реакціонерами-реставраторами, для яких кубанці були лише «козачками». Все що сталося після цього на Кубанщині й за її межами, всі нещастя (убивство Рябовола, розгром Ради й повішення Кулабухова, повна деморалізація кубанського старшинства, капітуляція на Чорноморщині, неконституційні дві умови в Криму, хлестаковщина на о. Лемносі, конференція в Царгороді й Празі, включно із зміновіхвіством Бича, П. Макаренка, Білашова, Воропінова й інших) безперечно були наслідком отого ганебного голосування в Новочеркаську. Денікін після такого рішення, на другий же день, вирушив у 2-й похід на Кубанщину без будь-якої умови з кубанським урядом, Радою й Отаманом. Проводирі Кубанщини для головнокомандувача стали лише слугами, а не патріотами.

Не зважаючи на таке рішення, з України кубанці одержували набої та іншу амуніцію, передаючи все Добрармії. У той же час Кубанський уряд не спромігся мати постійного представника на Україні. Кубанські тогочасні проводирі фактично зрадили кровно спорідненого і єдиного поважного союзника в боротьбі проти червоної й білої Росії. Замість натуральної співпраці Кубанського уряду з Українським між ними постала прірва, загатити яку на Кубанщині боялися. Очевидно і українські політичні чинники не виявили більшої активності, щоб міцніше зв'язатися з Кубанщиною. Українці були рідкими гістьми на Кубані, а кубанці ще менше відвідували Київ. А ще перед 2-им походом на Кубань можна і слід було створити об'єднання України, Дону й Кубанщини.

З розвитком же походу на Кубань Денікін все частіше шантажує провідників Кубанщини. Наприклад, коли отаман Дону Краснов надіслав умову Південно-Східного Союзу і попросив от. Філімонова приїхати для її підпису, то Кубанський Отаман зараз пішов на пораду до ген. Денікіна. А той йому й порадив: «Можите їхати, але в такому разі я завтра ж поверну армію не на Катеринодар, а на Царицині.»

Це був шантаж, бо не так просто було зробити отой поворот. Денікін добре бачив, що при русі на Кубань він поповнюється щоднини новими повстанцями-козаками, а при поході на Царицині не тільки подібного припливу нових сил не було б, а й козаки з його армії почали б утікати. Через те висловлена Денікіним погроза була ялова, яку він і не спробував реалізувати, а боягуз Філімонов зразу заявив, що він не підпише.

Ще огидніший сервілізм виявив перший кубанський уряд у втриманні вже прийнятих форм державности: з Катеринодару вийшли з прийнятою спільно з навгородніми «Кубанською Народньою Республікою», а в 2-му поході цю дуже влучну назву самовільно, очевидно на догоду Денікіну, почали називати «Кубанським Краєм», бо це не дратувало вуха російських шовіністів. «Край» нагадує «окраїну» — частину Росії. Таку зміну зроблено без права й уповноважень на це, бо ж у поході були самі козаки. Недоцільність нової назви кол. голова уряду Л. Бич аж у 1920 році в Парижі, вже як голова делегації зрозумів і почав радити в Празі називати «Кубанською Народньою Республікою», а не Краєм.

Переступаючи межу Кубанщини, ці ж провідники, задовольняючи бажання Денікіна, забули про примирення з навгородніми і роблять їх знову безправними, як за царату і мобілізацію їх до армії передають Денікіну (див наказ ч. II). Мало того, перший уряд видає наказ ч. 10 про «Надзвичайні суди», якими тероризують населення, а особливо навгородніх, підозріваючи всіх у большевизмі. Отже все, що було зроблено перед виходом з Катеринодару в напрямі примирення з навгородніми, було відкинено, а реставровано дореволюційний стан. Цілком зрозуміло та ненависть, яка відновилась між козаками й навгородніми ще з більшою силою. Наказом про мобілізацію козаків найактивніші й наймолодші річники передано також на... «поповнення доблесних полків добрармії». Цим наказам стан козаків погіршено в порівнянні навіть з часами імперії, коли козаки служили й воювали в своїх територіяльних частинах з кубанськими козачими старшинами. Пореволюційний же свій уряд змішав козаків з солдатами під командою армійських офіцерів. Замість притягти до співпраці кубанських старшин, перший кубанський уряд змушував їх проходити комісію ген. Корсуна, в якій контролювали, чи не співпрацював з большевиками. Це не могло не обурювати старшини проти уряду, який створив цю комісію.

За згодою того ж Денікіна перший уряд Кубанщини оголосив закон про вибори до Надзвичайної Крайової Ради, в яких дозволено брати участь лише «корінним навгород-

нім», що становили мало помітну кількість, а мільйони їх (навгородніх) відіпхнуто від участі в Крайовій Раді. Зате цей же уряд допустив 4-х представників з правами членів Ради, призначених Денікіним.

З Катеринодару вийшли політичні представники Кубанщини з суверенною республікою, а в походах самостійність «втрапили». Ні одного проекту, ні в одній комісії члени першого уряду не представили з характером самостійної держави. Комісії ж мусили, за ухвалою пленуму Ради, самі опрацювати самостійницькі закони. Наприклад, Рада вимагала організації окремої Кубанської армії, а член уряду в військових справах в комісії Ради запропонував організацію територіальних формувань, як це було за імперії. Коли ж Рада ухвалила закон про Кубанську армію, то її не було вже з кого формувати, бо всі мобілізовані молодші річники уряд передав в добровольчі частини. Конституцію Ради прийняли, як для самостійної держави, а голова уряду уперто намовляв Раду, щоб прийняла його декларацію до Конституції про тимчасову незалежність. Хибність прийняття тієї декларації її автор визнав на з'їзді членів Ради в 1920 році в Празі. Щоб стримати самостійницькі настрої Крайової Ради, з'явилися в Катеринодарі Денікінські підголоски ген. Покровський і Шкуро із своїми конвоями й нахваляннями приборкати Раду. Щоб не сталося якогось насильства, голови Ради й уряду звернулися до Денікіна не з протестом, а з проханням, щоб приборкав генералів. Денікін обіцяв, що ніяких насильств не буде, і генерали (до речі, обидва члени Ради з кубанських частин) зникли з міста. Це свідчило, що те залякування було з відома Денікіна та що самостійність Кубанщини вже тоді була залежна від ласки Денікіна. Само це звернення найвищих представників Кубанщини інакше, як ганьбою, назвати не можна.

Рада з самостійницькою більшістю знову обирає отаманом неділимця Філімонова, підвищуючи його в генерали, а в сталий парламент (Законодавчу Раду) із себе вибирає 80 депутатів з переважною більшістю самостійників, які головою цієї Ради обирають ніби найтвердішого самостійника — Бича. А Крайова Рада обирає його головою великої делегації до Парижу з дорученням: «інформувати й інформуватися». Перший же уряд девізом своїм ставив об'єднання державних новоутворів неросійських народів (Республіки горців, Азербайджану, Грузії, Вірменії, України, Дону й т. д.), а ні до одного з них він не вислав представників Кубанщини. Курйозом, і то великим, був факт, що голова першого уряду з міністром закордонних справ Грузії Гегечкори, який прибув до Катеринодару, дозволив вести всі перегово-

ри ген. Алексеєву іменем Кубанщини, а сам сидів свідком, не путивши пари з уст...

Отаман Філімонов добре знав, що велика більшість у Законодавчій Раді — самостійницька, а запрошує на голову уряду махрового неділимця Сушкова. Законодавча Рада, замість зразу вотуму недовір'я цьому урядові і довести, що з неї глузувати не можна, продовжила повноваження цьому ж урядові на пів року. Військовими ж справами у Сушкова видав ген. Науменко, одвертий русофіл-неділимець і ворог Кубанської армії. Ще більша хиба сталася при формуванні ніби самостійницького уряду Курганського, до якого Філімонов всунув знову Науменка на військове відомство. А Науменко рафіновано саботував організацію Кубанської армії, поки, нарешті, Зак. Рада не висловила йому індивідуально недовір'я.

Від'їжджаючи з делегацією до Парижу, Бич і Намітоков, крім доручень Ради, одержали уповноваження від уряду бути дорадниками представника Денікіна Сазонова, кол. царського міністра. Так кубанські «самостійники» згодилися допомагати широко знаному неділимцеві російському. Чому вони погодилися взяти на себе такі повноваження, досі невідомо, але в Парижі вони їх мусили заховати, як і мусили зректись свого твору — декларації до Конституції про тимчасову самостійність...

Угоду на Конференції Дону, Кубані й Терека також інакше, як хибою, визнати не можна. Законодавча Рада вже тоді добре знала неможливість домовитись з донцями, які в масі були за єдину неділиму. Ця конференція протривала однісінький день. Після відкриття конференції в Ростові, на якій виголосив М. Рябовол (голова Кубанської Ради й делегації) федералістичну, але протидобровольчу промову, його (Рябовола) того ж вечора на порозі готелю, де він замешкав, застрелили добровольчі агенти. Після цього конференція була припинена. Кубанщина втратила талановитого голову, заступити якого не було легко. Такий зроблено початок в приборканні кубанців неділимцями.

Через труп кубанського трибуна голова Донського Кругу Харламов почав організувати вже Південно-Російську Конференцію з участю в ній і представників Денікіна та переважної більшості неділимців. І знову Законодавча Рада на цю загальноросійську конференцію послала свою делегацію, хоч і не вірила, що для Кубанщини вийде на користь нова конференція. На конференції виголошувались довгі й нудні промови, кінця яким не було видно. Коли ж вістка про вбивство Рябовола дійшла до фронту, кубанські козаки збунтувались і почали покидати позиції; сталося те, чого в кубанських козаків не бувало. Цей відхід швидко демора-

лізував і добровольців. Денікін же таке дезертирство приписав роботі самостійників, яких рішив розгромити.

Зачіпкою до покарання самостійників був проект умови, яку підписали Бич, Намітоков, Кулабухов і Савицький в Парижі з представниками горців Північного Кавказу, хоч це не був жадний документ. Денікін же ухопився за нього. Велика була необережність Паризької делегації посилати з цим проектом Кулабухова до Катеринораду. Росіяни в своїй пресі роздмухали цю подію. Отаман Філімонов не завагався обернути свій палац в кубло змовників: Скобцов, Сушков, Науменко, Аспидов, Горбушин, брати Успенські й інші лінійці домовлялися з катом Покровським, кого і як треба карати. Найсумніше було те, що все робилося руками кубанців і в ім'я єдиної неділимої. Вислід цього покарання був пресумний: о. Кулабухова повісили, 10 членів Ради вислали до Царгороду англійським кораблем (один лежав хворий на тиф і один заховався), ліквідували Законодавчу Раду, Філімонов втратив отаманство; на його місце обрали ген. Успенського, особисто порядного лінійця. Стихійно покидали фронт кубанські козаки, бо не хотіли підпірати Денікіна, хоч на ділі вийшло так, що цим вони помогли большевикам окупувати їх рідний край. Протягом двох місяців усі надбаня білих реставраторів були втрачені. Денікін аж так не орієнтувався в тому, що відбулося, що... збирався рятувати ситуацію кубанцями, пославши на Кубань «популярних» вождів — Врангеля і Покровського, яким навіть Сушков із Скобцовим порадили утікати якнайдалі з Кубанщини.

Через місяць же після того лінійці втратили владу протягом одного дня. Таким чином вся влада опинилась у руках пластуна Отамана ген. Букретова і чорноморців. Новий Отаман на словах погодився з програмою самостійників, але на ділі був також прибудуою, що не міг збагнути ситуації. Новий голова В. Іванис дуже помилився, не настоявши на недопущенні до уряду ген. Болховітінова, якого вважав за большевицького агента. Мусив зректися головства, або не брати в уряд військовим членом уряду підозрілого Болховітінова. Ген. Букретов і Болховітінов нарobili кривди Краєві: перший міг не розуміти подій, а другий шкодив свідомо. Обидва ж були замаскованими російськими патріотами.

Зайвим був Верховний Круг, скликання якого проголосили ще за Сушково-Скобцовської влади. Нова влада мусила не допускати скликання цієї говорільні. Велика помилка зроблена з висуненням І. Тимошенка на заступника голови Крайової Ради й голови Верховного Кругу (в останньому переміг одним голосом). Діяльність цієї особи позна-

чена самим лихом для Кубанщини. Діяльність Верховного Кругу, засідання на ст. Гихорецькій, замирення з Денікіним і формування Південно-Російської Влади були шкідливими для Кубанського Краю. Якби кубанці змогли арештувати Денікіна, а його недобитків неутралізувати або бодай направити мимо Катеринодару — на Новоросійськ і через Тамань на Крим, то останній похід не був би таким жахливим. Могло ж це вдатися при іншій владі на Кубані. Останній уряд виносив постанови про недопущення в Катеринодар деморалізованого вщент корпусу Мамонтова, юрб добровольців, біженців, зокрема калмиків, а виконавець цих постанов Болховітінов робив навпаки — і Катеринодар заповнився отими юрбами, перешкоджаючи рухові по вулицях і гальмуючи діяння оборонців столиці Краю.

Підписання двох умов у Криму: М. Букретовим і В. Іванисом були шкідливими. Перший зробив це за обіцянку Врангеля послати на Чорноморське побережжя харчі і амуницю. Другий вважав аморальним лишити 6 000 кубанців на ласку російських експериментаторів. Однак великого значення ці умови не мали, бо швидко стали нереальними, а друга ще й скасована кубанським її автором. Значно більшої шкоди завдали вже кубанській еміграції ініціатори ліквідації інституцій Кубанщини (Отамана, Рад, уряду і взагалі Конституції Кубані). Бич, Тимошенко і члени Ради, що їм довірилися (нарада й конференція в Празі, наради в Царгороді) підірвали престиж і спаралізували діяльність законних урядових органів за кордоном і скріпили позиції Хлестакових на о. Лемносі. Діяльність Науменка-Скобцова на еміграції була продовженням великої шкоди для Кубанщини, яку вони робили й дома ще.

Моральна криза чоловічих представників Кубанщини — Бича, Тимошенка, П. Макаренка, Ф. Воропінова, Л. Білашова та інших, що змінили свої погляди на большевиків і закликали козаків повертатися до найлютіших ворогів їх, — було несамовитим лихом. Це було найбільшою ганьбою для кубанських самостійників, це був незрозумілий маразм цієї частини провідирів. Все їхнє шкідництво і боротьба за ліквідацію конституційних начал Кубанщини цим виступом набрало найбільшого злочину. Козаки ж, що їх послухали й повернулися на Кубань, заплатили життям, побільшивши кількість кубанських могил.

Для кубанських козаків було найбільш незрозумілим і огидним те, що не всі ті, які підписали відозву, самі поїхали додому. Козаки звикли шанувати лише тих командирів, що йшли вперед і вели за собою ту чи іншу частину. В цьому була довга козака традиція і безхитрісна логіка життя. Ті ж, що кликали, а самі не поїхали, в широких ко-

зачих масах викликали презирство. Вони вірили пущеним правими колами чуткам, що Бич і спілка продали братів-козаків червоним катам. Зміновіхівство взагалі було непопулярним у козачій масі і серед кубанської інтелігенції, бо це був нічим не виправданий гріх. Цим актом підірване було велике довір'я в козачій масі до своєї інтелігенції, особливо ж до чорноморської.

Окремим і дуже негативним явищем було ставлення до принципу визволення неросійських народів з боку Антанти, особливо ж Великобританії. Представники останньої побували в парламенті, вигукнули «ура, Кубань!» Одначе до ідеї демократизму вони ставилися байдуже або навіть вороже. Їм потрібне було збереження єдиної і неподільної Росії. Самі росіяне все ж вимовляли слова «Україна», «українець», а англійці, американці, французи, навіть німці (тоді визнавали України) українців трактували як «руських» з незначними відмінами — як шотландців у Великобританії, провансальців у Франції, австрійців і судетських німців у Німеччині і т. д., а про самобутність кубанців чи ставропольців піякісіньких натяків у цих переможців не було. Вони визнавали лише рухи, що прямували до створення російського моноліту. Такими ж були адмірал Колчак Сибіру й ген. Денікін на Півдні. Можливо, що це пояснювалось тим, що тоді дозрівав розпад Британської імперії і масова втрата колоній. Через це всякий сепаратизм навіть у Росії в британських колах був дразливим.

Слід зазначити, що представники Великобританії поводитися на Півдні, як у колоніальних країнах. У Грузії вони осіли в Батумі, тримаючи його довгий час як нібито вільне місто, грузин вони гладили, одержуючи від них і через них нафтодеривати й марганцеву руду. Через це вони погрожували Кубанській армії на Чорноморщині, що будуть боронити Грузію. Ген. Кіз вступив у переговори з самозваним «вождем» чорноморських селян «полковником від кооперації» Вороновичем і хотів його привезти до Кубанського уряду. Ген. Пуль за всяку ціну намагався приборкати отамана П. Краснова, щоб підпорядкуватися ген. Денікіну, якого британські політики вважали за свого агента, тому й з почестями вивезли його своїм дредновтом до Європи, призначивши йому солідну пенсію. Представник Англії при ген. Денікіні, ген. Гольман, всебічно помагав Денікіну навіть при брутальному розгоні Крайової Ради, і в повіщенні депутата О. І. Кулабухова, представляючи йому британський військовий корабель для вивозу 10 членів Ради, як небезпечних сепаратистів.

Коли в Лондоні забажали гандлювати з большевиками, — за висловом прем'єра Ллойд Джоржа — «торгувати мо-

жна й з людожерами», то лорд Керзок (міністер зак. справ Британії) запропонував ген. Денікіну (пізніше Врангелеві) й Отаманам козаків помиритися з большевиками. І тут не обійшлося без огидної неправди високого британського достойника адмірала Де Робека, командувача союзної фльоти в Царгороді. Коли на Чорноморському побережжі командувач Куб. армії ген. Шкуро хотів вступити в переговори з большевиками (Куботаман і прем'єр від'їхали до Севастополя на нараду в справі пропозиції лорда Керзона), то адмірал Де Робек з фльотою приплив з Царгороду до Сочі, викликав до себе ген. Шкуро й заступника кубанського прем'єра і запевнив, що ніяких розмов з большевиками немає, а сам підписав папір, яким пригрозив, що як не вступлять у ці переговори, то припинить допомогу (цей документ перед тим був одержаний через Крим). Цей адмірал дав на два дні харчів армії і трохи медикаментів, обіцяючи негайно прислати боеприпаси, харчі і дати своїй фльоті наказ боронити кубанські позиції. З цієї обіцянки нічого не виконав, лишивши голодну і без зброї армію утримувати позиції. Це було не тільки безчесно, а й підступно у відношенні до ніби союзної армії. Цього мало. Через тиждень, коли кубанська армія й біженці були так стиснуті, що мушили переходити до Грузії, представники цього адмірала загрозили Командуванню Кубанської армії, що як спробують збройно перейти кордон Грузії, то англійська ескадра допоможе Грузії вигнати кубанців. Отже, з цього бачимо, що високі достойники Великобританії користалися неправдою не гірше фанатичних безбожників-комуністів. Можна навести більше фактів нелюдського ставлення англійців до кубанців. Світ часто згадує просякнутого злобою Гітлера й забріханого його міністра Геббельса. Але перший перед своїми ділами написав книгу «Моя боротьба» і одверто сказав, що сподіватися від нього джентлменства не слід...

Всі вади, які сталися при боротьбі кубанців за самостійну Кубанщину і які треба уникати в майбутньому, коротко можна звести до таких точок, як вони видаються сьогодні по 40-літньому вигнанні з рідного Краю.

1. Цілковита невідготованість населення й інтелігенції до прийняття революції.

2. Незрівняння відразу всього населення в правах і обов'язках, а через це відсутність моноліту населення, як рівно ж не визначення головних мов у державі.

3. Не визначення державних кордонів, які вимагаються самостійним існуванням, в межах Північного Кавказу (з Чорноморщиною й Ставропільщиною).

4. Нерозуміння значення боротьби за самостійність України, як єдиного чинника на Півдні, без співпраці з яким

не можна здобути довготривалої самостійності. Лише з Україною (могла бути: військова угода, конфедерація чи федерація) Північний Кавказ і цілий Кавказ могли одержати тривку самостійність.

5. Боротись за свободу в спілці з реакціонерами й реставраторами було безглуздя; з росіянами й донськими козаками, які за дуже рідкими винятками були російськими імперіялістами, до самостійності не дійти.

6. Держава без цілком самостійної армії існувати не може, це Кубанщина підтвердила власним гірким досвідом.

7. Самостійна держава мусить мати тільки власну ні під кого незалежну валюту. Експедиція власного грошового знаку є основою для самостійного існування. А до цього Кубанщина дійшла в останні мсяці свого буття.

8. Шлях сполучення (залізничні, водяні, бруковані, телеграф і телефон) є нервом життя і самостійна держава мусить розпоряджатися ними незалежно від будь-яких чужих чинників. А на Кубанщині все це було в руках Денікіна.

9. Демократична держава мусить мати і партійне життя, а не спиратися, як на Кубанщині лише на територіяльні політично необ'єднані групи.

10. Преса в демократичній державі є вільною, але вона не може зловживати свободою для антидержавної мети, як це діялося на Кубанщині.

11. Суд у демократичній державі мусить бути незалежний і розпоряджати установами всіх інстанцій. Цього саме бракувало на Кубанщині.

* * *

Життю на вигнанні в Європі й за океаном автор присвячує п'ятий том своїх споминів. Він охопить 40-літній період.

18. квітня 1960 року.
Торонто, Онтаріо
Канада.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамович (ген.) — 166.
 Аведов — 368.
 Агеев (ген.) — 164, 222, 266.
 Адамович М. — 83, 297, 310, 311.
 Ажінов (ген.) — 160.
 Алексеев (ген.) — 127, 156, 383, 386.
 Алексінський (проф.) — 281.
 Аносков — 238.
 Апостолов (ген.-майор) — 223, 280, 354, 355.
 Артмеладзе (ген.) — 38, 46, 47, 56, 207, 208.
 Архангельський — 345.
 Асланов Н. С. — 182, 185.
 Аспидов Ф. Т. — 87, 113, 121, 131, 184, 185, 186, 187, 188, 200, 211, 212, 214, 217, 238, 241, 274, 297, 310, 315, 324, 326, 328, 329, 343, 347, 387.
 Бабієв М. (ген.-лейт.) — 24, 27, 40, 41, 65, 68, 69, 70, 144, 146, 162, 163, 164, 221, 291.
 Бабієв (ген.) — 169, 170.
 Багалій — 241.
 Багенський С. І. (інж.) — 80, 177, 189, 217, 239, 245, 246, 247, 270, 295, 331, 337, 363.
 Базяк І. Г. — 370, 372, 374, 375.
 Балабас О. І. — 190, 218, 245, 248, 254, 271, 272, 295, 296, 310, 324, 326, 330, 343, 352.
 Гардіж — 381.
 Баскаков В. І. — 244.
 Баткін Ф. — 255.
 Безкий — 351.
 Безкровний Кузьма Якимович — 190, 192, 246, 248, 259, 268, 269, 270, 271, 272, 289, 295, 296, 330, 333, 334, 337, 363, 364, 368.
 Бешен Е. (д-р) — 269, 345.
 Бережний К. Т. (полк.) — 60, 67, 73, 135, 145, 160, 168.
 Белкин — 143.
 Беляев Д. Д. — 181, 182, 184, 204, 206.
 Бирдін І. І. (д-р) — 135, 227.
 Бич Лука Лаврентійович — 19, 22, 67, 93, 94, 100, 101, 102, 103, 111, 120, 127, 128, 130, 134, 155, 156, 189, 190, 191, 192, 193, 199, 211, 218, 219, 239, 241, 242, 243, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 254, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 272, 276, 277, 283, 284, 285, 286, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 320, 321, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 337, 338, 344, 347, 351, 352, 353, 355, 358, 359, 363, 374, 378, 380, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389.
 Білашов Лука Васильович — 12, 26, 32, 33, 35, 36, 42, 48, 49, 52, 78, 82, 83, 85, 86, 87, 91, 92, 96, 98, 99, 100, 115, 122, 123, 124, 129, 131, 135, 174, 175, 178, 180, 184, 185, 186, 188, 191, 194, 195, 200, 202, 214, 217, 218, 219, 234, 235, 241, 249, 267, 270, 273, 297, 305, 310, 321, 324, 326, 328, 329, 330, 336, 337, 338, 341, 342, 351, 352, 356, 359, 383, 388.
 Білий Г. А. — 12, 36, 39, 40, 76, 82, 83, 85, 87, 92, 93, 98, 99, 102, 103, 107, 113, 117, 121, 124, 128, 130, 173, 180, 235, 244, 246, 247, 250, 251, 254, 267, 268, 270, 271, 272, 295.
 Білий (полк.) — 133.
 Білінський Петро Іванович — 259, 263, 264, 265.
 Білоусов (ген.) — 67.
 Богасвський А. П. (ген.-лейт., от.) — 15, 21, 22, 68, 72, 143, 146, 148, 151, 153, 154, 159, 171, 176, 223, 232, 278, 279, 282, 354.
 Болтунов (ген.) — 70.
 Болховітінов Л. М. (ген.-лейт.) — 19, 24, 25, 32, 39, 40, 42, 43, 45, 49, 64, 105, 338, 364, 366, 387, 388.
 Бочковський О. А. — 269.
 Бредов (ген.) — 165.
 Бріян — 306.
 Бруско (ген.) — 224.
 Будьонний — 303.
 Букановський Е. Н. — 148, 152, 153, 154, 176, 223.
 Букрегов М. А. (ген.-майор, от.) — 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 32, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 64, 71, 72, 77, 88, 89, 91, 92, 96, 100, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 116, 118, 137, 138, 139, 142, 156, 192, 237, 240, 241, 254, 275, 291, 303, 327, 337, 378, 387, 388.
 Булак-Булахович (ген.) — 284.
 Булацель — 274.

Бурцев — 175, 274, 284, 314, 315.
Вайчешвілі — 109, 189.
Валуев (полк.) — 206.
Ванков Санжі — 152, 153.
Варивода (хор.) — 27.
Васильев — 241, 274.
Вдовенко Г. А. (ген.-лейт., от.) — 16,
20, 21, 22, 24, 25, 40, 145, 151, 153,
154, 171, 176, 223, 232, 280, 354.
де-Велеро — 316, 318.
Верховський С. — 186.
Венков (ген.) — 62, 65, 66.
Винников В. А. (полк.) — 135, 177,
179, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229,
231, 273, 276, 277, 311, 314, 329, 337,
358, 363.
Винниченко — 351.
Винява-Дгобушевський (полк.) — 263.
Вишиваний Василь — 309.
Вілінський — 337.
Вільчевський П. Е. (ген.-лейт.) —
154.
Вігос — 259.
Вронович (полк.) — 28, 29, 30, 31, 185,
186, 187, 202, 203, 205, 206, 213, 389.
Воропінов Ф. К. — 189, 190, 193, 199,
200, 202, 211, 212, 214, 217, 238, 241,
243, 296, 297, 321, 324, 329, 330, 351,
359, 383, 388.
Врангель Петро (ген.-лейт., барон) —
13, 14, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28,
33, 34, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 52, 56,
58, 59, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76,
81, 82, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 99, 103,
105, 110, 113, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 129, 130, 132, 133, 134, 135,
136, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145,
146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154,
155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162,
163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171,
172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179,
181, 182, 185, 187, 188, 189, 190, 191,
192, 194, 199, 200, 202, 203, 204, 205,
206, 213, 214, 215, 216, 218, 220, 221,
222, 223, 224, 225, 231, 232, 233, 234,
236, 237, 238, 240, 241, 244, 246, 247, 249,
253, 254, 260, 268, 274, 275, 278, 279,
281, 282, 283, 317, 327, 335, 338, 339,
340, 342, 348, 349, 354, 356, 357, 358,
387, 390.
Вязьмітінов (ген.) — 244.
Гаврик П. — 135, 227.
Гайда (сот.) — 81.

Гайдаров Бамат — 78.
Галаяев — 211, 212.
Гальченко А. З. — 230.
Гатагогу Мурат Г. — 77, 113, 121, 125,
126, 131, 180, 185, 187, 188, 189, 200,
203, 204, 212, 214.
Гейман А. А. (ген.-лейт.) — 134, 140,
142, 162.
Герасимов (віцеадм.) — 23, 28.
Геродот (журн.) — 257.
Гірс В. (д-р) — 235.
Гітлер — 390.
Глазков — 343.
Глинка Г. В. — 154.
Гнилорібов (полк.) — 160, 266, 284,
285, 340, 341, 342, 343, 351.
Головань — 143.
Голуб Г. С. — 13, 37, 39, 74, 76, 79,
96, 110, 114, 124, 129, 130, 182, 183,
188, 214, 337.
Голубінцев (ген.) — 46, 49, 50.
Гольман (ген.) — 17, 389.
Гончаров К. Ф. (полк.) — 36, 46, 58,
61, 131.
Гончаров — 239.
Горбушин І. В. — 76, 113, 121, 131,
184, 185, 186, 188, 194, 197, 199, 211,
214, 217, 241, 286, 297, 321, 324, 326,
328, 343, 347, 387.
Гордієнко Олександр Максимович
(інж.) — 39, 76, 87, 105, 116, 124, 129,
131, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 191, 202, 211, 227, 228,
234, 239, 270, 276, 311, 358, 367, 368,
Гордієнко-Головко Кость (кош. от.)
— 220.
Горлов — 173.
Греков — 238.
Григор'єв Н. — 374.
Гришко (осавул) — 80.
Грушевський (проф.) — 363, 368.
Гулий — 96.
Гейбельс — 390.
Гегечкорі Євген Петрович — 106, 109,
126, 127, 385.
Грот — 166.
Гуліга І. О. (ген.-лейт.) — 135, 160,
170, 221, 222, 227, 276.
Данілов — 138, 143.
Лейнега (ген.) — 57, 60.
Денисов Н. Х. — 72, 355.
Денікін А. І. (ген.) — 13, 16, 17, 22,
33, 34, 37, 58, 64, 65, 72, 76, 89, 90, 92,

100, 102, 110, 117, 119, 147, 155, 156,
158, 187, 189, 190, 199, 214, 215, 233,
240, 243, 244, 245, 254, 255, 266, 270,
274, 278, 282, 290, 291, 348, 349, 378,
382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389,
390.

Дізель (ген.) — 73.

Джігіль — 368.

Джордж Ллойд — 316, 318, 335, 389.

Дмитрієв — 238.

Долгополов (д-р) — 157, 284.

Доценко (полк.) — 263.

Драценко (ген.) — 141, 163, 164, 182,
191.

Дрейлінг (полк.) — 26, 31, 32, 44, 46,
48, 49, 50, 53, 56, 57, 61, 74.

Дробишлов О. К. 76, 80, 121, 131, 180,
185, 186, 188, 200, 204, 211, 214.

Дудаков — 274.

Дудкін (старш. лейт.) — 20, 60, 62.

Дю-Шайля А. — 295.

Дяченко Ф. П. (сот.) — 230.

Ейхельман О. (проф.) — 266.

Євдокімов (контрадмірал) — 154.

Єгоров (полк.) — 13, 48.

Жлоба — 120.

Жорданія Ной Миколайович — 106,
109, 110, 111, 112, 127, 129.

Жук С. В. — 190, 218, 245, 246, 252,
254, 270, 271, 278, 294, 296, 324,
326, 343.

Загородський — 96.

Закладний (ген.) — 133, 160, 161, 162.

Закрепа (полк.) — 165, 166, 167.

Залеський — 343.

Залізняк — 271.

Зарубін — 343.

Захаров (ген.-майор) — 133, 135, 136,
146, 149, 151, 153, 154, 328.

Зверев — 277.

Звягінцев (ген.) — 357, 361.

Зензінов — 265, 271.

Зозуля — 13, 80.

Іваненко Д. С. — 81.

Іванис Василь Миколайович — 11,
14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
28, 36, 37, 40, 41, 43, 46, 50, 53, 57, 60,
62, 67, 68, 70, 72, 74, 78, 88, 92, 93,
103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110,
111, 113, 119, 121, 123, 124, 126, 127,
129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137,
138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
148, 149, 151, 153, 154, 156, 157, 158,

159, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172,
174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182,
183, 190, 191, 192, 200, 202, 206, 214,
217, 218, 219, 223, 225, 232, 233, 234,
235, 247, 248, 249, 250, 253, 254, 255,
256, 259, 262, 265, 267, 268, 269, 270,
271, 272, 275, 276, 277, 278, 280, 284,
285, 286, 291, 292, 293, 299, 303, 306,
307, 308, 310, 315, 316, 323, 324, 325,
326, 327, 328, 329, 330, 342, 358, 359,
364, 378, 387, 388.

Іванов А. Н. 134, 142, 230.

Іванченко Л. В. — 297, 359.

Івасюк Іван Васильович — 37, 76,
78, 79, 84, 96, 105, 107, 118, 122, 124,
130, 173, 246, 247, 252, 269, 270, 271,
272, 273, 295, 297, 298, 309, 313, 315,
319, 325, 328, 343, 363, 367, 371, 373.

Івченко — 142.

Йюкко — 236, 256, 265.

Казанович (ген.) — 162, 163, 164.

Казаров — 162.

Каледін (ген.) — 84.

Калінін (ген.) — 32, 48, 49, 50, 52, 56,
60, 68, 282.

Кам'янський (полк.) — 80.

Каплін Ф. Т. — 76.

Каплін П. М. — 38, 76, 116, 131, 214.

Карл (король) — 345.

Карташов (полк.) — 340

Катерина II — 17, 220, 359.

Кедровський В. І. — 368, 370, 371, 372,
Келлог 375.

Керенський О. — 65, 68, 84, 260, 261.

Керзон (лорд) — 33, 120, 264, 390.

Кирий (ген.) — 21, 120, 134.

Кислий (ген.) — 146, 148, 149.

Кіз (ген.) — 389.

Кільчевський (ген.) — 68, 142, 150,
255, 364, 365.

Кіров С. — 111, 130, 179.

Клемансо — 44.

Князев (військ. ст.) — 201.

Ковтюх — 164, 380.

Кокукенько Петро Іванович (ген.-
лейт.) — 360, 361, 362.

Колчак (адм.) — 58, 65, 215, 348, 389.

Коновалов (ген.) — 164, 177, 372.

Кононенко Х. — 363.

Корбейль (полк.) — 79, 82, 86, 87, 88,
98, 126, 128, 206.

Корженецький — 151, 153, 154.

- Корнілов Л. (ген.) — 156, 166, 214, 255, 261, 266, 382.
- Корольков (ген.) — 69, 70, 132, 133, 135, 149, 158, 159, 160, 161, 199.
- Корсун (ген.) — 384.
- Костюков (ген.) — 60.
- Коскин (ген.) — 27, 50, 60, 65.
- Коцев Пшемахо — 125, 130, 182.
- Котляревський (писар) — 359.
- Котляревський — 135, 227.
- Красковський І. Г. — 38, 82, 83, 84, 85, 86, 98, 111, 126, 128, 130, 131, 132, 213, 263, 264.
- Краснов П. (от.) — 120, 125, 266, 340, 383, 389.
- Крат Павло — 373.
- Кривошеїн О. П. — 20, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 141, 147, 148, 151, 153, 154, 158, 171, 172, 174.
- Крижанівський (полк.) — 167, 168, 199.
- Крикун С. Г. — 39, 76, 82, 83, 84, 85, 92, 113, 121, 128, 129, 131, 146, 149, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 191, 195, 200, 202, 205, 212, 213, 214, 297, 324, 328, 329, 351, 359.
- Кримов (ген.) — 266.
- Кузів Василь — 373.
- Кузнецов — 381.
- Кулябухов А. І. — 110, 170, 215, 282, 350, 353, 381, 383, 387, 389.
- Кульченко (сот.) — 321, 323, 343.
- Курягін (полк.) — 80, 82.
- Курганський П. І. — 36, 76, 96, 102, 103, 116, 123, 128, 129, 133, 136, 137, 156, 159, 223, 227, 230, 245, 276, 277, 289, 296, 336, 358.
- Кутепов (ген.) — 223, 349.
- Кучерявенко А. Ю. — 211, 212.
- Ланко С. С. — 11, 13, 25, 37, 48, 76, 83, 87, 96, 115, 124.
- Лебедєв (полк.) — 161, 164, 340.
- Лєвицький К. — 363.
- Лєдовський (ген.) — 356, 357, 358.
- Лєдовський В. Г. (д-р) — 37, 76, 78, 92, 93, 96, 100, 105, 114, 122, 124, 130, 133, 145, 146, 148, 149, 177, 195, 197, 200, 202, 203, 206, 211, 212, 214, 217, 219, 239, 245, 246, 247, 248, 251, 267, 269, 270, 296, 337, 338, 367.
- Лєнін — 90, 127, 220, 260.
- Лєценко (ген.) — 50, 52, 135.
- Лисенко — 338.
- Лівицький Андрій Миколайович — 173, 260, 263, 366.
- Літовкін — 337.
- Ловцевич П. — 130, 131, 173.
- Лотоцький Олександр Гнатович — 235.
- Лордкіпанідзе Г. С. — 204, 206.
- Лукомський (ген.) — 244.
- Мазєпа І. (ген.) — 220.
- Май-Маєвський (ген.) — 147.
- Макаренко Іван Леонтійович — 26, 189, 190, 192, 236, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 278, 295, 296, 304, 310.
- Макаренко Петро Л. — 154, 190, 218, 219, 239, 246, 252, 253, 254, 271, 295, 296, 310, 312, 324, 326, 329, 330, 343, 344, 345, 351, 352, 359, 383, 388.
- МакКолі (адм.) — 17.
- Малам (ген.) — 359.
- Мальцевич (полк.) — 167, 168.
- Мамонтов — 349, 388.
- Мандритов (ген.) — 67.
- Мандторов — 338.
- Манжула С. Ф. — 190, 245, 246, 248, 252, 254, 270, 271, 272, 295, 296, 337.
- Мантен (ген.) — 17.
- Маркевич (осавул) — 229, 230.
- Марголін А. Д. — 363.
- Масарих Т. Г. — 269, 270.
- Матусевич Б. В. — 154.
- Махров (ген.-майор) — 42, 71, 173.
- Мацієвич Кость Андріянович (проф.) — 257, 258.
- Мдівані (ген.) — 220.
- Медзінський — 174.
- Мельников — 343.
- Мерклінг (полк.) — 175.
- Микола II — 18, 166, 364.
- Михайлів — 260.
- Мілоков (проф.) — 175, 260, 262, 274, 281, 282, 283, 305, 340, 356.
- Мішанінов А. П. — 324, 347.
- Моржогун — 174, 175, 176, 179, 206, 351.
- Морозов (ген.) — 13, 19, 24, 25, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 74, 291.
- Морозов (фаб.) — 111.
- Муравйов (ген.) — 24, 40, 41, 185, 199, 204.
- М'яснянкін — 368.
- Налбандов В. С. — 154.

Нальотов В. І. (полк.) — 131, 185, 186, 188, 191, 194, 197, 198, 199, 204, 211, 214, 217, 238, 239, 242, 324, 347.
Намітоков А. А. — 218, 246, 306, 307, 308, 310, 315, 317, 321, 324, 329, 330, 332, 333, 334, 343, 347, 386, 387.
Натирбов — 125.
Натієв (ген.) — 155, 378, 383.
Науменко Вячеслав Григорович (ген.-майор) — 24, 27, 31, 40, 41, 42, 114, 149, 162, 164, 169, 199, 223, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 249, 255, 270, 275, 276, 277, 283, 285, 286, 287, 289, 290, 292, 293, 294, 299, 300, 304, 306, 307, 311, 313, 314, 315, 321, 322, 324, 325, 327, 330, 331, 335, 336, 337, 338, 342, 354, 356, 357, 358, 361, 362, 386, 387, 388.
Негідний — 171.
Нестерко І. — 372.
Нечоса — 269.
Немцов — 351.
Ніковський Андрій — 264, 351.
Ніколаєв — 132, 134, 136, 138, 142.
Нікольський В. П. (ген.) — 135, 154.
Новак Б. О. (інж.) — 269, 270, 369.
Новоселцев — 204.
Олесь (Кандиба) — 363.
Омельянович-Павленко (ген.) — 96.
Омельченко Г. В. — 190, 218, 219, 245, 246, 252, 254, 270, 271, 277, 278, 294, 296, 310, 324, 326, 330, 343.
Осавулов — 357.
Остапчук — 310.
Остроухов (ген.) — 30, 81.
Павлоградський — 315.
Палєн (граф) — 284.
Палеолог — 278.
Палієв — 238.
Панейко (д-р) — 176.
Партизанов (полк.) — 165.
Пейфасер — 134, 142.
Пелле (ген.) — 268.
Перегородів — 143, 144, 228.
Пермикін — 284.
Персі (ген.) — 17.
Петлора Симон Васильович (Г. О.) — 28, 29, 85, 156, 175, 176, 178, 246, 263, 264, 285, 295, 309, 360, 363, 374.
Петренко О. А. — 38, 84, 111, 128.
Петро І — 48, 49, 50, 220.
Петрушевич — 243, 369.
Пешек — 369.

Пасарєв (ген.) — 31.
Пілсудський Й. — 97, 174, 236, 263.
Піскун (полк.) — 169.
Побідоносцев (полк.) — 67.
Поляков — 135, 227, 343.
Полянський (полк.) — 174, 179, 205, 206.
Покровський Л. (ген.) — 20, 71, 149, 189, 240, 349, 368, 370, 381, 382, 385, 387.
Попов С. Г. (ген.-майор) — 214, 223, 225, 228, 229, 230, 237, 238, 277, 322, 336, 342, 356, 357, 358, 368.
Порохівський (полк.) — 257.
Посєвін (полк.) — 107, 114.
Прокопович — 363.
Пуль (ген.) — 389.
Рабінович (ком.) — 50, 53.
Рамішвілі Ной Віссаріонович — 37, 109, 110, 111, 127, 128, 204, 206, 209, 210.
Рапало — 245, 331, 337.
де-Робек (ад.) — 16, 32, 33, 34, 35, 39, 44, 58, 390.
Рогівець Т. К. (полк.) — 93, 189, 190, 200, 204, 214, 217, 238, 241, 242.
Родзевич-Плотницький (ген.) — 56, 57, 61, 74, 131.
Родіонов В. П. — 217, 239, 331, 337, 343.
Романцов Г. Н. (полк.) — 227, 229, 230.
Роценко Петро — 341.
Рудиков — 225.
Русанов — 228.
Рябовол М. С. — 110, 254, 282, 350, 353, 383, 386.
Рябокін (сот.) — 73, 169.
Савицький (ген.) — 218, 246, 387.
Савицький — 310, 347, 348, 353.
Савич Н. В. — 147, 154.
Савінков Борис Вікторович — 173, 261, 262, 263, 265, 266, 284, 285, 340, 341, 342.
Сазонов — 386.
Сальський В. (ген.) — 366.
Санджі-Баянов — 154.
Сапега — 174.
Свєчин (ген.) — 19.
Свистун (полк.) 73.
Семеніхін — 179.
Семенов (от.) — 19.
Семикобилін — 361.

Сергієнко-Вогокутський А. Г. (ген.-лейт.) — 154.
Сидоренко (ген.) 13.
Сидоренко (інж.) — 363, 369.
Сидорін Володимир Ілліч (ген.) — 68, 147, 150, 255, 364, 365.
Ситін (ген.) — 50, 53, 208, 209.
Сінклер (ген.) — 257.
Сірий (Гищенко) — 363.
Скобцов — 81, 224.
Скобцов Д. Е. — 41, 42, 76, 99, 114, 122, 131, 133, 168, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 178, 190, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 231, 233, 235, 237, 238, 270, 275, 276, 277, 280, 283, 286, 287, 290, 292, 294, 300, 304, 306, 307, 308, 309, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 324, 325, 327, 329, 330, 332, 335, 336, 338, 342, 354, 355, 356, 357, 358, 386, 388.
Скоропадський Павло (ген.) — 309, 383.
Скоропис-Слтуховський А. — 309.
Слащов-Кримський (ген.) — 20, 255.
Славінський — 269.
Смаль-Стоцький Роман Степанович (проф.) — 374, 375.
Сменов (полк.) — 185.
Сміт — 376.
Смолдовський А. — 262.
Сокил Г. П. (осавул) — 76, 121, 180, 183, 194, 205, 214, 324, 328, 351, 359.
Соколов (полк.) — 340.
Соколовський (полк.) — 141.
Сорокин — 380.
Сперанський В. В. — 135, 177.
Спесизцев — 225.
Спичка М. С. — 369.
Сталін — 127, 210.
Стамбулійський — 364, 366.
Стамбурівський — 337.
Старишов (ген.) — 24, 31.
Старицький (полк.) 208.
Штешинський — 175.
Столятин П. А. — 325.
Струве — 175.
Султан Келеч Гирей (ген.) — 53, 59, 125, 133, 142, 150, 188, 191, 195, 201, 210, 219.
Султан Шахим Гирей (ген.) — 190, 195, 200, 202, 205, 208, 209, 214, 243.
Сулятицький П. М. — 37, 38, 76, 84, 96, 99, 100, 101, 105, 117, 122, 124,

130, 173, 246, 247, 259, 261, 266, 270, 271, 272, 273, 325, 363, 366, 367, 373, 374.
Сушков Ф. С. — 68, 156, 277, 290, 303, 307, 342, 357, 358, 386, 387.
Такахасі (майор.) — 17, 19.
Тарковський — 131.
Татищев Б. А. — 154.
Тверський С. Д. — 154.
Текелій (ген.) — 359.
Теодорович Іван (сп.) — 373.
Тимошенко Іван Петрович — 36, 37, 38, 39, 40, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 113, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 213, 214, 217, 233, 238, 241, 242, 284, 289, 294, 297, 299, 300, 302, 303, 305, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 316, 317, 320, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 337, 343, 344, 345, 346, 347, 351, 359, 387, 388.
Тимошенко С. П. — 173, 263.
Тигус (полк.) — 165.
Тищенко — 343.
Ткачов (ген.) — 70, 170, 357.
Токар-Токаржевський (князь) — 235.
Топорков (ген.) — 24, 65.
Троцький — 90, 260, 365.
Трубецкой Г. Н. (князь) — 154.
Трусковський — 185.
Труфанов — 80.
Трухачов (ген.) — 147.
Туган-Барановський (полк.) — 166.
Тютюнник — 96, 367.
Уваров (полк.) — 174, 179, 205.
Удовиченко (полк.) — 96.
Улагай (ген.) — 13, 14, 15, 19, 23, 24, 25, 28, 40, 41, 64, 65, 74, 132, 133, 134, 135, 140, 141, 142, 145, 146, 148, 149, 150, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 169, 177, 190, 191, 204, 206, 207, 291.
Уланов — 274.
Уратадзе — 98.
Успенський (ген., от.) — 156, 387.
Фальчишов — 241, 274.
Федоренко (ос.) — 26.
Федошкин — 171.
Фендшиков — 81, 132, 134, 136, 137,

140, 143, 168, 170, 174, 177, 178, 190,
222, 225, 227, 270, 296, 397.
Фещенко-Чопівський І. А. (проф.)
— 173.
Філімонов Д. А. (ген.) — 14, 32, 25,
42, 47, 61, 145, 149, 156, 158, 159, 160,
161, 162, 164, 167, 170, 171, 177, 191,
199, 277, 303, 336, 337, 342, 354, 356,
357, 358, 381, 383, 384, 385, 386, 387.
Філіповський-Самарин — 131.
Філософов Д. — 262.
Фостижов (ген.) — 174, 175, 179, 180,
191, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 213,
214, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226,
227, 228, 231, 232, 238, 246, 278, 282,
330.
Фролов М. (полк.) — 341, 343.
Харламов В. А. — 148, 244, 281, 282,
283, 305, 340, 386.
Хатісов — 256.
Ходкевич (ген.) — 59, 60, 61, 62, 65,
66.
Хойський (хан) — 82, 105.
Хотін (осавул) — 365.
Храпливий Є. — 363.
Христюк Павло — 363.
Хунунс — 256, 257, 258, 259.
Цегельський Лонгин (д-р) — 372, 374.
Циглиньський — 371.
Цись (сот.) — 12.
Чайковський — 266.
Чекаленко Євген Харлампович —
363, 364.
Чекаленко Левко — 171
Чепіга Харко (Захар) — 359.
Черепов (ген.) — 164, 165, 166.
Черкасов — 351.
Чернов В. М. — 260, 265, 271, 274, 352.
Черчил В. — 58.

Чечель (інж.) — 363.
Чічерін — 33.
Чорний (військ. ст.) — 141, 142, 150,
174, 191, 195, 197, 210.
Чорний — 366.
Чорний А. П. — 230.
Чумаченко (ген.) — 50, 140, 357.
Шапкін — 143, 176, 274.
Шаповал М. Ю. — 271, 343, 362, 374.
Шатилов Павло (ген.) — 20, 23, 71,
72, 74, 132, 133, 134, 141, 146, 148,
151, 153, 154, 157, 158, 163, 168, 174,
175, 185, 206, 207.
Шахматов Крим (полк.) — 199.
Шевальє (ген.) — 242.
Шевченко (осавул) — 81.
Шелухин С. — 362.
Шинкаренко — 57, 60.
Ширський П. С. — 38, 83.
Шіфнер-Маркевич (ген.) — 11, 12,
24, 29, 49, 50, 67, 68, 70, 134, 141, 144,
145, 148, 149, 162, 163, 164, 291.
Ш-ко М. І. — 232, 256.
Шкуро (ген.-лейт.) 12, 14, 24, 26, 27, 29,
30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 47, 48,
54, 58, 60, 61, 63, 65, 67, 68, 74, 77,
81, 86, 132, 283, 291 306, 349, 385, 390.
Дю-Шойля — 274.
Шульгин В. — 21.
Шульгин О. Я. — 352, 363.
Шербина Федір Андрійович (проф.)
— 310, 317, 324, 326, 329, 337, 343,
359, 360, 361, 362.
Шупляк Я. Л. — 76, 79, 177, 358.
Юденіч (ген.) — 64, 215, 348.
Юшкевич Н. Н. — 353.
Яблоновський А. — 284.
Яковлев (сот.) — 173, 284.
Якунін Д. С. — 239, 324, 328, 347.
Янко Г. (осавул) — 198, 199.

ПОКАЖЧИК МІСТ

Абраудюрсо — 73.
Адлер — 11, 30, 42, 46, 47, 50, 53, 54,
55, 57, 81, 175, 204, 205, 206, 213.
Анаклія — 76, 242.
Анапа — 161, 164, 165.
Армавір — 203, 368.
Атени — 339.
Баден — 363, 368.

Баку — 82, 110, 111, 292, 339.
Ватум — 14, 39, 57, 61, 62, 65, 74, 80,
81, 82, 104, 107, 130, 131, 133, 141,
182, 183, 184, 190, 200, 204, 205, 209,
210, 211, 219, 220, 242, 243, 269, 285,
300, 389.
Бейон — 371, 375, 376.
Београд — 252, 279, 307, 342, 354, 365,

- Берлін — 256, 259, 262, 271, 295, 364, 368, 369.
 Братіслава — 338.
 Бремен — 376.
 Будапешт — 363.
 Бухарешт — 166, 212, 255, 257.
 Варшава — 130, 172, 173, 174, 190, 235, 236, 243, 244, 245, 246, 252, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 266, 267, 271, 284, 285, 295, 296, 302, 337, 338, 366, 374, 378.
 Ватикан — 364.
 Відень — 190, 192, 235, 243, 244, 251, 259, 265, 272, 284, 296, 301, 302, 317, 320, 321, 330, 331, 336, 338, 342, 362, 363, 366, 367, 368, 369, 370, 375.
 Гарри — 11, 13, 25, 37, 38, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 59, 75, 78, 79, 80, 88, 109, 111, 125, 129, 175, 177, 179, 204, 205, 207, 208, 209, 211.
 Галац — 131.
 Геленджик — 30.
 Євпаторія — 147, 150, 178, 221.
 Єлисаветград — 96.
 Єрмоловськ — 41 47, 52, 55, 60.
 Івансвоженськ — 111.
 Катеринодар — 13, 19, 26, 31, 38, 42, 43, 60, 64, 65, 66, 67, 69, 83, 100, 103, 123, 127, 136, 137, 139, 161, 163, 164, 169, 201, 203, 205, 210, 211, 214, 222, 247, 256, 264, 270, 295, 296, 328, 337, 342, 359, 360, 362, 367, 368, 369, 381, 383, 384, 385, 387, 388.
 Катеринослав — 96.
 Каховка — 168, 221.
 Керч — 57, 73, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 174, 221, 222, 383.
 Київ — 82, 97, 378, 383.
 Кисловодськ — 366.
 Констанца — 211, 212, 256.
 Кошиці — 369.
 Кременчук — 96.
 Кутаїс — 76, 77, 87.
 Лондон — 252, 337, 363 368, 389.
 Львів — 258.
 Майкоп — 64, 198, 337.
 Марсель — 212.
 Мацеста — 25.
 Миколаїв — 28, 97.
 Міямі — 375.
 Москва — 13, 65, 78, 79, 83, 90, 91, 158, 244, 347, 352, 360, 366.
 Ніцца — 364.
 Новий Сад — 321, 322, 325, 337, 355, 368.
 Новоросійськ — 20, 30, 42, 57, 73, 80, 109, 179, 211, 256, 284, 321, 328, 376, 378, 382, 388.
 Новочеркаськ — 156, 327, 378, 383.
 Нью-Джерзі — 371, 375.
 Нью-Йорк — 108, 371, 372, 373, 375.
 Одеса — 28, 85, 97.
 Очусьв — 73, 164.
 Париж — 19, 22, 23, 67, 68, 72, 93, 98, 100, 101, 102, 103, 113, 127, 131, 136, 137, 175, 190, 191, 218, 235, 239, 240, 241, 243, 246, 251, 252, 262, 265, 266, 276, 282, 283, 284, 285, 293, 294, 301, 302, 305, 306, 312, 313, 321, 324, 325, 326, 327, 337, 354, 355, 362, 363, 374, 378, 384, 385, 386, 387.
 Петербург — 141, 166, 266.
 Пиленково — 207.
 Подєбради — 269, 271, 362, 369, 376.
 Полтава — 220.
 Поті — 62, 75, 76, 80, 81, 88, 109, 131, 210, 211, 242, 243.
 Прага — 85, 154, 235, 243, 245, 246, 250, 251, 252, 255, 259, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 304, 305, 307, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 320, 321, 322, 323, 325, 330, 331, 332, 337, 338 343, 344, 347, 351, 352, 353, 359, 362, 367, 368, 369, 374, 376, 383, 384, 385, 388.
 Рига — 236, 259, 260.
 Рим — 239, 246, 251, 252, 267, 284, 235, 296, 302, 331, 363, 367.
 Ростов на Дону — 17, 145, 146, 157, 161, 386.
 Саракамыш — 46.
 Севастопіль — 13, 15, 17, 20, 21, 22, 32, 34, 40, 42, 43, 74, 103, 133, 134, 135, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 155, 157, 171, 174, 175, 205, 221, 233, 378, 390.
 Сіна — 277.
 Софія — 307, 338, 354.
 Сочі — 11, 12, 14, 22, 24, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 77, 81, 111, 112, 204, 284, 328, 390.
 Ставропіль — 381.
 Суко — 73, 161.
 Сухум — 62, 75, 87, 129, 185, 197, 198, 204, 208, 209, 242, 243, 300.

Тамань — 57, 148, 161, 165, 166, 167, 168.
Тарнов — 173, 263, 264, 265.
Телава — 210, 212, 220, 369, 370.
Теодосія — 61, 63, 65, 66, 67, 68, 72, 132, 134, 136, 138, 141, 145, 146, 157, 160, 162, 192, 206, 221.
Тифліс — 11, 13, 21, 23, 29, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 51, 54, 61, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 91, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 122, 123, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 171, 173, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 191, 193, 198, 200, 202, 207, 208, 210, 213, 217, 219, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 254, 256, 261, 263, 269, 276, 285, 295, 296, 297, 300, 311, 317, 321, 326, 328, 329, 378.
Туапсе — 7, 24, 25, 29, 30, 81, 203, 382.
Ужгород — 310.

Умань — 96.
Херсон — 28, 97.
Царгород — 16, 26, 32, 33, 34, 44, 77, 92, 93, 100, 101, 107, 125, 131, 136, 150, 187, 188, 189, 190, 211, 212, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 228, 231, 232, 233, 234, 236, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 252, 255, 256, 265, 267, 268, 269, 273, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 286, 289, 290, 293, 294, 297, 300, 301, 302, 305, 307, 308, 311, 315, 321, 324, 328, 329, 330, 331, 335, 336, 339, 340, 354, 370, 383, 387, 388, 390.
Царицин — 382, 383, 384.
Черкаси — 96.
Чернівці — 258.
Чореш — 221.
Шербург — 370.
Юзефово — 368.
Ялта — 15, 145.

ПСКАЖЧИК СТАНИЦЬ

Альчинська — 164.
Баталпашинська — 198.
Безстрашна — 197.
Бекешівська — 198.
Білоріченська — 198.
Брюховецька — 164, 360.
Бугурустанська — 198.
Відважна — 197.
Відрадна — 197, 199.
Вознесенська — 197.
Володимирська — 197.
Воровськолійська — 198.
Григоріополійська — 197.
Засовська — 197, 199.
Зеленчуцька — 197, 199.
Іванівська — 199.
Іскровна — 197.
Каладжинська — 197.
Кардоницька — 194, 197.
Катеринівська — 372.
Константинівська — 199.
Красногорська — 198.
Кутаїська — 139, 328.
Лабинська — 199.
Ладожська — 41.
Мечотинська — 156, 383.
Миколаївська — 144.

Надежна — 194, 197.
Новодмитрівська — 156, 214, 327, 382.
Ново-Нижче-Стеблійовська — 164.
Пашківська — 173.
Переградна — 197.
Передова — 197.
Підгірна — 197.
Полтавська — 129, 380.
Поповичівська — 164.
Попутна — 197.
Приморсько-Ахтирська — 161, 162, 164, 170.
Родниківська — 199.
Саратовська — 328.
Слов'янська — 161.
Спокійна — 197.
Старотитарівська — 167, 168.
Сторожева — 197, 199.
Суворовська — 198.
Тимошівка — 163, 164.
Тихорецька — 388.
Троїцька — 366.
Тунельна — 377.
Удобна — 197.
Упорна — 197.
Успенська — 382.
Урупська — 199.

Хадиженська — 24.	Звенигородка — 96.
Великий Зеленчук (аул) — 199.	Знаменка — 96.
Веселий — 55, 207.	Зноймо (станція) — 338.
Гначбав — 255.	Красна Поляна — 25, 204.
Джанкой (станція) — 145, 146, 148.	Малий Зеленчук (аул) — 199.
Єлисаветпольське (село) — 139, 142.	Молдаванка — 25.
Єлисаветинське (село) — 12, 328.	Самсун — 242, 243, 269, 285, 300.
Запорізька Січ — 17, 220, 359, 360.	Тазажуківський (аул) — 199.

З М І С Т

	Стор.
Передмова	7
КАПУЛЯЦІЯ НА УЗБЕРЕЖЖІ ЧОРНОГО МОРЯ	11
1. Перебування в Сочі	12
2. У Сочі без Отамана і прем'єра	25
3. Діяльність делегацій Ради й Уряду в Тифлісі	36
4. Повернення з Криму до Сочі	40
5. В м. Адлер	46
6. Переговори з більшовиками	48
7. На крейсері «Кародок» і плавба до Теодосії	61
8. Перші кроки в Криму	63
9. Діяльність кубанців у Грузії	
А) Гагри	74
Б) Розташування кубанців у Грузії і діяльність місії	76
В) Фінансова і політична ситуація кубанців у Грузії	79
Г) Протиурядова кампанія	83
Д) Грошові справи та інтерв'ю кубанців у Тифлісі	87
9а. Приїзд В. Іваниса і відхід Кубанського Військового Отамана генерал-майора М. А. Букретова	104
10. Народи в Тифлісі в справі дальших перспектив	112
11. Переформування уряду в Тифлісі	123
12. Плян праці кубанської еліти надалі	128
13. Створення руйницької «ради» в Криму	132
14. Підготовка десанту на Кубань	144
15. Десанти на Кубанщину	157
16. Ще одна спроба перевороту	170
17. Умова з Українською Народньою Республікою	171
18. Посли від повстанців і поява Моржотуна в Криму	174
19. Становище кубанців у Криму після десанту	177
20. Спроба визволення Кубанщини з Грузії	180
21. Фінансові справи кубанців у Грузії	182
22. Тимчасовий Кубанський Повстанчий Комітет	187
23. Царгородці й Л. Бич	189
24. Повстання ген. Фостикова	193
25. Севастопільська угода і кубанці в Грузії	199
26. Діяльність Президії Крайової Ради	201
27. Ліквідація армії Фостикова	203
28. Майно, що прибуло з Франції	211
29. Останні наради з громадянством	213
30. Перебування в Царгороді	221
31. Початок діяльності ген. Науменка	236
32. Становище кубанців у Грузії	238
33. З діяльності кубанських політиків в Європі	243
34. В. об. Отамана покидає Царгород і подорожує до Букарешту, Варшави й Праги	255
35. Спроби української верхівки здобути визнання росіян	260
36. Перебування в Празі	267
37. В стані темних неділимських комбінаторів	273
38. Ліквідаційні настрої й дії	285
39. Загально-Кубанська Конференція	297
40. По Кубанській Конференції	330
41. Нова спроба в. об. Отамана скласти повноваження	331
42. Тяжкі початки влаштування еміграції	335
43. Кубанські військові регалії	359
44. У Відні	362
45. Виїзд до Америки	370
46. Післяслово до боротьби за суверенну Кубанщину	377
Показчики	392

ВИПРАВЛЕННЯ ПОМІЧЕНИХ ПОМИЛОК

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
7	19 згори	коронну	картонну
11	3 згори	лишивши	лишили
13	13 згори	предстваниками	представниками
20	20 згори	в Криму	до Криму
44	15 згори	чи читали	ми читали
	17 згори	голова	голова,
45	4 і 5 згори	ніякої червоних	ніякої підтримки. Він від самого Катерини дару стримував всебічні наскоки червоних
47	20 згори	На рейдах	На рейди
63	13 згори	теке	таке
117	13 знизу	неселення	населення
153	13 згори	замість пункту 5	3. Призначення на посаду начальника округи робиться головою
166	23 згори	Абрамович,	Абрамов,
204	10 знизу	Тимошенко,	Тимошенка,
214	12 знизу	1920 року	1918 року
224	10 знизу	і жител,	ні жител,
230	2 згори	П. П. Курганський,	П. І. Курганський,
255	17 знизу	від советами,	під советами,
	12 знизу	написам	написав
274	21 згори	назавши	назвав
289	7 згори	може	можна
360	8 згори	президен.	президент.
373	20 згори	Нью-Йорку,	Ньюарку.
379	23 згори	втратили, а й	втратили мою, а й
384	17 знизу	зрозуміло	зрозуміла

Ціна 3,50 дол.